

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А.Ю. КРИМСЬКОГО

І.В. ОТРОЩЕНКО

НА ШЛЯХУ ДО ВЕЛИКОЇ МОНГОЛІЇ
(панмонгольський рух у 1920–1930-ті роки)

КИЇВ – 2011

УДК 94(517):94(5)
ББК 63.3(5МОН)
О86

Друкується за рішенням Ученої ради
Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України
(протокол № 1 від 27.01.2011)

Рецензенти:

Бубенок О.Б., доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Макаренко Є.А., доктор політичних наук, професор

О86 Отрощенко І.В.

На шляху до Великої Монголії: (панмонгольський рух у 1920–1930-ті роки) / І.В. Отрощенко; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського. – К., 2011. – 456 с. – Рез. англ. – Бібліогр.: с. 402–439.

ISBN 978-966-02-6121-1

Монографію присвячено політичній історії та взаємовідносинам Монголії, Росії та Китаю у 1920–1930-ті роки. Читач зустріне маловідомі факти з історії національних рухів на теренах Монголії, Внутрішньої Монголії, Сіньцзяну, Туви та Бурятії, ознайомиться з геополітичними розрахунками більшовиків щодо Північно-Східної Азії, дізнається про витоки панмонгольської ідеї, що продовжує привертати увагу як дослідників-монголознавців, так і політологів. Розрахована на наукових працівників, викладачів, студентів, а також на широке коло читачів.

УДК 94(517):94(5)
ББК 63.3(5МОН)

ISBN 978-966-02-6121-1

© **Отрощенко І.В., 2011**
© Інститут сходознавства
ім. А.Ю. Кримського НАН України, 2011

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ 1. Відродження панмонгольської ідеї	23
Росія, Японія та панмонголізм	23
Курс Урги на всемонгольське об'єднання (початок 1920-х рр.)	49
Розділ 2. Монголія, Радянський Союз та монголи Сіньцзяну	67
Агван Доржієв і калмицькі більшовики: до історії одного проекту	67
Монголо-комінтернівські місії до Сіньцзяну (1922–1923 роки)	80
Монголи Сіньцзяну у другій половині 1920-х – на початку 1930-х років. Позичії МНР і СРСР	98
Розділ 3. Монголія у суспільно-політичних реаліях ГНР	113
Самовизначення Туви (1921)	113
Хемчицьке повстання (1924)	136
Улан-Батор і Кизил: початок діалогу	158
Монгольський фактор у суспільно-політичному та культурному житті тувинського суспільства	175
Повстання під панмонгольськими гаслами, еміграційні настрої та репресії у тувинському суспільстві в 1930-ті роки	182
Розділ 4. Внутрішня Монголія та Барга у політиці Улан-Батора	199
Дискусія про революційну діяльність у монгольських районах Китаю: Е.-Д. Рінчино та Т. Рискулов	199
Контакти Фен Юйсяна з Улан-Батором	210
Велика Монголія у риторичі політиків МНР і позиція Комінтерну (1925–1927)	236
Повстання у Барзі (1928)	246

З політичної історії Внутрішньої Монголії та Барги (кінець 1920-х – 1930-ті роки)	264
Розділ 5. До історії монголо-бурятських зв'язків	303
Е.-Д. Рінчино та полеміка щодо всемонгольської єдності на радянських теренах	303
Національно-культурні процеси у БМАРСР: монгольський фактор	325
Бурятська еміграція до МНР та Барги	354
Буряти в Монголії	371
Післямова	390
Карти	395
Використані джерела та література	402
Іменний покажчик	441
Список скорочень	447
Summary	451

ПЕРЕДМОВА

Аналіз специфіки руху, що має за мету консолідацію розділеного етносу, залишається актуальним, оскільки такі прецеденти є однією з реалій світового сьогодення. Більшість політичних конфліктів, більшість народних протестів і більшість державних проектів мають важливий націоналістичний аспект, а то й прямо виражають національні прагнення й свідомість [Сміт 1994, 167]. На прикладі монгольських народів, які наразі перебувають у складі трьох держав – Монголії, Китаю та Росії, можна засвідчити відродження таких ідей через сорок років після їхнього зовнішнього придушення. Рух за об'єднання монголів, ідея Великої Монголії майже від початку передбачали утворення незалежної Монголії, насамперед, у складі: Зовнішньої Монголії, Внутрішньої Монголії, Барги, Алтайського округу (Сіньцзян) та Урянхайського краю (всі ці землі на початку минулого століття входили до складу Цінської імперії). Разом із тим буряти, які перебували у складі Російської імперії, також усвідомлювали себе частиною монгольського світу. Отже, об'єктом цього дослідження є історія Зовнішньої Монголії, Внутрішньої Монголії, Барги, Сіньцзяну, Бурятії та Туви¹ 1920-х –1930-х рр. Цей період обраний для дослідження, оскільки саме на 1920-ті – початок 1930-х років припадає один з найбільш кульмінаційних та цікавих моментів у розвитку панмонгольського руху (який став можливим, зокрема, завдяки захопленню більшовиків ідеєю світової революції).

¹ Калмики Калмицької автономної області СРСР, практично, не потрапили до цього дослідження, оскільки авторка наразі не має достатніх даних про їхню участь у тодішньому русі за всемонгольське об'єднання. Натомість, тувинці, які не є монгольським народом, на той час орієнтувались, здебільшого, на монгольський світ, отже, їхні національні змагання стали предметом вивчення.

За влучними словами відомого американського монголіста С. Жагчида, свідка визвольних змагань на теренах Внутрішньої Монголії, це гасло (панмонголізм. – *Прим. авт.*) усе ще привертає увагу всіх монгольських народів, тому що культурна Монголія є більшою за політичну Монголію. Ті люди, які говорять монгольською мовою, належать монгольській нації, і ті області, де живуть монгольські народи, є монгольськими землями. Це емоційне, не юридичне питання [Jagchid 1988, 245].

Різним аспектам “панмонгольської” проблематики, зокрема історії виникнення терміна “панмонголізм”², присвячена низка праць [Курас, Бабаков 1997; Бат-Очир; Жамаганова 2000, 2002; Кузьмин, Свинин 2001; Базаров 2002, 2005; Халдунов 2003, 2005; Стабильность и конфликт... 2005, 228–243³; Wang Wei-fang 2005; Wang Peiran 2009 та ін.]. Відомому бурятському науковцю Б. Базарову належить монографія, в центрі якої – дослідження панмонгольського руху 1919 року та подій навколо Баргинського повстання другої половини 1920-х років [Базаров 2002]. Особливу увагу руху за об’єднання монгольських народів приділяє й відомий бурятський монголознавець Ш. Чимитдоржієв, якому належить велика кількість відповідних публікацій [Чимитдоржиев 1999, 2000, 2000а та ін.].

Найбільш дослідженим явищем в історії руху за об’єднання монголів залишається так званий панмонгольський рух 1919 року. Велику увагу викликали у науковців також панмонгольські акції у період 1920-х років [Железняков 1996; Кузьмин 1998; Рошин 1999; Жабаева 2001; Atwood 2002, 1–2; Шагдурова 2005 та ін.]⁴. Окремо

² Автором терміна “панмонголізм”, зазвичай, вважають видатного російського філософа В. Соловйова з його однойменним віршем [див.: Жамаганова 2002; Халдунов 2005; див. також: Sarkisyanz 1954].

³ Мається на увазі глава “Панмонголизм: идея государственного объединения монгольской историко-культурной общности как инструмент нацистроительства”, написана Р. Балдано.

⁴ Див. також наступні колективні монографії російських науковців: Варнавский П.К., Дырхеева Г.А., Скрынникова Т.Д. Бурятская этничность в контексте социокультурной модернизации (конец XIX – первая треть XX веков). – Иркутск, 2003 // Иркутский межрегиональный институт общественных наук при Иркутском государственном университете. – http://mion.isu.ru/filearchive/mion_publications/buryat/; Скрынникова Т.Д., Батомункуев С.Д., Варнавский П.К. Бурятская этничность в контексте социокультурной модернизации (советский период). – Улан-Удэ, 2004 // Иркутс-

слід згадати ґрунтовне дослідження відомого російського сходознавця С. Лузяніна, присвячене взаємовідносинам Росії, Китаю та Монголії у першій половині ХХ ст., де, зокрема, приділено велику увагу панмонгольській активності політичної еліти МНР, а також монголо-тувинським і монголо-бурятським відносинам [Лузянин 2003]. Безумовну цікавість представляють оцінки стану монгольського націоналізму наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. [Лузянин 1996; Ginsburg 1999; Tumurchuluun 1999; Tumursukh 1999–2000; Bulag 1998, 2003; Kaplonski 2000, 2004; Rossabi 2000, 2005; Atwood 2002, 2, 986–988; Сыроежкин 2003, 356; Боровой 2006⁵; та ін.].

Дехто вважає, що слово “панмонголізм” зіграло вирішальну роль в історії сучасної Монголії [Tanaka 2009]. Зараз панмонголізм розглядається як національно-визвольний рух монгольських народів, рух за культурно-етнічне та політичне відродження. Дехто з дослідників знаходить витoki руху ще у ХVІІ ст., інші пропонують початок ХХ ст., 1911 або 1919 рр. Американський монголіст У. Булаг слушно зазначає, що панмонголізм, як перша сучасна монгольська національна свідомість, розвинувся впродовж ХХ століття [Bulag 1998, 136]. Російський історик Ю. Кузьмін пропонує таку періодизацію кульмінаційних спалахів панмонгольського руху: початок ХХ ст., 1911–1915 рр., 1917–1921 рр., 1925–1928 р., 1958 рр., 1989–1993 рр. [Кузьмин 1998, 47]. До цього переліку, на думку авторки, можна ввести певні доповнення: принаймні, першу половину 1920-х років, початок 1930-х та 1945–1948 роки. Від початку консолідуючим елементом і своєрідним прапором руху стає буддизм. За узагальненням дослідників, для одних панмонгольський рух є способом зупинити процес денационалізації монгольського етносу через відродження старомонгольської писемності, розширення викладання бурятської межрегиональный институт общественных наук при Иркутском государственном университете. – http://mion.isu.ru/filearchive/mion_publications/buryat2/; Амоголонова Д.Д., Елаева И.Э., Скрынникова Т.Д. Бурятская этничность в контексте социокультурной модернизации. (Постсоветский период). – Иркутск, 2005 // Иркутский межрегиональный институт общественных наук при Иркутском государственном университете. – http://mion.isu.ru/filearchive/mion_publications/buryat3/index.html

⁵ Див. також: Монгольская цивилизация: миф или реальность? (Выдержки из выступлений М.И. Гольмана, В.В. Грайворонского, Г.С. Яскиной, Р.Т. Сабирова) // Цивилизационные процессы на Дальнем Востоке: Монголия и ее окружение. – М., 2005.

мови, відновлення втрачених національних звичаїв і традицій. Для інших – це активізація процесу культурної взаємодії народів монгольського етносу, запозичення культурних і наукових досягнень. Для третіх – найрадикальніших – передбачається створення у перспективі єдиної держави всіх монгольських народів. Як своєрідний зразок такого державного утворення підноситься імперія Чингізхана. Її образ (часто ідеалізований) стає символом національного відродження монголів, бурятів, калмиків, тувинців [Кузьмин, Свинин 2001]. Мовляв, пишання імперським спадком Чингізхана є, ймовірно, найістотнішим фактором об'єднання серед монгольських етнічних груп [Henschowicz 2008, 39], з цим символом всі монголи можуть ідентифікувати себе [Bulag 1998, 255]. Основними конструкторами та носіями панмонгольської міфології виступає творча та наукова інтелігенція [Халдуров 2003, 178].

Неоднозначна та делікатна проблема панмонгольської ідеї продовжує привертати увагу як дослідників-монголознавців, так і політологів. Дискусії точаться навколо багатьох аспектів руху, як-то: періодизації, історичної оцінки, перспектив розвитку. Іноді пишуть, що еліта Зовнішньої Монголії ледь не єдина виступила у 1911 році з амбіційним прагненням об'єднати всі монгольські землі. Еліти ж останніх, мовляв, об'єднуватися не бажали, прагнучи зберегти власні владні позиції. Є й цілком протилежна точка зору, про яку мова піде нижче. Тут можна згадати слова відомого американського монголіста Р. Рупена, який вважав, що кожен монгол, незалежно від того, де він проживав і до якого стану належав, був у душі панмонголістом, тобто “борцем за єдину, незалежну та суверенну Монголію” [цит. за: Гольман 1997, 123–124].

От лише кілька поглядів сучасних російських дослідників на панмонгольський рух.

1) Можливо, панмонголізм слід розглядати як один із напрямів руху за самовизначення та інтеграцію монгольських народів, які мали, у силу обставин, різні історичні долі, проте зберігали пам'ять про певну історичну єдність. З низки причин, насамперед, соціально-політичного характеру, дана форма етноцентризму не змогла знайти скільки-небудь значимої соціальної бази, інституціоналізуватися й істотно не вплинула на соціальну практику свого часу; 2) Різномірно спрямованість векторів політичної та соціально-економічної ситуації

монгольських народів, різні завдання, що стояли перед ними, не сприяли реалізації цієї ідеї, що загинула, ледь встигнувши зародитися; 3) Мовляв, неабияку роль відіграє факт окремого розвитку монгольських народів упродовж кількох століть [Див також: Atwood 2002, 2, 987]. Мені особисто таке твердження здається перебільшенням – про окремий розвиток можна казати лише у випадку з російськими калмиками та бурятами, тоді як землі, що, власне, й прагнули об'єднати монголи, знаходилися у складі однієї держави – Цінської імперії.

На переконання російських науковців, у гіпотетичному випадку створення єдиної монгольської держави постала б велика низка внутрішніх проблем, які виникнуть за об'єднання народів із різним рівнем економіки та культури. Мовляв, державотворення природно приведе до домінування однієї етнічної групи та однієї культури, правління однієї еліти або клану. Найімовірнішим може стати домінування халха-монголів⁶, які найбільше зберегли національні традиції та державність. Насправді ж, широке об'єднання роз'єданого зараз монгольського етносу в єдине державне утворення не зніме етнічних проблем, а, навпаки, може їх лише загострити, у силу історичної незавершеності консолідації різних груп монголономовних народів у єдині нації⁷ [Кузьмин, Свинин 2001]. Загалом, такі оцінки не є новими. Російські дипломати ще майже сто років тому намагалися підкреслити та перебільшити відмінності між представниками різних частин етнографічної Монголії.

Не так категоричні західні дослідники. У 1937 році О. Латтімор, видатний західний монголіст та китаїст⁸, уважав, що у разі проведення

⁶ Халха – народ у складі монголів, за даними 1989 року складала 80 % населення МНР [Тумен 2004, 312].

⁷ В літературі з панмонгольського питання зустрічається й аргумент щодо “трьох братніх слов'янських народів”: мовляв, не відбулося ж мовного, культурного та етнічного злиття, а такі ж близькі, і в одній державі тривалий час співіснували [Кузьмин, Свинин 2001]! Проте забуваються особливості історичного розвитку, мовні, конфесійні, світоглядні розбіжності між росіянами, українцями та білорусами. На думку авторки, при аналізі ситуації з монгольськими народами це – не дуже вдалий аргумент.

⁸ О. Латтімор багато років провів у Китаї, спеціалізувався на вивченні його прикордонних областей, насамперед, Внутрішньої Монголії, Маньчжурії та Сінцзяну, був “людиною воістину енциклопедичних знань в області історії Китаю та Монголії” [Тихвинский 2001, 206].

реформ, зокрема соціальних, у Внутрішній Монголії, утворилася б певна однорідність між нею та Зовнішньою Монголією, що негайно змусила б внутрішніх монголів прагнути об'єднатися як одна нація [Lattimore 1937, 70]. Щодо відмінностей, які, нібито, важко подолати, є цікаве спостереження американської вченої, яка порівняно нещодавно проводила польові дослідження у Внутрішній Монголії. За її словами, всі студенти – внутрішні монголи – знаходяться під впливом халхаських пісень та культури, що веде, у свою чергу, до розмивання регіональних та етнічних границь і до відчуття панмонгольської єдності: “Дійсно, багато внутрішніх монголів підкреслює свій зв'язок один з одним та з незалежною Монголією, посилюючи свою етнічну гордість через панмонгольську ідентичність” [Henochowicz 2008, 45–46, 38; див. також: Janhunen 2005, 177–178].

Відмінно від згаданих російських позицій звучать і міркування окремих монгольських авторів. Мовляв, якщо розуміти панмонголізм як будівництво єдиної Монголії, то саме нинішня Монголія й є найчистіший продукт панмонголізму, де всі гілки монголів грають свою, провідну роль у державі: “Поки існує незалежна Монголія, що поєднує у собі всі групи монголів – північних, південних, західних і східних, завжди буде існувати невидимий зв'язок між ними та монголами, живучими понині на (тимчасово) окупованих територіях, і ніколи не згасне надія на волю” [Хашчулуун 2005]. Всіх монголів – з Монголії, Росії, Китаю та з інших країн поєднує спільність мови, культури, звичаїв, релігії й той незаперечний факт, що всі вони впродовж п'яти століть жили у складі єдиної монгольської держави. Почуття приналежності до колись єдиного народу породило поняття “панмонголізм” – шляхетну патріотичну ідею, заклик серця розділених уже впродовж декількох століть народів, – стверджує монгольський дослідник та політолог Л. Бат-Очір, сподіваючись, що у ХХІ ст. ідея панмонголізму отримає подальший розвиток, зробить суттєві кроки на шляху до реалізації. “Об'єднання – питання життя та смерті націй... Відродження монгольських націй немислиме без об'єднання” [Бат-Очир]. Мовляв, створення нейтральної, незалежної федеративної Монголії під міжнародним захистом – така постановка і вирішення всемонгольського питання не може не задовольнити такі великі, впливові держави, як США, Японія,

Англія, Франція та Індія: “На наш погляд, ні в кого з них не буде жодних заперечень, ані найменшого приводу противитися об’єднанню монголів” [Бат-Очир].

Зауважуючи, що панмонголізм прагне поєднувати на певному рівні всіх монголів у світі, деякі вчені підкреслюють: у 1990-х роках він виявлявся переважно у культурній царині. Культурні та академічні обміни мають місце (і заохочені) між різними монгольськими групами, включаючи внутрішніх монголів, бурятів, калмиків. Можна стверджувати, що культурний панмонголізм також містить у собі форму політичного. “Але, наскільки я знаю, немає жодних поточних спроб політичного возз’єднання різних монгольських географічних областей”, – стверджує англійський монголіст К. Каплонський [Kaplonski 2000, 357]. Головний очевидний вплив панмонголізму – поширення відносин між різними монгольськими областями – безпосередньо Монголією, Внутрішньою Монголією, Бурятією та Калмикією [Kaplonski 2000, 336]. Під час роботи Конвенту монголів світу⁹ (2–6.08.2006) в Улан-Баторі, з доповіддю “Монгольські етноси: глобалізація та співробітництво” виступив заслужений діяч культури, экс-міністр закордонних справ Монголії Ц. Гомбосурен. Він, зокрема, зазначив: “Історія накладає на нас відповідальну місію. Це, звичайно, не ідея об’єднання монголів за політичними мотивами або міркуваннями. У нас немає жодного наміру зачіпати політичний або правовий статус монгольських народностей, які проживають за рубежем, зокрема, у наших сусідніх державах півночі та півдня... Ми, монголи, як суверенна самостійна держава, що зберігає вогнище загальноєвропейської світової держави, маємо не лише моральне право, але й борг виступати з ініціативою розвивати гуманітарне співробітництво монголів в інтересах збереження цивілізації монгольських народів у сучасному глобалізованому світі” [Вместе за мир... 2006].

На спільну думку науковців, розвиток панмонголізму не відповідає ані російським, ані китайським інтересам, хоча Китай і наразі

⁹ Конвент монголів світу – створена у 2006 р. з ініціативи экс-президента Монголії Н. Енхбаяра міжнародна неурядова організація, що ставить перед собою мету – збереження та вивчення національної історії, мови, культури, традицій монгольських народів і діаспор, в умовах зростаючої глобалізації й поступового стирання міжнаціональних різноманітностей та особливостей.

готовий прийняти монгольське об'єднання до сфери свого впливу. Цікаво, що, підозрюючи Америку в сприянні сепаратистським етнічним і релігійним тенденціям, Пекін звинуватив США у підтримці панмонгольського руху [Cherian 1999]. З точки зору деяких дослідників, безпосередньої загрози територіальній цілісності Китаю та дестабілізації внутрішньополітичної обстановки у ньому “монгольська проблема” не несе, оскільки її конфліктний етнопотенціал доволі незначний, а сама проблема цілком вирішується у межах діючої в КНР концепції “районно-національної автономії”. Разом із тим зазначається, що “монгольська проблема” в Китаї носить, швидше, не внутрішній, а зовнішній характер і пов'язана з відносинами КНР та Монголії [Сыроежкин 2003, 356; див. також: Porter 2009, 5–6]. Мовляв, навіть за умов того, що національний рух швидко прогресував, фактично Внутрішня Монголія має лише 4 млн. потенційних прибічників (згідно перепису, завершеного 2000 року), що складає лише 17 % всього її населення. Крім того, щоденна китаїзація протидіє успіху націоналістичної діяльності. Отже, вплив монгольського націоналізму має відчутно зменшитися. На думку тайванської дослідниці Ван Вейфан, панмооголізм не матиме іншого вибору, крім як залишатися у затінку [Wang Wei-fang 2005, 11].

Дехто з науковців пропонує: зміна негативного сприйняття, разом із визнанням і повагою до культурних розходжень, повинна бути головною дипломатичною метою, що її переслідуватиме Китай у своїх ділових відносинах з Монголією [Wang Peiran 2009, 28]. Такий принцип у китайській зовнішній політиці був би вигідним не лише для розвитку двосторонніх відносин і просування економічних інтересів Китаю в Монголії, а й також для руйнування соціальної основи, на яку спирається панмонголізм. Якщо, дотримуючись принципової позиції, Китай буде використовувати гнучкіші методи, збільшувати свою культурну дипломатію, змінювати сприйняття Монголією Китаю, змушувати підозри монголів до Китаю зникати, то не важко буде зменшити панмонгольський вплив серед мас і змусити танути виклики національній безпеці Китаю [Wang Peiran 2009, 29].

Нещодавно вищезгаданий С. Лузянін охарактеризував ситуацію з панмонголізмом так: “Що стосується можливості відтворення якогось аналога Монгольської імперії Чингізхана, те це – класичне

історичне питання, що мусується вже не одне сторіччя. Ще в XIX столітті в головах монгольської аристократичної еліти була сформульована ідея панмонголізму через збирання «монгольських земель» і створення єдиної великої монгольської держави, що включала б у себе бурятські, тувинські й внутрішньомонгольські землі. Коли на початку 1990-х років Росія майже повністю пішла з Монголії, ці ідеї були реанімовано. Справа, звичайно, не дійшла й не могла дійти до висування якихось політичних вимог або територіальних претензій, що означало б підрив ялтинських угод і різке загострення відносин з Китаєм і Росією. Проте, у гуманітарній сфері такі ідеї активно мусувалися. Сьогодні вони використовуються як козир у кишені тих політиків, які так чи інакше намагаються обговорювати їх у рамках усякого роду міжнародних історичних конгресів” [цит. за: Ваньков 2010].

Отже, більшість науковців не висловлюють особливого оптимізму щодо бурхливого поширення панмонгольських ідей. Мовляв, важко прийняти такі твердження з тих пір як фактично всі монгольські дослідники погоджуються, що немає жодної можливості об’єднання всіх монголів задля створення єдиної держави [Tumurhuluun 1999, 285]. Навпаки, зростання етнічних почуттів могло б виявитися небезпечним як для монгольських меншин у Росії та Китаї, так і для національної безпеки Монголії. Монголія та монгольські меншини мають продовжувати співробітничати, але це співробітництво повинне бути позбавлене будь-яких прихованих політичних або ідеологічних цілей. Воно має сконцентруватися у чотирьох сферах: економічній, торговельній, культурно-гуманітарній та екологічній. Ці типи співробітництва нормальні, взаємовигідні та звичні для людей, які живуть у різних державах зі спільними кордонами. Таке співробітництво мають підтримувати всі три уряди задля збільшення взаємної довіри [Tumurhuluun 1999, 285]. Загалом, на такі міркування пристають багато дослідників [Урбанаева 1992, 55; Гольман 1997, 125–127; Гурбадам 2000, 174; Tumursukh 1999–2000 та ін.]. Президент Академії наук Монголії Б. Енхтувшин на IV Генеральній сесії Конвенту монголів світу (14–18.07.2010) зазначає наступне: “Я вважаю, що найреальнішою та зв’язувальною нас, монголів, ланкою є не ідеологічні, не політичні, а соціальні й гуманітарні відносини та культурно-історичні зв’язки” [Энхтувшин 2010, 15].

За словами дослідників, на сьогодні панмонголізм, переважно, виражений через культурне та економічне співробітництво різних груп монголів. Однак, наприкінці 1980-х і на початку 1990-х рр. часто можна було почути (і не лише від халхасців) розмови щодо ймовірності об'єднання Монголії з Внутрішньою Монголією й, рідше, з Бурятією та Калмикією. Хоча ці голоси ще лунають іноді у неофіційних бесідах, немає жодної організації або людини суспільної ваги у незалежній Монголії, які послідовно просуvalи б панмонголізм як політику [див. також: Atwood 2002, 2, 987]. Тому вияви панмонголізму – спорадичні та розсіяні [Tumursukh 1999–2000]. О. Латтімор колись стверджував, що лідерами панмонголізму були буряти, калмики і внутрішньомонгольські націоналісти, тобто – не уродженці Зовнішньої Монголії. Представляючи слабкі меншини, вони могли бачити перевагу в з'єднанні з “Великою Монголією”. Натомість, деякі халхасці були захоплені такою ідеєю, але в цілому вони сумнівалися: чи брати до себе меншини, що створять додаткові проблеми [Lattimore 1956, 42]. Майже за півстоліття потому схожі твердження лунають знову: мовляв, панмонгольські настрої аніскільки не потужні у незалежній Монголії з кількох причин¹⁰, зокрема, з побоювання ускладнити стосунки з Китаєм [Campi 2005, 6; Rossabi 2000, 75; 2005a, 3] та Росією. Унаслідок цього, панмонголізм найсильніший поза Монголією – серед внутрішніх монголів та монгольських діаспор у світі [Tumursukh 1999–2000].

Звичайно, тут згадані далеко не всі точки зору щодо панмонгольської ідеї та її майбутнього. Як і всі теми, пов'язані з національною ідентичністю, ця викликає гострі дискусії і, подекуди, суперечливі оцінки, потребуючи подальшого всебічного ґрунтовного дослідження. На нашу думку, варто окремо зупинитися ще на деяких моментах.

Так, більшість дослідників побіжно зачіпає тему монголотувинських об'єднувачих прагнень. Справа й у тому, що колись занепокоєний можливим панмонгольським рухом, здатним об'єднати

¹⁰ На думку американського монголіста У. Булага, постійною темою в Монголії є реальна боротьба між панмонголізмом та халха-центризмом [Bulag 1998, 170; див. також: Tumursukh 2001, 127]. Разом із тим він дотримується думки, що панмонголізм не досяг успіху, насамперед, через сильні російські та китайські заперечення, що зашкоджують його розвиткові й сьогодні [Bulag 1998, 136].

Монголію, Туву, Бурятію, тувинський уряд, за підтримки Москви, почав підкреслювати тюркський спадок республіки й заперечувати її культурні та історичні зв'язки з Монголією [Anaiban, Edward 1996, 181; див. також: Тува... 2006, 346]. У російській (радянській) історіографії, якій належить переважна більшість досліджень, присвячених Туві, домінувало твердження про возз'єднання Туви з Росією, про зв'язок Урянхайського краю з російською господарчою системою, про вороже ставлення тувинців до монголів. Мовляв, Урянхайський край завжди історично схилявся до Росії. Лише зараз визнається, наскільки великими були культурні відмінності між росіянами та тувинцями, наскільки мало спільного в побуті, господарстві, світогляді [Мышлявцев 2003; див. також: Стабильность и конфликт... 2005, 189]. З'являється й аналіз тувинсько-монгольських історичних і сучасних взаємин [Монгуш 2010а, 94–99; Донгак 2010]. Водночас тувинська історіографія дотримується думки, що впровадження російського протекторату забезпечило можливість збереження тувинського етносу, оскільки в протилежному випадку тувинці увійшли б до складу Зовнішньої Монголії й втратили свою етнічну специфіку, і, перш за все, рідну мову, подібно деяким з тих груп тувинців, які опинилися на суміжних територіях та у самій Монголії.

Натомість монгольські дослідники підкреслюють, що Тува була частиною Монголії [Dashpurev, Usha Prasad 1993, 37; Batbayar 1996, 25 та ін.]. Сьогодні у монгольській науковій літературі чи то періодиці можна зустріти згадування тувинців серед інших монгольських спільнот [Batbayar 1996, 11; див. також: Дашийн Бямбасурэн... 2009]. Зазначимо, що навіть зустрічаються й окремі західні та російські публікації, де також стверджується, що Тува має переважно монгольське населення [див.: Нензе 1994, 68; Галенович 2008, 208]. Китайську позицію щодо Туви можна побачити, зокрема, завдяки мемуарам Чан Кайші [Цзян Чжунчжэн 2009, 123–125; див. також: Xiaoyuan Liu 2002, 310; Русско-китайские отношения... 2005, 470–471].

Широке коло робіт, присвячене пострадянському тувинському суспільству [Балакина, Анайбан 1995; Анайбан 1999; Donahoe 2002; Мышлявцев 2003; Даргын-оол 2004; Дацышен 2005, Анайбан, Донахо, Харитоновна 2008 та ін.], а також становищу тувинських

громад у Монголії та КНР [Маннай-оол 1995; Решетов 1995–1996; Mawkanuli 2001; Серен 2007; Монгуш 2010; Бавуу-Сюрюн 2011 та ін.], ґрунтується на матеріалах польових чи соціологічних досліджень. Залучення подібних праць дозволяє оцінити наслідки тих чи інших рішень (багато з них виявилися доленосними), до яких вдавалися представники тувинської правлячої еліти і монгольські можновладці, радянські дипломати і представники Комінтерну. Ознайомлення з дослідженнями тувинської сучасності дає змогу оцінити аргументацію колег-науковців у тувинському питанні. Нині російські дослідники вдаються, зокрема, до таких аргументів: мовляв, у випадку об'єднання з Монголією тувинці, окремий самобутній етнос зі своєю мовою, неодмінно були б монголізовані, як монгольські алтайці чи хотогойти¹¹. Однак мови своєї монгольські тувинці не забули і не розчинилися у монгольському суспільстві, незважаючи на свою нечисленність [Маннай-оол 1995, 62; Решетов 1995–1996, 119]. За словами відомої тувинської дослідниці М. Монгуш, можливість вивчення тувинської мови у системі шкільної освіти є неоднаковою у різних груп тувинського населення Монголії. Наразі триває підготовка монгольських тувинців на тувинському відділенні філологічного факультету Тувинського державного університету. Тувинський уряд має намір і надалі надавати всіляку підтримку монгольським тувинцям задля збереження ними рідної мови, і це дозволяє сподіватися, що тувинська мова в Монголії не зникне остаточно [Монгуш 2010, 236].

Разом із тим, за словами дослідників, наприкінці ХХ ст. найвищий потенціал етнічної напруги у Росії, за виключенням Північного Кавказу, спостерігався, вочевидь, у Туві [Стабільность и конфликт... 2005, 176]. Тува стала єдиним регіоном Сибіру, звідки після розпаду СРСР відбувся масовий відтік російського населення. Лише після міжгрупового конфлікту росіян і тувинців у 1990 р. Туву залишили

---

¹¹ Хотогойти – субетнічна група у складі монголів. Проживають у Хубсугульському та Дзабханському аймаках Монголії; кількість – понад 1000 осіб. За мовою та культурою хотогойти наближені до халхасців, практично злилися з ними [Жуковская 1999; 603; більше див.: Чулуун 2004]. Видатний радянський монголіст О. Сімуков писав: “Плем’я хотогойту прийшло, на думку деяких дослідників, із заходу і має коріння, спільне з урянхами” [Симуков 2007, 235].

10 тис. росіян¹² [Дробижева, Паїн 2003, 224]. Причому негативні процеси у сфері міжнаціональних відносин були помічені задовго до краху СРСР [Стабільность и конфликт... 2005, 181; Мишлявцев 2003]. Відома дослідниця сучасної Туви З. Анайбан у середині 1990-х років зазначала, що до числа основних факторів, які впливають на характер міжетнічних відносин сьогодні, слід віднести промахи у національній політиці радянської держави. Щодо Туви це – відверта лінія на придушення та нівелювання будь-яких проявів тувинської культури, традицій, звичаїв і релігії. Дослідження також показали, що існування міжетнічної напруженості в Туві визначається соціально-економічними факторами [Анайбан 1995, 44].

Деякі російські дослідники, зокрема, вважають: негативні тенденції у сфері інтеграції в єдиний культурний простір Росії обумовлені певною тувинізацією місцевої інтелігенції, що пов'язана не стільки зі скороченням спеціалістів, які приїхали з інших регіонів, скільки з появою значного прошарку спеціалістів, які отримали освіту в самій республіці, а почасті й ніколи не залишали її меж. Не останнім фактором є переорієнтація значної частини монгольської інтелігенції з Росії на Японію та Захід. Мовляв, близькість культур, спільність історичного минулого Монголії та Туви роблять монгольський вплив на Туву важливішим фактором розвитку регіону, прозахідно-орієнтована монгольська інтелігенція може потягнути за собою частину тувинського суспільства [Стабільность и конфликт... 2005, 192]. Разом із тим тувинська дослідниця Ч. Ламажаа вважає, що ні пантюркізм, ні панмонголізм не мають особливих шансів для розвитку на тувинському ґрунті, на якому одночасно ростуть два різноспрямовані корені – культура тувинців унікальна за своїм внутрішнім змістом: якщо за мовою вона може відноситись до тюркських культур, то за релігією – вона все ж тяжіє до тибетсько-монгольського світу [Ламажаа 2008, 377].

Історія та культура Бурятії у ХХ ст., зокрема, бурятський національний рух, роль бурятської інтелігенції у суспільно-політичних процесах, розглядалися великою кількістю дослідників. Мало яке з

¹² За іншими даними, в 1990 р. через наростання напруженості у міжнаціональних відносинах, що супроводжувалося протиправними діями на адресу осіб іншої національності, з республіки виїхало 15420 осіб, що вдвічі перевищувало подібний показник попереднього року [Колмаков 1998, 53].

сучасних досліджень на зазначену тематику обходиться без згадки про панмонголізм. Наприклад, бурятська дослідниця Д. Жамаганова наводить перелік різних політичних та суспільно-культурних ініціатив бурятської інтелігенції, що можуть бути віднесені до панмонголізму [Жамаганова 2002, 51]. За її словами, роздум у масштабах загальномонгольських категорій може бути оцінений як панмонголізм, що розглядається як пошук національної ідеї для всіх народів, об'єднаних не стільки спільністю монгольського походження, скільки спільністю культури та буддійської релігії. Лише представники бурятської інтелігенції можуть бути названі ідеологами панмонголізму¹³. Створення психологічної спільності всіх монгольських народів, загального налаштування, спрямованого на творчу діяльність на благо відродженої, незалежної, квітучої Монголії, було першим ступенем панмонголізму як національної ідеї об'єднання монгольських народів [Жамаганова 2002, 56–57].

Особливе значення для даного дослідження має проблема бурятської еміграції у ХХ ст. Еміграція бурятів на монгольські терени привертала увагу багатьох дослідників [Курас 1991; Санжиев 1996; Нимаев 1999; Ханхашанов 2000; Бошектуев 2002; Доржиева 2002; Тушемилов 2004, 56–59; 69–71; Ринчинова 2007; Тубчинов 2007; Цыбикдоржиев 2009 та ін.]. На думку авторки, вагому роль у цьому процесі відіграло прагнення бурятського населення до об'єднання з іншими монголами. Схожі міркування є і в монгольських дослідників. Так, 30 вересня 2006 року в Монголії відбувся міжнародний семінар “Міграції на території Монголії”. Один з доповідачів, монгольський науковець Д. Сердарам виступив із доповіддю “Програма «максимум» і програма «мінімум». Міграції бурятів у Монголію в 1920-ті роки”. У цій доповіді міграції минулого були вписані в контекст ідеології панмонголізму. На думку Д. Сердарам, головним стрижнем у цій ідеології була інтелігенція 1920-х років. Переселення в Монголію у 1920-х роках 4000 бурятських сімей давало можливість, нехай і примарну, часткового перетворення панмон-

¹³ Таке твердження властиве й деяким іншим дослідникам. Наприклад, на думку відомого російського історика та письменника Л. Юзефовича, панмонголізм зародився у середовищі європеїзованої бурятської інтелігенції, вона ж його і пропагувала; це була суто світська ідеологія [Юзефович 2010, 154–155].

гольської ідеї в життя. Однак діяльність Комінтерну, репресії проти інтелігенції, насильницьке повернення бурятів до Радянської Росії перетворили цю ідею на безповоротно збіглу історію [цит. за: Липатова 2006]. Авторка, здебільшого, погоджується з такою оцінкою, вважаючи, що більшість переселенців, попри все, залишилися в Монголії, – отже, ідея об'єднання була певним чином реалізована. Надзвичайно цікавими є також публікації бурятської дослідниці Д. Бороноєвої, яка досліджує утворення спільноти так званих шенехенських бурятів¹⁴, їхню історію [Бороноєва 2000, 2001, 2003]. Д. Бороноєва схильна розглядати еміграційний рух як яскравий вияв “народної пам'яті” про належність бурятів до монгольського світу [Бороноєва 2007, 31].

На початку 1990-х рр. в Бурятії, як і в багатьох інших республіках СРСР, спостерігався підйом національної самосвідомості. Тоді, зокрема, проекти панмонголістів вивчалися й обговорювалися у різних колах бурятської інтелігенції [Балдано 2010, 66]. На початковому етапі національного відродження всебурятські з'їзди та новостворені суспільно-політичні об'єднання серед низки інших радикальних реформ запропонували переорієнтувати свої духовні інтереси на союз з Монголією, зміцнити зв'язки з монгольською спільнотою, активізувати інтерес до спільних витоків монгольської та бурятської культур. Наприклад, у 1993 р. на Всесвітньому форумі монголів в Улан-Баторі лідер руху “Нэгэдэл” В. Хамутаєв запропонував розглянути питання всебічного поглиблення інтеграції центральноазіатських народів: “В економічних відносинах ми всі в Центральній Азії об'єктивно йдемо й маємо йти до конфедеративного союзу, співдружності. Алтай, Хакасія, Бурят-Монголія, Монголія, АРВМ¹⁵, Східний Туркестан, Іркутія, Читинія можуть підсумувати свої ресурси, резерви, потенціали, створити єдине економіко-правове поле. Тобто, від гуманітарного співробітництва монголів потрібно йти далі, до підтримки ринково-демократичних перетворень у Росії, у Центральній Азії, потім до інтеграції, причому широкої та глибокої, з усіх питань облаштування життя,

¹⁴ Місцевість Шенехен розташовувалася у 30 км від адміністративного центру Барги – м. Хайлар. Саме вона стала осередком бурятської еміграції в Барзі.

¹⁵ АРВМ – Автономний район Внутрішня Монголія (КНР).

тобто до конфедеративного союзу, співтовариства, об'єднаного на спільних інтересах миру і стабілізації в Центральній Азії” [цит. за: Балдано 2010, 67].

Бурятська дослідниця Д. Амоголонова вважає, що на першому етапі (кінець 1980 – середина 1990-х рр.) в основу національного проекту лягла інклюзивна панмонгольська ідея, пов'язана з великим минулим монгольських народів – Монгольською імперією та особистістю Чингізхана. Реалізація такого проекту виражалася у ревіталізації образів минулого, вимогах про повернення бурятам і Республіці Бурятії політоніму “бурят-монгол”, поновленні старомонгольської вертикальної писемності, жорсткій критиці російської імперської та радянської політики щодо бурятів. При цьому дискурс етноідеології, спрямований на виробку бурятської національної ідеї та конструювання бурятської нації, не передбачав політичного панмонголізму: йшлося лише про ревіталізацію історичної, політичної та культурної пам'яті¹⁶ [Амоголонова 2007, 148]. Разом із тим серед бурятського населення широкого прагнення возз'єднатися з Монголією не спостерігалось [Хамфри 1991, 36]. Перенос акцентів у ідентифікованому дискурсі в пізніший період (середина 1990-х – 2000 рр.) багато в чому обумовлений чітким визначенням ексклюзивних пріоритетів національної ідеології в Монголії: монгольський політичний дискурс майже законодавчо закріплює якості монгольської нації лише за монголами, визначивши бурятів (і в Монголії, і за її межами) як маргіналів¹⁷, причому російські буряти

¹⁶ За словами Ш. Чімітдоржієва, треба спільно відновити істинну багатівікову історію, відродити традиційну культуру, активізувати зв'язки між народами монгольського світу, перш за все, культурно-мовні, релігійні, економічні. Культурно-мовна ж проблема нерозривно пов'язана з проблемою збереження етносу: “Ні для кого не таємниця, що в нас на сьогодні й криза етносу, й криза мови... Вважаємо, що наші проблеми не набули б настільки болісного характеру, якби ми регулярно спілкувалися з Монголією, з монгольським світом і спиралися на їхню допомогу та підтримку” [Чімітдоржієв 1999, 13–14]. На думку дослідника, якщо буряти підуть разом із іншими монгольськими народами, то збережуться як бурят-монгольський етнос зі своєю рідною, материнською мовою та багатівіковою культурою.

¹⁷ Натомість, інший бурятський дослідник, Д. Циби́кдоржієв, підкреслює наявність можливостей для реалізації свого потенціалу в бурятів Монголії. За його словами, слід зазначити й досить високу толерантність основного

характеризуються як “російські монголи” (в останньому випадку визначення стає значимішим за те, що визначається) [Амоголонова 2007, 149]. У цей період бурятське національне відродження починає приділяти більше уваги власне бурятській історії та її великим діячам.

Тут зазначимо, що минуло століття з початку дискусій про національне самовизначення бурятського народу. Зараз Республіка Бурятія (у складі Російської Федерації) має свого президента та уряд, законодавство, власну символіку, бурятська мова, разом із російською, є державною. Натомість набрали сили асиміляційні процеси, не дуже помітні на початку минулого століття. Більшість населення республіки тепер становлять росіяни, російська мова поширеніша за бурятську. Останній факт не в останню чергу спричинений не зовсім виваженими мовними реформами, припиненням викладення бурятської мови у школах у 1960–1970-ті роки, – вважають дослідники. Наразі кількість сфер активного функціонування бурятської мови поступово, але скорочується, йде активне поширення та зміцнення норм російської літературної мови у мовному житті республіки [Дырхеева 2006, 268; див. також: Доклад о проявлениях ксенофобии...]. Саме звуження сфери функціонування мови є однією з головних причин теперішнього критичного ставлення до колишньої національної політики [Буряты 2004, 581]. За оновленою версією атласу вимираючих мов ЮНЕСКО, під загрозою зникнення виявилися, зокрема, бурятська [Балтатарова 2009] та калмицька. На думку Д. Амоголонової, укрупнення та злиття адміністративних одиниць, на території яких проживає бурятське населення (Усть-

---

населення країни – халха-монголів – до представників інших етносів. У Монголії порівняно розвинений “цивільний націоналізм”: усвідомлення й готовність активно відстоювати політичні та економічні інтереси монгольського народу як сукупності громадян країни поза залежністю від їхньої етнічної приналежності. Ставлення ж до монгольських бурятів характеризується безконфліктністю [Цыбикдоржиев 2009, 86]. Мовляв, на неофіційному рівні нечисленні переконані прихильники політичного зближення монгольських народів негативно ставляться до ідеї репатріації бурятів на історичну батьківщину, лобіюючи виправлення в законодавстві країни, що дозволили б представникам монгольських народів за спрощеною формою одержувати монгольське громадянство. Монголія їм бачиться центром міграційного притягання [Цыбикдоржиев 2009, 87].

Ординського¹⁸ та Агінського бурятських автономних округів з Іркутською та Читинською областями), ймовірна втрата Республікою Бурятія свого статусу в умовах расистської агресії проти неєвропеїдів, що триває по всій країні, сприяє збереженню політизованої етнічності як однієї з характеристик суспільної свідомості [Амоголонова 2007, 153].

Сучасне монголознавство оперує великою кількістю даних з новітньої історії Монголії. Незважаючи на зростаючу кількість досліджень з цієї проблематики, залишаються у тіні, насамперед, низка непересічних політичних подій в історії ТНР, пов'язаних із монгольським фактором, прагнення об'єднатися з Зовнішньою Монголією серед монголів Сіньцзяну, недостатньо висвітлений національний рух у Внутрішній Монголії та Барзі у 1920–1940-ві роки. Розкриття цих тем потребує не лише залучення нових джерел, а й, насамперед, неупередженої оцінки вже відомих історичних даних.

Це дослідження – погляд на рух за об'єднання монгольських народів у конкретний історичний період із урахуванням сьогоденних реалій, за результатами всебічного цілісного вивчення проблеми, з метою – подекуди відновити хід подій, представити низку нових спостережень, спростувати існуючі серед деяких дослідників стереотипи, а також продовжити вивчення новітньої історії Монголії, Росії та Китаю. Звернення до таких проблем має велике значення для повнішого та об'єктивнішого висвітлення новітньої історії країн Далекого Сходу, історичної пам'яті окремого етносу.

Авторка вдячна співробітникам Російського державного архіву соціально-політичної історії, Національного архіву Республіки Бурятія та інших архівів за допомогу у виявленні потрібних джерел. Авторка користується нагодою, аби щиро подякувати своїм рідним та колегам за підтримку в ході роботи над дослідженням і допомогу в знаходженні необхідної літератури.

---

¹⁸ Зокрема, результати референдуму в Усть-Ординському бурятському автономному окрузі викликають недовіру як з боку жителів округу, так й експертів з електоральних процесів (мали місце зловживання адміністративним ресурсом, цензурний контроль за ЗМІ, масове дострокове голосування та ін.) [Савинов 2007].

РОЗДІЛ 1. ВІДРОДЖЕННЯ ПАНМОНГОЛЬСЬКОЇ ІДЕЇ

Росія, Японія та панмонголізм

Початок ХХ ст. став для монголів часом відновлення визвольних змагань і відродження ідеї всемонгольської єдності, спрямованої на утворення незалежної Монголії у складі: Зовнішньої Монголії, Внутрішньої Монголії¹, Барги², Алтайського округу³ та Урянхайського

¹ Терміни “Зовнішня Монголія” та “Внутрішня Монголія” з’явилися в середині ХVІІ ст. у зв’язку з неодноразовою завоювання маньчжурами монголів. Південна Монголія отримала назву “Внутрішньої” після того, як вона стала частиною Цінської імперії (1636), а Північна Монголія по відношенню до останньої називалась “Зовнішньою” областю. Це розмежування на Внутрішню та Зовнішню Монголію збереглося і після 1691 р., коли остання також увійшла до складу Цінської імперії. Після падіння Цінської імперії (1912) Внутрішня Монголія залишилася у складі новоутвореної Китайської Республіки. В 1931–1945 рр. значна частина Внутрішньої Монголії була окупована Японією, а на іншій території функціонували залежні від Японії монгольські уряди. З 1947 р. – Автономний район Внутрішня Монголія КНР.

² Барга (Хулун-Буір) – у ХVІІ знаходилась у складі Зовнішньої Монголії, а з початку ХVІІІ ст. увійшла до складу Маньчжурії з безпосереднім підпорядкуванням губернатору провінції Хейлунцзян. Після падіння Цінської імперії Барга залишилася у складі Китайської Республіки, хоча впродовж 1915–1918 років користувалася широкою автономією. У 1920 році територія Барги була віднесена до провінції Хейлунцзян; у 1932–1945 рр. перебувала у складі Маньчжоу-Го. З 1948 р. – Хулун-Буірський аймак АРВМ КНР. У 1969–1979 рр. Хулун-Буірський аймак перебував у складі провінції Хейлунцзян; з середини 1979 – знов у складі АРВМ. До 10 жовтня 2001 року Хулун-Буір мав статус аймака; нині – міський округ Хулун-Буір АРВМ КНР.

³ На початку ХХ ст. Алтайський округ із центром у Шара-Суме був виділений зі складу Кобдоського округу (Західна Монголія). Влада Сіньцзяну вважала його складовою частиною провінції, проте Пекін надав особливий статус округу, хоч і передбачав його залежність від Урумчі. Нині – округ в

краю (всі ці землі на початку минулого століття входили до складу Цінської імперії). Урянхайський край⁴, населений тувинцями – тюркомовним народом, здавався монголам невід’ємною частиною монгольського світу, з огляду на спільну релігію, кочовий устрій та побут, адміністративне підпорядкування тувинських хошунів деяким монгольським ханам та ієрархам, домінування на теренах Туви монгольського впливу. В Російській імперії на теренах навколо Байкалу з XVII ст. мешкали представники одного з монгольських народів – буряти. В XVII ж столітті до Росії перейшла частина ойратів⁵, які прийняли російське підданство та осіли в низинах Волги.

На початку XX ст. серед бурятської еліти активізується усвідомлення бурятського народу як частини монгольського світу. В 1907 р. бурят Ц. Жамцарано – публіцист та перспективний науковець, який тоді викладав у Санкт-Петербурзькому університеті, вводить в обіг словосполучення “культурний панмонголізм”. Наскільки нам відомо, це перше використання терміна поета і філософа В. Соловйова, що мав характеризувати “жовту загрозу”⁶, саме у монгольському контексті. Ц. Жамцарано вважав, що бурятський народ має об’єднуватися та розвиватися на засадах монгольських традицій, звичаїв, культури та мови – тобто залишатися у лоні монгольської цивілізації. Свої погляди Жамцарано виклав у низці публікацій у петербурзькому журналі “Сибирские вопросы” за 1907 рік. Слово “панмонголізм” там вживається всього раз, у лапках, у наступній фразі: “Для нас, бурятських народників, віруючих у свій народ, у ймовірність і неминучість культурного «панмонголізму», іркутські буряти – це маленька частина всього монгольського народу, – є

Лі-Казахському автономному округу Сіньцзян-Уйгурського автономного району (СУАР) КНР.

⁴ Урянхайський край (Урянхай) – входив до складу Джунгарського ханства, з початку XVIII ст. – до Цінської імперії; з 1914 року – під протекторатом Росії; з 1921 р. – Народна республіка Танну-Тува, з 1926 по 1930 роки – Тувинська Народна Республіка, з 1930 по 1944 рр. – Тувинська Аратська Республіка, з 1944 року – Тувинська Автономна область СРСР, з 1961 – Тувинська АРСР, з 1991 – Республіка Тува, з 1993 – Республіка Тива. За діючою конституцією республіки (від 2001 року) найменування “Тива” і “Тува” стали рівнозначні.

⁵ Ойрати – етнічна спільнота західномонгольських племен.

⁶ Як тут не згадати думку про те, що поезія у Росії була нерідко головним джерелом політично значимих ідеологем [Каганский 2005]!

лише одна з найближчих точок для прикладення сили, для проведеної ідеї відродження” [Жамцарано 1907, 24, 16]. На думку Ц. Жамцарано, “...буряти як частина великого монгольського народу, який має свою писемність і своєрідну літературу, не можуть на догоду зросійщуванній політиці порвати зі своєю історією й зі своїм цілим” [Жамцарано 1907, 7, 10].

Своїм опонентам (т.зв. “західникам” на чолі з відомим іркутським суспільним діячем М. Богдановим) Ц. Жамцарано закидав, що “повз із рухом за національне відродження та єдність йде інша, протилежна течія у бік нівелювання, одноманітності, у бік скорішої асиміляції з росіянами, впритул до відмови від рідної мови, літератури в ім’я неодмінності «капіталізації та пролетаризації»” [Жамцарано 1907, 21, 17]. Він вважав, що Росія – країна багатьох народностей і культур, у ній закладені найміцніші засади для різноманітності в єдності. Отже, кожна народність має право та мусить виявляти свій національний дух, свою індивідуальність, свою культурну творчість; має право та повинна вільно розпоряджатися своїми внутрішніми справами і влаштовувати своє духовне та матеріальне життя, за умов, що ця народність не завдає шкоди іншим народностям і не намагається порушити державну єдність. “Лише те, що буддизм сповідується більшістю одноплемінників і родичів⁷, було спокусою для тих, хто шукає і жадає нової релігії. Чим уряд і місіонери старанніше проводили свою зросійщувально-хрестителівську політику, чим гоніння та насилля ширше застосовувалися до бурятів, тим сильніше і дружніше йшов рух у бік буддизму й у бік тих своїх родичів, які, завдяки буддизму, зберегли свою писемність, національну цілісність і солідарність. Буддизм в очах народу став притулком для національного духу, а православ’я – символом зросійщення і насильств...” [Жамцарано 1907, 21, 20–21].

Жамцарано заперечував твердження, що національне самовизначення дорівнює ізоляції в окремі групи. “Навпаки, йдеться про вільну творчість й співпрацю і проти рабського наслідування та підкорення. ...Буряти штучними засобами були зв’язані по руках і ногах... Дайте їм можливість проявити свої сили та здібності – і буряти через одне-два покоління будуть провідниками просвіти та культури вглиб Монголії” [Жамцарано 1907, 25, 18–19]. М. Богданов

⁷ В оригіналі – “сородичей”.

уточнював, що Жамцарано зі своїми однодумцями розраховували увійти “у жвавий зв’язок із Монголією й через неї з Тибетом і стати у цих далеких країнах носіями і провідниками своєї та російської культури і просвіти” [Богданов 1907, 46]. Зазначимо, що ще наприкінці XIX ст. відомий російський суспільно-політичний діяч, наближений до імператора князь Е. Ухтомський вбачав у Забайкаллі “ключ до Серця Азії”, а буддійських підданих царя вважав важливим інструментом для розширення російського впливу у Внутрішній Азії. Тому князь висловлював переконання, що російські державні діячі були неправі, коли намагалися русифікувати іногородців-буддистів [Суворов 2010, 69]. Символічне усвідомлення бурятської місії в молодого Жамцарано. Останній мріяв: “Не в поглиненні слабкого сильним, однієї народності іншою, не в підкоренні національної меншості більшості, а у вільній співпраці та взаємоповазі й сприянні різних народностей та особистостей має полягати сенс справжнього прогресу. І не у викорененні, не у знищенні народностей, наскільки б малі вони не були, а у розкріпаченні їх полягає ідея соціалізму. Ось вихідна точка «Знамені бурятського народу»”⁸ [Жамцарано 1907, 25, 20].

Судячи зі всього, російська влада уважно поставилася до пропозицій та поглядів Жамцарано. Зокрема, наприкінці 1907 року губернська адміністрація вже збирала дані “про сучасний рух бурятів”. За словами російських чиновників, вони (бурятські народники. – *Прим. авт.*) вірують у можливість і навіть неминучість культурного панмонголізму та прагнуть до впровадження цієї ідеї в дійсність⁹. І хоча, на думку влади, загалом серед бурятів ставлення до ідеї панмонголізму й навіть до бурятської автономії було цілком індиферентне, російські можновладці завжди враховували вірогідність виникнення в бурятському суспільстві тенденцій до об’єднання з іншими монголами. Цей аспект теж визначав політику Росії стосовно Монголії. Полковник російського генштабу В. Попов у 1911 році зазначав: “Наше прикордонне туземне населення єдиновірне та

⁸ За особистої участі Ц. Жамцарано була створена спілка вчителів “Знамено бурятського народу”. Головними завданнями союзу мали стати: 1) сприяння національному відродженню бурятів; 2) сприяння їхній освіті; 3) націоналізування школи; 4) досягнення національного самовизначення та автономії. Цю спілку російські чиновники називали “найгаласливішою” [НАРБ. – Ф. П-20. – Оп. 2. – Ед. хр. 12. – Л. 3].

⁹ НАРБ. – Ф. П-20. – Оп. 2. – Ед. хр. 12. – Л. 3.

єдиноплемінне з монголами і знаходиться під сильним моральним впливом монгольського ламаїзму, а тому поки монголи на нашому боці, ми можемо бути спокійні й за «бурятське питання»¹⁰. Водночас російські урядовці визнавали, що саме під покровом буддиської релігії найбільш успішно може визрівати ідея бурятського націоналізму. Тим-то Росію непокоїло бурятське населення, серед якого прокидались ідеї національного самоусвідомлення.

Отже, даремно прогресивна преса переконувала, що немає жодної небезпеки для загальнодержавної єдності, навіть якщо всі іногородці зробляться яскравими націоналістами: їх занадто мало, і вони будуть підкорятися російській культурі, і аж ніяк не керувати нею [Із хроніки... 1907, 141]. Жамцарано був обмежений у своїх наукових поїздках. А. Селіванов, іркутський генерал-губернатор (1906–1910), на запит забайкальського губернатора¹¹ щодо перебування Жамцарано у Забайкаллі, зокрема, в Азі, відповів, що тому заборонено перебування взагалі в області (навіть у межах Іркутського генерал-губернаторства). Тимчасово Жамцарано дозволили мешкати в Читі без права виїзду. Вчений писав видатному російському буддологу – С. Ольденбургу: “Губернатор каже, що мені нашкодили статті у «Сиб[ирских] вопросах». Проте там немає нічого особливого. Не сподобалися, ймовірно, ген[ерал]-губернатору” [цит. за: Решетов 1998, 76]. Жамцарано просив свого покровителя допомогти листами зі столиці з проханням, аби йому дозволили займатися своїми роботами, хоча б під наглядом поліції: “...наукові пошуки не змішував і не буду змішувати з політикою” [цит. за: Решетов 1998, 77]. Влітку 1908 р. він таки отримав дозвіл генерал-губернатора: “З огляду на клопотання голови Академії наук Радлова Жамцаранову дозволений виїзд до Забайкалля та участь в експедиції (тобто у статистичному дослідженні Агінського степу)” [Жамцарано 2006, 18]. При особистому побаченні М. Ебелов підкреслив, що Жамцарано дозволено перебування в Азі “за умов – вести суворе замкнене життя – щоб не викликати репресії. Якщо хоч що-небудь виявиться – Уж, я вам обіцяю «репресію!» – казав губернатор” [Жамцарано 2006, 18]. У 1911 році Ц. Жамцарано був заарештований та висланий із Петербурга за участь у студентському страйку.

¹⁰ РГВИА. – Ф. 2000. – Оп. 1. – Ед. хр. 4256. – Л. 92.

¹¹ М. Ебелов – забайкальський військовий губернатор у 1906–1910 рр.

Після цих подій він перебрався жити та працювати до Урги (столиці Зовнішньої Монголії).

Отже, визначення “культурний” відпало від панмонголізму дуже швидко. Наприклад, звернемося до постаті неофіційного представника далай-лами XIII в Росії, бурята за походженням, відомого релігійного та суспільно-політичного діяча Агвана Доржієва, автора кількох проектів, покликаних зміцнити стосунки Росії з буддійськими народами Центральної Азії. А. Доржієв, зокрема, допомагав бурятам і калмикам здійснювати паломництва та навчатися в Тибеті. Проте, його ініціативи стосовно просвіти та духовної консолідації монгольських народів викликали підозру та опір з боку російських урядовців, які звинувачували представника далай-лами в пропаганді “ідеї панмонголізму”. Так, в їхніх очах створення А. Доржієвим нового, “монголо-бурятського” алфавіту¹² було першим актом до

¹² Однією з провідних засад бурятського “культурного панмонголізму” стала ідея реформи монгольського алфавіту. Вона вперше була висунута в 1902 р. Б. Барадіним, А. Доржієвим, Ц. Жамцарано, які невдовзі стали знаковими особистостями для бурятського суспільства. Реформатори в процесі своєї роботи розбилися на дві групи. Перша виступала за бурятський алфавіт, реформований А. Доржієвим. Вони вважали, що треба створити всемонгольську писемність і літературу, взявши за основу в якості офіційної та літературної мови халхаське наріччя. До цієї позиції долучилися: вже відомий мандрівник Г. Цибинов і такі представники майбутньої бурятської еліти 1920–1930-х років як Е.-Д. Рінчино та М. Амагаєв. Прозахідні інтелігенти на чолі з іркутянином М. Богдановим відстоювали латинський алфавіт, прилаштований до бурятського наріччя. Автором латинського алфавіту був Б. Барадін [Шагдурова 1999, 60]. Ц. Жамцарано, наприклад, зазначав, що Агван Доржієв та його співробітники мали на меті створити такий фонетичний алфавіт, що міг би відображати всі монгольські наріччя, в тому числі й бурятські, а тому алфавіт названий монголо-бурятським (Жамцарано просив не звукувати призначення алфавіту, створеного для всіх монголів, у тому числі й для бурятів) [Жамцарано 1907, 24, 18]. Мовляв, творець алфавіту, чи вірніше, реформатор, маючи на увазі неодномільйонний монгольський народ, з певною писемністю та зростаючою літературою, не міг, звичайно, рекомендувати цілком чужий їм алфавіт латинського типу, на угоду жменьці іркутських бурятів. До того ж, малось на увазі, що більшість іркутських бурятів надасть перевагу своєму монгольському алфавіту й побажає долучитися до спільного руху всіх монголів, у тому числі й бурятів, і не захоче відокремитися від маси монгольського народу, який відроджується [Жамцарано 1907, 24, 19]. На початку ХХ ст. у полеміці стосовно алфавіту взяла участь майже вся бурятська інтелігенція, що представляла як Іркутську губернію, так і Забайкальську область.

здійснення власне ідеї панмонголізму¹³. Підозри влади поширювалися й на бурятів (кілька десятків осіб), які приїхали разом із Доржієвим до Калмикії викладати у відкритій ним 1906 року буддійській школі. Мовляв, частина їх їздить степом, виголошує проповіді, пропагує ідеї панмонголізму та збирає подаяння з калмиків¹⁴. Навесні 1907 року Доржієв відкрив у калмиків другу школу, де, окрім буддійської філософії, мали викладатися астрологія та медицина. 16 серпня того ж року цю школу закрили за розпорядженням губернатора. Підозри викликала й діяльність непересічного лами в Іркутській губернії. Так, у рапорті від 4 березня 1908 року пристав Верхолеського повіту Бессарабов зазначає, що “в таких поїздках Хамбо¹⁵ Доржієва криється прагнення до з’єднання монгольської раси в єдине спільне ціле, шляхом навернення бурятів у буддйство” [Асалханова 2009, 64].

Отже, так термін “панмонголізм” розпочав свій шлях у політичній практиці Російської імперії. Уважне вивчення його “перших кроків” дозволяє стверджувати, що російська влада відразу поставилася до ідеї культурного панмонголізму як до серйозної загрози саме політичного характеру. “Культурний панмонголізм” російські можновладці як, власне, культурну концепцію ніколи не сприймали. Таке упередження сформувалося задовго до панмонгольського руху 1919 року, коли окремі представники бурятської еліти почали розмірковувати про об’єднання Забайкалля з іншими монгольськими землями.

Серед монголів Цінської імперії на початку ХХ ст. також активізувалися ідеї всемонгольської консолідації, проте, насамперед, у політичній площині. Аналіз інформації з архівних джерел дозволяє дійти висновку, що першими (за виключенням далай-лами ХІІІ) ідею всемонгольського об’єднання висунули в 1905 р. представники Внутрішньої Монголії, яка раніше зіткнулася з загрозою асиміляції. Проте лише на початку 1907 р. в Урзі представляється

¹³ НАРБ. – Ф. П-20. – Оп. 2. – Ед. хр. 12. – Л. 5. Зі свого боку, Г. Цибилов також уважав, що старомонгольський алфавіт, реформований Агваном Доржієвим, – це майже єдиний засіб об’єднання всіх монгольських племен і народів [Шагдурова 1999, 61].

¹⁴ НАРБ. – Ф. П-20. – Оп. 2. – Ед. хр. 12. – Л. 6.

¹⁵ Хамбо (тиб. *кханпо*) – “головний лама”, у Зовнішній Монголії титул настоятеля монастиря; вчений ступінь.

завершений та обґрунтований проект майбутнього об'єднання під владою богдо-гегена Зовнішньої¹⁶ та Внутрішньої Монголії [більше див.: Отрощенко 2005б, 157–160]. Тоді ж в ургинських колах починають фігурувати думки про відновлення об'єднаної, самостійної Монголії. Представники Алтайського та Кобдоського округів дещо пізніше – лише в 1909 р. – виступають з власними політичними проектами (включаючи пропозиції щодо об'єднання монгольських земель) [більше див.: Отрощенко 2005б, 170–172].

Сінхайська революція в Китаї і національно-визвольний рух монгольського народу призвели у 1911 році до появи Монгольської держави. Богдо-хан, верховний правитель Зовнішньої Монголії, і фактичний голова уряду да-лама Церенчимід виступали за створення “Великої Монголії”, що мала охоплювати окрім Зовнішньої Монголії (з Кобдоським та Алтайським округами) Внутрішню Монголію, Баргу, Ілійський край¹⁷, Урянхайський край – китайські терени, мешканці яких, здебільшого, вирішили перейти під владу свого монгольського богдо-хана. Обрання Джебцзун-дамба-хутухти¹⁸ богдо-ханом затвердило роль Халхи¹⁹ як політичного і релігійного центру для всіх монголів, поклавши початок процесу всемонгольського об'єднання. Цьому процесу, в свою чергу, сприяла послідовна позиція владики, спрямована на створення об'єднаної і незалежної Монгольської держави. Проголошення незалежності Халхи стало

¹⁶ Зовнішня Монголія була адміністративним утворенням, яке складалося з чотирьох аймаків Халхи та двох аймаків Кобдоського округу. Аймаки Халхи визначалися за володіннями найзаможніших князів країни: із заходу на схід – Дзасакту-ханський, Сайн-Нойон-ханський, Тушету-ханський, Цецен-ханський. До Кобдоського округу входили Далай-ханський (північний) та Зорікту-ханський (південний) аймаки.

¹⁷ Ілійський край (Ілійський округ) – входив до складу Джунгарського ханства; після його падіння – до складу китайської провінції Сінцзян; нині Ілі-Казахський автономний округ СУАР КНР.

¹⁸ Джебцзун-дамба (від тиб. *джебцзун, дампа*) – титул, наданий далай-ламою V у 1650 р. синові тушету-хана; передавався кожній наступній реінкарнації тибетського ієрарха Таранатхі. Хутухта (монг. *хутагт*) – “святий”; титул духовних ієрархів вищого рангу.

¹⁹ Ймовірно, спочатку, у середині XVI ст., з'явився топонім Халха (монг. *халх* – “щит”, “прикриття”) для визначення теренів Північної Монголії, а потім як етнонім закріпився за населенням цього регіону [Жуковская 1999, 592]. Терміни: “Зовнішня Монголія” та “Халха” вживаються як синоніми.

першим поштовхом для відкритого виступу монголів в інших районах Китаю.

Російська дипломатія тримала під суворим контролем усю зовнішньополітичну діяльність монголів, будучи рішуче проти того, щоб Урга встановила будь-які стосунки з іншими державами. Ізоляція Монголії створювала зайві можливості для російського впливу на Ургу. Такий стан речей (як і позиція Росії на російсько-монгольських переговорах 1912 р.) не задовольняв монгольську еліту. Тому через деякий час після підписання російсько-монгольської угоди богдо-хан і Да-лама спробували налагодити зв'язки з Японією. Вони вважали, що для досягнення їхньої головної мети – незалежності Монголії – недостатньо спиратися на одну Росію, і треба заручитися підтримкою ще однієї великої держави, зацікавленої в монгольському питанні, а саме – Японії. Такі наміри підтримувала низка монгольських князів і вищих лам. Про таємні угоди між Росією та Японією щодо монгольських земель, вони, звичайно, не здогадувалися.

Вже у січні 1912 р. спалахує повстання проти китайської влади в Барзі. 16 січня 1912 року російська розвідка доповідала: за наявними даними, Барга повстала під впливом богдо-хана²⁰. Повстанці захопили головне місто Барги – Хайлар. Представник цінського уряду залишив країну. 18 січня 1912 р. Шенфу, амбань Барги, та його помічник відправляють богдо-хану телеграму з проханням про підданство, приєднання їхніх теренів до Зовнішньої Монголії, а у випадку наступу китайських військ – надіслати на допомогу баргутам²¹ свої війська²². 23 січня вони отримали повідомлення, що богдо-хан пропонує Барзі приєднатись до Халхи.

Відразу ж після того, як у січні 1912 р. в Барзі почалися антикитайські виступи, японський уряд запропонував Росії проект конвенції стосовно розподілу сфер впливу у Внутрішньої Монголії. Згідно з японським варіантом, до сфери впливу Японії входила майже вся

²⁰ РГВИА. – Ф. 2000. – Оп. 1. – Ед. хр. 4256. – Л. 385.

²¹ Етнічні групи, що їх називають баргутами, наразі компактно проживають у межах міського округу Хулун-Буїр АРВМ КНР. Баргути діляться на *хуушан барга* та *шене барга*, тобто на старих та нових. Чисельність старих баргутів – приблизно 20 тисяч осіб, нових – приблизно 40 тисяч осіб [Нимаев, Бадмаева 2008, 7].

²² РГВИА. – Ф. 2000. – Оп. 1. – Ед. хр. 7889. – Л. 26.

Внутрішня Монголія, на схід від лінії Калган – Урга. Японців цікавила найбільш заселена частина Внутрішньої Монголії – майбутні провінції Жехе та Чахар²³. Росія схвально зустріла японську ініціативу, проте запропонувала провести демаркаційну лінію відповідно до Пекінського меридіана. Японська сторона погодилася зі змінами, й 8 липня 1912 р. було укладено третю російсько-японську угоду, таємна частина якої фіксувала розподіл сфер впливу у Внутрішній Монголії. Демаркаційна лінія між російською та японською сферами впливу, встановлена угодою 1907 р., була подовжена на Західну Маньчжурію та Внутрішню Монголію: розташовану на схід від Пекінського меридіана частину Внутрішньої Монголії (значна частина провінції Жехе) було визнано японською сферою впливу, а частину, розташовану на захід від цього меридіана, – російською сферою впливу.

Отже, царський уряд рішуче заперечував проти військових дій Халхи у Внутрішній Монголії, здебільшого, тому, що за таємною російсько-японською угодою 1907 р., що була підтверджена Петербургом і Токіо у 1910 і 1912 роках, Внутрішня Монголія та Південна Маньчжурія ввійшли до сфери впливу Японії, а Північна Монголія та Північна Маньчжурія – Росії, і сторони зобов'язалися не заважати одна одній. Міркування російської сторони з цього приводу добре ілюструє наступна цитата. Ще 18 серпня 1911 року вищезгаданий В. Попов у своїй нотатці з монгольського питання зауважував: “Ми можемо обіцяти Китаєві відмовитися раз назавжди від всілякого втручання у справи Внутрішньої Монголії, вже заселеної китайцями, і залишити цю частину сфері впливу Японії, проте за це вигорити... права у Халсі”²⁴.

У грудні 1912 року монгольський уряд повідомив МЗС Росії про наміри відправити до Японії свого представника для встановлення з цією країною дружніх зв'язків. Російські урядовці заперечували проти таких планів монгольських політиків. Проте на початку 1913 року прагнення останніх до встановлення дипломатичних стосунків з Японією під впливом подій у Внутрішній Монголії та Барзі значно зростає. Наприкінці 1912 року в ці райони були

²³ За адміністративним розподілом, проведеним у 1914 році, терени Внутрішньої Монголії ввійшли до складу провінцій Жехе, Чахар та Суйюань і, частково, до Ганьсу (захід), і Маньчжурії (схід).

²⁴ РГВИА. – Ф. 2000. – Оп. 1. – Ед. хр. 4256. – Л. 95.

відправлені китайські каральні загони. Урга, в свою чергу, відправила до Внутрішньої Монголії військові частини і пропагандистів-лам. Останні мали проводити агітацію за об'єднання обох Монголій під владою свого національного духовного лідера (богдо-хана). Отже, з початку 1913 року між монгольськими і китайськими військами тривали бойові дії з перемінним успіхом. Росія ж не збиралась надавати допомогу Внутрішній Монголії, й це зміцнило монгольську еліту в її рішенні орієнтуватися на Японію.

Да-лама вирішив сам відправитися до Японії, проти чого відразу виступила Росія. Під тиском її дипломатів міністр був змушений відступити, заявивши, що утримається від запланованого кроку. Натомість він вирішив відправитися до Барги. Проте 31 січня 1913 року Да-лама за дорученням богдо-хана таємно їде до Хайлара, куди прибуває 9 лютого. Да-ламу та його супутника зустрічає Шенфу – глава уряду Барги. За посередництва Шенфу, монгольські посланці в той же день зустрілися з японським громадянином Міязато Йошимару [Батбаяр 2002, 23]. Останнього відправили швидкісним потягом до Харбіна з конфіденційним посланням тамтешньому японському консулу Хонда, щоб отримати від нього рекомендаційного листа для поїздки до Японії. Да-лама мав на меті спробувати схилити уряд останньої до підтримки князівств Внутрішньої Монголії в їхньому прагненні об'єднатися з Халхою. Проте Хонда радить Да-ламі повернутися до Урги. Така відповідь пояснюється, перш за все, політикою “паралельних дій”, яку Японія і Росія проводили в той час стосовно Китаю і яка полягала у спільному обговоренні найважливіших питань китайської політики. Тоді Токіо і Петербург дотримувались узятих на себе в укладених угодах зобов'язань, чим і пояснюється відмова японського консула. Да-лама 3 березня залишає Хайлар і повертається до Урги, де заявляє, що росіяни завадили його переговорам з Японією. У доповіді на засіданні уряду він стверджує: Росія тому заперечує проти поширення на Баргу влади Урги, що сама прагне оволодіти нею. Сусідство Барги з районом Китайсько-Східної залізниці й наявність там російських економічних інтересів зробило її на початку ХХ ст. зоною особливої уваги російської держави [Ностаева 2010, 43].

Відмова Росії підтримати ідею загальномонгольського об'єднання сприяла зміцненню серед монгольської правлячої еліти прояпон-

ських настроїв. Приводом до звернення став візит до Урги у 1913 р. японця Кодами, який від імені свого уряду запропонував Монголії дружбу і підтримку, за умови надання японцям права на побудову залізничних ліній у суміжній з Південно-Маньчжурською залізницею частині Внутрішньої Монголії. У відповідь на таку пропозицію у січні 1914 р. богдо-хан написав листа японському імператору. У своєму зверненні він сподівався на допомогу японського уряду у вирішенні питання об'єднання Зовнішньої та Внутрішньої Монголії і найшвидшому виведенні китайських військ з теренів Внутрішньої Монголії в обмін на надання Японії згаданої залізничної концесії. У листі говорилося також про бажаний приїзд до Урги представника Японії для встановлення дипломатичних стосунків між обома державами [Царская Россия и Монголия... 1929, 58–59].

Цей лист якимось чином потрапив до російських урядовців, викликавши певне роздратування в російських дипломатичних колах, оскільки свідчив про наявність в оточенні богдо-хана досить сильного угруповання, яке орієнтувалось на Японію. Представник Росії передав листа міністру закордонних справ Японії. За таких умов японський уряд повернув лист до Урги через російських урядовців із зауваженням, що Японія не має дипломатичних стосунків із Зовнішньою Монголією і що “звернення монгольського правителя до японського імператора не відповідає ані інтересам Японії, ані інтересам самих монголів” [Царская Россия и Монголия... 1929, 56]. Японія заперечила політичний характер візиту Кодами до Урги. С. Сазонов²⁵, зі свого боку, знов і знов доводив голові монгольського уряду (який в цей час перебував у Петербурзі) неможливість досягти об'єднання всіх монголів у одну державу і визнання незалежності цієї держави з боку країн, більшість з яких не бажає розпаду Китаю і, зокрема, утворення Автономної Монголії. Остання ж зобов'язана своїм існуванням виключно зусиллям Росії. Під тиском російських урядовців, що тривав упродовж всього 1913 року, богдо-хан, нарешті, був змушений погодитись на припинення бойових дій на теренах Внутрішньої Монголії. На початок 1914 р. його армія залишила межі Внутрішньої Монголії за договором з російським урядом, який, у свою чергу, надав Монголії нову позику

²⁵ С. Сазонов – міністр закордонних справ Російської імперії в 1910–1916 роках.

в 3 млн. карбованців і додаткове озброєння для потреб монгольської армії (на той час фінансовий стан країни був надзвичайно важким: не вистачало грошей навіть на виплату утримання солдатам [МОЭИ 1933, 377]. Разом із монгольськими військами пішли до Халхи й ті місцеві монголи, які воювали проти китайських військ [Белов 1999, 130]. Проте навіть без військової підтримки Урги визвольний рух у Внутрішній Монголії тривав до кінця 1916 р. Ургинський ж уряд увесь час, аж до російсько-китайсько-монгольської угоди 1915 р. у Кяхті, завзято намагався переконати і навіть спонукати царський уряд погодитися на приєднання до Халхи Внутрішньої Монголії, але незмінно натрапляв на відмову і наполегливі рекомендації втриматися від воєнних дій.

За Кяхтинською угодою Зовнішня Монголія визнавала союзеренітет Китаю та рішення російсько-китайської декларації 1913 року, а Китай з Росією, в свою чергу, – автономію Зовнішньої Монголії. За параграфом 3-м Монголія не мала права укладати міжнародні угоди з політичних і територіальних питань. Параграфи 5 і 6 надавали Монголії право порядкувати виключно справами внутрішнього управління, укладати міжнародні угоди з питань, що стосуються торгівлі та промисловості. Росія і Китай зобов'язувались не втручатися у внутрішні справи Автономної Монголії, до складу якої увійшли чотири халхаських аймаки і Кобдоський округ (параграф 11). Китай зобов'язувався не вводити свої війська на терени Зовнішньої Монголії, не колонізувати її землі й не встановлювати там свого управління. Монгольський уряд визнавав союзеренітет Китаю, носіями якого були китайський резидент в Урзі та його помічники в Улясутаї, Маймачені та Кобдо. Китайці надавали амністію тим мешканцям Внутрішньої Монголії, що визнали владу Урги, й дозволяли їм здійснювати й надалі релігійні паломництва до Урги з метою вклонитися богдо-гегену [МОЭИ 1935, 469]. Урга не змогла відстояти свою ідею створення незалежної та об'єднаної Монголії, до складу якої б увійшли Внутрішня Монголія, Барга та Урянхайський край. Проте Кяхтинська угода закріплювала перший значний крок Зовнішньої Монголії на шляху до її самовизначення.

У 1916 р. Росія та Японія, підтверджуючи минулі зобов'язання, підписали угоду, що передбачала захист їхніх спеціальних інтересів у районах Далекого Сходу на випадок виникнення будь-якої загрози.

Впродовж 1915–1916 рр. до Урги приїздили японські представники та обговорювали з деякими монгольськими міністрами проблему об'єднання монгольських земель. Російський дипломатичний агент А. Міллер доповідав у Петербург, що, здається, японський уряд планує відокремити Внутрішню Монголію від Китаю та сприяти її об'єднанню з Зовнішньою Монголією, щоб таким чином із часом поширити свій вплив на всю Монголію [МОЭИ 1938, 618]. У російського уряду існували підозри, що Японія підтримує і постачає зброєю князя Бавуужава²⁶, який від початку 1915 року проводив партизанську діяльність у Внутрішній Монголії, і навіть пропонує йому досягти незалежності Барги [МОЭИ 1935а, 450; див. також: Белов 1999, 132; Ностаева 2010, 44–48].

В одному з листів видатного російського буддолога Ф. Щербатського (від 23.08.1917) міститься наступна інформація: до Урги приїздив особливий агент із конкретними японськими пропозиціями об'єднання Північної, Південної Монголії, Маньчжурії та Північного Китаю, створення з цих частин однієї великої імперії. За словами науковця, японці хотіли б мати поряд напіввасальну велику державу, через яку можливо протидіяти будь-якому наступальному руху Росії: “Сферою свого впливу вони вважають усю Монголію та весь Китайський Туркестан” [Письма... 2005, 125–126]. Пропозиції японського агента, однак, не були прийняті урядом Автономної Монголії. Восени 1917 р. російський дипломатичний агент і генеральний консул в Урзі А. Орлов відзначав, що, за потреби, монгольський уряд може закупити зброю в Японії, представників якої в Урзі останнім часом значно побільшало [Гладстерн 1928, 166]. На думку російських монголістів, від початку ХХ ст. і до завершення Другої світової війни Японія завжди прагнула використати природне прагнення монгольських народів, які виявилися історично розділеними у складі Росії, Монголії та Китаю, до об'єднання, у тому числі й рух панмонголізму, перш за все, задля досягнення своїх експансіоністських цілей [Лузянін, Грайворонский 2009, 161].

²⁶ Коли війська богдо-хана залишали Внутрішню Монголію, цей князь, разом із своїм полком, перейшов до Халхи. Його призначили командуючим військами на східному кордоні Халхи. У січні 1915 року князь рушив до Внутрішньої Монголії з загоном у 1800 осіб, плануючи наступ на Долон-нор [Белов 1999, 130].

Впродовж 1910-х років на теренах Внутрішньої Монголії діяли загони повстанців, які боролися за незалежність і всемонгольське об'єднання. У 1918–1919 роках головними вожаками монголів були місцеві лами, які пропагували ідею створення власної монгольської держави. Одним з таких загонів керував Нейсе-геген, впливовий церковний ієрарх, популярний у всій Внутрішній Монголії. Японські офіцери-розвідники не лише обіцяли ламам сприяння у досягненні повної незалежності Монголії та утворенні своєї держави, а й допомагали їм створювати збройні загони [Белов 1999, 168]. Проте наприкінці 1910-х років самостійне існування Зовнішньої Монголії та Барги опинилася під загрозою нової китайської експансії. У таких умовах виникає чергова хвиля визвольних змагань, відома під назвою панмонгольського руху 1919 року, в якій Нейсе-геген та японські військові відіграли важливу роль.

Восени 1918 р. ідею панмонгольського руху почали поширювати отаман Г. Семенов, який захопив владу в Забайкаллі, та японці, які в квітні 1918 року висадилися у Владивостоку. Японія прагнула до створення буферної прояпонської держави на теренах Монголії та Забайкалля. Починаючи з лютого-березня 1918 року, японці почали Г. Семенова зброєю та грошима. До того ж, з метою навчання володінню японською зброєю до військ отамана відрядили 21-го військового інспектора з Маньчжурії та 28 молодших офіцерів із самої Японії. З весни 1918 по серпень 1919 року військовим радником отамана був капітан Курокі Тіканорі [Батбаяр 2002, 30]. Зв'язок отамана з Японією здійснювався через кількох японських військових, які перебували в Сибіру. На відміну від військових кіл, МЗС Японії вважало Семенова небезпечним авантюристом і відкрито відхрещувалося від нього.

Отаман сподівався очолити національний рух монголів і розраховував на підтримку Японії, в якій вбачав свого природного союзника. Проте будь-якої стрункої концепції у справі реалізації цієї ідеї у нього не було. На думку деяких науковців, Г. Семенов звертався до ідеї панмонголізму лише тоді, коли йому було це вигідно [Курас, Бабаков 1997]. Проте інші зазначають, що ідея об'єднання всіх монгольських народів стала для нього воістину заповітною, глибоко особистою, що лише зовні співпадала з планами Токіо. До того ж, Монголія стала для Г. Семенова країною, яку він, як і Росію,

дуже любив [Кайгородов 1995, 80]. Отаман, маючи широкі зв'язки серед монгольського ламства та князів, знав про популярність об'єднавчих гасел в їхньому суспільстві.

Особливого успіху пропозиції Г. Семенова набули восени 1918 – на початку 1919 років, коли китайці ввели свої війська до Барги²⁷ і стали погрожувати скасувати її автономію. Зростання китайської загрози, як і той факт, що Г. Семенова підтримувала Японія, країна, на яку монгольські патріоти поклали певні надії, привернула до отамана увагу деяких князів і лам Внутрішньої Монголії, частини бурятської інтелігенції та верхівки монголів Барги. До Хайлара через спеціальних гінців викликаються поважні монгольські діячі, зокрема Нейсе-геген (з Джиремського сейму Внутрішньої Монголії). На спільній нараді баргути та внутрішні монголи дійшли висновку щодо необхідності вести політичну роботу серед усіх монгольських племен задля возз'єднання їх в єдине ціле. Також було вирішено звернутися за сприянням до Бурятського національного комітету²⁸ [Ринчино 1998, 231].

²⁷ За російсько-китайською декларацією 1913 року Барга не увійшла до складу Автономної Монголії. Як зазначав С. Сазонов: “Ми не включили Барги до автономної Монголії і в принципі згодні на встановлення в цій області суверенітету Китаю, але шляхом мирних переговорів” [Царская Россия... 1929, 23]. З'їзд баргутської верхівки, що відбувся на початку січня 1914 року, відправив до Урги делегацію з петицією. В ній йшлося про непослідовність ургинського уряду, що погодився віддати Баргу китайцям. Богдо-хан, поставлений у важкі умови російською дипломатією, нібито, дав таку відповідь: “Якщо баргути зможуть власними силами захистити свою незалежність, то нехай беруться до зброї, якщо ні, то хай приєднуються до Китаю” [цит. за: Белов 1997, 176]. Втративши надію на допомогу Урги, правителі Барги починають орієнтуватись на Китай. У 1915 р. Росія і Китай підписали угоду стосовно Барги, за якою та отримала широку автономію у складі Китаю. У 1918 році до Барги були введені китайські війська.

²⁸ Перший загальнонаціональний з'їзд бурятів Забайкальської області та Іркутської губернії (23–25.04.1917) у Читі затвердив тимчасовий – “до виділення окремої бурятської національної території” проект бурятської національної автономії [Съезды... 1991, 27]. На з'їзді був обраний Тимчасовий Бурятський національний комітет (Бурнацком). До функцій Бурнацкому входило керівництво всім процесом національного державного будівництва, запровадження земського управління у бурятських відомствах, проведення виборів до Установчих зборів і розгортання мережі національних культурно-просвітницьких закладів. У жовтні 1917 року у Верхньоудинську засідав всебурятський з'їзд, на якому було утворено Центральний Бурнацком на

Збереглася угода Бурятської народної думи²⁹ з Г. Семеновим (грудень 1918). Так отаман обіцяв усіма можливими засобами підтримувати прагнення до автономії чи незалежності (за обставинами) через возз'єднання в єдине ціле закордонної Монголії: Внутрішньої, Зовнішньої, Західної та Барги. Семенов зобов'язувався всіляко сприяти (зокрема матеріально) пропаганді бурятами серед монголів ідей автономії чи незалежності, а також не заважати стосункам бурятів і монголів з Японією з метою з'ясування її позиції щодо Росії, Китаю та Монголії³⁰. Принаймні, за свідченням У. Гармаєва, який очолював у 1918–1919 роках агітаційну роботу у семенівських бурятських формуваннях, відповідна пропаганда велася серед бурятських полків у Даурії. Так сам У. Гармаєв розповідав солдатам про необхідність створення єдиної Монгольської держави, до складу якої б увійшли Зовнішня Монголія, Внутрішня Монголія та Бурятія [Базаров 2001, 7–8].

12–14 січня 1919 року отаман, разом із своїм радником Курокі, брав участь у підготовчому засіданні представників Бурятії, Внутрішньої Монголії, Барги на станції Даурія. Там було вирішено скликати монголо-бурятський з'їзд, щоб підготувати створення майбутньої панмонгольської держави; були узгоджені організаційні питання майбутньої конференції. Нейсе-геген прибув до Чити з військовим загonom внутрішніх монголів. Представники бурятської інтелігенції – Д. Сампілон, Е.-Д. Рінчино, Ц.-С. Цидипов разом із Нейсе-гегеном готували проведення “Всемонгольської конференції з питань національно-державного об'єднання”. Запрошення взяти участь у нараді були розіслані по всій етнографічній Монголії, крім Сіньцзяну.

чолі з Е.-Д. Рінчино. З часом Бурнацком визнав радянську владу, проте всіляко намагався зберегти власну самостійність, свої місцеві аймачні та хошунні органи. З падінням Рад улітку 1918 р. Бурнацком перейшов до політики формального визнання О. Колчака й Семенова. Шляхом лавірування й компромісів із новою владою він прагнув форсувати створення національної автономії. Відмова Сибірського уряду та уряду О. Колчака надати бурятам автономне управління поновила в бурятському середовищі ідею про економічну, культурну та політичну єдність монгольських народів.

²⁹ У листопаді 1918 року Бурнацком був перетворений у Бурят-Монгольську народну думу (Бурнардума). Бурнардума оголосила про свій розпуск у жовтні 1920 року.

³⁰ НАРБ. – Ф. П-20. – Оп. 4. – Ед. хр. 62. – Л. 3.

Панмонгольський з'їзд, який скликав Нейсе-геген, проходив у Читі з 25 лютого по 6 березня 1919 р. Головував на з'їзді Нейсе-геген, який у вступному слові зазначив, що за часів Чингізхана всі монгольські племена складали єдине ціле, а потім, з ослабленням монголів, частина їх потрапила під владу Китаю, а частина – під владу Росії. Тепер же настала зручна мить для нового об'єднання всіх монгольських племен в одну державу. З'їзд вирішив утворити федеративну за устроєм, незалежну Велику Монголію у складі Зовнішньої і Внутрішньої Монголії, Барги та Забайкалля. Було запропоновано виселити з Забайкалля всіх росіян, натомість звільнити Іркутську губернію від бурятського населення; останнє мало переселитися до Великої Монголії. Відповідним чином планувалося виселити всіх китайців з Внутрішньої Монголії. Якщо ж не вдасться реалізувати цей план, вирішено приєднати до Великої Монголії лише південну частину Забайкалля, виселивши з неї росіян і вселивши бурятів з північної частини області, яка залишиться російською; з північної частини Внутрішньої Монголії переселити китайців у південну, яка залишиться за Китаєм, і навпаки – монголів з південної частини переселити у північну³¹. Столицею Монгольської держави обирався Хайлар. Оскільки це місто було окуповане китайськими військами, Тимчасовий уряд на чолі з Нейсе-гегеном розташувався на станції Даурія.

Представник Японії схвалив всі прийняті конференцією рішення і навіть гарантував сприяння з боку Японії таким намірам панмонголістів. Він пообіцяв вести агітацію на теренах Внутрішньої Монголії з метою підготовки там повстання і наступного проголошення незалежності Монголії. Обраний радником Тимчасового уряду Семенов зобов'язувався навчати та негайно озброїти наявне військо, поставляти зброю надалі, побудувати приміщення для військових частин на Халхин-Голі та постачати предмети військового спорядження, надавати фінансову допомогу в розмірі 1 млн. крб. щомісячно, домовитися про надання іноземної позики від однієї великої держави, вести переговори щодо передачі концесій на теренах Монголії (з розробки та експлуатації природних копалин, побудови залізниць). Отаман дійсно видав з японських кредитів на потреби уряду 1 млн. крб., зброю та іншу матеріальну допомогу.

³¹ ГАРФ. – Ф. 200. – Оп. 1. – Ед. хр. 478. – Л. 78–78об.

Тимчасовий уряд Об'єднаної Монголії та Г. Семенов зобов'язувалися “у найважливіших випадках і за спеціальною згодою надавати одне одному взаємну підтримку та допомогу”³².

Ц. Жамцарано, заочно обраний міністром закордонних справ, відмовився брати участь у роботі Тимчасового уряду. Проте він тоді написав статтю “Монголо-тибетське питання на мирній конференції”. Там він схвалював намір панмонголістів досягти національної незалежності шляхом звернення до Паризької конференції, а також відверто висловлював свій погляд на політичне буття монгольських народів і тибетців. За його словами: “Ні на хвилину не треба забувати, що монголи, які колись вражали світ, прагнули та прагнуть повної самостійності, незалежності, проте аж ніяк не прагнули та не прагнуть ані підданства, ані протекторату Росії. Монголам, як і тибетцям, треба отримати можливість самостійного політичного буття. ...В усякому разі, як тибетці, так і монголи, спробують самовизначитися повністю, об'єднавши свої частини, розірвані в ім'я інтересів тих чи інших держав. ...Мають народитися дві нові незалежні держави – монгольська та тибетська, так як народжуються держави – чехословацька, польська, фінляндська та ін. ...Утворення нових політичних одиниць в центральній Азії не зашкодить ані Росії, ані Англії, ані Китаю. Бо таким шляхом будуть упереджені неминучі війни за національне звільнення у центральній Азії”. Бурятам і калмикам, які проживають осторонь монгольської маси, має бути надана широка автономія у сфері судоустрою, освіти, релігії, а також вирішено земельне питання. Росія також має відмовитися від своєї русифікаторської політики³³. Ц. Жамцарано схвалював допомогу японців панмонгольському рухові, який мав призвести до створення незалежної від Китаю та Росії об'єднаної Монголії.

У своєму відомому листі до голови Бурнардуми Д. Сампілона (1919) Е.-Д. Рінчино (проекти якого посідають вагоме місце у цьому дослідженні) зазначав: “Для мене Семенов існує постільку, оскільки існують японці та їхні потаємні завдання та плани на периферії Сибіру, Маньчжурії та Монголії”. За словами Е.-Д. Рінчино, старий Національний Комітет бурятів уважав, що Маньчжурія та Східна Монголія будуть знаходитися в сфері ведення Японії: Монголія –

³² НАРБ. – Ф. П-20. – Оп. 4. – Ед. хр. 62. – Л. 6.

³³ ГАРФ. – Ф. 200. – Оп. 1. – Ед. хр. 478. – Л. 31.

Південна, Північна та Західна з включенням бурятів утворять самостійну нейтральну буферну державу. Причому буряти мають переселитися до Халхи чи пересунутися до меж Забайкалля з обміном земель. Е.-Д. Рінчино припускав: якщо не вдасться об'єднати Південь і Північ Монголії, то утворяться дві держави, причому Південь буде знаходитися під протекторатом Японії. Він був переконаний, що монголи та інші народи Центральної Азії неспроможні створити таку державу, і додавав: “Тут ми буряти, найбільш культурна порівняно нація зіграли б і зіграємо, як видно, велику роль” [цит. за: Курас, Бабаков 1997, 37]. Дослідники дотримуються різних думок щодо участі Рінчино в діяльності тимчасового уряду Нейсегена, тодішніх переконань бурятського діяча, початку його співпраці з більшовиками. Так, у його сучасників, радянських партійців, побутувало переконання, що у 1918 році Е.-Д. Рінчино, очолюючи Бурнацком, висунув ідею панмонголізму й проводив лінію на створення Монголо-Бурятської республіки, за підтримки Японії³⁴. Сам він як у автобіографічному нарисі, так й у зверненнях до радянських посадовців наполягав на тому, що діяв у 1919 році проти Семенова. Наведемо таку характеристику, що її дав Е.-Д. Рінчино у своїх спогадах колишній міністр Сибірського тимчасового уряду та уряду О. Колчака І. Серебренников: “Рінчино був лише фанатичним бурятським націоналістом, який був здатний задля збереження бурятських національних установ працювати де, як і з ким завгодно та мріяв про відродження монгольської слави, що її розніс колись по всьому світові знаменитий полководець і завойовник Чингізхан” [цит. за: Белов 2003, 199]. Така оцінка багато чого пояснює в біографії видатного громадсько-політичного діяча, так, після запровадження радянської влади в Сибіру він остаточно починає співпрацювати з більшовиками.

Взагалі же панмонголісти сподівались на встановлення японського або міжнародного протекторату над так званою Великою Монголією. Тимчасовий уряд відправив делегацію до Пекіна з метою з'ясувати японську точку зору на проблему монгольського об'єднання. В Пекіні радник японського посла негайно прийняв делегацію і заявив: “Це не входить до політики японського уряду. Мій уряд вас не підтримає. Залиште цю нездійсненну ідею, поверніться

³⁴ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 48. – Л. 193.

додому і сидить смирно. А що стосується обіцянок підтримки у цій справі з боку нашого військового командування, то воно, у військових цілях, на свій ризик, діє цілком самостійно та безвідповідально” [цит. за: Курас, Бабаков 1997, 36].

Наприкінці квітня 1919 року Тимчасовий уряд направив до Токіо делегацію. Остання вручила військовому міністру Японії офіційного листа, а також повідомила японський уряд про намір отримати французьку візу для участі у Паризькій мирній конференції. Проти такого наміру виступили не лише послы Англії, Франції та США, а й японський уряд. Разом із тим японська преса позитивно відгукувалася щодо ролі Г. Семенова у створенні майбутньої панмонгольської держави. Недивно, що діячі панмонгольського руху відмічали якусь двозначність у ставленні японців до створення Монгольської держави³⁵. Вони сподівалися, що Японія першою визнає “Велику Монголію” і буде сприяти цьому визнанню на мирній конференції. Проте Японія підтримувала Семенова лише таємно. Міністр закордонних справ та військовий міністр неодноразово заявляли, що японська сторона не брала участі у цих справах і не підтримує їх. Японський генштаб 15 квітня 1919 року віддав наказ про повернення Курокі до Японії, позбавивши його посади радника Г. Семенова. На зміну йому до Чити приїхав майор Курасава, який при першій же зустрічі заявив Нейсе-гегену, що немає потреби відправляти делегацію до Токіо, проте Японія, тим не менш, буде таємно сприяти монгольському рухові зброєю та грошима [Сперанский 1922, 601]. В політиці центрального японського уряду виникли суперечки: кого підтримувати Омський уряд чи режим Г. Семенова, врешті-решт, підтримку військ отамана було припинено. У зв’язку зі змінами, які відбулися березні-квітні 1919 року на Далекому Сході, японський уряд 16 травня прийняв рішення на користь підтримки уряду О. Колчака [Батбаяр 2002, 31]. Зокрема, саме через нього було вирішено спрямовувати всю військову та фінансову допомогу Г. Семенову. Сам отаман в червні 1919 року визнав Омський уряд, підкорившись йому.

Уряд О. Колчака та російська місія в Пекіні негативно поставились до панмонгольського руху. Сам адмірал звинувачував забайкальського отамана у спробі об’єднати Забайкалля з Монголією та

³⁵ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 406. – Л. 8.

вийти зі складу Росії. Дипломати побоювалися, що панмонгольський рух може призвести до зростання китайського впливу в Зовнішній Монголії та Барзі, до вводу туди китайських військ, оскільки Китай не втрачав надії повернути Халху під своє безпосереднє управління. Вони також зазначали, що є свідкові показання про угоду, укладену Г. Семеновим із Японією, за якою, зокрема, у порядкування Японії надавалися всі золоті копальні Забайкалля³⁶. Офіційний Омськ указав Г. Семенову, що “самостійної політики його в Монголії не може бути”, та відправив ноти урядам США, Великобританії і Франції з вимогою не визнавати Тимчасовий уряд “Великої Монголії”. Названі держави, які підтримували Омський уряд, відповідно дослухалися до заклику і не визнали всемонгольської держави, створення якої було б на руку японцям.

За такого, несприятливого для панмонголістів, становища, 17 травня 1919 року в Читі відбувається спільна нарада Тимчасового уряду та Бурнардуми, за участі представників Барги та Г. Семенова. На ньому обговорювались засоби, що мали переконати Зовнішню Монголію підтримати їхній рух. Для переговорів із богдо-ханом до Урги була відправлена делегація, яка мала запропонувати йому посісти трон майбутньої Великої Монголії. У разі відмови планувалося задіяти війська Даурського уряду.

Прибувши до Урги в червні 1919 року, делегація звернулася до монгольського уряду з вимогою взяти участь у панмонгольському русі. Богдо-хан не прийняв делегації, а міністр закордонних справ Б. Церендорж, який вів переговори, відповів на її звернення та пропозиції негативно. Агенти Бурнардуми розгорнули агітацію в протилежному напрямку, посилаючись на зростаючу загрозу встановлення китайського панування у випадку неприєднання до руху. Буряти, що перебралися до Монголії, широко пропагували об’єднання з “невигідними для Росії та Китаю наслідками, проте вельми вигідними для Японії”³⁷. Підтримуючи панмонгольську ідею в принципі, монгольська верхівка насторожено сприймала участь японців, а також надмірну активність бурятів у цьому процесі. Буряти вели агітацію також у Забайкаллі. Так, за доповіддю Управляючого Иркутської губернії міністру внутрішніх справ від 19 травня 1919 року:

³⁶ ГАРФ. – Ф. 200. – Оп. 1. – Ед. хр. 407. – Л. 34.

³⁷ ГАРФ. – Ф. 200. – Оп. 1. – Ед. хр. 478. – Л. 79.

“На Великдень до Іркутська приїздив голова народної думи бурятів Д. Сампілун із японським капітаном, вів розмови з місцевими бурятами та схилив їх прийняти «забайкальську орієнтацію». Майбутню Монголію він бачить як буферну державу між великими державами білої та жовтої раси. Кордони її можливі до Єнісею” [цит. за: Лиштованный 1998, 67–68]. І, хоча панмонгольський рух 1919 року не набув великого поширення, проте певну підтримку в бурятському народі все ж таки мав.

Богдо-хан скликав парламент, який на початку серпня 1919 року підтримав позицію уряду. На цьому засіданні було прийняте одностороннє рішення “не приєднуватися до бурято-баргутів, зберігаючи договірні зобов’язання щодо Росії та Китаю, а на випадок збройної загрози бурято-баргутів та отамана Г. Семенова захищати Зовнішню Монголію силою зброї” [цит. за: Лузянин 2003, 84]. Це рішення було доведене до відома Бурнардуми. Урга не могла підтримати панмонгольський рух за несприятливих зовнішніх умов, до того ж, перебуваючи під відповідним тиском китайських та російських представників. Вона все ще сподівалася на дотримання старих дипломатичних угод, що гарантували її автономне існування.

Проте, Тимчасовий уряд, отримавши відмову Урги, погрожує захопити Зовнішню Монголію, щоб почати з’єднання всіх монголів. В таких умовах Урга була змушена звернутися за допомогою до китайського уряду, попросивши його розташувати на східному та північному кордоні Автономної Монголії китайські заго-ни, на що Пекін погодився. Г. Семенов удався до мобілізації в Даурії та у Кяхтинському Маймачені 3-х тисячного корпусу задля походу на Ургу одночасно зі сходу та півночі. Проте між монголами і бурятами виникли непорозуміння. На початку вересня 1919 року отаман все ж таки ввів загін до східної частини Халхи. У військовому зіткненні, яке мало місце 7 вересня 1919 року в районі м. Сан-бейсе (нині – м. Чойбалсан), монгольські війська розгромили цей загін [Белов 2003, 24]. Тоді Семенов, за підтримки Японії, став посилено зондувати ґрунт для переговорів із Верховним губернатором Мукденської провінції Китаю, маршалом Чжан Цзолінем, із метою розподілу сфер впливу в Монголії та Маньчжурії. Зокрема, наприкінці вересня 1919 року японський консул в Мукдені мав таємну розмову з Чжан Цзолінем, повідомивши, що японський уряд згодний визнати

його “самостійним господарем” Східної Монголії та Південної Маньчжурії, тоді як у Зовнішній Монголії треба визнати таким господарем Г. Семенова, за умов взаємної підтримки одне одного [Сперанский 1922, 603]. Як помічник командуючого військами Приамурського військового округу, отаман у вересні 1919 року замовив у маршала 4 тисячі гвинтівок, що викликало різкий протест Омська, який угледів у цьому кроці спроби поновлення панмонгольського руху [Ципкин 1999, 77]. Після остаточного розпадання Даурського уряду Нейсе-геген із залишками свого війська все одно перейшов у Зовнішню Монголію. В січні 1920 року в Кяхті він був заарештований китайцями та розстріляний. Війська Тимчасового уряду частково були захоплені китайцями, частково – розбіглися.

Курс на всемонгольську єдність серед героїв цих подій не зник із розпадом Тимчасового уряду Нейсе-гегена. Так активні бурятські представники руху (Е.-Д. Рінчино, Д. Сампілон, Ц.-Є. Цидипов), обійнявши в 1920-ті рр. важливі посади у Зовнішній Монголії (МНР), намагалися в тому чи іншому вигляді втілити зазначені ідеї в життя. Ніхто з них так і не зміг позбавитися тіні панмонгольського руху 1919 року. Ось що писав у 1926 році видатний російський японіст Д. Позднєєв, зазначаючи важливість для розвідки людей зі знанням монгольської мови: “Звичайно, в нас є певний контингент освічених бурятів, проте я ніяк не можу забути, що навіть такі з них, як Жамцарано, Рінчино та ін., які нині відіграють велику роль у незалежній Монголії, в 1919–1920 рр. відігравали видну роль на з’їзді в Читі, який визнав необхідність створення Великої Монголії під проводом і протекторатом Японії, що вони були прибічниками Семенова, якого хотіли поставити монгольським Ханом” [цит. за: Усов 2002, 151].

Китай скористався панмонгольським рухом разом із більшовицькою загрозою як приводом для скасування автономії Зовнішньої Монголії. Заперечення російських дипломатів проти одностороннього порушення угод ні до чого не призвели. Аньфуїстський уряд Китаю проголосив, що Зовнішня Монголія знову стає частиною китайської держави і що в Урзі створюється “Головне управління у справах Північно-Західного краю Китайської Республіки” на чолі з Сюй Шучженом. Останній розпустив уряд Автономної Монголії та його центральні органи, змістив з престолу богдо-хана, зробивши

це в образливій для віруючих формі, а також роззброїв і демобілізував монгольську армію. Спираючись на багатотисячний китайський гарнізон в Урзі та інших містах країни, він запровадив у Зовнішній Монголії режим військової диктатури і розпочав репресії проти мешканців Урги. Вільне пересування по країні було заборонено.

3 лютого 1921 року підлеглий отамана Г. Семенова, генерал-лейтенант барон Унгерн фон Штернберг, разом із своєю Азіатською дивізією зайняв столицю Зовнішньої Монголії – Ургу. Незабаром до столиці повернувся і колишній монарх, який 22 лютого 1921 року знову посів трон хана монголів. Унгерн отримав посаду головнокомандувача збройних сил Монголії. На середину квітня 1921 року терени Халхи були звільнені від китайців.

На думку Унгерна, всі монгольські народи, які ще не забули свої давні вірування та звичаї, повинні об'єднатись в єдину державу, проте мала відновитись і маньчжурська династія та її влада над Монголією. На його думку, це цілком задовольнило б монгольську еліту. Мовляв, необхідно пам'ятати, що цілковите відокремлення монголів від Китаю є порожньою мрією, неприпустимою у такій важливій справі, як поновлення законного імператора. Барон мріяв про цілу унію автономних держав під моральним та законодавчим провідом Китаю як країни зі старішою та вищою культурою. На його думку, народи Азії здавна склали Серединну державу, і за звичаєм, і за всім іншим найближче підходили одне одному. Союз мав шляхом вияву своєї індивідуальності, своєї філософії та свого політичного курсу стати оплотом проти революції. Азійська держава мала покласти край кровопролиттю і сприяти встановленню непохитного та тривалого миру [Барон Унгерн... 2004, 569]. Унгерн радив монгольській еліті не сумніватися в доцільності китайського патронату з огляду на те, що колись маньчжурські імператори “іноді приймали сторону Китаю”. Тепер цьому можна буде протиставити союз Тибету, Сінцзяну, Халхи, Внутрішньої Монголії, Барги, Маньчжурії та Шаньдуну. Китайська провінція Шаньдун потрапила до цього переліку лише завдяки тому, що там мешкав несамолюбивий прихильник Цінської династії – генерал Чжан Сюнь [Белов 2003, 118]. Будучи палким прибічником ідеї монархії, Унгерн прагнув поновлення не лише Цінської династії, але й інших імператорських

династій світу: “Найвище втілення ідеї царату – це поєднання божества з людською владою, як бу[ли] Богдихан у Китаї, Богдо-хан у Халсі і, у старі часи, Російські Царі” [Барон Унгерн... 2004, 143]. Своєрідне світобачення барона пояснювалося його переконанням, що більшовизм не може розвинутися у кочівників. Ось чому до підвалини створення Середнього Монгольського Царства від Китаю до Каспію він клав саме об’єднання кочівників, зокрема й казахів [Барон Унгерн... 2004, 205]. Йшлося про т.зв. кочову монархію. Він не переймався тим фактом, що далеко не всі мешканці перерахованих земель вели кочовий спосіб життя. На суді в Новомиколаївську (15 вересня 1921 року) Унгерн стверджував, що Серединна держава – це Китай. На заперечення, що Китай не сягає Каспійського моря, Унгерн уточнив, що йдеться про об’єднання монгольських кочових племен під проводом богдо-гегена.

Унгерн, насамперед, розраховував на повстання у Внутрішній Монголії, на підтримку об’єднаної Баргою і на слабкість Китаю. Ідея об’єднання монгольських племен не могла не хвилювати монгольську еліту, проте у ті непевні часи така ідея здавалася занадто примарною. Монгольські політики ще пам’ятали, як під приводом загрози панмонгольського руху Нейсе-гегена восени 1919 року була ліквідована автономія Зовнішньої Монголії. У 1921 році союз автономних держав Центральної Азії під проводом маньчжурського імператора, звичайно, був утопічною мрією монархічно налаштованого барона. Народи, які він прагнув об’єднати, мріяли йти кожен своїм шляхом, незважаючи на спільне минуле, що пов’язувало їх з Цінською імперією.

У травневому листуванні барон зазначав, що днями відкриває військові дії проти більшовиків з метою надати рішучий поштовх всім загонам та особам, які мріють про боротьбу з комуністами. Мовляв, як тільки він побачить планомірність піднятого в Росії виступу на чолі з відданими людьми, то знову перенесе свої дії до Монголії та союзних з нею областей задля остаточного відновлення династії Цінів. В цьому він бачить засоби боротьби зі світовою революцією [Барон Унгерн... 2004, 160].

Проте склалося інакше. Як відомо, Унгерн зазнав поразки під час свого наступу на Забайкалля, а в серпні 1921 року був заарештований і невдовзі постав перед радянським судом. Радянські військові,

які допитували Унгерна, дійшли висновку, що той мало продумував свої плани та проекти і нездатний викласти їх у логічній послідовності. Попри це, проекти містика та ідеаліста Унгерна виявилися цікавими для більшовиків. Це, зокрема, засвідчує лист з НКЗС³⁸) до свого уповноваженого у Сибіру та Монголії Б. Шумяцького (від 09.1921). В листі йшлося: “Матеріали Унгерна треба буде вивчити та широко використати. Вони дають надзвичайно яскраву картину того вживання, що може бути зроблене з панмонгольського націоналізму. Треба до цього нового різновиду шовінізму ставитися з обережністю та пильністю... У всій нашій діяльності, за нашого щільного контакту з національно-визвольними рухами на Сході, ми маємо сприяти самовизначенню безпосередньо національних одиниць, що наближені до нас, і ми не повинні створювати ґрунт для розвитку ідеології великих расових та релігійних об’єднань. Панмогольські екскурси Унгерна надзвичайно яскраво це ілюструють” [Барон Унгерн... 2004, 189–190].

Курс Урги на всемонгольське об’єднання (початок 1920-х рр.)

Бурхливі події кінця 1910-х – початку 1920-х рр. внесли певні зміни до світогляду монгольських і бурятських суспільно-політичних діячів. Вони змушені були підтримати більшовицьку ідеологію задля здійснення своїх державницьких задумів, використовували революційну термінологію та пов’язували майбутнє Монголії із процесом “світової революції” (перш за все, китайської). Наведемо позицію тодішнього бурятського співробітника секції східних народів Сибірського бюро ЦК РКП(б) – Е.-Д. Рінчино, який вже у вересні 1921 р. став головою Військової ради, потім членом Президії ЦК МНП. Збереглася нотатка під назвою “Автономна Монголія та революційна Росія”, складена наприкінці 1919 року (?). У ній Рінчино намагається зацікавити більшовиків панмонгольською проблемою, зазначаючи: Автономна Монголія, особливо за умов возз’єднання з Баргою та Внутрішньою Монголією, створює для

³⁸ Народний комісаріат із закордонних справ.

Росії державний буфер, що поширюється з заходу на схід на 35000 верст. Цей буфер у випадку ускладнення стосунків із Китаєм не дозволить останньому швидко перекинути війська до російського кордону... Навпаки, за умов колонізації Монголії Китаєм, останньому, якщо він коли-небудь виявиться ворогом Росії, буде вельми легко розвивати військові дії, спираючись на місцеві гарнізони та саме населення. На думку автора, якби монголам знову вдалося завоювати нині втрачену політичну незалежність та об'єднатися зі своїми одноплемінцями в єдину монгольську державу, формою її організації могла б стати “лише демократична республіка, спроби створення якої ми вже мали у вигляді так званого панмонгольського руху, що призупинений нині лише завдяки окупації Монголії Китаєм”³⁹.

У своєму автобіографічному нарисі Е.-Д. Рінчино зазначав, що термін “панмонголізм” не тотожний з “паназіатизмом”. Мається на увазі винятково прагнення деяких бурят-монгольських угруповань об'єднати в єдине політичне ціле всю етнографічну Монголію [Элбек-Доржи Ринчино... 1998, 213]. Рінчино, ймовірно, належить, нарис під назвою “Історія панмонгольського руху”, датований 1920 роком (нині зберігається в Російському державному архіві соціально-політичної історії). У цьому нарисі він, зокрема, зазначає, що внаслідок падіння маньчжурської династії склалася сприятлива ситуація для здійснення споконвічної мрії всіх народів монгольської сім'ї – відродження єдиної великої монгольської держави. За словами Рінчино, найактивнішими провідниками цієї ідеї здавна були родичі монголів – російські піддані буряти в особі своєї інтелігенції, яка давно вела підпільну боротьбу за звільнення та возз'єднання зі своїми кривними, китайськими підданими⁴⁰.

Навесні 1920 року встановилися перші контакти т. зв. Ургинського та Консульського таємних гуртків з більшовицькими емісарами [История Монголии... 2007, 47]. У серпні 1920 року до Іркутська з окупованої китайськими військами Урги нелегально прибула делегація Монгольської Народної Партії (МНП), що виникла незадовго до того у результаті злиття двох вищеназваних гуртків. Делегація приїхала задля проведення переговорів з представниками

³⁹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 1. – Л. 25–26.

⁴⁰ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 15. – Л. 92–93.

радянського уряду та Сиббюро ЦК РКП(б)⁴¹ про надання Монголії допомоги у відновленні автономії – дипломатичної, зброєю та військовими інструкторами. Монголи наполягали на поновленні автономії Зовнішньої Монголії згідно Кяхтинської угоди 1915 р. у дещо розширеному вигляді, скасуванні подвійного протекторату з боку Росії й Китаю та поширенні свого впливу на Внутрішню Монголію і Баргу. В майбутньому МНП планувала об'єднати всю Монголію в єдине державне ціле, пов'язане з Китаєм федеративним чи автономним устроєм. Так, глава монгольської делегації С. Данзан сказав, що партія цікавиться ставленням радянського уряду до: а) урянхайського питання; б) російсько-монгольської угоди 1912 року; в) об'єднання всієї Монголії – Внутрішньої, Західної, Верхньої⁴², Барги, “оскільки Нарревпартія має на меті поширення свого впливу на всі частини Монголії та об'єднання їх у майбутньому в єдину державу, пов'язану з Китаєм в тій чи іншій формі федерації чи автономії” [цит. за: Лузянин 2003, 106].

Отже, можна дійти певних висновків: від початку національні демократи ставили за мету об'єднати терени з монгольським та тувинським населенням, які на початку ХХ ст. перебували у складі Китаю. Привертає увагу, які саме землі малися на увазі під “всією Монголією”. Якщо вважати, що Данзан перераховував землі, які бажано приєднати до володінь колишньої Автономної Монголії, то, мабуть, під Західною Монголією малася на увазі Джунгарія, насамперед, Алтайський округ, який на початку ХХ ст. був виділений зі складу Кобдоського округу (Західна Монголія) і фактично включений до провінції Сіньцзян. До того ж, монголи нагадували про свою зацікавленість Урянхаєм, анексованим Росією у 1914 році. Буряти та калмики, які проживали на радянських теренах, у даному випадку не згадувалися, хоча у майбутніх переговорах монгольська сторона намагалася організувати процес їхньої еміграції до Зовнішньої Монголії.

⁴¹ Сиббюро РКП(б) – повноважне представництво ЦК партії в Сибіру, створене 17 грудня 1918 р. для керівництва партійним підпіллям і партизанським рухом на захопленій білогвардійцями території. У зв'язку із завершенням Громадянської війни 8 квітня 1920 року, за постановою ЦК РКП(б), Бюро стало вищим партійним органом краю, відповідальним за постановку всієї партійної та господарської роботи в Сибіру.

⁴² Іноді район Кукунору та Цайдаму називали Верхньою Монголією.

Російські ж більшовики розглядали Монголію як частину Китаю і як ймовірний плацдарм для розвитку революційного руху. В ході дискусій в окремих членів монгольської делегації зміцнився намір зробити ставку на те, щоб зацікавити більшовиків можливістю підключення Монголії до світової революції. Врешті-решт, делегати дійшли згоди і погодилися піти на “встановлення щільного зв’язку та контакту з революційними групами та організаціями Китаю”, в обмін на всемонгольське об’єднання [цит. за: *История Монголии... 2007, 50*].

У серпні 1920 року Рінчино писав, що Народна партія⁴³ не ставить собі за мету безумовне відокремлення Монголії від Китаю, припускаючи можливість входження об’єднаних монгольських земель до складу Китайської республіки на засадах федеративної одиниці. Партія прагне до таких форм автономного існування, що виключили б можливість китайського втручання у внутрішнє життя країни і розбазарювання її території та господарчих ресурсів. Не бачачи можливості досягти угоди з китайськими шовіністичними колами, Народна партія готова шукати собі спільників серед радикальних течій Китаю [Элбек-Доржи Ринчино... 1998, 33]. Під час переговорів у Москві Е.-Д. Рінчино, який прибув туди разом із монгольською делегацією, в розмовах із наркомом закордонних справ Г. Чичеріним та вповноваженим НКЗС Я. Янсоном піднімав питання про бурятську автономію в контексті розвитку монгольських подій. Він, за підтримки Л. Карахана, заступника наркома закордонних справ, та Я. Янсона, запропонував надати Бурятії право відокремитися від Росії і, в якості автономної одиниці, увійти до складу Монголії з перспективою входження до Китайської Федерації в розрахунок на поглиблення революції в Китаї [Лузянин 2003, 107]. Після від’їзду монгольської делегації Карахан та Янсон виходили з даним проектом у наркомат зі справ національностей, проте не здобули там підтримки. Проте, ідея, схоже, не забулася, оскільки 27 червня 1921 року Я. Янсон писав: “У телеграмі тов. Краснощокова⁴⁴, посланій їм до Москви, з питання щодо бурятської автономії, говориться, що

⁴³ Мається на увазі МНП.

⁴⁴ О. Краснощоков – з 1920 року голова уряду та міністр закордонних справ Далекосхідної Республіки.

Шумяцький⁴⁵ та Янсон взяли бурятів під своє заступництво. Наркомзаксправ питання про бурятську автономію пов'язував із монгольським питанням і вважав за можливе використати бурятів автономістів для дипломатичних комбінацій у монгольському питанні. У даний момент, оскільки монгольське питання постало в повному обсязі й буде вирішено залежно від ходу подій у самій Монголії, необхідність підходу до Монголії через Бурятію майже відпала⁴⁶.

І (Установчим) з'їздом МНП вважається нарада членів монгольської делегації до Радянської Росії, яка відбулася у Кяхті 1–3 березня 1921 року. Прийнята на цій нараді програма МНП називається, зокрема, Кяхтинською платформию. Звернемо увагу на цю програму, відому під назвою “10 принципів”. Так, у зверненні МНП, вказувалося: “...арати та інтелігенція (букв. чиновники)... нашої Монголії, об'єднавшись щирим прагненням повернути монгольському народові суверенітет... над його споконвічними землями та водами... організували Монгольську Народну Партію, основні завдання якої цим оприлюднюються для відома народних мас наших монгольських племен: 1. “Партія прагне... до знищення гірких страждань народних мас численних монгольських племен, до поступового досягнення ними рівності та щастя, розвиваючи та відроджуючи свою могутність і культуру нарівні з іншими народностями” [цит. за: Калініков 1928, 66]. У пункті 2 зокрема наголошувалося, що партія, врешті-решт, ставить за мету об'єднання всіх монгольських племен в єдине державне ціле (п. 2) [Монголын... 1996, 141]. Разом із тим у наступному пункті зазначалося: беручи до уваги численність народонаселення та наявність окремих відособлених областей та національностей у складі Середньої Китайської Республіки, партія вважає доцільним об'єднання всіх цих областей та націй в автономні держави та встановлення між ними на договірних засадах

⁴⁵ Б. Шумяцький – у 1921–1922 роках – член Реввійськради 5-ї Червоної армії, уповноважений НКЗС по Сибіру та Монголії, очолював Далекосхідний секретаріат КІ. За деякими даними, він з трудом добився у Москві визнання Бурят-Монгольської автономії, проте посварився зі Сталіним, який проти цього заперечував, впав у немилість і назавжди залишив велику політику [Юзефович 2010, 620]. В жовтні 1921 р. у складі РСФРР була створена друга Бурят-Монгольська автономна область.

⁴⁶ РГАСПІ. – Ф. 372. – Оп. 1. – Ед. хр. 61. – Л. 93.

федеративного зв'язку й не бачить жодних причин, що перешкоджають входженню монгольського народу до цього федеративного союзу; навпаки, якщо Південь та Північ Китаю, Сичуанська область, Тибет, Хотон (китайські мусульмани), Маньчжурія та Монголія впровадять кожен у себе автономний лад і затвердять між собою єдину та міцну федеративну єдність, то тим самим ці області та народи покладуть край взаємним сварам та пригніченню і позбавляться від владарювання з боку іноземних імперіалістів [Монголын... 1996, 141]. У викладі А. Каллінікова, автора низки праць, присвячених МНР, цей пункт звучить так: “Оскільки населення Китаю вельми численне і в ньому є низка окремих провінцій і націй зі своїми історичними особливостями, то було б доцільно утворити кілька окремих автономних держав, що об'єднуються між собою на договірних засадах у загальнокитайську федерацію. Наші монгольські племена нічого не мають проти входження до такої федерації, вважаючи, що утворення в Південному та Північному Китаї, у Сичуанській провінції, в Тибеті, в Кантоні, в Маньчжурії, в Монголії та в інших частинах своїх самостійних держав, з широкими автономними правами, й утворення ними на договірних засадах федеративної держави, може лише усунути поневолення одне одним і сприяти захисту їх від небезпеки з боку зовнішніх імперіалістів” [цит. за: Каллініков 1928, 66–67]. Пункт 10 стверджував: “Улави нашої Партії приймаються всі особи монгольських племен, гідної поведінки, які прагнуть присвятити себе великій справі монгольської нації, без різниці чоловіки чи жінки, які приймають програму нашої Партії і підкоряються її уставу” (зазначимо, що ці записи Каллінікова були зроблені, зокрема, за бесідами з безпосередніми учасниками подій – політиками та урядовцями МНР⁴⁷: Ц. Жамцарано, Ц. Дамбадорджем, Х. Чойбалсаном, Е. Батуханом і т.д.) [цит. за: Каллініков 1928, 68]. Головним автором цієї платформи був Ц. Жамцарано.

Отже, монгольські революціонери декларували згоду від імені монгольських народів (у п. 3 платформи) на входження Монголії, з широкими автономними правами, на договірних засадах до складу Китайської Федерації. Такі наміри загалом аналогічні вищенаведеній пропозиції Рінчино (від 08.1920). Разом із тим у постанові

⁴⁷ МНР – Монгольська Народна Республіка.

І з'їзду МНП, зазначалося: “Монголи, докладемо всіх зусиль до того, щоб, знищивши реакцію та безлади усередині країни, створити єдину незалежну державу, досягти самостійності, очистити та захистити... нашу землю і націю!” [Советско-монгольские отношения... 1975, 3].

Для подальшої долі Зовнішньої Монголії відіграло неабияку роль спільне засідання Далекосхідного бюро, уряду ДСР⁴⁸ та членів Реввійськради 5-ї армії (від 1–5.06.1921) Ось основні положення з промов присутніх на засіданні. Так О. Краснощеков переконував: “Просте взяття Урги залучило б до нас ліберальних монголів і переконало б ліберальні кола Японії та Америки, що ДСР є сила. Похід на Ургу беруть на себе радянські війська під нашим прапором, за набіг на нас і Радросію, для чого треба створити відповідну обстановку. Заняття Урги має величезне дипломатичне значення. Ні кого не секрет, що Китайського Уряду немає. Група, що тяжіє до нас, не має реальної сили. Перед нами одне завдання: чи може Радросія зробити за місяць нищівний удар на Ургу. Якщо РЕВВІЙСЬКРАДА відповість ствердно, то ми можемо реорганізувати нашу Армію і якщо хто посміє висунутися з Маньчжурії, ми тоді з ним порахуємося. Всі формальності повинні бути дотримані. Радросія залишається із чистими руками. Ми все беремо на себе”⁴⁹. Натомість, командувач 5-ї армії РСЧА, М. Матіяевич заперечував: “Питання про Унгерна – суто технічне питання. Питання про заняття Урги – одне, про Унгерна – друге. Унгерн у військовому відношенні нам не загрожує. Питання про Унгерна потрібно відмежувати від захоплення Урги. Це питання дипломатичне”.

Врешті-решт, спільне засідання уряду та членів Реввійськради ухвалило:

- А. Монгольська операція важлива як демонстрація сили ДСР і Радросії, як забезпечення тилу і як метод протидії Чжан Цзоліно та підтримки революційних кіл Китаю і Монголії;

⁴⁸ Далекосхідна республіка (6.4.1920–14.11.1922) – “буферне” державне утворення на Далекому Сході, створене за ініціативи керівництва РСФРР на заключному етапі Громадянської війни. Включала територію Забайкальської, Амурської та Приморської областей. Столиця – Верхньоудинськ (Улан-Уде), з жовтня 1920 р. – Чита. Після розгрому білогвардійських та японських військ територія ДСР увійшла до складу РСФРР.

⁴⁹ РГАСПИ. – Ф. 372. – Оп. 1. – Ед. хр. 61. – Л. 61.

- Б. Мета – бажано повний розгром Унгерна. Необхідне очищення Урги та прикордонного району і встановлення там національної монгольської влади;

- В. Влада повинна бути національною, а не радянською, і ставити собі за мету не самостійність Монголії, а встановлення автономії на федеративних засадах з Китаєм, при дружніх взаєминах із ДСР і РСФРР.

Отже, похід радянських частин задля зайняття Урги, що завершився національно-демократичною революцією 1921 року (за визначенням сучасної монгольської історіографії), був вирішеною справою.

16 червня 1921 р. на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) була затверджена директива щодо введення частин Червоної Армії та ДСР на терени Монголії. Зі складу 5-ї армії відокремлюється експедиційний корпус під командуванням К. Неймана і Г. Черемісінова, який спільно з загоном Д. Сухе-Батора 28 червня 1921 р. в районі м. Кяхти перейшов кордон і вирушив на Ургу. 5–6 липня експедиційні частини, не зустрічаючи опору (бо Унгерн напередодні радянської експедиції залишив столицю), увійшли до міста [Лузянин 2003, 114]. 8 липня туди ж прибув Тимчасовий уряд Монголії під керівництвом Д. Бодо⁵⁰. Тимчасовий уряд проголосив перехід влади з рук старого керівництва до монгольських революціонерів, які представляли всі прошарки монгольського суспільства. Почав дяти Народний уряд Монголії.

Нова Монголія оголосила про відмову від суверенітету Китаю та орієнтувалася на співпрацю з Радянською Росією і Комінтерном, оскільки радянське керівництво єдине підтримало монгольський визвольний рух, керуючись при цьому власними ідеологічними та геополітичними інтересами. До липня 1924 р. Монголія залишалась обмеженою монархією – глава буддистської церкви богдо-геген VIII був і номінальним керманічем держави (богдо-ханом). Монгольське керівництво, починаючи з 1921 і практично до кінця 1928 року, послідовно та голосно відстоювало необхідність об'єднання мон-

⁵⁰ Тимчасовий уряд Монголії був обраний 13 березня 1921 р. в Троїцькосавську. Спочатку його очолив лама Д. Чагдаржав. 16 квітня його змінив на цій посаді Д. Бодо, якого спочатку заочно обрали міністром закордонних справ.

голів. У період 1920-х років панмонгольські прагнення Урги (Улан-Батора) виявилися, насамперед, у спробах повернути Туву та активізувати національну революцію під проводом МНП (МНРП⁵¹) у Сінцзяні, Внутрішній Монголії та Барзі.

Так, послідовна позиція національних демократів виявилася під час російсько-монгольських переговорів, що завершилися 5-го листопада 1921 р. у Москві підписанням Угоди про встановлення дружніх стосунків між обома країнами. Про це свідчить, у першу чергу, т.зв. “Декларація Монгольського уряду”, що її було вручено російській стороні. Документ наголошував, що для монголів у даний момент головним питанням є об’єднання всіх монгольських племен та утворення незалежної монгольської держави [Шинкарев 2006, 2, 379]. При цьому підкреслювалося, що Народний уряд вважає Урянхайський край невід’ємною частиною Монгольської держави й у щільному політичному єднанні споріднених по крові урянхайців і монголів бачить залог спокою та благоденства монгольського прикордонного Танну-Урянхайського краю. Монгольська делегація запропонувала надати бурят-монголам, які перебувають у російському підданстві, можливості вільного переселення, у випадку їхнього бажання, у межі Монголії⁵². Про подальший хід цих російсько-монгольських переговорів (щодо Туви та бурятів) мова піде у наступних розділах.

Слід зазначити, що з перших кроків нового уряду мав місце зростаючий вплив Радянської Росії та Комінтерну на хід подій у Монголії. Він пояснювався загальною лінією на зміцнення радянських позицій у цій країні, прагненням посилити свій вплив не лише на її політику, а й на ситуацію в далекосхідному регіоні, особливо враховуючи зміцнення революційного руху в Китаї. Проте, не всі радянські дипломати підтримували таку “монгольську політику”. Зокрема, представник СРСР у Китаї А. Іоффе виступав проти радянізації Монголії. Він стверджував: “Радянізація Монголії була наслідком боротьби з білими, засобом оборони. Сама по собі вона не лише не потрібна, а й шкідлива, бо окрім дурниць, що там робляться, різко заперечує антиімперіалістичність нашої політики.

⁵¹ Після пленуму ЦК МНП у березні 1925 р. МНП була перейменована в Монгольську народно-революційну партію (МНРП).

⁵² РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 9. – Л. 47.

З точки зору економічної... ми не можемо дати раду власним багатствам” [цит. за: Сидоров 1997, 119]. Але радянське керівництво не поділяло таких раціональних думок. Китайці тим часом намагалися поновити своє колишнє становище у Зовнішній Монголії. Вони відрядили до Урги делегацію внутрішньомонгольських князів, із пропозицією передати Китаєві лідерство у зовнішній політиці. Така пропозиція зустріла відмову Урги, незважаючи на китайські погрози задіяти силу. У лютому 1922 року відбулася нова спроба через чергових посередників – князя Барги [Lobanov-Rostovsky 1927, 521].

Незадовго до відкриття II з’їзду МНП в Урзі відбулося засідання ЦК МНП, на якому обговорювалося питання “Про роботу серед монгольських племен”. Більшість схилилася до необхідності активізації даного напрямку. Так, Ц. Жамцарано сказав: “Ставити закордонну роботу – основне завдання партії, бо якщо не приєднати до Монголії сусідніх племен, то монгольська державність залишиться куцою, недієздатною, і в такому випадку для Монголії буде краще поєднатися з Китаєм” [цит. за: Лузянин 2003, 129]. II з’їзд МНП (07–08.1923) у спеціальній постанові “Про ознайомлення народу Внутрішньої Монголії з політикою нашої партії” стверджував, що об’єднання всіх монгольських народів та оживлення монгольської культури є одним з головних завдань партії. Зазначалось, що Китай жорстоко пригнічує монголів, позбавляючи кочівників земель їхніх предків, що вже призвело до втрати зв’язків між монголами. З’їзд також заявив про намір, оскільки Монголія і Китай не зв’язані дружньою угодою, відправити своїх емісарів до Внутрішньої Монголії для проведення там роботи з пропаганди політики МНП [Яс-кина 2002, 153], що й було втілене в життя в тому ж році. Враховуючи важливість демографічного фактору, декларувалася готовність монгольської держави допускати до проживання на своїй території бурятів, торгутів⁵³, внутрішніх монголів, баргутів та ін., надаючи їм монгольське громадянство, можливість медичного обслуговування та отримання освіти [Батсайхан 2001, 87].

⁵³ Торгути (торгоути) – монгольський народ, колись входили до складу ойратів, проживали на теренах Кобдо, Алтайського округу та Сіньцзяну [більше див.: Кукеев 2008, 231–236; Ральдин 1968, 26–27]. Великий тлумачний словник сучасної української мови он лайн (Словник.net) пропонує варіант написання – торгоути.

Упродовж 1922–1924 рр. до Урги приїжджали групи революційної молоді з Внутрішньої Монголії та Барги, рівно як і делегації (з Ордосу⁵⁴, Барги), які виражали прагнення місцевого населення приєднатися до Зовнішньої Монголії [Автономный район... 1980, 26–27]. 1923 року, за підтримки Урги, була створена Баргинська молодіжна партія. Партія виступала за приєднання Внутрішньої Монголії до МНР, і, не маючи власної політичної платформи, у своїй діяльності керувалася “10-ма принципами” МНП 1921 року⁵⁵. Восени 1923 року представник ЦК МНП, який виїхав до Барги, уклав з баргутськими революціонерами таємну угоду з дев’яти пунктів. Ось основні з них: “1. Баргути зобов’язуються слідувати національно-демократичній політиці без орієнтування на ті чи інші групи китайських імперіалістів. 2. Зі свого боку Монголія зобов’язується не забувати Баргу при виникненні переговорів про подальшу долю незалежної Монголії. 3. Обидві сторони зобов’язуються надавати всіляке покровительство і сприяння всім, хто направляється з благими намірами з Монголії до Барги і назад. 4. Барга зобов’язується не допускати на своїх теренах угруповань та осіб, ворожих Монголії. 5. У випадку пересування через Баргу в Монголію військ Барга вживе всіх заходів для перешкоджання цьому. Дрібні банди, що орудують на кордонах обох країн, мають бути знищені” [цит. за: Лузянин 2003, 128].

У 1923 році ургинські революціонери розгорнули активну роботу в сеймах Внутрішньої Монголії. Так, в Улан-Цабському сеймі⁵⁶ діяв загін члена МНП, який поширював там революційну літературу, вів агітацію серед місцевих князів і лам [Лузянин 2003, 129]. У грудні 1923 р. прем’єр-міністр Б. Церендорж зазначав: “У межах Китаю залишаються наші одноплемінники, які повинні отримати право самим влаштовувати власні внутрішні справи”. Під час радянсько-китайських переговорів 1924 року головні вимоги монгольської сторони були: незалежність Зовнішньої Монголії та

⁵⁴ Іхе-Дзунський (монг. *Их Зуу*) сейм Внутрішньої Монголії, населений монголами племені ордос, часто називали Ордоським аймаком. Іхе-Дзунський аймак існував до 2001 року, нині це – міський округ під назвою “Ордос” у складі АРВМ (КНР).

⁵⁵ РГАСПИ. – Ф. 532. – Оп. 4. – Ед. хр. 335. – Л. 123.

⁵⁶ Нині Улан-Цаб (монг. *Улаанцав*) – міський округ в АРВМ (КНР).

автономія Внутрішньої Монголії. Монгольські урядовці наполягали на автономії Внутрішньої Монголії в надії, що з часом вона об'єднається з Зовнішньою.

Відповідно панмонгольські питання підіймалися також на III–IV з'їздах партії. Так, на III з'їзді МНП (4.08–31.08.1924) представник від Барги, Буянгерел (Фу Мінтай), який виступав від імені Східного Бюро ЦК МНП⁵⁷, говорив про жахливе положення, в якому перебуває два мільйони східних монголів, що потерпають під гнітом китайських реакціонерів: “Монгольська Народна Партія!.. Прийди на допомогу своїм молодшим братам!.. Вони простягають до тебе руки!.. Вони готові йти за тобою”⁵⁸ [3-й С'їзд... 1924, 13–14]. Аналогічно висловлювався Е.-Д. Рінчино, вважаючи, що “у випадку нападу на нас китайців, вони (внутрішні монголи. – *Прим. авт.*) будуть не з китайцями, а разом із нами проти китайців” [3-й С'їзд... 1924, 22]. Голова ЦК МНП Ц. Дамбадорж пропонував цього (1924 року) проводити активнішу політику у Внутрішній Монголії та Барзі, організувати там осередки, вербувати членів і т.д. мовляв, “це нам надзвичайно важливо, як у справі національно-культурного відродження, так і з суто військово-стратегічних міркувань” [3-й С'їзд... 1924, 49]. З'їзд обговорював резолюцію про діяльність ЦК, запропоновану Дамбадоржем і доповнену тезами Рінчино “Про перспективи Монгольської Народної Партії”. Один із пунктів резолюції закликав посприяти звільненню Внутрішньої Монголії з-під ярма китайців. Главком МНА⁵⁹, перший заступник прем'єр-міністра С. Данзан зазначив, що “наші реакціонери й китайські мілітаристи” поширюють у Внутрішній Монголії найбезглуздіші чутки про Халху, зокрема про можливу загибель релігії. Мовляв, “залякана Внутрішня Монголія сама не відряджає до нас людей, щоб дізнатися правду та домовитися. Зате з Баргою ми маємо деякий зв'язок” [3-й С'їзд... 1924, 59]. Він же виступив із

⁵⁷ Східне Бюро ЦК МНП – мабуць, мається на увазі Баргинська молодіжна партія.

⁵⁸ Як зазначалося у Бюлетені повноважного представництва СРСР у Монголії (№ 4 від 23.11.1923: матеріал “Очерк Барги”): досі баргути як родичі, симпатизували, тяжіли та тяжіють до Монголії [див.: РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 20. – Л. 53].

⁵⁹ МНА – Монгольська народна армія. Іноді зустрічається аббревіатура: МНРА – Монгольська народно-революційна армія.

промовою на III з'їзді Монгольського революційного союзу молоді (МРСМ), що проходив одночасно зі з'їздом партії. У промові Данзан зазначив, що МНП від дня свого виникнення почала боротьбу із зовнішніми та внутрішніми ворогами народу. За ці роки вона зуміла перемогти внутрішню реакцію й захопити владу, а тепер прагне допомогти звільненню інших монгольських племен⁶⁰.

На III з'їзді МНП була прийнята постанова: надати директиви ЦК вести, відповідно вимогам часу, партійну роботу й у Внутрішній Монголії. Голова Військової ради Е.-Д. Рінчино, у свою чергу, висловив сподівання, що китайські революціонери та комуністи можуть допомогти національно-визвольному руху Внутрішньої Монголії. Ухвалили встановити зв'язок із революційними партіями Китаю та Японії. На з'їзді Е.-Д. Рінчино, зокрема, звинуватив С. Данзана в тому, що той подає заяву в ЦК про скликання зборів всіх членів ургинських партосередків задля доповіді на тему "об'єднання всіх монгольських племен". Незважаючи на протести та вказівки Рінчино, що такі важливі питання без попереднього обговорення в ЦК не можна виносити на зовні, ЦК, мовляв, погодився скликати представників ургинських осередків (по десять осіб від осередку) [3-й С'їзд... 1924, 181].

Ц. Жамцарано, який входив до складу монгольської політичної еліти, підкреслював вагу культурної складової майбутнього об'єднання. Він вважав, що всі навчальні курси треба об'єднати навколо Народного Університету, що стане згодом справжнім університетом і притягальним національно-культурним центром для всіх монголів: "Будуть у нас учитися баргути, чахари⁶¹, буряти та ін. Навіть і зараз авторитет Урги, як національно-культурного центра, досить високий, що бажаючих приїхати сюди скільки завгодно" [3-й С'їзд... 1924, 144]. З'їздом було прийнято резолюцію Міністерства народної освіти, де, зокрема, дозволявся вільний вступ до шкіл Зовнішньої Монголії жителям інших монгольських земель.

Внаслідок внутріпартійної боротьби III з'їзд МНП сумно завершився для С. Данзана. Наприкінці з'їзду він був заарештований і страчений разом із одним з керівників МРСМ Бавасаном. Мовляв, "Звинувачений Данзан, колишній перший заступник прем'єр-

⁶⁰ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 27. – Л. 21.

⁶¹ Чахари – субетнічна група у складі монголів [див., зокрема: Alta 2004].

міністра, колишній член Центрального комітету Монгольської народної партії та колишній головнокомандувач Монгольської народної армії, здійснив низку тяжких злочинів заради особистої наживи й намагався здійснити контрреволюційний переворот” [Революционные мероприятия... 1960, 134]. Так, за участі радянських представників, розпочинався процес знищення лідерів національних демократів, які відстоювали своєрідний, відповідний національній специфіці шлях розвитку Монголії. С. Данзана можна назвати одним з перших панмонголістів серед національних демократів, який підпав під репресії.

Схоже, що у 1920–1924 роках ідеї всемонгольської єдності, хоча й сприймалися обережно радянським і комінтернівським керівництвом, проте ще відверто не засуджувались. Разом із тим у тексті “Найближчі завдання Комінтерну в Східній Азії” (від 17.10.1922), складеному главою Східного секретаріату Комінтерну Г. Сафаровим, є наступний висновок: “Панмонголоїзм, втілений японськими імперіалістами, є досить серйозним ворогом соціальної революції в Азії. Японському імперіалістичному націоналізму, що черпає свої сили в масах, яким обіцяють сторицею нагороди за принесені жертви, ми повинні протиставити свої ідеї Інтернаціонального Комунізму, заснованого на фундаменті глибоко розробленої теорії економіки в країнах Східної Азії” [цит. за: Чумаков]. З одного боку, тут панмонголізм пов’язується з японським імперіалізмом і декларується як ворог соціальної революції, з другого – з тексту документу зрозуміло, що йдеться, швидше, про так званий паназіатизм. Бурятський партійний діяч І. Архінчєєв у доповідній нотатці Далекосхідному бюро ЦК РКП(б) (про форму об’єднання бурятських автономних областей) згадував панмонголізм у ряду із такими небажаними явищами як сепаратизм, націоналізм⁶². В “Огляді політико-економічного стану СРСР за квітень-травень 1923 року”, підготовленому співробітниками ДПУ⁶³, є пункт, присвячений безпосередньо панмонгольському руху: “Для з’ясування націоналістичного руху на Далекому Сході слід врахувати співвідношення класових угруповань, що створилося після революції в Монголії.

⁶² РГАСПИ. – Ф. 372. – Оп. 1. – Ед. хр. 127. – Л. 4об.

⁶³ ДПУ – Державне політичне управління при НКВС РСФРР (06.02.1922–02.11.1923).

Найсильніші економічні групи феодальних князів – світських і лам, поступившись політичною владою дрібному дворянству та чиновництву (третьому стану), все ж зберегли свій вплив на іншу масу населення, маючи таким чином реальну силу проти революційних угруповань. На цьому ґрунті розвивається ідея панмонголізму, близькою якій є й теократичний рух у Бурятії⁶⁴. Панмонголізм прагне відтворити нову Велику Монголію, що обіймає монгольські та тюркські народності. Об’єктивні умови (стара російська колонізаторська політика та експлуатація місцевого населення) створили сприятливий ґрунт для пробудження національної самосвідомості у низки народностей Західної Монголії та Росії. Незважаючи на зміну нашої політики на Сході, російське населення, будучи економічно сильнішим, фактично зберегло майже всюди у своїх руках і політичну владу” [“Совершенно секретно”... 2001, 1:2, 878].

На підставі окремих джерел можна стверджувати, що вже восени 1923 року радянська дипломатія виступала проти політичної роботи монголів у Внутрішній Монголії [Переписка... 2008, 100–111]. Радянські підозри поступово зростали. Так у червні 1924 року представник ОДПУ⁶⁵ БМАРСР писав: “Толовна мета Монголуряду та членів ЦК партії в об’єднанні всіх монгольських племен у велику чингізханівську Монголію – не розкріпачення народу з-під ярма та пригнічення теократів і феодалів, а навпаки – у зміцненні жовтої релігії⁶⁶ на всій території Центральної Азії” [Документи... 2008, 318]. Москва розмірковувала над подальшою конфігурацією у далекосхідному регіоні. Пропозицій та амбіційних планів було вдосталь. Тракткування панмонголізму як негативної ознаки починається з 1925 року. Міркування щодо причин такого повороту будуть подані нижче.

І Великий Народний Хурал (більшість делегатів якого були членами МНП) відкрився 8 листопада 1924 р., а 26 листопада затвердив

⁶⁴ Про теократичний рух у Бурятії див., зокрема: Отрощенко І.В. Балагаський рух у політичному та духовному житті Бурятії // Східний світ. – 2005. – № 1.

⁶⁵ ОДПУ – Об’єднане державне політичне управління при Раді народних комісарів (1923–1934).

⁶⁶ Жовта релігія – мається на увазі буддизм школи гелук, панівної в Монголії.

першу Конституцію країни, яка проголосила утворення незалежної Монгольської Народної Республіки. В конституції декларувалось, що одним із завдань зовнішньої політики МНР є об'єднання монгольських племен в єдину вільну державу, здатну захистити релігію та інтереси народу.

Хурал продемонстрував неабиякий вияв панмонгольських настроїв як північних монголів, так і представників інших “монгольських” земель. Один за одним, монгольські політики та прибулі з Бурятії, Внутрішньої Монголії та Барги виголошували: “Хай живе об'єднання всіх монгольських племен”! Представник Барги зазначив: “Наш барга-монгольський народ з благоговінням дивиться на Монгольський Народний Уряд і схиляється перед його принципами та засадами. Ми висловлюємо впевненість, що справа нашого об'єднання все ж здійсниться, ми до цього будемо прагнути всіма силами” [Протоколи... 1925, 26]. Йому вторив представник Ордосу: “Ви, наші брати, північні монголи, заснували свою незалежну державу й закріплюєте за собою всі свої завоювання та свободу. Численні трудівники ордосці бажають бути разом із вами. Добитися свого звільнення ми можемо лише за спільної роботи з Монгольською Республікою та за її підтримки” [Протоколи... 1925, 28]. Представники Внутрішньої Монголії скористалися Хуралом, щоб нагадати про необхідність звільнення тих монголів, які ще страждали внаслідок китайського пригноблення. Голова Ради народних комісарів (РНК)⁶⁷ Бурят-Монгольської АРСР М. Єрбанов виголошував: “Ви, корінні монголи, браття наші, закріпили за собою своє право, створили незалежну державу, стали опорою та надією монгольських племен, ваш Ургинський уряд став центром, куди спрямовані наші погляди та сподівання. Я впевнений, що ви спрямуєте свою діяльність до об'єднання всіх монгольських племен... Нехай живе об'єднання всіх монгольських племен та щасливе їхнє майбутнє!” [Протоколи... 1925, 22]. Нарком просвіти Бурят-Монголії Б. Барадін, у свою чергу, побажав: “Хай буде плідною ваша праця з об'єднання всіх монгольських племен”! [Протоколи... 1925, 23].

⁶⁷ Рада народних комісарів СРСР – з 6 липня 1923 по 15 березня 1946 рр. вищий виконавчий і розпорядницький (у перший період існування також і законодавчий) орган СРСР, його уряд. У кожній союзній та автономній республіці також була Рада народних комісарів, зокрема РНК БМАРСР.

Е.-Д. Рінчино зазначив: “Ми повинні стати культурним центром для наших родичів, ми маємо привернути до себе внутрішніх монголів, баргутів та ін., проте в цьому відношенні нами зроблено ще дуже мало” [Протоколи... 1925, 124]. А. Амар, міністр закордонних справ Монголії, пояснив, що внутрішніх монголів, які бажають здобути монгольське громадянство, приймають, проте регулярного зв'язку з Внутрішньою Монголією ще немає. Він також підкреслив: торгутів, мовляв, охоче приймемо в підданство. З протоколів роботи Великого Хуралу можна скласти уявлення про прибулі етнічні групи. Це, насамперед, даріганга⁶⁸, косокольські урянхи⁶⁹ та бурятські емігранти [Протоколи... 1925, 114]. Разом із тим Амар, відповідаючи на питання чи є баргути, які здобули монгольське громадянство, повідомив: за автономного уряду багато бурятів перейшли у наше підданство, деякі ж так і залишилися на своїх місцях, а дехто з тих, які перекочували до нас, побажали повернутися назад на батьківщину. МВС вживає заходів, щоб так чи інакше облаштувати їх. Загалом А. Амар у своїй доповіді зазначив: “Трудящі Монголії також прагнуть, щоб внутрішні монголи, баргинці та хухонорські (кукунорські. – Прим. авт.) монголи⁷⁰ звільнилися з-під китайського ярма і щоб всі монгольські племена для охорони та зміцнення своєї національності об'єдналися в єдине ціле. Задля здійснення цього завдання монгольський народ буде вести боротьбу, узгоджуючи свої дії з обставинами часу” [Протоколи... 1925, 79]. За доповіддю Амара була прийнята резолюція, де, зокрема, був наступний пункт: прагнути до встановлення дружнього зв'язку з трудящими Китаю, поглибити та провести, узгоджуючись з умовами часу та місця, велику справу надання свободи всім іншим монгольським племенам [Протоколи... 1925, 87].

За словами монгольського дослідника С. Дамдінсурена, зміст партійних документів свідчить, що МНП від початку прагнула

⁶⁸ Даріганга – субетнічна група у складі монголів, проживають на південному сході Монголії (Сухебаторський аймак). За даними 1989 року, даріганга складала 1,5 % від загального населення МНР [Тумен 2004, 314].

⁶⁹ Малися на увазі тувинці, які кочували поблизу озера Косогол (Хубсугул).

⁷⁰ Так звані кукунорські монголи нині перебувають у складі провінції Цинхай (КНР).

досягти повної незалежності не лише для Зовнішньої Монголії, а й для усіх монголів, як про це мріяли і лідери національно-визвольного руху Внутрішньої Монголії, Барги, Урянхайського краю та інших монгольських племен [Дамдинсурэн 2001, 55].

Отже, ідея єдності монгольських народів займала особливе місце в теоретичних установах монгольських політичних керівників. Вони були налаштовані рішуче і, власне, вже діяли задля втілення в життя власних гасел. Монгольські революціонери планували об'єднати ті ж землі, що й Автономна Монголія. І історія ніби повторювалася. Знову халхасці пропонували допомогу та підтримку іншим монголам. І знову до Урги з усіх боків спрямовувалися листи та делегації з проханням не забути про тувинців, внутрішніх монголів, баргутів, ілійських монголів...

Надалі ми детально розглянемо основні напрямки всемонгольської політики Урги, а також ставлення інших монгольських народів та тувинців до ідеї об'єднання у 1920–1930-ті роки.

РОЗДІЛ 2. МОНГОЛІЯ, РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ ТА МОНГОЛИ СІНЬЦЗЯНУ

Агван Доржієв і калмицькі більшовики: до історії одного проекту

Провінцію Сіньцзян було створено у 1884 році на теренах Джунгарії та Кашгарії. Видатний російський монголіст О. Позднеев у 1893 році писав: “Особливо з часу останнього дунганського повстання (1862–1877 роки. – *Прим. авт.*) у межах Чжунгарії та Північно-Західної Монголії ми бачимо надзвичайне посилення тюркського елемента. Округи Ілійський і Тарбагатайський, нещодавно населені чжунгарськими поколіннями калмиків [ойратів], нині майже суцільно зайняті киргизами, сартами та іншими народностями тюрксько-татарської мови, які поширили свої кочовища і у межі Кобдоського округу в Монголії. Мова цих народностей має бути визнана тепер панівною у цих місцевостях...” [цит. за: Хохлов 2002, 207]. На початку ХХ ст. Алтайський округ із центром у Шара-Суме був виділений зі складу Кобдоського округу (Західна Монголія). Влада Сіньцзяну вважала його складовою частиною провінції, проте Пекін надав особливий статус округу, хоч і передбачав його залежність від Урумчі¹. Отже, у досліджуваний період на теренах провінції проживали, зокрема, уйгури, дунгани, казахи, монголи, киргизи, узбеки, сібо, таджики, татари, а також китайці та росіяни. Монгольське населення у Сіньцзяні складало 8,7 %². За деякими даними, кількість тамтешніх монголів наприкінці 1920-х років дорівнювала 50686 [Обухов 2007, 127].

¹ Урумчі – адміністративний центр Сіньцзяну.

² Відома західна дослідниця і політолог Дж. Дреєр зазначає, що у 1949 р. монголи склали 6 % від загальної кількості населення Сіньцзяну [Dreyer 1986, 723].

За Конституцією Китайської Республіки 1923 р. у провінції Сіньцзян було 8 округів: Урумчійський, Алтайський, Тарбагатайський, Ілійський, Аксуйський, Карашарський, Кашгарський і Хотанський [Моисеев 2005, 314]. На чолі кожного округу (дао) стояв даоїнь. Округи, у свою чергу, ділилися на повіти (41)³, які очолювали амбані. Кочове населення управлялося на особливих засадах – родовими князями та правителями. Значення кожного з таких князів і правителів залежало від становища, що склалося за роки, чисельності підвладного їм населення та відмінних якостей: деякі князі призначалися центральним урядом, за поданням начальника провінції. Інші затверджувалися на цій посаді безпосередньо начальником провінції, за поданням начальників військових округів⁴. Ілійські монголи управлялися своїми родовими князями, які, в свою чергу, підпорядковувалися командуючому військами Ілійського округу (фудутуну). Останній перебував у м. Хойюаньчен (Новий Суйдун). Відповідно тарбагатайські монголи були під проводом тарбагатайського фудутуна (у м. Чугучак); алтайські – алтайського фудутуна (у м. Шара-Суме) і, нарешті, карашарські монголи знаходилися у веденні безпосередньо губернатора Сіньцзяну⁵.

Сіньцзян залишався великою мірою незалежним від центрального урядового контролю, його внутрішня та зовнішня політика перебувала в руках провінційних губернаторів. Їм був довірений загальний контроль над військовим і цивільним управлінням двох провінцій: Ганьсу та Сіньцзян, разом із виконанням обов'язків губернатора у Сіньцзяні. На чолі провінції з 1912 року знаходився дубань Ян Цзесінь, який формально підпорядковувався пекінському уряду, проте був відомий “своєю ворожістю Пекінові” [Переписка... 2008, 273; більше див.: Рерих 1994, 105–107]. За словами видатного сходознавця Ю. Реріха⁶, основна мета політики цього дубаня полягала в тому, щоб зробити Сіньцзян незалежним від будь-якого впливу, як європейського, так і китайського. Підтримуючи зовні дружні та лояльні стосунки з пекінським урядом і регулярно висилаючи

³ За іншими даними, – 43 повіти [див.: Моисеев 2005, 314].

⁴ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 30.

⁵ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 108.

⁶ Ю. Реріх спілкувався з губернатором під час славнозвісної Центрально-Азіатської експедиції (1924–1928).

податки, він, тим не менш, не терпів жодного втручання центральної влади у справі провінції [Рерих 1994, 105; див. також: Cable 1942, 197–198; Clarke 2007, 270, 285]. Резиденція дубаня розташовувалася в Урумчі.

Під час антицінських мусульманських повстань XIX ст. у Джунгарії монголи залишалися вірними маньчжурській династії [Моисеев 2000а, 27]. Зокрема, М. Пржевальський, видатний російський мандрівник і дослідник Азії, зазначав, що дунгани від самого початку свого повстання стали звірствувати над монголами так само, як над китайцями, і тим самим, звичайно, налаштували проти себе номадів [Пржевальський 2008, 625]. По проголошенні незалежності Монголії (1911) монголи Ілійського краю неодноразово висловлювали прагнення приєднатися до новоутвореної Монгольської держави⁷. Урга намагалася повернути Алтайський округ [див.: Белов 1997, 208–216; Моисеев 2000; Ewing 1980, 115–116]. У свою чергу, Ян Цзесінь прагнув перешкодити монголам Джунгарії, слідом за Халхою, проголосили себе незалежними. Він старанно налаштовував казахів і монголів з півночі провінції одне проти одного, використовуючи наявні серед них протиріччя [Сыроежкин 2003, 107; Millward 2007, 185]. Наслідком цієї політики стало поглиблення традиційної ворожості та змагання за пасовище між обома народами. Дубань почав озброювати казахів, відмовляючи у зброї монголам. Надалі, коли його контроль в області достатньо посилювався, Ян Цзесінь примусив монголів з Алтайських гір рушити на захід, щоб віддалити їх від халхасців. Казахи використали це у власних цілях, розграбувавши Алтайську область [Benson, Svanberg 1998, 62].

⁷ 15 січня 1912 року російський консул у Шара-Суме, М. Кузьмінський, доповідав: монголи Кобдоського та Алтайського округів висловлюють готовність відокремитися від Китаю та приєднатися до Халхи. Мовляв, дербетські князі вже домовилися з Ургою. Торгутські князі таємно відправили своїх чиновників “бити чолом хутухті своїми володіннями” і чекають для проголошення своєї незалежності лише повернення згаданих гінців [РГВИА. – Ф. 2000. – Оп. 1. – Ед. хр. 4256. – Л. 338]. Ось, наприклад, текст телеграми, надісланої правителю Зовнішньої Монголії восени 1912 р.: “Ми Ілійські монголи, чахари та ольоти, старшини старі та молоді, почувши про Ваше сходження на престол, схиляємося та молимося нашому Високому Світлому ханові. Бажання всіх, щоб вічно займали престол і правила. Хочемо пояснити Вам свої потреби та чекаємо на Ваш шанований наказ” [АВПРИ. – Ф. 188. – Оп. 761. – Ед. хр. 351. – Л. 177].

Проте, за деякими даними, у Сіньцзяні здійснювалися неодноразові антикитайські повстання під гаслами об'єднання всіх монгольських племен в єдину державну цілісність. Перше повстання спалахнуло у 1912 році⁸ серед ілійських монголів на р. Текес, під проводом одного з князів – Сум'я-бейсе. Повстання у тому ж році було придушене китайцями, а його чільний разом із своїми підданими (у складі кількох сотень осіб) був змушений емігрувати до Росії, а звідти – переселитися до Зовнішньої Монголії. Емігранти увійшли до складу Тушету-ханського аймаку як хошун⁹ Сум'я-гуна. Друге повстання відбулося у 1914 році на тому ж самому місці, на р. Текес. Його придушила спеціальна китайська військова експедиція. Восени 1914 р., після придушення повстанців, шістьох їхніх ватажків розстріляли китайці. Третє повстання, нібито, мало місце у грудні 1921 року в Гучені, серед військових частин, що складалися з монголів і маньчжурів¹⁰.

У липні 1920 р. при Сибірському бюро ЦК РКП(б) в Іркутську була створена секція східних народів. 15 січня 1921 р. вона перейшла у ведення Виконкому Комінтерну (ВККІ). Уповноваженим ВККІ на Далекому Сході був призначений Б. Шумяцький, який перетворив секцію на Далекосхідний секретаріат Комінтерну, що став, фактично, штабом з керівництва всією комуністичною та революційною роботою в країнах Східної та Центральної Азії [Мургаев 2006]. У 1920 р., коли в секції східних народів розроблялося питання про постановку революційної роботи по всій Монголії, ставилося й питання про роботу серед монголів Сіньцзяну. З Омська було отримане повідомлення, що у цій провінції серед монголів спостерігається “революційне хвилювання” і є можливість налагодити зв'язок та організувати роботу. Секція відрядила до Семипалатинська свого працівника Ц.-Є. Гочитського та монгольського революціонера Х. Чойбалсана. Проте тоді перевірити інформацію комінтернівцям не вдалося. У тому ж році, побоюючись проникнення революційних ідей до Сіньцзяну, Ян Цзесінь закрити кордони з середньоазійськими

⁸ Інша дата повстання – грудень 1911 року [История Монголии... 2007, 412].

⁹ Аймаки Халхи розподілялися на хошуни (близько двохсот) – дрібні адміністративні одиниці, запроваджені цінськими урядовцями з 1725 р. задля збереження роздрібності Зовнішньої Монголії.

¹⁰ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 120.

республіками Росії¹¹. Проте він уклав з останньою торговельну угоду (Ілійський протокол), хоча дипломатичні сосунки між Москвою та Пекіном не були відновлені до 1924 року.

Комісія НКЗС-НКЗТ¹² по Сіньцзяну в 1921 році вирішила: “Наша орієнтація мусить бути не на мусульманські маси Кашгарії, а на їхніх гнобителів-китайців... Наша поведінка в очах китайців повинна бути найвищою мірою лояльна” [цит. за: Зотов 2003, 85]. Члени Політбюро ЦК РКП(б) на своєму засіданні (від 4.06.1921) розглянули “пропозицію Я.Е. Рудзутака про утворення республік Кашгарської та Джунгарської”. Вона виникла в зв’язку з тим, що в ході операції частин Червоної Армії з розгрому залишків колчаківських військ, які відступили на територію Сіньцзяну, місцеві революційно налаштовані сили, “що прагнули скинути гніт мілітаристів, висунули ідею створення окремих Кашгарської та Джунгарської республік” [цит. за: Ахметшин, 2003, 237]. Проти зазначеної пропозиції рішуче висловився нарком закордонних справ Г. Чичерін, підтриманий В. Леніним. На запит Турккомісії по даному питанню Г. Чичерін 17 червня 1921 р. телеграфував, що утворення самостійних Кашгарської та Джунгарської республік буде мати негативні наслідки. “Через нашу загальну політику дружби з Китаєм і наші розрахунки на китайську демократію, – зазначав Г. Чичерін, – ми повинні намагатися підтримувати гарні відносини з китайською владою. Політбюро прийняло негативне рішення на Вашу пропозицію”.

Цей підрозділ присвячено одному з політичних проектів Агвана Доржієва. І у дореволюційний, і у радянський період А. Доржієв займався активною суспільною діяльністю (про це вже йшла мова на початку попереднього розділу). Після Жовтневої революції вся діяльність А. Доржієва фактично відбувалася на території Радянської Росії, СРСР. Його призначили представником Тибету з наданням прав дипломатичного працівника. При буддійському храмі в Петрограді була заснована неофіційна Тибетська місія (офіційних стосунків між Росією та Тибетом не існувало). Наприкінці 1922 р.

¹¹ Туркестанське бюро Комінтерну (Ташкент), що існувало з осені 1920 по осінь 1921 р., мало дві своїх філії з операцій у Північно-Західному Китаї (Джунгарії та Кашгарії) – в Андижані та Алма-Аті (тоді м. Вірний) [Наземцева 2004, 140].

¹² НКЗТ – Народний комісаріат зовнішньої торгівлі.

до неї приєдналася ще й Монгольська місія, створена енергійним ламою з культурно-просвітницькими цілями. Наркомат закордонних справ, підтримуючи А. Доржієва, вочевидь, прагнув використати його авторитет та зв'язки у буддійських державах – Монголії та Тибеті – з метою експорту революції в країни Сходу. Відомо, що в 1920-ті рр. А. Доржієв активно співпрацював з НКЗС і навіть Комінтерном в організації таємних експедицій радянського уряду до Тибету.

Один з найвідоміших бурятів, А. Доржієв не поділив рішення багатьох представників бурятської інтелігенції, таких як Ц. Жамцарано, Е. Батухан, Е.-Д. Рінчіно, Ц. Бадмажапов, які відправилися працювати до Монголії на початку 1920-х років. Проте зв'язки з новим монгольським урядом він підтримував. Зокрема, у період голоду в Калмицькій автономній області, А. Доржієв знову їде до Монголії. Там, як і в бурятських автономних областях, він організує збір худоби та коштів для відправки в Калмикію та інші регіони Поволжя [Бакаєва 1998, 90]. На жаль, поки авторка не має точної інформації щодо дати цього перебування Доржієва у Монголії. Проте є більш-менш точна дата його відвідин Калмикії. 20 листопада 1921 року Доржієв писав: “Я, як представник Тибетського Уряду в РСФРР, не міг не поцікавитися долею своїх родичів калмиків, поєднаних із Тибетом, Монголією і Монголо-Бурятами культурним, національним, релігійним та іншими багатоманітними зв'язками, і не побувати серед них у таку важку годину їхнього існування. Приїхавши з Москви наприкінці липня місяця ц. р. у Калмицьку область, встиг побувати впродовж двох місяців майже у всіх повітах” [Страницы... 1993, 93]. Тобто, з Калмикії видатний лама повернувся десь наприкінці вересня – початку жовтня 1921 року. А впродовж кількох наступних тижнів, разом з іншими доповідями та зверненнями авторства А. Доржієва, присвяченими калмикам та ситуації навколо них, з'являється документ, який є в центрі даного дослідження.

Це – нотатка до НКЗС, датована 28 жовтня 1921 року, копія якої зберігається у фонді Агвана Доржієва у Національному архіві Республіки Бурятія (НАРБ)¹³. Оригінал, судячи зі всього, має бути в Архіві зовнішньої політики Російської Федерації. Наскільки відомо авторці, цей документ ще не був оприлюднений. Про нього згадує у

¹³ НАРБ. – Ф. Р-643. – Оп. 1. – Ед. хр. 6. – Л. 5–6.

своєму дослідженні, присвяченому експедиціям родини Реріхів до Азії, російський дослідник В. Росов [Росов 2002, 24].

У цій нотатці представник далай-лами зазначає, що міжнародна ситуація дає Радянській Росії нагоду вести активнішу політику серед буддійських і мусульманських народів Центральної Азії в плані приєднання останніх до “світової революційної політики” і надання їм права та можливості самовизначення. Тибетське представництво, з метою зменшення просторового роз’єднання буддійських народів Центральної Азії та встановлення щільного контакту й зв’язку між ними, вважає своєчасним підняти питання “про розширення території народно-революційного Уряду Монголії на заході за рахунок областей, населених торгутами та іншими племенами ойратів: Алтайський Округ, Ілі й Тарбагатай. В цих Округах живуть нащадки тих племен, які у 18-му столітті повернулися сюди, на батьківщину, з Волги, таким чином вони пов’язані історичним спогадом з Росією і є прямими і кровними родичами Астраханських калмиків. В провінціях Ілі й Тарбагатай (Джунгарія), карашарські торгути, які об’єднані в чотири хошуни (уділи) на чолі зі спадкоємними князями-ханамі і які мають зв’язок і знайомство з Тибетським Представництвом, завжди виявляли тяжіння до Росії. В Алтайському окрузі також живуть потомки торгутів, що повернулися з Волги, вони також у нещодавньому минулому мали тяжіння до Росії, свідченням чого слугує те, що один з видних князів цього Округу – Палта-ван, нині покійний, який отримав вищу військову освіту в Японії, своїх дітей навчав у Петрограді, старший його син з російською освітою по смерті батька нині вступив в управління своїм уділом”¹⁴. Доржів

¹⁴ НАРБ. – Ф. Р-643. – Оп. 1. – Ед. хр. 6. – Л. 5–5об. Алтайський князь Палта на початку XX ст. виступав із досить оригінальною програмою відновлення об’єднаної незалежної Монголії. Так, улітку 1909 р. він виклав свої плани російському військовому, капітану Р. Сиртланову. Князь планував через 8 років заснувати нову державу, включивши в неї всі землі до Великої Стіни. Палта вважав: треба лише об’єднати розрізнені племена загальною державною ідеєю. Монголи самі безсилі, а тому треба об’єднатися з мусульманами. Тому він прийме мусульманство і буде добиватися переходу в іслам свого народу. Улітку 1909 р. князь, зокрема, вразив муллу та інших мусульман м. Шихо (Урумчійський округ) знанням історії та статистики мусульманських племен, їхнього політичного становища та звичаїв. Він також не вклонявся бурханам у буддійському храмі, лише зняв головне вбрання. З огляду на такі дії, монголи вирішили, що

нагадував, що Алтайський округ до 1907 року складав частину Кобдоського округу, включеного за Потрійною російсько-китайсько-монгольською угодою 1915 року до складу Автономної Монголії, й що наразі Кобдоський округ визнав владу Народного уряду Монголії. Якщо раніше всі племена західних монголів (ойратів) особливо не виявляли прагнення об'єднатися зі своїми східними родичами – халхасцями, а, навпаки, схилилися до Росії, то це виключно пояснювалося ворожим ставленням до князів Зовнішньої Монголії та пихою останніх, нібито прямих потомків великого Чингізхана. Проте тепер, у зв'язку з падінням влади халхаських князів і встановленням влади трудящих, ця єдина причина антагонізму відпадає.

Мовляв, всі викладені міркування, засновані на достовірних історичних даних, свідчать, що, за дружньої підтримки та сприяння з

їхній князь вже прийняв іслам. До нової держави, на думку Палти, окрім монгольських племен, увійдуть мусульмани (мабуть, малися на увазі відповідні племена Західного Китаю), осілі та кочові, з інших же народів ті, хто забажає. Монголія буде представляти собою союз кількох держав під його проводом. В самому союзі необхідно провести широкі реформи в європейському дусі, зокрема запровадити регулярну армію та установу для дипломатичних стосунків із сусідніми державами. Забезпечивши зовнішню безпеку, можна буде приступити до заходів із культурного розвитку держави. При цьому Палта зазначав: державні та правові стосунки, що існують, а також побут населення, по можливості залишаться без змін. Свої сепаратистські задуми князь збирався реалізувати лише у разі підтримки чи, на крайній випадок, нейтралітету сусідів [РГВИА. – Ф. 2000. – Оп. 1. – Ед. хр. 4078. – Л. 253–254]. Десь за тиждень по проголошенні незалежності в Урзі Палта звернувся до російського консульства в Пекіні з черговим проектом. Він збирався використати труднощі Китаю, щоб підняти повстання в своєму хосуні, рушити на Тарбагатай і заручитися підтримкою олетів. Кінцевою метою князю бачився рух на Ілійський край і створення автономної області, яка на північному сході сягала б Алтайського округу, під заступництвом Росії. Палта просив, насамперед, зброї та грошей. Його проект не був підтриманий, хоча російські дипломати зауважили, що те чи інше рішення в цьому питанні буде залежати від ходу подій. Врешті-решт, у квітні 1912 р. президент Китайської Республіки Юань Шикай призначив князя правителем Алтайського округу. Як свідчать архівні документи, Палта управляв округом з “дещо агресивними” задумами стосовно всієї Західної Монголії, плануючи створити тут особливу автономну область [РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 832. – Л. 417]. У 1914 р. внаслідок непорозумінь із китайської адміністрацією Палта залишив свою посаду та оселився у Пекіні.

боку Росії, цілком вірогідне об'єднання західних ойратських племен, які простираються до самого Тибетського нагір'я: Цайдаму¹⁵ та Кукунору – кінцевих пунктів розселення монголів, з їхніми східними родичами – халха-монголами. Таке об'єднання монголів, утворення розширеної Монгольської держави, дружньої Росії, забезпечить кордони Росії від Маньчжурії до Тянь-Шаню, послужить на користь Росії й, безумовно, збільшить значення Народного уряду Монголії в переговорах із Китаєм¹⁶. Для здійснення цієї ідеї Тибетське представництво вважало своєчасним відрядження до Ілі, Тарбагатаю та Алтайського округу інтелігентного калмика з середовища астраханських калмиків, разом із представником Народного уряду Монголії. НКЗС мало забезпечити посланця завданнями та дорученнями, а Тибетське представництво – надати рекомендаційні листи впливовим особам. Своє звернення представник Тибету пояснював ще й тим, що в силу історичних причин західні монголи залишилися поза сферою впливу богдо-гегена і досі понад все визнають авторитет далай-лами як глави буддизму. Тибетське представництво прохало дати належну оцінку цьому питанню – включенню до території Монголії Алтайського округу, Ілі й Тарбагатаю – та вжити тих чи інших заходів задля його найшвидшого вирішення, в залежності від міжнародного становища на Сході. З аналогічним проханням у той же день А. Доржієв звернувся до Б. Шумяцького¹⁷.

21 грудня 1921 р. Г. Чичерін писав Б. Шумяцькому: “...щодо світового становища дружба з Китаєм буде одним із найголовніших активів... Зовсім інша справа Сіньцзян чи Кульджа¹⁸, де китайські губернатори, коли настане момент і ми достатньо зміцнімося, ми будемо там виступати посередниками і добиватися прийняттого режиму для дунган, калмиків та інших туземців, проте в жодному разі ми не повинні займатися відторгненням цих провінцій чи

¹⁵ На захід від озера Кукунор розташовувалися землі т.зв. цайдамських монголів. Цайдам – заболочена рівнина в північно-східній частині Тибету. За словами О. Симукова: “У районі оз. Хуху-нур і Цайдамі (між пров. Ганьсу і пів. Тибетом) проживають Хуху-нурські та Цайдамські олоти, що їх називають ще «верхніми монголами»” [Симуков 2007, 239].

¹⁶ НАРБ. – Ф. Р-643. – Оп. 1. – Ед. хр. 6. – Л. 5–6

¹⁷ НАРБ. – Ф. Р-643. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 12.

¹⁸ Кульджа (Інін) – центр Ілійського краю (округу); нині – Ілі-Казахського автономного округу.

підтримувати там агітацію проти Китаю... Китай у результаті буде в нас бачити лише спритніших імперіалістів, це зробить неможливою нашу майбутню політику з Китаєм, та й взагалі це зірве нашу східну політику і отже наше світове становище” [цит. за: Шинкарев 2006, 1, 115]. Не виключено, що цей лист і був відповіддю Шумяцькому на запит щодо сінцзянського проекту Доржієва.

Перш за все, зазначимо, що, власне, це єдиний дійсно панмонгольський політичний проект з усіх, складених А. Доржієвим. Він, радше, був панбуддистом і мислив значно ширшими категоріями, ніж парадигма панмонголізму. По-друге, чому Доржієв запропонував розпочати монгольське об’єднання саме з ойратів? Чому запропонував збільшити територію Народного уряду саме за рахунок “монгольських” земель, підпорядкованих владі Сінцзяну, а не, наприклад, за рахунок Туви, Барги чи сеймів Внутрішньої Монголії?

Щоб прояснити ситуацію з виникненням цього документу, вдамося до історії деяких ініціатив та пропозицій тодішніх калмицьких лідерів, які співчували більшовикам. Як відомо, після приходу до влади в Росії більшовиків почала своє життя ідея світової революції. Одним з її напрямів, природно, вбачалася Східна Азія. 26 травня 1919 року газета “Жизнь национальностей”, що її видавав Наркомат у справах національностей, оприлюднила статтю А. Амур-Санана¹⁹ “Ключі Сходу”. У ній калмицький революціонер пропонував використати калмиків для поширення “ідеї влади Рад” на Сході, серед багатомільйонних монголо-буддійських племен, близьких їм по крові, релігії та мові. Проживаючи на величезній території між Байкалом та Тибетським нагір’ям, вони могли охочіше відгукнутися на заклик своїх братів калмиків, аніж на заклики чужих їм націй та релігій. Для зв’язку з ними існував давній монголо-буддійський шлях, що починався у калмицьких степах і проходив через Алтай, Монголію та Тибет і далі – в Індію. Здійснювати це надзвичайно важливе політичне завдання належало калмицькій інтелігенції, за допомоги “таких відомих політичних діячів Сходу”, як хамбо Агван Доржієв [цит. за: Андреев 2006, 223]. Через деякий час (13.07.1919) в “Жизни национальностей” з’явилася ще одна публікація на ту ж тему, під назвою “Монголія як ворота буддійського

¹⁹ А. Амур-Санан – завідувач калмицьким відділом Наркомату у справах національностей.

Сходу”. Її автор, голова Калмицького ЦВК Ради депутатів трудящих калмицького народу, А. Чапчаєв, зокрема, закликав радянський уряд у своїй східній політиці спиратися не лише на країни мусульманського Сходу, а й, у рівній мірі, й на буддійський світ, і схвально відгукувався про А. Доржієва [Андреев 2006, 223]. Слід зазначити, що у згаданих планах калмицьких більшовиків власне Монголії, як і Тибету, відводилася другорядна роль (порівняно з Південною та Південно-Східною Азією), хоча вони й підкреслювали важливість поширення революційних ідей серед монголів і тибетців – з метою залучення цих народів до світової революції. Наразі важко сказати, чи були якісь приховані мотиви в авторів цих проектів, які могли б зацікавити нас у контексті даного дослідження. Важливість риторики про світову революцію і, відповідно, роль у цьому процесі східних народів вищезгадані діячі, схоже, добре усвідомлювали. Так, 14 жовтня 1920 р. А. Амур-Санан виступив на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) і саркастично зазначив: “Не знаю, яке значення для розвитку соціальної революції на Сході буде мати оголошення автономії калмикам, але добре розумію, що без такого вирішення питання в умовах, що створилися, немислимо полегшити становище калмиків. Я добре знаю, що калмики, незалежно від перспектив революційних подій на Сході та Заході, хочуть жити” [цит. за: Есенова 2007, 20]. Проте привертає увагу схожість деяких пропозицій у статтях із пропозиціями Доржієва у вищезгаданій нотатці, виокремлення важливого політичного завдання, революційної місії калмицької інтелігенції, а також схвальне ставлення А. Амур-Санана та А. Чапчаєва до представника далай-лами. Зазначимо, що з обома більшовиками А. Доржієв був особисто знайомий.

У доповіді ще одного калмицького революціонера – Х. Канукова, начальника Розвідувального управління МНА, підготовленій для Східного відділу НКЗС, йшлося про антикитайські настрої джунгарських торгівців і відзначалося, що вони “згідно своїх легенд і вустами народу мріють здавна і наразі, що з Волги повинні перейти залишки торгівців і звільнити їх від китайського ярма й відродити самостійність” [цит. за: Мургаєв 2006]. Важливість цього зовнішньополітичного напрямку для Москви обґрунтовувалася в доповіді тим, що “із впливом Радянської Росії в Монголії, ідея соціалізму та звільнення трудящих підходить впритул до великої китайської стіни” [цит. за:

Мургаев 2006]. Для поширення комуністичного впливу в цьому напрямку Кануков пропонував переселити калмиків з Росії у Кобдоський округ Монголії, що примикав до Сінцзяну. У реалізації цього плану був зацікавлений і монгольський уряд, який, “щоб згустити своє рідке населення й підсилити свої реальні сили... запрошує заселити всі родинні ім народності з Радросії, як, наприклад, прийняття у підданство в Монголії до 5000 родин бурятів, що проживають на території Монголії, і запрошення переселитися голодуючих калмиків з Волги” [цит. за: Мургаев 2006]. Наприклад, один з найповажніших монгольських партійців, Ц. Жамцарано зазначав, що бажано збільшити населення Зовнішньої Монголії принаймні вдвічі шляхом зближення монгольських народів, що населяють просторі терени Центральної Азії, насамперед, добитися їхнього компактного розселення, зокрема переселення калмиків на споконвічну батьківщину [Чимитдоржиев 2000, 15]. Постановою № 105 (від 22.01.1922) монгольський уряд не лише запрошував калмиків, а й обіцяв переселенцям грошову і матеріальну допомогу, звільнення на кілька років від державних і місцевих податків. І хоча план переселення калмиків не був реалізований, ідея возз’єднання російських калмиків з китайськими була дуже популярна серед радянських калмиків [Мургаев 2006].

У своїй доповіді (від 21.10.1921) Доржієв згадує про Канукова: “...калмики в особі партійних і військових працівників-керівників беруть найактивнішу участь у діяльності Монгольської Народно-революційної Партії та Уряду, організації Монгольської Армії, обіймаючи командні посади. Тричі були відряджені до Монголії кілька партій калмиків у цьому році, в особі організаторів військових частин Канакова Харті, Хомутникова Дорже та ін. Приїзд з Тибету калмиків, що навчалися там, улітку теперішнього 1921 року, а також поїздки туди зміцнюють живий родинний зв’язок Калмицького народу з Урядом Тибету і населенням. Такий зв’язок має безумовно, велике політичне значення для молоді Радянської Федеративної Росії, яка через своїх вірних її ідеям товаришів-калмиків може поширювати свій вплив на Сході, що безумовно береться до уваги керівниками зовнішньою політикою РСФРР. У теперішній момент серед калмиків, особливо буддійського духовенства, є прагнення поїхати до Тибету та Монголії для отримання освіти, також збереження колишнього національно-релігійного зв’язку. Радянська Влада має використати

цих людей і віковий зв'язок калмиків для політичних цілей, отже я, зі свого боку, прошу Вас, тов. Комісар, не відмовити у сприянні у безперешкодному і вільному виїзді калмиків, особливо представників духовенства до Монголії та Тибету” [Страницы... 1993, 91]. Тут привертають увагу спільні пропозиції Канукова та Доржієва (у доповідях від 21, 28 жовтня 1921 р.) щодо фактичної еміграції – переселення, виїзду калмиків до Монголії, революційного впливу Росії на Сході, апеляція до історичного минулого тощо. Ці документи відносяться до одного хронологічного періоду.

Питання про необхідність налагодження та розвитку зв'язків із китайськими калмиками голова ЦВК Калмицької автономної області, А. Чапчаєв, намагався підняти у Політбюро. А керівництвом Калмикії активно збиралася наукова література з історії, археології та етнографії Монголії й Тибету [Мургаєв 2006]. У 1924 році ЦК виразив недовіру А. Чапчаєву, звільнивши його з посади голови ЦВК Калмицької автономної області за виявлений у роботі “національний ухил”. У 1926 році Чапчаєв став фактичним главою радянсько-монгольської місії до Лхаси [Андреев 2006, 287].

А. Доржієва заарештували 13 листопада 1937 року. На допиті 28 листопада він визнав себе одним із керівників панмонгольської, терористичної, повстансько-шпигунської організації. 29 січня 1938 р. великий бурятський лама помер у в'язничній лікарні. Остаточо реабілітований він лише у 1989 році. Як санкції царських урядовців на початку ХХ ст., так і репресії проти Доржієва у 1930-ті роки, були свідченням не його панмонгольської діяльності, а фобій та побоювань російської (царської) влади. Зазначимо також, що список осіб, які підлягали суду військової колегії Верховного суду СРСР (від 22 грудня 1937 р. по Сталінградській області), з позначкою “категорія 1” (тобто, приречені на вищу міру покарання), містив, зокрема, прізвища А. Амур-Санана та А. Чапчаєва²⁰ [див.: Максимов 2004].

Єдиною (наскільки відомо авторці) дійсно панмонгольською ініціативою Доржієва залишилася проаналізована доповідь до НКЗС від 28 жовтня 1921 року. Вона не відповідала китайській політиці

²⁰ Ярославская область, Сталинградская область, Крымская АССР: Список лиц, подлежащих суду военной коллегии Верховного суда Союза ССР. 22 декабря 1937 года // “Сталинские списки” / Международное общество “Мемориал”. – <http://stalin.memo.ru/spiski/tomi05.htm>

Радянської Росії, яка вважала, що весь Сіньцзян має залишитися у складі Китаю. На думку авторки, вищезгадана нотатка Доржієва продиктована саме спілкуванням з калмицькими більшовиками під час його відвідин Калмикії влітку 1921 року. І це, на теперішній час, один з небагатьох фактів, який свідчить про зацікавлення калмицької партійної еліти питанням об'єднання монголів.

Монголо-комінтернівські місії до Сіньцзяну (1922–1923 роки)

Відразу після сіньцзянських пропозицій Агвана Доржієва озвався емігрант з Ілійського краю Демберел, брат вищезгаданого Сум'я-бейсе. У 1921 р. хошун Сум'я-бейсе одним з перших приєднався до т.зв. Кяхтинського уряду. Сум'я-бейсе також входив до складу Тимчасового народного уряду, обраного 13 березня 1921 року в Троїцькосавську. Збереглося звернення Сум'я-бейсе до Росії з проханням про покровительство (від 30.01.1921). Судячи з нього, князь був упевнений у тому, що Монгольська народна партія створюється задля справи об'єднання та відновлення монгольських народів. Отже, Сум'я-бейсе вирішив також приєднатися до всемонгольської справи і з населенням свого хошуну в 75 дворів та всім майном тимчасово перейшов на російські терени. Він просив у російських посадовців захисту та покровительства “до вирішення справи монгольських народів” [цит. за: Шинкарев 2006, 2, 38]. За словами С. Лузяніна, у квітні 1920 року між Східним відділом Комінтерну і монгольськими революціонерами був налагоджений постійний зв'язок. У Кяхті в цей період знаходився уповноважений НКЗС І. Макстенек, який у середині червня 1920 року прийняв у себе С. Данзана і Х. Чойбалсана. Одночасно І. Макстенек зумів заігувати впливового Сум'я-бейсе, який разом із своїм хошуном перейшов на терени Радянської Росії й розташувався поблизу Троїцькосавська, створивши основу для першого революційного загону монгольських воїнів, сформованого на радянській території [Лузянин 2003, 104].

Відомо, що на початку серпня 1920 року Демберел разом із Сухе-Батором виїхав до Верхньоудинська, звідки монголи відправилися на переговори з більшовиками [Советско-монгольские отношения...

1975, 466]. У 1921 р. Демберел діяв у складі партизанського загону П. Щетинкина, що воював проти Азіатської дивізії барона Унгерна.

Наразі ж Демберел служив у відділі постачання монгольської армії. Він звернувся до Народного уряду з листом (від 11.01.1922), де живописав важке положення монголів Сінцзяну, історію їхніх звернень до Зовнішньої Монголії, надії на об'єднання. Дописувач зазначав: “за останні роки серед народів світу стали поширюватися ідеї про самовизначення кожного племені зі збереженням своїх релігійних вчень і народи повели боротьбу за звільнення від усяких насильств для створення демократичної народної влади. До цього руху примкнув монгольський народ і організував Народний Уряд. Через це всі погляди й сподівання монгольських племен звернені убік цієї держави, вірячи, що подібно рікам, що впадають у море, зіллються в одне ціле монгольські народи... Ті нещастя, які переживають монголи західної Ілі під гнобленням підступних гемінів²¹, викликають справедливе обурення. Хоча вони мають постійне й нескінченне прагнення з'єднатися із Зовнішньою Монголією, але тільки не мають доброї зброї, необхідної при звільненні з-під китайської влади, й не мають можливості в сенсі заступництва, обпертися на яку-небудь країну. Мудрі вчені Зовнішньої Монголії, вдаючись до різних засобів і мудрою політикою, зуміли перебороти підступних гемінів-китайців і відновити свою державу з Народним Урядом на чолі. Знищивши колишні насильницькі порядки, установили новий спосіб правління, заснований на засадах справедливості й великодушності, причому цей лад має кінцевою метою примирити розрізнені й ворогуючі монгольські племена для створення об'єднаної сильної держави. Ми, Монголи західного Ілійського краю, плакаємо щиру надію, що Зовнішня Монголія й нас не залишить без уваги, зглянеться над нами, візьме під своє заступництво. Доповідаючи про це Уряду, прошу забезпечити мене вказівками, чи можуть розраховувати на милосердя Монгольського Уряду Монголи Ілійського краю, гноблені чужою їм нацією, експлуатовані до крайніх меж, які не знають спокійного життя і мають єдину мету – звільнитися від насильства китайців і під заступництвом Зовнішньої Монголії зажити спокійним життям. Якщо Урядом буде задоволене

²¹ Гаміні – солдати китайської республіканської армії.

це клопотання, то видавалося би бажаним відрядити мене з декількома представниками до Ілійського краю, щоб ми могли б увійти в таємні зносини з Ілійськими монголами й, ознайомившись зі станом справ на місці, організувати партію, що могла б зайнятися підготовкою визвольного руху. Якщо ж у цей момент із політичних міркувань не видається можливим відкрито надати монголам сприяння й заступництво, то прошу роз'яснити, чи є інші легальні засоби боротьби”²².

Прохання дописувача задовольнили й навесні²³ 1922 року він відправився через російську територію до Сінцзяну (насамперед, до ілійських монголів) як представник від ЦК МНП. Демберел віз із собою листа, адресованого 10 сеймам та окремим округам монголів Сінцзянської провінції. Йому доручили з'ясувати, чи потерпають ілійські монголи від китайської реакції, якщо так, то дізнатися, чи мають ілійці намір і у який спосіб звільнитися від цього. Демберел прибув до Верхнього Олетського²⁴ сейму, де вручив послання тамтешнім чиновникам. За їхнім спільним рішенням, у кожному сеймі мав відбутися з'їзд задля обговорення поставленого питання. Цей же з'їзд повинен був відправити надійного уповноваженого до крайового центру – Середній Олетський сейм – для відповіді на послання монгольського уряду. Такі повідомлення були послані до сеймів та окремих округів, населених монголами²⁵. На нараді посланець Урги виголосив промову, де, зокрема, зазначив: “Головним же завданням нового Народного Уряду є не лише благо пригніченого народу Зовнішньої Монголії, а й звільнення всіх споріднених монгольських племен, однаково пригнічених світовими... імперіалістами і дарування їм волі, рівності та загального щастя. Хоча завдання уряду такі, але якщо брати-монголи пригнічених провінцій не піднімуться на боротьбу з єдиною волею та думкою, то як же ми можемо звільнитися від реакційного китайського уряду... Основним завданням нашого Монгольського Народного Уряду є звільнення низів споріднених монгольських племен по мірі своїх сил, надання їм

²² РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. – Л. 10–12.

²³ За іншими даними, Демберел вирушив у подорож у серпні 1922 р. [РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 121а].

²⁴ Олеті – одна з груп західних монголів [більше див.: Ральдин 1968, 25–26].

²⁵ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. – Л. 8–9.

права самовизначення, встановлення між ними навіки братських і клятвено союзних відносин із тим, щоб кожна частина (що самовизначилася) була для іншої надійною допомогою та опорою; взагалі ж (наш уряд) за прикладом хижих держав зовсім не має бажань під приводом допомоги пригніченим насильно захопити та управляти ними”²⁶. Якщо монголи Сінцзянської провінції не захочуть об’єднатися із Зовнішньою Монголією під спільним управлінням і забажають окремого управління, то таке буде затверджено. “І лише, якщо ми не встановимо на цей момент формальної державної єдності у формі федерації, то тоді не буде жодної гарантії в тому, що нас у той чи інший момент не поглине яка-небудь імперіалістично-насильницька іноземна держава; тому буде доцільніше, якщо (ви) ввійдете до всемонгольської держави, як автономна область, що самостійно вирішує свої внутрішні справи й знаходиться з Зовнішньою Монголією у стані братського та клятвеного союзу з тим, щоб, як Зовнішня Монголія, так й Ілійська область могли надавати одне одному, у випадку нападу будь-якої іноземної реакційно-загарбницької держави на одну з союзних сторін, збройну допомогу. У мирний же час сторони не мають втручатися у військово-внутрішні справи, кожна сторона управляється сама по собі – думається, що у такому випадку буде досягнута постійна сила та міцність (цілого)”²⁷.

В результаті зазначених заходів і проведених з’їздів було підготовлене спільне Послання уповноважених Середнього Олетського сейму та 10 інших районів Ілійської провінції монгольському уряду. В ньому згадувалися часи великої слави монголів, нестерпні утиски впродовж останніх років китайського правління і зазначалося: “...ми не можемо навіть умістити в молитовну подяку ту обставину, що (Зовнішня Монголія)... простягнула свою руку, спорядивши гінця з посланням, для того, щоб звільнити з-під ярма китайських гвалтівників темні й стражденні маси нашого Ілійського краю. Звідси ясно, що мається на увазі велика ідея об’єднання монгольських поколінь шляхом скріплення розірваних уз і відновлення зруйнованого, тобто відтворення колишньої всемонгольської держави. І тому завданням моменту для всіх монголів є єднання волі й думки для того, щоб зорганізувати одноразовий виступ із метою

²⁶ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. – Л. 194.

²⁷ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. – Л. 194–194об.

звільнення від гноблення імперіалістичного китайського уряду та оволодіння волею і правами”²⁸. Уповноважені просили якнайшвидше надати їм війська (4 тисячі вояків МНА) та зброю для боротьби з китайцями. Необхідна кількість зброї й військ була вказана наприкінці послання. Повноважним представником від Ілі, “беручи до уваги чесність і правдивість і популярність у масах”, вони обрали вищезгаданого Сум’я-бейсе. Йому ж належало підпорядкувати зазначені війська та передати зброю. Наприкінці послання додавалося: “...Ми, Ілійські монголи, прагнемо лише до звільнення від китайського ярма й тому для нас байдуже, якщо (Зовнішня Монголія) приєднає нас до себе або надасть нам автономію”²⁹. Послання уповноваженого Верхнього Олетського сейму Насанбат та уповноважених 10 інших районів Ілійської провінції було відправлене радянському урядові. До монгольського уряду надійшло також послання командуючого 6-ма північними прикордонними караулами Верхнього Олетського сейму. Командуючий писав, що з листа, відправленого гінцем Демберелом, він довідався про те, що монгольський уряд, маючи співчуття та милість до ілійських монголів, має намір визволити їх від китайського панування, і зрадів такій обставині, “немов сонячне світло проникло в пільму”. З огляду на це він заявив, що готовий з усіма підлеглими йому бійцями вступити до народної партії й виступити, коли завгодно, підготувавши революційний рух у військах і народних масах свого сейму.

Отже, Демберел, отримавши “писемні волевиявлення на виступ проти китайського уряду” від більшості поважних осіб з числа ілійських та карашарських монголів³⁰, попрямував знов на радянську

²⁸ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. – Л. 6.

²⁹ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. – Л. 7.

³⁰ В районі Карашару кочували торгути та хошути (хошоути, субетнічна група у складі монголів). Торгути займали простір у підніжжя гір та літні пасовиська у самому серці Тянь-Шаню (проживають вони там і сьогодні [Raczka 1998, 397]). Торгути традиційно підкорялися хану, який мешкав у містечку Хотон-сумбул, а у середині 1920-х років – тойн-ламі, дядькові молодого хана. Хошути населяли район біля озера Баграш-кель, на південний схід від Карашару, і гірські області поблизу селища Ушак-тал. Правила ними потомственні князі. Торгути та хошути розводили величезні стада коней, верблюдів та рогатої худоби [Рерих 1994, 91–92]. Російський мандрівник М. Певцов, під час своєї Тибетської експедиції (1889–1891), визначив кількість карашарських торгунів до 30000, а хошунів – у 8000 осіб

територію. Джетисуйський обласний комітет КПТ³¹ направив Демберела, разом із супутниками, до Середньоазійського бюро ЦК РКП(б). У супровідних паперах (від 25.09.1922) було зазначено, що Демберел є представником монгольського уряду, який прибув задля встановлення зв'язку з калмицьким населенням Сіньцзянського краю: “Він зі своїми товаришами, з дозволу Середньо-Азійського Бюро ЦК РКП, нами був відряджений на кордон (зі збереженням конспірації), де він зв'язався з калмицьким населенням і революційними організаціями Кульджинського району і тепер, завершивши завдання, доручене Монгольським Урядом, їде у розпорядження Повноважного Представництва Монгольського Уряду в Монголії³². З ним їдуть його товариші..., а також взятий ним у Кульджинському районі представник калмицького населення Наван. Всі вони через Повноважне Представництво Монголії в Москві мають направитися до Монголії. Внаслідок того, що вони мають певне завдання підготувати виступ калмицького (монгольського) населення й в цьому відношенні ними досягнуті результати у підготовчій роботі, то місцеве, пригнічене китайським деспотизмом та свавіллям, Уйгурське населення (таранчі, дунгани і кашгарці) також вирішили діяти спільно з калмиками й для з'ясування цього питання у Центральних партійних органах, відрядити своїх представників”³³. Отже, нібито справджувалося припущення М. Пржевальського, що однакове прагнення до звільнення з-під важкого китайського гніту зблизило б номадів із дунганями, й обидва ці народи, хоча й зовсім чужі одне одному за вірою та характером, могли рука об руку йти до досягнення однієї мети [Пржевальский 2008, 625].

Збереглися два різних переліки представників, які вирушили з Демберелом до Москви³⁴. Дехто з них дійсно народився на теренах

[Певцов 2010, 713]. Деякі автори навіть стверджували, що калмики (мались на увазі на увазі карашарські торгути) посідають привілейоване становище. Мовляв, вони здавна користуються автономним управлінням, сплачуючи певний податок китайському уряду [Ходосов 1922, 6].

³¹ КПТ – Комуністична партія Туркестану.

³² Мабуть, тут помилка, а малося на увазі “в Москві”.

³³ РГАСПІ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 16. – Л. 24–24 об.

³⁴ РГАСПІ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 16. – Л. 24 об.; Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. – Л. 195об.

Сіньцзяну, проте доля більшості була пов'язана з російським Туркестаном. Справа в тому, що у Туркестані в роки революції налічувалося близько 280 тис. вихідців із Китаю (уйгурів, дунган, ханьців та ін.) [Моисеев 2005, 319]. Найпомітніші постаті серед “уйгурських” супутників Демберела – чекіст-уйгур М. Ходжам'яров та “дунганський козак” М. Масанчі. М. Ходжам'яров, агент ВНК³⁵, убив отамана О. Дутова на його квартирі в Суйдунській фортеці (Ілійський округ) 6 лютого 1921 року. М. Масанчі під час громадянської війни воював на боці більшовиків, а наприкінці 1920 року під його проводом був організований Туркестанський дунганський кавалерійський полк. У березні 1922 року він був призначений начальником Джетисуйського обласного адміністративного управління (того самого, що контактувало з Демберелом). Отже, вони виїхали до Ташкента за свої кошти, причому вищезгаданий Джетисуйський обласний комітет просив забезпечити їх коштами до Москви за рахунок Повноважного представництва монгольського уряду та Виконкому Комінтерну.

По прибутті до Москви уйгурським представникам заявили, що їхня поїздка до Урги є небажаною. Як потім відзначав Е.-Д. Рінчино, ця заява була зроблена поза відома Урги. Отже, глава уйгурської місії відкликав представників, які мали їхати до Монголії. Разом із тим він, нібито, заявив Демберелу та його супутникам: “Ніколи ні в чому не має бути непорозумінь між нами і ми не повинні залишати велику справу і боротися за її здійснення. І крім того, якщо коли-небудь дійде до здійснення цієї справи – знайте, наш уйгурський народ буде завжди готовий до боротьби. Якщо потрібні будуть представники від уйгурів – телеграфуйте, ми пошлемо їх”³⁶.

³⁵ ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія.

³⁶ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. – Л. 195об. За деякими даними, представники Комінтерну сприяли організації у тому ж таки вересні 1922 року 1-го з'їзду уйгурських комуністів Семиріччя і 2-го обласного з'їзду революційних союзів “Уйгур”, що відбулися в Алма-Аті. Учасники акцій обрали й направили спільну делегацію на 4-й конгрес Комінтерну. Мали місце спроби через осіб, які прибули з Сіньцзяну до радянських навчальних закладів, налагодити тісніші зв'язки з регіоном, створити там підпільні структури з наступним перетворенням їх на революційну партію. На 1923 рік було заплановане проведення “з'їзду революціонерів Сіньцзянської провінції Китаю”, але від задуму довелося відмовитися [Ахметшин 2003, 237].

Врешті-решт, Демберел повернувся до Урги. Маючи на руках зібрані ним звернення, монгольські урядовці звернулися за порадою до Москви наприкінці 1922 року. Голова Військової ради Монголії Е.-Д. Рінчино, який, схоже, найбільше переймався сіньцзянськими справами, відправив таємну термінову телеграму до НКЗС Л. Карahanу, заступнику наркома закордонних справ. Він висловив бажання зробити радянській стороні серйозні пропозиції з питання Сіньцзяну і послався на необхідність остаточно оформити угоду щодо передачі зброї та покриття її вартості. Отже, з огляду на це, монгольський уряд вирішив відрядити надзвичайну місію до Москви у складі самого Е.-Д. Рінчино та помічника головному Х. Максарджаба³⁷. НКЗС обережно сприйняв монгольські наміри. Унаслідок тривалої боротьби переважила точка зору, основа якої полягала у відмові від підтримки сепаратистських течій серед місцевих національностей (уйгурів, казахів, монголів), навіть якщо їхні літери висуватимуть прокомуністичні гасла, наданні допомоги китайським властям у збереженні їхньої влади в провінції, включно до використання частин Червоної Армії та прикордонної охорони на суміжній території [Обухов 2007, 129–130]. Мовляв, Радянська Росія була зацікавлена лише в ліквідації “білих” формувань на суміжній території й жодним чином не планувала експорту революції у цей район Китаю. Про це переконливо свідчать нотатки Г. Чичеріна В. Леніну (влітку 1921 р.): “Тотується незабаром експедиція з Сибіру на Кобдо для боротьби проти Бакича. Остання мета є єдиною, цим будуть задоволені бажання місцевих китайських властей, з якими ми мусимо жити у дружбі. На Урумчі ми не збираємося йти, та й нема потреби, оскільки там немає Бакича, це було б небезпечно, бо могло б сприяти повстанню місцевих племен, чого ми не бажаємо” [цит. за: Обухов 2007, 126].

Працівники Комінтерну були налаштовані рішучіше. 20 грудня 1922 року вони повідомили НКЗС, що впродовж весни-літа цього року мала місце особлива делегація до Сіньцзяну, яка заручилася офіційними документами готовності повстати одинадцяти сеймів місцевих монголів, встановила зв'язок із революційними організаціями тамтешніх мусульман³⁸. Комінтернівці вважали постановку

³⁷ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. – Л. 1.

³⁸ Кілька років по тому Е.-Д. Рінчино писав: “...На теперішній момент революційно-національна самосвідомість різних племінних мас китайського

“на бойову чергу кіттуркестанської проблеми” з точки зору інтересів РСФРР і Монголії, за вмілого тактичного підходу, надзвичайно вигідним революційно-стратегічним кроком. Він мав посприяти досягненню серйозних успіхів у Пекіні, навіть на Близькому Сході й у Тибеті, тому що, “Тибет значно ближче Кіттуркестану, ніж Монголія, а зв’язок кіттуркестанських монголів із тибетцями, завдяки низці історичних обставин і територіальній близькості, набагато міцніший порівняно з іншими монголами”³⁹. Буцїмто, якщо не звернути вчасно належної уваги на Сїньцзян, населення країни, доведене гнобленням китайців, може потрапити у русло ворожого впливу. Якщо ж відхилити монгольську місію до Москви, то це призведе до великого розчарування монголів, що навряд чи доцільно за даних умов. Отже, час від часу, Москва збиралася використовувати МНР як фронт для того, щоб поширити радянський вплив на Тибет чи для того, щоб здійснити тиск на Сїньцзян [Xiaoquan Liu 2006, 88].

У тому ж грудні 1922 року Росія відправила до Кашгару експедицію представництва НКЗТ у Середній Азії з метою розгортання торгових точок безпосередньо у Кашгарії, підготовки хоча б тимчасової торговельної угоди. Кашгарський округ цікавив радянський уряд у зв’язку з вирішенням низки політичних завдань, – таких, як відкриття “шляху для агітації в Індію”, “паралізація англійського впливу” [Шеметова 2000, 48]

У 1923 р. Е.-Д. Рінчино, перебуваючи в Москві, поставив перед НКЗС та Комінтерном від імені МНП та монгольського уряду питання щодо революційної роботи у Китайському Туркестані. У своїх тезах він підкреслював необхідність ведення такої роботи під прапором партії Гомїндан та всекитайськими гаслами. МНП мала закликати народні маси Ілійського та Тарбагатайського округів до збройної боротьби з китайцями за звільнення та об’єднання всіх монгольських племен в одне державне ціле на засадах автономії чи федерації окремих областей і племен⁴⁰. Також партія надає чи сприяє

Туркестану настїльки розвинулася, що нашому представнику т. Д. нічого не вартувало у 1922 році об’єднати монголів і мусульман для спільної боротьби з системою дудзюнів і китайським пригніченням. Отже, революційна робота у Сїнь-Цзяні має надзвичайно сприятливі умови” [Элбек-Доржи Ринчино... 1998, 126].

³⁹ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. – Л. 3–4.

⁴⁰ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. – Л. 4об.

в отриманні зброї та необхідних технічних засобів для боротьби, допомагає в організації народних мас через своїх уповноважених, чинить дипломатичний вплив на Китай через уряд Зовнішньої Монголії і буде добиватися аналогічного впливу з боку Радянської Росії. Одночасно треба щиро вказати керівникам Ілі-Тарбагатаю, що викладена платформа є максимальною і що, за несприятливого співвідношення сил, боротьба може завершитися утворенням автономної Ілі-Тарбагатайської області у межах Китаю. І, нарешті, моменти виступу та активних дій ілі-тарбагатайців мають бути суворо узгоджені з вказівками партії, а також з лінією політики та позицією Комінтерну і РСФРР. Організаційне проникнення та встановлення зв'язку з Ілі-Тарбагатаєм треба вести зі сходу через Кобдо та Алтайський округ, надавши певні завдання кобдоській групі партпрацівників, із заходу – через Семиріччя⁴¹ чи Семипалатинську область, в усякому випадку, треба влаштувати так, щоб на момент руху Алтайський округ був не мертвим клином, а живою та активною клітиною цілого. Отже, завдання Кобдоської групи, головним чином, має полягати у найшвидшій обробці Алтайського округу, щоб підперти ілі-тарбагатайців зі сходу живою силою з метою розпилення китайських військ. Надалі, беручи до уваги маси мусульманського населення в Ілі-Тарбагатаї і взагалі у Сіньцзянській провінції, треба одночасно з роботою серед монголів, розпочати роботу й серед мусульман, заохочуючи до роботи мусульmano-тюркські революційні сили. І, нарешті, організація монгольських і комінтернівських працівників має бути підібрана та розташована наступним чином: а) до роботи мають бути залучені монголи, калмики, киргизькі чи татарські партпрацівники, якими керуватиме один із відповідальних працівників Секретаріату⁴²; б) керівний центр всієї роботи має знаходитися в Іркутську при монголо-тибетській секції Секретаріату у складі відповідального керівника та уповноваженого МНП; в) передаточна ланка, в той же час військова база, мусить бути розташована де-небудь у Семиріччі чи Семипалатинській області, поблизу кордону, неподалік від залізниці чи телефонної лінії, словом, у такій

⁴¹ Семиріччя (казах. *Джетьсу*) – географічна та історична область у Центральній Азії, зараз це переважно територія Казахстану. З середини XIX ст. Семиріччя увійшло до складу Росії, на його території в 1867 році була утворена Семиріченська область, перейменована у 1922 році у Джетисуйську.

⁴² Мається на увазі Далекосхідний секретаріат ВККІ.

місцевості, якою в свій час був Троїцькосавськ на початку роботи МНП; г) нарешті, передова група у складі Демберела та його товаришів (3–4 особи) має проникнути до Ілі-Тарбагатаю задля встановлення зв'язку, з'ясування настроїв населення і розташування китайських військ. Для кожної групи треба виробити інструкції. Потім, калмицькі частини з 21 дивізії (яких неможливо відрізнити за мовою та виглядом від ілі-тарбагатайських торгутів та олестів, оскільки вони раніше разом кочували низинами Волги та зберегли свої суто родові зв'язки і традиції) необхідно на всяк випадок висунути до тієї місцевості, де буде знаходитися передаточна ланка⁴³.

Цікаво, що дубань Ян Цзесінь у телеграмі на ім'я тарбагатайського та алтайського даоїнів (від 10.02.1923) зазначав: “Мною отримана доповідь від таємного агента про те, що Зовнішня Монголія переживає якийсь рух. Останнім часом до Кобдоського району прибуло багато військ⁴⁴. Необхідно ужити оборонних заходів на випадок можливого наступу монголів із Кобдо. Вживіть заходів щодо правильної організації охорони російсько-монгольського кордону. Розкидайте кавалерійські частини з розрахунку не менше 20 осіб на кожен пост. Регулярно, по неділях, доповідати про своє спостереження на кордоні й, в особливих випадках, негайно доповідати про все”⁴⁵. Разом із тим, за іншими даними, сінцзянські монголи планували повстання на квітень-травень 1923 року. Воно мало відбутися наступним чином: спочатку війська Народного уряду Монголії повинні були розпочати одночасні наступи на Гучен та Урумчі з боку Кобдоського округу та Дзасакту-ханського аймака, а у цей час місцеві монголи та киргизи під проводом автономістсько-налаштованих елементів і груп мали здійснити у тилу, насамперед у містах, антикитайські повстання⁴⁶.

За словами комінтернівця С. Нацова: “Серед монголів є дві національно-революційні (або вірніше – автономістські) групи, перша – у Карашарі, очолюється регентом Карашарського ханства Тойн-

⁴³ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. – Л. 5об.

⁴⁴ Треба зазначити, що на той час, зазвичай, найменша кількість монгольських військ перебувала у західних районах Монголії: Кобдоському та Улясутайському, оскільки вважалося, що Сінцзянська провінція, в силу своєї відособленості й територіальної відірваності від центру (Китаю), не становить значної військової загрози для Монголії [Жалсапова 2008, 116].

⁴⁵ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 83.

⁴⁶ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 122.

ламою⁴⁷, братом покійного хана й дядьком нинішнього малолітнього спадкоємця. Друга група існує серед монголів Ілійського округу, очолювана укердеями (правителями сеймів). Послідовниками першої групи можна вважати всіх підданих Карашарського хана, за винятком невеликої кількості духівництва, щедро субсидованого китайською владою за своє ревне ставлення до китайського режиму. У другій групі налічується близько 400 осіб, міцно пов'язаних одне з одним, тому що більшість їхніх солдатів і командири з китайських прикордонних частин⁴⁸. Тут зауважимо, що ще у 1920 році торгутський правитель Тойн-лама налагоджує певні зв'язки з Кобдо та Ургою і посилено починає формувати військові загони. Наприкінці 1920 року він запросив російського білогвардійця Серебрякова на службу, доручивши йому організацію та навчання кавалерійських частин. Впродовж року були достатньо добре навчені 3000 осіб, частина з яких мала необхідне спорядження та вогнепальну зброю. Проте Серебряков невдовзі був заарештований, а гегена китайська влада зобов'язала припинити подальше навчання підлеглих військовій справі⁴⁹ [див. також: Рерих 1994, 93–94]. За іншою інформацією, у 1921 році, під час авантюри Бакича, за наказом Ян Цзесіня було сформовано два батальйони кавалерії серед карашарських монголів. Після ліквідації авантюри ці батальйони були розформовані⁵⁰.

Проте, повернемося до оцінки, що її надав С. Нацов визвольному руху монголів Сіньцзяну. Мовляв, обидві вищезгадані групи існують з 1911 року, з часів першої китайської революції. Їхнім основним завданням є повалення китайського панування і створення своєї автономної держави, як федеративної частини Всемонгольської

⁴⁷ Тойн – буддійський чернець аристократичного походження. Тут мається на увазі авторитетний торгутський правитель Цецен Пунцаг геген (геген – титул, який отримували буддійські ієрархи) із власним збройним загоном; у доповідних нотатках часто фігурував як геген-нойон. Він узяв владу після смерті молодшого брата, торгутського хана. За словами Ю. Реріха, від самого початку в політиці нового правителя проявились націоналістичні тенденції, і він зумів викоренити потужний китайський вплив при дворі останнього торгутського хана [Рерих 1994, 93]. Цей геген зрештою завоював довіру та авторитет не лише серед жителів свого ханства, а й серед усіх інших калмиків, які відчували на собі його вплив.

⁴⁸ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 119.

⁴⁹ РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 831. – Л. 40.

⁵⁰ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 61.

держави, і тим самим об'єднання всіх монгольських племен в єдину державну цілісність. Цими групами, незважаючи на невдачі повстань та репресії з боку китайської влади, весь час ведеться безперервна підготовча робота: відбувається закупівля вогнепальної зброї⁵¹, проводиться посилена агітація про необхідність повалення китайського режиму і встановлюється зв'язок із монгольським рухом. Керівники цих груп торік навіть готувалися до виступу, заручившись згодою делегатів, які приїхали до них від монгольського уряду, допомогти в їхній боротьбі проти китайців. Один із чільних ілійських монголів, Насанбат, переповідав, нібито між ними та прибулим представником монгольського уряду мала місце усна домовленість про спільне, тобто за підтримки монгольського уряду, повалення китайського режиму та створення народної влади у Сіньцзяні. Але повстання не спалахнуло винятково через те, що обіцяна підтримка не надійшла⁵².

Разом із тим, уповноважений НКЗС в Ілійському краї З. Печатников у політичній довідці (від 24.10.1923) про “автономістський” рух серед монголів пише наступне: “Серед калмиків – родів «Зурган сомонів»⁵³, «Арбан сомонів»⁵⁴ і «Чахарів»⁵⁵ наявне сильне

⁵¹ Мовляв, серед карашарських монголів, окрім придбання зброї у білогвардійців, мали місце неодноразові відрядження людей до Тибету, під приводом паломництва, задля закупки чергової зброї та набойів. Так, у жовтні 1922 р. у степу на південь від Урумчі китайським постом був зупинений караван зі зброєю, який направлявся з Тибету до “Карашарського Хана” [РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 121]. За словами Ю. Реріха, десь у 1925 році цей “таємний торгутський шлях у Лхасу” був закритий, і Ян Цзесінь заборонив карашарським прочанам залишати рідні оселі [Рерих 1994, 94].

⁵² РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 53.

⁵³ Зурган сомон – шість сомонів. Сомон – адміністративна одиниця, що входила до складу хошуну. Мабуть, маються на увазі шість сомонів олетів, які кочували у долині р. Текес.

⁵⁴ Арбан сомон – десять сомонів. Скоріше за все, тут мається на увазі друга група олетів – десять сомонів, які кочували у долині р. Каш [РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. – Л. 30б.]. У 1926 р. Ю. Реріх писав: “У 1863–1873 рр. Тарбагатай і розташовані поблизу гори Уркошара та Джаїра були заселені арбан-сумунськими олонтами і калмицькими племенами, які прийшли з півдня. Все частіше нам стали зустрічатися калмицькі олоти, а в окресностях Дурбульджина ми виявили багато калмицьких поселень і кілька кочових монастирів, що розташовувалися у повстятних юртах” [Рерих 1994, 111].

⁵⁵ Чахари у Сіньцзяні мешкали з XVIII ст. Вони поділялися на 16 сомонів і кочували в долині р. Боротала. Саме звідти вийшли Сум’я-бейсе та

невдоволення китайською владою. Йде підпільна підготовка без допомоги зовні до повалення китайської влади, встановлення своєї демократично-справедливої влади. Третій рік, як накопичується зброя, йде навчання військовій справі”⁵⁶. Мовляв, серед карашарських монголів нараховується до 3000 добре озброєних і навчених солдатів. Вождями калмиків у їхньому русі є начальники родів, старшини та їхні помічники, також окремі представники калмицької інтелігенції. Самостійно виступати бояться. Впевнено вказують, що якщо Радянська Росія пообіцяє підтримку не у сенсі своїх військ, а досвідченими людьми на перший час по організації народної влади, то у будь-який момент вони готові виступити й скинути китайську владу. Особливо їх надихає відсутність у внутрішньому Китаї твердої влади, внаслідок чого, на здійснений переворот, можливо, не звернуть належної уваги і своєчасно не зможуть завадити. Слабко організованих військ Сіньцзяну не бояться, навпаки, у калмиків є надія на приєднання військ до повсталих⁵⁷.

1923 року ЦК МНП спільно з Комінтерном відрядили своїх представників до Сіньцзяну. Проте своїм попутникам радянська сторона не вельми довіряла. Отже, навколо ймовірних заколотів серед сіньцзянських монголів розгорнулася цілком детективна історія. 25 вересня 1923 року комінтернівець С. Нацов прибув разом із Демберелом та вищезгаданим Наваном до Ташкента. Там представник Комінтерну домовився із завідувачем Відділом Середнього Сходу НКЗС, В. Цукерманом, як повернути ініціативного монгола назад до Урги, щоб запобігти будь-яким авантюристичним махінаціям з його

Демберел. Відомий російський дослідник, мандрівник Г. Грумм-Гржимайло так характеризував тамтешніх чахарів: “Монголи за походженням, вони все ж представляють елемент, що глибоко відрізняється від калмиків” [Грумм-Гржимайло 1926, 185]. Інакше вважав С. Нацов, так у 1924 році він писав: “До Сіньцзяну чахари потрапили як складова частина китайської армії близько 170 років тому при завоюванні Чжунгарії, після скорення якої їм була відведена для кочівель долина р. Боротала, де вони кочують і в теперішній час. За віросповіданням чахари буддисти, говорять монгольською мовою. За типом і звичаями дуже близькі до інших монгольських племен, олетів і торгоутів” [РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 18].

⁵⁶ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 120–121.

⁵⁷ Мабуть, давалася взнаки згадка про проголошення незалежності Монголії (1911) під час Сіньхайської революції. Тоді місцевий китайський загін перейшов на бік повсталих монголів.

боку. Вони домовилися представити монголів Цукерману, а вже той буде інформувати гостей про становище у Сіньцзянській провінції й мимохідь виразить сумнів, мовляв, із таємних джерел впливає, що китайській владі вже відомі майбутні виступи сіньцзянських монголів й ім'я Демберела фігурує, і тому китайці посилено стежать за його появою серед монголів Ілійського краю. Так все і відбулося. Нацов переконав Демберела, що всьому виною зрадництво тих ургинських чиновників, яким був відомий їхній план, і порадив по прибутті до Монголії підготувати із цього приводу таємну доповідь до ЦК МНП. Отже, Демберел виїхав до Урги наприкінці вересня⁵⁸.

С. Нацов доповідав Г. Войтинському, завідувачеві Відділом Далеккого Сходу ВККІ: “З Наваном, представником сіньцзянських монголів, ми домовилися, що він, прибувши до Сумбун-варті⁵⁹, спочатку повинен пробратися через кордон до ілійських монголів, а звідти, зібравши необхідні інформаційні матеріали про стан революційних груп, приїхати в Кульджу, де й зустрінеться зі мною через уйгурських підпільних працівників”⁶⁰. Зустріч мала відбутися між 10 і 20 числами листопада 1923 р. 21 листопада 1923 року С. Нацов прибув до Кульджи. Він доповідав: “У результаті кількарізних конспіративних зустрічей і бесід, керівники, як тюрко-мусульманських підпільних організацій, так і монгольських автономістів, усі інструктовані в дусі Ваших завдань – внутрішньо-організаційної й виховної роботи й не допущенні будь-яких авантюристичних виступів. І багато хто з них схвалили цю лінію. Тому сподіваюся, що на якийсь час остаточно відвернена можливість усякої авантюри із будь-якого боку. Тепер, сподіваюся, що Ви нічого не будете мати проти мого повернення із Західного Китаю, тому що, з одного боку, – Ваше завдання – інформація про національно-революційний рух Сіньцзяну й недопущення будь-яких авантюристичних виступів із боку панмонгольські налаштованих елементів, благополучно виконане. ...Панмонголістам відправляю один екземпляр своєї доповіді, але без висновку”⁶¹. У висновку йшлося про наступне. С. Нацов вважав, що перед національно-революційним рухом Сіньцзяну стоїть обов’язкове

⁵⁸ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 74–78.

⁵⁹ Один з пунктів російсько-китайського кордону.

⁶⁰ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 127а.

⁶¹ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 129.

завдання щонайперше зв'язатися з китайським комуністичним рухом, оскільки, мовляв, лише спільними зусиллями робітників Китаю й трудящих мас Сінцзяну можливе повалення середньовіччя й напівазіатських форм капіталізму. Отже, висувалася необхідність скликання конспіративного з'їзду всіх підпільно-революційних організацій і груп Сінцзяну, на якому слід об'єднати всі ті численні, розрізнені угруповання в єдину народно-революційну партію, що вела б свою політику в щільному контакті, як з національно-визвольним, так і комуністичним рухом Китаю⁶².

Зібравши необхідну інформацію, комінтернівці дійшли висновку: програмні засади, як національно-визвольного руху тюркомусульман – про державне відокремлення народів Сінцзянського краю на засадах народної радянської республіки, що забезпечує інтереси народностей і племен, що входять до неї, так і автономістських прагнень монголів Сінцзяну – про повалення китайського панування та створення своєї автономної держави, й тим самим об'єднання всіх монгольських племен в єдину державну цілісність, диктують фактичний відрив Сінцзянської провінції від Китайської республіки шляхом збройного повстання тубільних народностей проти наявного китайського режиму. Радянська сторона вважала, що оскільки цей захід ставить на карту долю чотирьохсотмільйонного Китаю, доводиться констатувати деяку недоцільність та несвоечасність подібного виступу. По-перше, цей виступ, порушуючи цілісність Китаю, надасть привід Антанті здійснити свою заповітну мрію “встановлення міжнародного контролю над Китаєм”. Будь-яке порушення недоторканості теренів Китайської Республіки, буде, з одного боку, – всупереч радянським гаслам, а з другого – розв'яже руки Антанті: “Тому ми наразі не гарантовані від того, що Англія у випадку революційного спалаху в Сінцзяні, зупиниться перед остаточною окупацією Східного Туркестану з боку Пенджабу⁶³. Чи зможе у випадку подібної окупації неорганізована революційна сила Сінцзяну протистояти їй без нашого активного втручання?”. По-друге,

⁶² РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 125.

⁶³ У XIX ст. російська політика у Сінцзяні була в значною мірою продиктована економічною та політичною конкуренцією Росії з Великобританією [Wheeler 1963, 57]. Ця конкуренція зберігалася й у досліджуваний період [більше див.: Кочубеев 2002].

передчасний та неорганізований збройний виступ народностей Сіньцзяну пов'язаний із ризикованою необхідністю – “надання з нашого боку реальної збройної підтримки, здатної зашкодити нашій дипломатичній роботі у всекитайському масштабі: оскільки міжнародна дипломатія без сумніву скористається таким випадком для антирадянської пропаганди серед китайської спільноти, внаслідок чого наша безкорислива підтримка національно-визвольних рухів Сіньцзяну може бути розтлумачена політичними колами Внутрішнього Китаю, як збройне втручання у внутрішні справи Китреспубліки і як дія, що відторгає її терени на користь Росії й т. д.”⁶⁴. Нарешті, революційна боротьба чотирьохсотмільйонного китайського народу має світове значення, оскільки вона несе звільнення всій східній частині Азії та підриває панування американсько-європейських імперіалістів. Тому інтереси цієї боротьби вимагають злиття всіх революційних елементів різних племен і національностей, що населяють Китай.

Після 1923 року Москва нібито пригальмувала процес створення революційної організації в Сіньцзяні. 6 жовтня 1924 року в Урумчі на підставі Радянсько-китайської угоди 1924 р.⁶⁵ була досягнута угода з питання про запровадження радянських консульств у Сіньцзяні та китайських – у дотичних до Сіньцзяну областях СРСР. Радянські консульства були запроваджені в Урумчі, Кашгарі, Кульджі, Чугучаці та Шара-Суме. Тепер Радянський Союз отримував значно більше інформації звідти, ніж на початку 1920-х років. Відповідно до представленої за підсумками переговорів доповіді дипломатичної місії, що на початку 1920-х років вела переговори з головою адміністрації Кашгару, повстання “викликати легко”, маючи на увазі “особливо ісламістів”, однак “наскільки легко викликати збурення, настільки ж важко буде спрямувати соціально-політичну стихію у відповідне русло”; “не треба бути пророком, щоб передбачити, що національно-революційний удар пантюркістів обрушиться не лише на китайців, а й на нас” [цит. за: Ахметшин 2003, 237–238]. Відіграли свою роль сподівання на китайський революційний рух, що йому слід все підпорядкувати.

⁶⁴ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 125.

⁶⁵ Радянсько-китайська угода про загальні принципи для врегулювання питань між СРСР і Китайською республікою (31.05.1924).

За відсутності будь-яких перемог у капіталістичному світі наростаючі безлади та заворушення у Китаї були дуже промовистими і, безумовно, багатозначними з точки зору Комінтерну [Маккензи 2008. 71]. За матеріалами VIII пленуму Комінтерну (05.1927), перемога революції у Китаї об'єктивно створила б революційну ситуацію для широкомасштабного виступу народних мас у всьому світі.

Здається доречним сказати ще кілька слів про героїв даного сюжету. Демберел став жертвою репресій у другій половині 1930-х років. Наскільки зрозуміло, його звинуватили у намірі створити автономну алтайську державу у межах Джунгарського ханства. До складу цієї держави повинні були увійти: частина Сіньцзяну, Західна Монголія, радянський Алтай і Тува. Ця держава мала долучитися до союзу японофільських держав, створених з Маньчжурії, Зовнішньої та Внутрішньої Монголії, Сіньцзяну та Тибету [Шинкарев 2006, 2, 167]. Були репресовані й всі “уйгурські” супутники Демберела по місії 1923 року⁶⁶ – М. Ходжам'яров, М. Масанчі⁶⁷ та ін. Не минула лиха доля й протилежну сторону. Так, В. Цукермана, завідувача 1-го Східного відділу НКЗС, арештували 17 травня 1937 р. Його звинуватили у шпигунстві та розстріляли 22 серпня 1937 р. Реабілітований В. Цукерман 9 травня 1957 р. Безпосередній учасник комінтернівських інтриг у Сіньцзяні 1923 року С. Нацов (Шойжелов) був заарештований 16 серпня 1938 року. Його, зокрема, звинуватили в участі у підготовці державного перевороту в МНР шляхом збройного повстання, з метою відновлення буржуазно-феодальної держави під протекторатом Японії та розриву дружніх відносин з СРСР. Мовляв, у 1930 році Нацов увійшов до керівного складу панмонгольської організації й здійснював зв'язок із троцькістською організацією⁶⁸. С. Нацов загинув у березні 1943 р.; реабілітований у серпні 1957 року.

⁶⁶ Береться до уваги, насамперед, перелік супутників Демберела, наданий Джетиусуйським обкомом КПТ [РГАСПІ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 16. – Л. 24 об.], і М. Масанчі, згаданий у доповіді Демберела про його поїздку до Ілійського краю [РГАСПІ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. – Л. 195об.].

⁶⁷ Жертвы политического террора в СССР // Международное общество “Мемориал”. – <http://lists.memo.ru/>

⁶⁸ “Сталинские списки” // Международное общество “Мемориал”. – <http://stalin.memo.ru/names/index.htm>

**Монголи Сіньцзяну
у другій половині 1920-х – на початку 1930-х років.
Позиції МНР і СРСР**

Монгольська сторона не втрачала надій щодо сіньцзянських монголів. У 1924 році Е.-Д. Рінчино, перебуваючи в Бурятії, звернувся з тасмним листом (від 23.10) до Бурятського обкому РКП(б). У ньому він зазначав, що, зокрема, утворення Бурят-Монгольської та Монгольської Республік за останній час (1922–1924) привернули увагу й інтерес майже всіх монгольських племен (Барги, Внутрішньої Монголії й Китайського Туркестану) до Комінтерну та СРСР. Разом із монголами туди ж тягнуться й багатомільйонні маси китайських мусульман Центральної Азії, які живуть упереміж з монголами у деяких районах. Цей інтерес і увага монгольських племен до Комінтерну та СРСР не обмежується самими словами, а переходить у дію: у Барзі організувалося Східне Бюро ЦК Монгольської Народно-Револьюційної Партії, у Внутрішній Монголії – секція тієї ж партії, а в Китайському Туркестані у найближчому майбутньому повинна відбутися установча конференція монгольських і мусульманських революційних елементів, для організації революційної партії, що орієнтується на СРСР і Комінтерн⁶⁹. 24 грудня 1924 року Т. Рискулов, уповноважений Комінтерну в МНР, повідомляв ВККІ: “Хід життя змушує Монголію зв’язуватися з цими районами – Внутрішньою Монголією, Баргою, Тибетом, Сіньцзяном, а останніх, у свою чергу, шукати опору в Зовнішній Монголії...” [цит. за: Лузянин 2003, 130]. У доповіді “Панмонголізм і наша закордонна робота” на засіданні ЦК МНРП від 26 травня 1925 р. Е.-Д. Рінчино зазначав: “Восени 1924 року мала відбутися установча конференція монголо-мусульманських революційно-національних елементів за участі нашого представника і під проводом Комінтерну. Проте чомусь ця конференція не відбулася” [Элбек-Доржи Ринчино... 1998, 126].

У цій же доповіді Рінчино, зокрема, виголосив таке: “Сосовно монголів Сіньцзянської провінції ми маємо вести ту ж політику, яку було запропоновано вище щодо інших монгольських народів, тобто залучення молоді та ін. Далі, постановка реверботи і взагалі запровадження постійного та міцного зв’язку з Сіньцзяном буде

⁶⁹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 27. – Л. 4–8.

сприяти значною мірою вирішенню на нашу користь долі спірного Алтайського краю... Майже все населення Алтайського округу, як виходить з наявних в Уряді матеріалів, заявило офіційно про своє приєднання до нас ще від 1921 року. Окремі групи, як торгути, таку заяву зробили наприкінці 1924 року” [Элбек-Доржи Ринчино... 1998, 126–127]. Доповідач стверджував, що зв’язок із сіньцзянськими монголами підтримується ще з 1922 року, а в Улан-Баторі досі мешкає їхній представник – т. Н.⁷⁰. Мовляв, “настрій тамтешніх монголів вельми бойовий і цілком на нашому боці” [Элбек-Доржи Ринчино... 1998, 126]. З тексту виступу можна зробити висновок, що після вищезгаданих місій 1922–1923 років спроб відправити представників ЦК МНП до Сіньцзяну не було. На думку Ринчино, “... у нинішньому році доведеться вирішити в ту чи іншу сторону дане спірне питання і запобігти подальшій агресії Сінь-Цзянського дудзюна⁷¹... У випадку ж закріплення за нами Алтайського краю ми зуміємо змусити сидіти смирно не в міру метушливого Сінь-Цзянського дудзюна, погрожуючи йому повстанням у самому Сінь-Цзяні. Отже, остаточне закріплення за нами спірного Алтайського краю диктується як інтересами охорони наших кордонів, так і завданнями революційної стратегії напередодні широкого розгортання революційних подій у Китаї” [Элбек-Доржи Ринчино... 1998, 127]. Отже, як видно, думок про повстання у Сіньцзяні Ринчино не полишав. Зазначимо, що у листі до китайського чиновника з Алтайського округу, “революційний панмонголіст” зазначав: “Ми доводимо до відома Вашого уряду та китайського народу, що наші права на монгольські землі (в тому числі й на Алтайський округ) засновані на принципі рівноправ’я народів і свободи їхнього самовизначення. Ці наші права ґрунтуються не лише на основних засадах сучасної епохи великої революції, ... але вони, повторюємо, визнані партією Гоміньдан на її останньому з’їзді в Кантоні⁷²”

⁷⁰ Т. Н. – ймовірно, вищезгаданий Наван.

⁷¹ Мається на увазі Ян Цзесінь.

⁷² Під час перебування у Москві восени 1923 року китайської делегації, відомої як військова делегація Сунь Ятсена, що її очолював Чан Кайші, Президією ВККІ була вироблена резолюція (з питання про національно-визвольний рух у Китаї і про партію Гоміньдан), де, зокрема, пропонувалося таке: партія Гоміньдан має відкрито виставити принцип самовизначення народностей, які населяють Китай, що після переможної революції в Китаї

[Элбек-Доржи Ринчино... 1998, 37]. З огляду на таку бурхливу діяльність, комінтернівські посадовці зазначали, що "...у Рінчино прагнення «працювати» на китайських узбіччях впритул до захоплення Китайського Алтаю – впливають зі всього світогляду..." [Документи 2008, 352–353]. Врешті-решт, у липні 1925 р. "революційний панмонголіст" був звільнений з усіх державних посад і відбув до Москви.

З від'їздом Рінчино цікавість монгольських урядовців до роботи у Сіньцзяні не зникла, проте набула дещо інших форм. Зберігалися прагнення до власної державності й серед правлячих верхівок монголів Сіньцзяну. Є ряд свідчень про настрої сіньцзянських монголів у середині – другій половині 1920-х років. Мовляв, коли запитують калмиків про стан справ (від 10.12.1924), то чують у відповідь: "Ми, калмики, знаємо, що є з калмиків ціла держава – Монголія, яка від нас дуже далеко. Китайцям не підкоряємося. Готуємося до вибору власного уряду. У випадку нашої протидії китайці натравлять на нас киргизів⁷³, які можуть роззброїти нас миттєво"⁷⁴. За розвіданими головного штабу МНА по Китаю (від 1.08.1926) серед монголів спостерігалася велика цікавість до нової Монголії й тенденція до повернення на батьківщину. Наприклад, торгутський аймак розташований по річці Едзін-Гол, його населення дорівнює близько 5000 осіб⁷⁵ [див.: Montell 1940]. Серед торгутів наявне сильне прагнення вирватися з-під влади китайської адміністрації. Крім чиновників у аймаку є невелика кількість китайських солдатів.

проти іноземного імперіалізму, вітчизняного феодалізму та мілітаризму може втілитися в утворенні вільної федеративної республіки Китаю, що складається з народностей колишньої китайської імперії [Коммунистический Интернационал... 1986, 43, 300]. Резолюція Президії ВККІ була вручена військовій делегації перед її поверненням до Китаю.

⁷³ До Жовтневої революції і деякий час після встановлення Радянської влади казахів називали казаками та киргизами. 9 лютого 1936 р. були введені найменування – "казахи", "Казахстан".

⁷⁴ РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 832. – Л. 139.

⁷⁵ А. Калліников зазначав, що Едзін-Гол – самостійний монгольський хосун, підлеглий владі провінції Ганьсу. На його думку, Едзін-Гол, як і Алашань, пов'язані з усією Внутрішньою Монголією спільним історичним минулим, єдиною мовою та економічними інтересами, не можуть розглядатися інакше ніж частина Внутрішньої Монголії [Калліников 1928, 36]. Нині Едзін-Гол входить до складу аймаку Алашань (АРВМ КНР).

Їхнє завдання, як пояснюють китайці, – перешкоджати переселенню торгутів до МНР⁷⁶.

У “Військово-етнографічному нарисі” (від 20.06.1927) зазначено, що сінцзянські монголи в масі дивляться на монгольський визвольний рух позитивно⁷⁷. Князі та інші адміністративні особи в усякому разі намагаються спрямувати думки монголів у бік національної самобутності та незалежності⁷⁸. Вищезгаданий Тойн-лама, торгутський геген-нойон, вже командував монгольськими загонами. У 1924 р., під час заворушень у Кашгарі, Урумчі вимагав, щоб Тойн-лама допоміг своєю кавалерією і поставив верблюдів китайським військам. Однак тоді торгутський правитель відмовився посылати своїх вершників, і з тих пір китайці збільшили тиск на його народ. На початку 1925 р. Тойн-ламі наказали направити в Урумчі кавалерію для протидії наступу армії Фен Юйсяна⁷⁹ (торгути завжди були у складі військового резерву Сінцзяну). Вищезгаданого російського інструктора заарештували під час його поїздки до Урумчі і вислали з Сінцзяну, а командиром ескадронів призначили китайського офіцера. На той раз регент підкорився вимогам китайців і відіслав до столиці провінції три свої ескадрони [Рерих 1994, 93].

Подейкували, мовляв, коли регенту вдасться озброїти та обмундирувати за рахунок місцевої влади армію, хоч би до 5000 осіб, частково її обучити та привести у більш-менш боєздатний стан, тоді він відокремиться від Сінцзяну. Поки ж геген-нойон вживає всіх заходів, щоб дійсно створити монгольські кадри і, за можливості, залучити до цієї справи якнайбільшу кількість різних монгольських хошунів⁸⁰. За розвіданими Головного штабу МНА, взаємини китайських властей і калмиків до кінця листопада 1926 року ознаменувалися досить значною подією адміністративного порядку, а саме – передачею влади малолітньому калмицькому князеві Цеван-Доржи. До цього, мовляв, калмиками управляв регент

⁷⁶ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 149. – Л. 129.

⁷⁷ За іншим визначенням, мріють приєднатися до Монголії чи до Росії [РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 832. – Л. 256].

⁷⁸ РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 845. – Л. 267.

⁷⁹ Китайський генерал Фен Юйсян спочатку примикав до чжилійської групи мілітаристів. У жовтні 1924 р. – керівник перевороту в Пекіні, головнокомандуючий Національними арміями.

⁸⁰ РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 844. – Л. 240.

(геген-нойон), який сприяв консолідації калмиків і зростанню їхнього національно-економічного добробуту. Оскільки за період правління гегену вдалося завоювати популярність серед населення, Ян Цзесін, який прагнув запобігти росту національної самосвідомості серед підвладних китайцям національних меншин, вирішив відсторонити небезпечно-популярного регента й замінити його небожем – 12-річним Цеван-Доржи, приставивши до останнього радників-китайців⁸¹.

Діяльність регента, що створила йому популярність серед калмиків і занепокоїла китайців, не обмежувалася лише військовим розвитком власних кочівель. Як адміністратор, він славився незвичайною для китайської дійсності сумлінністю та неупередженістю: податки їм збиралися без звичайних важких надбавок. Економічна політика торгутського правителя особливо зміцнила його авторитет серед калмиків. Щоб зберегти свої кочовища від спекулянтів-мусульман, він створив у себе щось на зразок кооперації, через яку в кочовищах стали розподіляться товари за досить помірними цінами, а від кочівників за твердими цінами приймалася сировина (при цьому продаж сировини приватним особам була заборонена). Спочатку все це викликало невдоволення, але потім, коли населення переконалося у корисності нововведень правителя, авторитет останнього сильно виріс. Незважаючи на відсторонення регента у 1926 році, спостерігачі вважали, що, зважаючи на його діяльність впродовж останніх п'яти років, спрямовану на зміцнення самостійності торгутів, слід припустити, що від впливу на долю свого народу амбітний діяч не відмовиться, тим більш, що населення ставить до нього з великою повагою⁸². Судячи з подій, на яких ми зупинимося нижче, геген-нойон все ж таки до самої смерті зберігав владне становище серед карашарських торгутів.

На початку січня 1926 року з Шихо відправили у район Шарасуме 1 батальйон (близько 300 осіб), туди ж спрямовувалася й деяка кількість мобілізованих. У лютому до Урумчі прибув кінний загін у 500 монголів, мобілізованих монгольським князем у районі Шихо. Крім пересувань із центру на східний кордон спостерігалось посилення військ і на кордонах із МНР. Ці пересування пояснювалися

⁸¹ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 149. – Л. 293.

⁸² РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 832. – Л. 451.

побоюванням дубаня, що МНА виступить одночасно з Народними арміями⁸³ з метою приєднати до МНР монгольські території, що входять до складу Сіньцзяну⁸⁴. Водночас Ян Цзесінь намагався налагодити добросусідські відносини з Улан-Батором. Він віддав розпорядження про уважне спостереження за кордоном, аби припинити нальоти киргизів і монголів-захчинів (одна з груп у складі ойратів) на терени МНР. На початку 1926 року він навіть заарештував захчинського князя за обвинуваченням в організації нальотів на населення Кобдоського округу.

Ходили чутки, що Ян Цзесінь підтримує тісний зв'язок із аристократією та духовенством Кобдоського округу та Туви. Мовляв, йшлося про приєднання Кобдо до Сіньцзяну. На початку травня 1926 року в Урумчі з'явилися два ламы, як представники від 27 монгольських хошунів. Влада їм обіцяла матеріальну підтримку і навіть військову допомогу⁸⁵. Щоправда, за іншими даними, ці монгольські ламы були заарештовані, але контакти з чиновниками та ламами Кобдо підтверджувалися [Рерих 1992, 248]. Зв'язки владної верхівки провінції з вказаними теренами, мабуть, таки мали місце, оскільки під час повстання навесні 1930 року монгольські чиновники та ламы спробували відправити делегацію до урядовців Сіньцзяну, яка була перехоплена радянськими частинами⁸⁶. В Сіньцзяні ж перебував дехто з учасників Хемчицького повстання у Туві (1924), і, нібито, обіймали вони там не останні посади⁸⁷.

Проте, були й інші посланці. За даними радянських спостерігачів (від 19.04.1926), у 1920-ті роки зв'язок сіньцзянських монголів із Зовнішньою Монголією підтверджувався неодноразово. Мовляв, ламы, які приїждять з Монголії⁸⁸, залишаються при монастирях, розповідають місцевим калмикам про незалежну, самостійну Монголію

⁸³ Народні (Національні) армії – збройні сили в північній частині Китаю, створені Фен Юйсяном та кількома іншими китайськими військовими з військ, що відпали від армії чжилійської кліки мілітаристів.

⁸⁴ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 149. – Л. 42–43.

⁸⁵ РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 832. – Л. 453.

⁸⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 41. – Л. 8.

⁸⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 55. – Л. 33. Все тувинське населення Сіньцзяну, переважно, зосереджується на теренах Алтайського аймаку [Монгуш 2010, 212; див. також: Jianmin Wang 2002, 177].

⁸⁸ Дані від 7 жовтня 1926 року.

і про всі події, що там відбуваються. До всього цього місцеве населення прислуховується і, поки що в мріях, думає про поєднання з рідними їм племенами⁸⁹. Суворий наказ заарештовувати всіх, хто приїздить з Кобдо та Урги до Сіньцзяну, не діяв, і рух через кордон тривав⁹⁰. Лами із Зовнішньої Монголії продовжували мандрувати монгольськими сомонами. Так, радянський консул в Урумчі О. Бистров зазначав у своєму щоденнику: “Така робота («з об’єднання монголів усіх регіонів в одне ціле». – *Прим. авт.*) за даними, що в мене є, щоправда, неперевіреними, відбувається й тут, проте дуже обережно, оскільки місцеві монголи дуже залякані та бояться китайської влади, що має всюди своїх шпигунів, проте все ж по Сіньцзяну ходить ціла низка «лам», що розповідають пророцтва, за якими нібито прийшов час об’єднання монголів” [цит. за: Росов 2002, 56]. Така “ламська” агітація з боку Урги в інших монгольських землях була буденною річчю у першій чверті ХХ ст. Отже, якщо у 1922–1923 роках мали місце таємні делегації спільно з представниками Комінтерну, то надалі, за відсутності підтримки з радянського боку, вони змінилися на приховану агітацію мандрівних лам (з аналогічними закликами) на теренах Сіньцзяну.

Швидше за все, джерелом неперевірених даних Бистрова став всесвітньовідомий художник та мислитель М. Реріх, який у травні 1926 року завітав до Урумчі, здійснюючи свою велику Центрально-азіатську подорож. За словами працівників місцевого консульства: “...він указував, що серед буддистів іде велика робота з об’єднання монголів від Забайкалля до Хотану та Тибету в одну Велику Монголію. Обережні кроки були вжиті ним до встановлення зв’язку з сіньцзянськими монголами, проте ті вели себе вкрай обережно, побоюючись китайського шпіонажу”⁹¹. Цікаво, звідки М. Реріх узагалі дізнався про такі задуми, оскільки його подорож до Бурятії та Монголії була ще попереду. Ймовірно, тут знов-таки сталися у нагоді вище згадані лами-агітатори, які, певно, траплялися художнику на його шляху до Урумчі. Тоді зрозумілим стає формулювання, що “серед буддистів іде велика робота з об’єднання монголів” (виділено мною. – *Прим. авт.*). Сам художник писав: “Ще і ще раз можна

⁸⁹ РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 832. – Л. 421.

⁹⁰ РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 831. – Л. 27.

⁹¹ РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 832. – Л. 454.

оцінити «пошту» лам. Набагато раніше державної обізнаності, набагато точніше приносять лами найкращі звістки» [Рерих 1992, 249]. На користь контактів із монгольськими ламами у Сіньцзяні свідчать записи у щоденнику митця. Так, у нотатці від 13 травня 1926 року (Урумчі) йдеться про бесіду з монгольським ламою, напевно агітатором, який розповідав родині Рерихів, що саме наповнює свідомість народів, на що вони чекають. Він казав: “...ось час прийшов. Проте не кожному монголу та калмику можемо сказати ми, а лише тим, хто може зрозуміти та діяти” [Рерих 1992, 254]. З огляду на національне визначення, легко припустити, що розмову лама вів саме про плани всемонгольського об’єднання, задля пропаганди якого, власне, його до Сіньцзяну і відрядили.

Аналізуючи політику монгольської влади щодо Сіньцзяну, можна дійти наступних висновків. Одним із перших завдань (як і для уряду Автономної Монголії) було повернення Алтайського округу, нещодавно вилученого зі складу Західної Монголії. Водночас існував план дій і щодо Ілі й Тарбагатаю, проте припускалося, що вони залишаться у складі революційного Китаю. Йшлося навіть про повстання навесні 1923 року до якого готувалися Урга та ілійські монголи (вочевидь, воно не відбулося внаслідок несхвалення радянської дипломатії та нестачі зброї). Привертає увагу й готовність Урги (насамперед, Е.-Д. Рінчино) співпрацювати з місцевою більшістю – уйгурами, казахами, дунганями. Водночас певні сепаратистські настрої були й серед торгівців Карашарського округу на чолі з тамтешнім правителем-регентом. Судячи з усього, комінтернівці вважали цілком ймовірним виступ сіньцзянських монголів і намагалися йому запобігти. У наведених документах ми ще не зустрічаємо відвертого засудження панмонголізму радянською стороною. З переговорів Демберела з ілійськими монголами, можна з’ясувати спільні риси майбутнього державного утворення. Так, йшлося про монгольську федерацію з широкими правами для її суб’єктів, зокрема, “у мирний же час сторони не мають втручатися у військово-внутрішні справи, кожна сторона управляється сама по собі”. На час же небезпеки передбачалася військова підтримка кожної зі сторін. Мабуть, такі пропозиції Демберела пояснюються настановами Рінчино. Не виключали монгольську федерацію й радянські посадовці.

Проте, радянська політика щодо Сіньцзяну суперечила таким об'єднувчим намірам. У листуванні радянського консула в Калгані (1926 рік) збереглася наступна настанова П. Никифорова⁹²: "...Генералітет Фина⁹³ метушиться щодо організації окремих від Ц. Китаю, зайнятих народними арміями провінцій. Потрібно категорично заперечити цю ідею. До справи Народних Армій ця ідея нічого реального позитивного не додасть, а для СРСР створить неприємні ускладнення. Відділення провінцій Англія може зарахувати, як нашу агресію на Західний Китай, і користуючись становищем, що склалося, може посилити свою агресію на Тибет, що ускладнювало б нашу політику в Тибеті, яку ми думаємо там проводити. Крім того, буде мотив для англійців посилювати свою агресивну активність у районі Кашгар-Урумчі. Наведені міркування є нашим внутрішнім мотивом заперечення проти відділення провінцій"⁹⁴. Отже, наприклад, у протоколі засідання Політбюро ЦК ВКП(б) (від 17.02.1927) значилося: вважати абсолютно шкідливою та неприпустимою будь-яку діяльність або агітацію у напрямку відторгнення від Китаю Сіньцзяну чи частини цієї провінції [ВКП(б), Коминтерн... 1996, 2, 619].

Радянську політику щодо Сіньцзяну 1920-х років можна назвати спадковою. Тут і традиційні для Російської імперії XIX ст. побовування щодо активності Англії в Сіньцзяні, і налаштування на збереження по лінії державних кордонів "від Амуру до Паміру" так званих буферних держав [Lattimore 1930, 326–327]. З другого боку, треба згадати й відомі слова радянського представника у Китаї А. Іоффе (від 1922 р.): "...чому буряти Монголії, яких ми звемо монгольським народом, настільки милі серцю нашому, що ми на їхню користь маємо жертвувати всією нашою Далекосхідною політикою і рикошетом всією нашою світовою революцією? ... Навряд чи з-за двох мільйонів монголів, які не мають аніякого значення в світі, варто псувати стосунки... з чотирмастами мільйонами китайців, які відіграють таку величезну роль" [цит. за: Лузянин 2003, 134]. Отже, у 1920-ті роки у питанні Сіньцзяну радянські посадовці загалом стояли на засадах збереження територіальної цілісності

⁹² П. Никифоров – радянський повпред у МНР (1924–1926).

⁹³ Мається на увазі Фен Юйсян.

⁹⁴ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 198. – Л. 200.

Китаю. Як зазначає відомий російський китаїст Ю. Галенович, Сталін і Чан Кайші від початку стосунків між ними були зацікавлені, щоб Сіньцзян залишався нехай і віддаленою, проте частиною Китаю, щоб сили третіх країн не отримали можливість переважного впливу на ситуацію у цій провінції, щоб зберігався спокій місцевого корінного населення [Галенович 2008, 222]. Щодо КПК⁹⁵, то резолюція ВККІ з китайського питання (06.1930) зокрема радила партії досягти встановлення міцного зв'язку і керівництва мусульманським рухом на півночі Китаю, національно-революційною боротьбою у Внутрішній Монголії і т. д. [Коммунистический Интернационал... 1986, 209].

Під час повстання 1931–1934 років бажання радянської сторони вплинути на хід подій у віддаленій китайській провінції активізувалося. Наприклад, збереглося маленьке повідомлення про підготовчі роботи зі створення Уйгурського (Гаранчинського) районного музею у м. Джаркент (Казахстан). Заснування краєзнавчого музею обгрунтовувалося, зокрема, необхідністю створення з Джаркентського району показово зразкового району для закордонних тюркських народностей Сіньцзяну та наявністю невеликої мережі краєзнавців-уйгурів у містах сусіднього Сіньцзяну [Дублицкий 1931, 86]. В основу дослідницької роботи музею мали лягти, зокрема, дослідження міжнародних взаємин уйгурів з іншими народностями Сіньцзяну і причини виселення частини перших до Семиріччя, вивчення будівель, одягу та начиння уйгурів та інших народностей Сіньцзяну і т. д.

У лютому 1932 року Східний секретаріат Виконкому Комінтерну побачив умови для розгортання революційної роботи та створення революційної організації в Сіньцзяні. До складу останньої мали увійти, насамперед, уйгури, дунгани та китаїці. У висунутих пропозиціях ВККІ щодо тамтешньої роботи підкреслювалося – бажано

⁹⁵ КПК – Комуністична партія Китаю, виникла у 1921 році. В період блоку з Гоміньданом партія вела легальну діяльність у Південному та Центральному Китаї (сфера влади Гоміньдану) і нелегальну у Північному Китаї. На початку 1920-х років китайський комуністичний лідер Мао Цзедун зазначав: “Що стосується [Монгольської] Народної партії та Китайського Туркестану, ми звичайно вважаємо, що вони повинні мати право на самовизначення, тому що [в цих областях] у нас і Радянського Союзу є спільний фронт” [цит. за: Хіаоуан Ліу 2006, 85].

встановити зв'язок майбутньої Сінцзянської народно-революційної партії з ЦК КПК і підпорядкувати її проводу останнього. Особливу увагу планували приділити й організації зв'язку (бажано через Монголію) [ВКП(б), Коминтерн... 2003, 1, 127]. Проте, йшли місяці, а революційної партії, здатної очолити рух, у Сінцзяні так і не було створено. Зазначалося, що основні національності, про які у даному випадку може йти мова, – уйгури, монголи, маньчжури, дунгани, киргизи – знаходяться на різних щаблях розвитку. Гаслом для майбутньої партії пропонувався, зокрема, заклик за Народну федеративну республіку з широкою автономією малих національностей [ВКП(б), Коминтерн... 2003, 1, 206]. Була й така пропозиція щодо ханів: тимчасове використання одних, здатних допомогти революційному руху; фізичне знищення інших, які ведуть активну боротьбу з революційним рухом і які заплямували себе зрадою національних інтересів; нейтралізація третіх [ВКП(б), Коминтерн... 2003, 1, 207].

21 квітня 1933 р. Політкомісія Політсекретаріату ВККІ затвердила проєкт Східного лендерсекретаріату з національного питання у Китаї. У проєкті зазначалося: КПК мусить створити свої опірні пункти у Сінцзяні, разом із тим, сприяючи організації народно-революційних партій із кращих передових революційних представників трудящих народів Сінцзяну. КПК визнає право народів Сінцзяну на вільне державне відокремлення і рішуче бореться як проти гнобительської політики Гоміньдану, так і проти всіх загарбницьких та інтервенційних планів імперіалізму [ВКП(б), Коминтерн... 2003, 1, 347]. Щодо національно-визвольного руху Сінцзяну слід врахувати те, що тут надзвичайно сильні імперіалістичні спроби використання, а іноді й інспірування націоналістичного руху не лише з метою відриву Сінцзяну від Китаю, перетворення його на колонію, але й з метою створення нового плацдарму для інтервенції проти СРСР [ВКП(б), Коминтерн... 2003, 1, 332]. Разом із тим, спецкомісія Політбюро ЦК ВКП(б) 3 серпня 1933 року постановила: вважати недоцільною підтримку рухів за відокремлення Сінцзяну від Китаю у даний час і за даних обставин [Зотов 2003, 87].

Не дочекавшись підтримки від МНР, монголи Сінцзяну приєднуються до повстання 1931–1934 років у Сінцзяні. Так, наприкінці 1932 – початку 1933 років боротьбу проти уряду починають карашарські монголи та казахи Алтайського округу. Стає вибухонебез-

печною обстановкою в Ілійському окрузі, де більшість населення становили казахи. Ось що розповідає російський дослідник С. Балмасов, ґрунтуючись на архівних даних. У липні 1932 року Цзінь Шужень (1928–1933), наступник Ян Цзесіня, наказав мобілізувати карашарських торгутів, проте ті відмовилися. Тоді він запросив на переговори до Урумчі монгольських князів і лам. Коли ті прибули, їх заарештували і розстріляли⁹⁶. Дізнавшись про це, карашарські монголи розпочали повстання. На приборкання монголів були відправлені китайські війська та дві сотні козаків. Командуючий Карашарським округом Чжань Шикуй мав великий вплив на монголів, отож йому вдалося вмовити їх заспокоїтися, проте вони відмовилися здати зброю та мобілізуватися. Своїми нерозважними діями генерал Цзінь Шужень нажив собі ворогів, і монголи замирилися лише при загрозі вжити проти них силу, за першої ж нагоди мали намір знову повстати [Балмасов 2007, 375]. У першій половині 1933 року, крім карашарських монголів, у рядах повстанців боролися біля двох тисяч монголів з інших округів. Лише при облозі міста Цонжа⁹⁷ було вбито 600–700 монголів [Бармин 1999, 105]. А у 1944–1945 роках Алтайський, Ілійський і Тарбагатайський округи стали колискою нового великого антикитайського повстання, де на перші позиції вийшли вже уйгури, казахи, узбеки. “Повстання трьох округів” проходило за підтримкою СРСР, який намагався у такий спосіб повернути свій вплив у провінції, й призвело до створення Східно-Туркестанської Республіки (СТР), що мала практично всі атрибути самостійної держави і власний уряд у м. Кульджа.

7 вересня 1943 року Оспан-батир, ватажок казахських повстанців, загони якого з 1943 р. діяли на теренах Алтайського округу, вперше встановив зв'язок зі спецслужбами МНР через посередництво особистого представника Х. Чойбалсана [Обухов 2007, 327].

⁹⁶ За іншими даними, ці події відбулися дещо раніше. Мовляв, у травні Цзінь Шужень запросив до себе нібито для переговорів вищезгаданого торгутського правителя Цецен-гегена. Після розкішного обіду князя із двома його помічниками вивели у двір, де їм відрубали голови, причому під час страти князеві, як особі високого звання, поклали червоний килим. У такий спосіб губернатор втратив монгольську кінноту і здобув нових ворогів в особі підданих князя [Зражевский; Dickens].

⁹⁷ За тодішнім адміністративним поділом Цонжа належала до Урумчійського округу.

5 жовтня 1943 року відбулася перша особиста зустріч Оспан-батыра з правителем МНР в місцевості Алаг Толгой, на китайсько-монгольському кордоні. Сторони домовилися про допомогу повстанцям зброєю, боєприпасами та продовольством. При зустрічі був присутній заступник міністра внутрішніх справ МНР, який пообіцяв направити до штабу Оспан-батыра 40–50 монгольських військових інструкторів. Аналогічну підтримку надавали монгольські можливо-владці революційним групам з Внутрішньої Монголії у 1920-ті роки.

Під час наступної зустрічі Оспан-батыра з Х. Чойбалсаном 4 березня 1944 року казахський ватаг отримав від монголів партію зброї та боєприпасів. Якщо раніше зброєю та боєприпасами Оспан-батыра постачали самі монголи, то на цей раз все привезене було персональним подарунком Й. Сталіна [Обухов 2007, 330]. Радянський лідер під час зустрічі з Х. Чойбалсаном у Кремлі 21 січня 1944 року спеціально обговорював з ним питання про підтримку національно-визвольного руху у Джунгарії та Внутрішній Монголії. У грудні 1944 р. в Москві відбулася таємна нарада за участі, зокрема, посадовців з КДБ та радянського посла в МНР. На основі матеріалів наради були напрацьовані підсумкові рекомендації, і 13 січня 1945 р. вони поступили наркомун закордонних справ В. Молотову на розгляд та затвердження. Документ називався “Пропозиції до питання національно-визвольного руху на Алтаї (Сінцзяні)” і в ньому, зокрема, зазначалося: “3) Дозволити монгольській армії демобілізувати частину офіцерського та рядового складу національного казахського полку (до 300 осіб) з числа монгольської бригади (до 1000 осіб) влити демобілізованих як органічну частину до вже наявних загонів повстанців і, використовуючи демобілізованих як кістяк, створити бойові військові підрозділи у прийнятій повстанцями структури (десятки, півсотні, сотні, полки). Б) Дозволити міністерству внутрішніх справ МНР постачання створених партизанських загонів боєприпасами. 4. Перекрити тракт Ланьчжоу-Урумчі на ділянці Ансі-Гучен, по якому направляються боєприпаси та жива сила з Центрального Китаю до Сінцзяну на придушення національно-визвольного руху; для цього а) активізувати роботу наявних повстанських груп і загонів; через Військову раду повстанців установити зв’язок з казахськими племенами в південній частині пров. Ганьсу та у пров. Цинхай і спрямувати їхню активність на

розрив комунікацій, що пов'язують Західний Китай (Сіньцзян) з Центральним Китаєм” [цит. за: Лузянин 2003, 246–247].

У жовтні 1945 року нарком внутрішніх справ Л. Берія звернувся до В. Молотова з листом, де, зокрема, зазначав: “За наявними відомостями, керівник повстанців Алтайського округу Оспан-батир після звільнення Алтаю не має наміру визнавати уряд Східного Туркестану, створений в Кульджі, і Алтай вважає самостійною державою, а себе ханом Алтаю. Оспан-батир заявляє, що у 1944 році під час його зустрічі з Чойболсаном, останній обіцяв Алтай перетворити на самостійну державу, а його призначити ханом Алтаю, тому Оспан-батир вважає обов'язковим для себе лише вказівки Чойболсана. За пропозицією нашого представника, Оспан-батир приступив до виконання обов'язків губернатора Алтаю⁹⁸ і заявив, що буде керуватися його порадами, однак заявив, що Чойболсан обіцяв Алтаю самостійність, а йому звання хана” [цит. за: Бармин 2003, 433]. Судячи з вищесказаного, прем'єр-міністр МНР Х. Чойбалсан потай продовжував трактувати Алтайський край як монгольське володіння [більш. див.: Radchenko 2009].

Автори оприлюдненої в Пекіні книги “Таємниця незалежності Зовнішньої Монголії” стверджують: перш ніж визнати незалежність Зовнішньої Монголії, під час радянсько-китайських переговорів 1945 року гомінданівський уряд прагнув вирішити суперечку навколо Алтайського краю, встановити прикордонну лінію між Сіньцзяном та Зовнішньою Монголією. Як відомо, на початку ХХ ст. Алтайський край опинився за межами Зовнішньої Монголії. На радянській же географічній карті 1940 року майже 215 тисяч кв. км території Алтайського краю включено до теренів МНР. Тому уряд Чунціна виходив з припущення про те, що визнання незалежності Зовнішньої Монголії в її нинішніх кордонах без спеціальної угоди, що встановлює приналежність Алтаю Китаю, означало

⁹⁸ До середини вересня 1945 р. загони Оспан-батирі разом з військами північного фронту СТР повністю звільнили Алтайський округ від гомінданівських військ. 23 вересня 1945 року керівництво Східно-Туркестанської Республіки призначило Оспан-батирі губернатором Алтайського округу і навіть ввело до складу уряду СТР. У червні 1946 році він, пославшись на хворобу, залишив цю посаду й повернувся до партизанської діяльності (зокрема проти гомінданівських військ).

б анексію Західного Алтаю [Батбаяр 1999, 202, див. також: China – Mongolia Boundary 1984, 8]. Врешті-решт, китайська делегація погодилася на визнання Зовнішньої Монголії в її тодішніх кордонах.

Ще наприкінці 1940-х років деякі західні дослідники припускали ймовірність того, що радянський уряд продовжить консолідацію чи поширення своєї влади у прикордонних китайських областях. Це, зокрема, може набути форми підтримки певної федерації, наприклад, монголи Зовнішньої та Внутрішньої Монголії, Барги, Східного Сінцзяну з Бурят-Монголією [Fisher 1949, 199–200]. Схожі побоювання (щодо об'єднання Монголії з Сінцзяном) були на цей час й у китайської сторони [див.: Русско-китайские отношения... 2005, 139–140]. Натомість, у тому ж 1949 році заступник голови Ради Міністрів СРСР А. Мікоян у бесіді з Мао Цзедунгом зазначив: “Якщо нададуть автономію народностям Сінцзяну, то напевно залишиться ґрунт для руху за незалежність. Ми не стоїмо за рух незалежності сінцзянських народностей і не маємо жодних зазіхань на сінцзянську територію, вважаючи, що Сінцзян входить і має входити до складу Китаю. Ми стоїмо за економічне співробітництво і торгівлю з Сінцзяном...” [Русско-китайские отношения... 2005, 67].

Політика Радянської Росії щодо Сінцзяну 1920-х років виглядає закономірною ланкою загальної політики Російської імперії – СРСР щодо цього регіону. Починаючи від зауваження Олександра III на телеграмі м. Пржевальського, де стверджувалося, що Китайський Туркестан готовий піднятися проти Пекіна: “Я сумніваюся в користі цього приєднання” [цит. за: Схиммельпенник ван дер Ойе 1997, 220; див. також: Ахметшин 2008, 126]. І до відмови Й. Сталіна губернатору Шен Шицаю (1933–1944) в його проханнях включити Сінцзян до СРСР як союзу радянську республіку (1941, 1944) [Сыроежкин 2003, 119; Обухов 2007, 310].

РОЗДІЛ 3. МОНГОЛІЯ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЯХ ТНР

Самовизначення Туви (1921)

Колись землі тувинців (відомі під назвою Урянхайський край) входили до складу Джунгарського ханства, потім – до Цінської імперії. Від 1755 року краєм управляв маньчжурський військовий губернатор у Зовнішній Монголії – цзяньцзюнь. На початку ХХ ст. в його підпорядкуванні фактично перебували 26 (з 47) сомонів¹ Урянхаю. Щоправда, за іншими даними, йдеться про 21 сомон, що безпосередньо підпорядковувався князям і вищим ламам Зовнішньої Монголії (13 – Сайн-нойон-ханському аймаку, 5 – Дзасакту-ханському аймаку, 3 – богдо-гегену)² [Шурхуу 2001, 98]. Значна кількість публікацій підтверджує, що на початку ХХ ст. Урянхай вважали частиною Монголії. Визнавали це й російські дореволюційні дослідники, наприклад, автори Східносибірського відділення Російського географічного товариства, як правило, розуміли під терміном “Монголія” Халху та райони, що примикали до неї з північного заходу – місце проживання тувинців (урянхайців) і дархатів [Единархова 2000, 145]. Видатний російський дослідник Г. Грумм-Гржимайло стверджував, наприклад, що **“як і всюди в Монголії** (виділено мною. – *Прим. авт.*), принцип розділення влади в Урянхайському краї відсутній” [Грумм-Гржимайло 1926, 156].

¹ Сомон – адміністративна одиниця, що входила до складу хошуну. Хошун (тув. *кожуун*) – найбільша адміністративна одиниця Туви.

² Ще у XVI–XVII століттях урянхайці частково входили до наділів халхаських нойонів, і монгольські середньовічні історики не відокремлювали їх від монголів [Самдан 2001, 10–11].

У західних дослідженнях зазначається: до 1911 (1921³) року Туву розглядали як залежне продовження Зовнішньої Монголії. Перший том праці Д. Каррутерса “Неведомая Монголия” був присвячений мандрівці Урянхаєм [Каррутерс 1914]. Видана 50 років по тому робота американського дослідника П. Тана “Russian and Soviet Policy in Manchuria and Outer Mongolia. 1911–1931” включає розділ, присвячений історії Туви [Tang 1959, 399–425].

Національно-визвольний рух монголів 1911 року відокремив Урянхай від Китаю. Китайський уряд припинив контролювати становище в краї. У 1914 році Урянхайський край стає протекторатом Росії, а з кінця 1919 року в ньому знаходилися радянські війська, які зайняли край під час переслідування загонів О. Колчака. Разом із тим у першій половині 1910-х років частина тувинських хошунів час від часу визнавала над собою юрисдикцію Монголії та сплачувала податки монгольським чиновникам [більше див.: Отрошенко 2007]. У листопаді 1918 р. китайський збройний загін у 150 осіб під командуванням Ян Шичао вторгся в південно-західну частину Туви, а згодом останній був призначений “спеціальним комісаром Китайської республіки з урянхайських справ”. Одночасно в південні райони Туви вступив монгольський загін (понад 300 осіб) під проводом Х. Максарджаба. Уряд Автономної Монголії призначив Максарджаба намісником і командуючим військами по встановленню порядку та спокою в Урянхаї. Російську військову силу в Туві тоді становила лише сотня із двома кулеметами. Окремі збройні зіткнення не могли зупинити просування китайців і монголів. Проте у листопаді 1919 р. китайські війська ліквідували автономію Зовнішньої Монголії. Максарджаб був відкликаний з Урянхайського краю до Урги; у липні 1920 р. звідти були виведені й монгольські загани. Китайські загани ще залишалися там, туди ж зайшли деякі білогвардійські загани з розгромлених Червоною Армією колчаківських військ. У 1921 році частини Червоної Армії вигнали з Туви й китайські, й білогвардійські загани.

Тува здавалася монголам невід’ємною частиною монгольського світу. Перебування її під протекторатом Російської імперії (з

³ Наприклад, Е. Латтімор зазначала, що за часів маньчжурської династії й до 1921 року Тува вважалася частиною Зовнішньої Монголії [Lattimore 1946, 339].

1914 року), потім проголошення незалежної республіки (1921 рік) монгольська еліта сприймала як кричущу несправедливість. Нагадаємо, що тувинці мають тюркське походження. Отже, виглядає, що спільна історична доля, релігія, кочовий устрій та побут, адміністративне підпорядкування тувинських хошунів деяким монгольським ханам та ієрархам, домінування на теренах Туви монгольського впливу виявилися для еліти Монголії вагомішими аргументами, ніж етнічна близькість. Проте, судячи з документів, офіційна Урга (з часом – Улан-Батор) вважала, що тувинці є за релігією та походженням однаковими із монголами. Які були підстави у монгольської сторони для такої позиції?

Тувинці складають окремих тюркомовний народ, етнічно й за мовою наближений до алтайців, хакасів, киргизів та казахів. Проте в ході історичного розвитку монгольські племена здійснили вельми помітний вплив на культуру, побут та антропологічний тип тувинців. Під особливий вплив монгольської культури підпали: одяг, житло, їжа, народне образотворче мистецтво, усна народна творчість⁴ [Вайнштейн 1957, 190; див. також: Тува... 2006, 346]. У словниковому складі тувинської мови, який складається здебільшого з тюркських слів, є відносно великий пласт монгольських слів. Так, зокрема, вся буддійська термінологія, аристократично-чиновницькі звання та титули, назви органів влади, одиниць старого адміністративного поділу були запозичені з монгольських мов і за їхнім посередництвом. Монгольськими за походженням є назви племен і народів, із якими контактували тувинці, назви частин юрти, худоби за віком, деінде назви років 12-річного тваринного циклу тощо [Татаринцев 1976, 41]. Сучасна топоніміка Туви також зберігає низку монгольських назв урвищ, річок (Сесерліг, Баян-Гол, Белін-Нур та ін.). До монгольських за походженням вчені відносили такі родоплемінні групи тувинців, як Монгуш, Олет, Салчак та деякі інші [Вайнштейн 1957, 190]. Вплив монгольської культури та мови був обумовлений не лише участю монгольських груп в етногенезі тувинців, а й господарчими, релігійними, культурними зв'язками з Монголією, а також тривалим політичним пануванням монголів у Туві.

⁴ Так, наприклад, тувинський героїчний епос мав багато спільного з монгольським [Михайлов 1964, 118].

Впродовж тривалого часу богдо-гегену VIII (1875–1924), провідному буддійському ієрарху, з часом – владиці зовнішньої Монголії, підпорядковувались усі тувинські монастирі (хуре). В Туві богдо-гегена шанували так же високо, як і в Монголії. Освіту тувинські ламы здобували в монастирях монгольських міст Улясутая, Урги (а також у тибетському Амдо). Представники тувинської верхівки також направляли своїх дітей на навчання до Монголії (зокрема до Улясутая), з метою підготувати їх до державних справ, вивчали монгольську мову та писемність [див.: Ошурков 2007, 226]. Разом із випускниками монастирів до Туви приходила тибетська медицина, перекладна та оригінальна монгольська література. За думкою окремих дослідників, освіченим представникам, а через них – значній частині тувинського народу була доступна вся писемна література, яка існувала старописною монгольською мовою [Самдан 2001а, 166]. Найпопулярнішими серед тувинців були книги-настанови як-то “Оюун тулхуур” (“Ключ розуму”). Сентенції “Оюун тулхуур”, вкраплені до усної творчості тувинців, сприймалися як норми поведінки людей у суспільстві, як критерії добра та зла [Аранчын 1982, 44]. Звичайно, великою популярністю користувалося героїко-епічне сказання “Тесер”.

В краї вся офіційна документація велася монгольською мовою (ще з 1756 року – дати входження тувинських племен до складу Цінської імперії. Першими трьома амбин-нойонами⁵ Туви були етнічні монголи. Призначення на посаду виключно монгольських, а не тувинських зайсанів⁶, було викликано, зокрема, й суто прагматичною причиною: жоден з місцевих правителів, здатних очолити адміністративне управління, не був знайомий із монгольським та китайським письмом і тому не міг самостійно вести справи. Лише у 1786 р. тувинець за походженням Дажи Оюн, який вивчив ґрунтовно монгольську мову, оволодів монгольською писемністю, знав буддійські традиції та навчився вести справи, прийняв державну

⁵ Амбин-нойон – номінальний глава всіх тувинських хошунів, підкорявся цзяньцзюню в Улясутаї. Амбин-нойонами ставали за правом спадковості володарі Оюннарського хошуну (всього в історії Туви їх було 13). Ставка амбин-нойона знаходилася в Самагалтаї (сучасний Тес-Хемський кожуун Республіки Тува), неподалік від монгольського міста Улясутай.

⁶ Зайсан (монг.) – титул чиновника аймачного рангу, командира військового підрозділу; управитель отоку, родовий глава.

печатку на управління Урянхаєм. За словами видатного радянського монголіста Б. Владимирцова, монгольська мова мала достатньо сильне поширення серед тувинців, зокрема, будучи мовою культури, отже, особливо розповсюдженою серед осіб і груп, яким так чи інакше доводилося мати справу з культурними починаннями [Владимирцов 1989, 14; див. також: Адрианов 2007, 101]. Тувинські аристократи та чиновники володіли монгольською, читали монгольські газети. Читали монгольською і ламы. Отже, старомонгольська писемність спричинила неабиякий вплив на розвиток тувинської культури. Ведення діловодства монгольською мовою впродовж понад півтора століть, знайомство з літературою монголів, найщільніші контакти з монгольським культурним світом – все це призвело до поступового зародження монголомовної літератури тувинців [Самдан 2001, 6]. Тувинський дослідник А. Самдан зазначає, що тувинці почали створювати свої літературні та історичні твори приблизно з другої половини XIX ст. Навіть після 1911 року, коли на теренах Туви була повалена маньчжурська влада, тувинські автори продовжили роботу зі створення та переписування творів монгольською мовою. Тувинські літописні твори до 1930 року продовжували поширюватися у рукописних списках, за виключенням тих, що були надруковані за допомогою типографії у перше десятиріччя існування ТНР. Твори, що зберігалися у приватних осіб, передавалися з рук до рук, деякі з власників вносили до них виправлення та доповнення на власний розсуд [Самдан 2001, 7].

Отже, тувинська культура історично виявилася настільки щільно пов'язаною з матеріальною та духовною культурою монголів, що низка монгольських істориків вважає, що тувинці є частиною єдиного монгольського народу [Стабильность и конфликт... 2005, 195].

Дослідники визнають, що тувинці мали з монголами не лише спільну релігію та писемність, а й щільні політичні та економічні зв'язки [Белов 1995, 176]. Монголи та тувинці доволі часто їздили одне до одного, вели торговельний обмін; деякі тувинці кочували монгольськими теренами. Спілкування між ними здійснювалося, здебільшого, за допомогою монгольських мов, якими володіла частина тувинського населення. Отже, вміння розмовляти монгольською не складало монополію лише тувинської верхівки, воно було властиве і простому люду: багато хто з тувинців розмовляв

монгольською [Маслов 1933, 10; Татаринцев 1976, 8]. Б. Владимирцов указував, що багато тувинців говорять монгольською добре в силу сусідських відносин, а деякі з них, наприклад, сойоти, які висунулися в монгольський світ за Танну-ула і на озері Косогол (Хубсугул. – *Прим. авт.*), настільки засвоїли монгольську мову, що їх можна визнати двомовними [Владимирцов 1989, 14]. Двомовність тувинців була поширена, здебільшого, у прикордонних з Монголією районах, де вона почасти зберігалася й у другій половині ХХ століття⁷. Так дослідники відмічали використання монгольської мови як мови домашнього спілкування частиною населення південно-східних районів Туви [Татаринцев 1976, 8–9].

Отже, Народний уряд Монголії, який прийшов до влади у 1921 році, розглядав Урянхай як частину своїх теренів і вів переговори з Москвою про включення цих земель до складу незалежної монгольської держави. У свою чергу, в Урянхаї в досліджуваній період мали місце так звані монголофільські настрої, особливо в середовищі тувинських нойонів.

Радянські урядовці не мали односпайної позиції щодо майбутнього статусу Урянхаю. Наприклад, збереглася нотатка по прямому проводу голови Сибревкому⁸ І. Смирнова та уповноваженого Комінтерну Б. Шумяцького Г. Чичеріну щодо створення Монгольської держави та включення до неї Урянхайського краю (від 2.03.1921). В ній йшлося: “Згідно з прийнятим Вами восени рішенням надати реальну допомогу Монгольській Нар.-Рев. Партії у справі відновлення незалежності вважали б за необхідне, щоб незалежна Монголія включала до свого складу й Урянхайський край. Таким шляхом легше здійснити мету звільнення Монголії, оскільки Нар.-Рев. Партія зробить одночасно переворот не лише в Північній, а й у Західній Монголії. Нам же це дає посилення впливу на Монголію, не зв’язуючи рук, бо в Урянхаї у будь-який момент можуть піти на відокремлення від Монголії, якщо міжнародне її становище стане

⁷ Серед населення цих районів монгольська мова у різних обсягах використовується й сьогодні [більше див.: Куулар 2003].

⁸ Сибревком – Сибірський революційний комітет, надзвичайний орган радянської влади в Сибіру в 1919–1925 рр. Сибревкому підкорялися всі установи громадянського управління Сибіру. Функції Сибревкому поширювалися на Омську, Томську, Алтайську, Семипалатинську, Іркутську та Якутську губернії.

складатися не на нашу користь. Включення Урянхаю... зміцнює наші сили і надає певної стійкості уряду, утвореному Нар.-Рев. партією. ...Вважаємо, що формального визнання незалежної об'єднаної Монголії з нашого боку не треба, бо інакше це зв'яже стосовно Урянхаю” [Дальневосточная политика... 1996, 208–209]. “Незалежна об'єднана Монголія” мала бути федеративною народною республікою. На XI з'їзді російського населення Урянхаю⁹ (04.1921) було зазначено, що хоча тепер радянський уряд вважає цей край автономною частиною Монголії, він надсилає свого представника задля встановлення найтісніших стосунків з урянхайською владою та вироблення прийнятних умов проживання населення краю [Москаленко 2004, 77].

Сам Шумяцький у службовій телеграмі Чичеріну наполягав: “Урянхайське питання в сенсі поширення впливу нарревпартії на нього вважаю необхідним вирішити зараз же, інакше нам нема за що зачепитися і доводиться триматися на голій окупації, яка триває ось уже два роки”¹⁰. В інструкції уповноваженому Комінтерну С. Борисову від 11 березня 1921 року Шумяцький радив: при формуванні нового уряду Монголії врахувати надання одного місця урянхайцям, “оскільки в Урянхаї революційний рух, можлива організація секції Нарревпартії, проведення мобілізації однієї тисячі вершників на допомогу Нарревпартії у діях в Кобдоському районі” [цит. за: Шурхуу 2001, 105]. У зв'язку з цим треба: оперативно скласти звернення від МНП урянхайцям, яке гарантувало б внутрішнє самоуправління Урянхаю на засадах федерації; відрядити туди негайно добре освіченого партійця для роботи.

16 квітня Тимчасовий уряд Монголії направив свого першого прем'єра – ламу Д. Чагдаржава (звільнивши того від усіх посад), до Урянхайського краю та Хубсугулу для роз'яснення політики та

⁹ Російська селянська колонізація Урянхаю посилилася з другої половини XIX ст. На 1910 рік російських поселенців в краї нараховували до 5000 осіб [Москаленко 2004, 41]. За переписом 1924 року, в Туві нараховувалося тувинців – 51230 осіб, а росіян – 11419. Це були вихідці з Азійської Росії, здебільшого, з Єнісейської та Томської губерній, значна частина їх була старовірами. Вони мешкали поселеннями, яких на той час нараховувалося до 50 (від 5 до 100 і більше подвір'їв), а також окремими хуторськими господарствами [С.Д. 1922, 5].

¹⁰ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 154. – Ед. хр. 105. – Л. 41–41об.

подальших завдань МНП і Народного уряду. За побажанням Б. Шумяцького одне місце в уряді було залишене для представника Урянхаю. У Директивному листі Народного уряду Монголії уповноваженому уряду в Алтан-Булазі (про організацію боротьби з білогвардійцями спільно з частинами Червоної Армії) від 3 серпня 1921 року Чагдаржава називають представником народної влади в Урянхаї, до якого, в разі потреби, можна звернутися за зброєю [Советско-монгольские отношения... 1975, 35]. У листі Народного уряду своїм уповноваженим (від 16.07.1921) пропонувалося делегатам з місць прибути до Урги задля обговорення питань загальнодержавного значення, зокрема щодо створення незалежної монгольської держави. Уряд ставив до відома уповноважених халхаських аймаків, Кобдоського округу, уповноваженого Урянхайського краю та всіх голів урянхайського аймака Хубсугулу, що вони повністю несуть відповідальність за відправку та прибуття делегатів у зазначений термін. Урянхайські хошуни мали обрати по одному делегату від кожного хошуну [Революционные мероприятия... 1960, 26].

В червні 1921 року монгольське революційне керівництво направило до Москви своїх представників – Ц. Жамцарано та Хорло, які мали вирішити низку принципових питань майбутніх радянсько-монгольських стосунків. У ході переговорів монголи відразу висунули урянхайське питання, заявивши, що Радянська Росія має підтримати прагнення монгольських та урянхайських племен до єднання. Позиція наркома закордонних справ із цього питання була неоднозначна, хоча на переговорах він заявив, що Радянська Росія аж ніяк не розглядає Урянхай як свої терени і жодних видів на них не має. Тоді ж, зокрема, був обговорений майбутній статус російської колонії в Урянхаї на засадах місцевого самоуправління, питання охорони інтересів тамтешніх російських колоністів [Лузянин 2003, 113]. Цей факт, на мою думку, красномовно свідчить, що тоді радянська сторона вважала ймовірним поширення на Урянхай монгольської народної влади. Інакше було б просто не доцільно обговорювати такі питання з монголами. Отже, є підстави стверджувати, що у першій половині 1921 року радянське зовнішньополітичне відомство схилилося до передачі Урянхайського краю Монголії.

Разом із тим Ц. Жамцарано була дана недвозначна інструкція від Комінтерну: закликати МНП негайно розпочати роботу в

Урянхайському краї з метою створення місцевої революційної партії, за допомогою якої, мовляв, легше буде проводити радянську лінію, й Урянхайський край увійде до всемонгольської федерації [Лузянин 2003, 113]. Остання обставина особливо імпонувала монголам, які, при обговоренні цього питання з наркомом, посилалися на позицію Комінтерну.

14 червня 1921 року Г. Чичерін запросив думку І. Смирнова з урянхайського питання. Смирнов передав, що Сиббюро ЦК РКП(б) вирішило, що Тува мусить увійти до складу Монголії, проте декларувати цього не варто. 16 червня 1921 року Сиббюро, повторно обговоривши становище в Туві, прийняло резолюцію про те, що самовизначення тувинського народу не може розглядатися поза зв'язком з визвольним рухом Монголії взагалі. Проте, оскільки процес формування монгольської держави ще не завершився і ще невідомо, в які форми виллється її державне та міжнародне буття, питання про приєднання Урянхайського краю до Монголії повинно залишатися поки відкритим [История Тувы 2007, 121]. Підкреслювалося, що “Радянська Росія не зазіхає на китайський суверенітет в Монголії і на суверенітет Автономної народно-революційної Монголії в Урянхаї. Монголія входить до складу Китаю на федеративних засадах, а Урянхай – на широких автономних засадах до складу Монголії” [цит. за: Москаленко 2004, 96]. Зазначалося, що “Сиббюро ЦК РКП різко засуджує прагнення окремих радянських і партійних працівників, які працюють в Урянхаї, проводити там стару царську політику розколу між урянхайцями та монголами, а тим більше політику колонізаторів і вузькоплемінного відособлення сойотів”, – працівників, які прагнуть “зміцнити та розширити площу своїх володінь на теренах урянхайського народу”¹¹. На думку партійців, російська колонія Урянхаю мала управлятися на засадах широкого місцевого самоуправління та підлягати законам країни. Планувалося домовитися з тувинським народом про охорону інтересів російських колоністів, проте в жодному разі не допустити насильницького захоплення тамтешніх земель.

Справа в тому, що уповноважений Сибревкому в Урянхаї – І. Саф'янов – проводив у краї геть іншу політику. 22 травня 1921 року він поширив “Звернення до всіх тувинських нойонів, всіх чиновників і

¹¹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 154. – Ед. хр. 97. – Л. 3.

всього урянхайському народу”, де роз’яснював свою позицію з питання щодо самовизначення тувинського народу. Він також завірив, що введені до Туви радянські війська не будуть нав’язувати тувинському народу свої законів і рішень. З тексту було зрозуміло, що Саф’янов симпатизує ідеї самовизначення Туви [История Тувы 2007, 120]. 24 травня 1921 року Сиббюро ЦК РКП(б) розглянуло пропозицію Шумяцького про відкликання з Туви І. Саф’янова, як такого, хто проявляє русифікаторсько-колонізаторські нахили. Питання про відкликання ініціативного уповноваженого вирішили тимчасово відкласти.

Маючи широкі повноваження, І. Саф’янов провів величезну підготовчу роботу з організації та скликання так званого Установчого хуралу. 25–26 червня 1921 року він організував переговори з двома хемчицькими хошунами¹², що, фактично, були підготовчою нарадою перед самим хуралом. В ньому брала участь радянська делегація та делегація від російського населення краю. Від хемчицьких хошунів були присутні близько 80 аратів і 40 нойонів та чиновників [Саая, Сат 2006, 62]. На початку переговорів І. Саф’янов ознайомив представників Хемчику з національною політикою радянської держави на Сході та натякнув на необхідність скликання всетувинського хуралу. Від імені представників хемчицьких хошунів виступив нойон М. Буян-Бадирги, який, зокрема, зазначив, що “обговоривши заяву російської делегації про ставлення до нас Радянського уряду Росії, знаходимо, що єдиним найвірнішим та найкращим шляхом подальшого життя нашого народу буде саме шлях досягнення повної самостійності нашої країни. Вирішення питання про самостійність Урянхаю в остаточній формі ми переносимо на майбутній загальний урянхайський з’їзд, де будемо наполягати на нашій теперішній постанові” [цит. за: Саая, Сат 2006, 59–60]. Нойон запитав у І. Саф’янова, чи можуть вони розраховувати на підтримку Росії на випадок проголошення повної незалежності й отримав ствердну відповідь. При цьому нойон зазначав, що Тоджинський, Салчацький, Хазутський хошуни захочуть приєднатися до Монголії. І. Саф’янов

¹² Маються на увазі Бейсе-хошун та Даа-хошун, західні хошуни, розташовані в долині р. Хемчик. Вони були економічно розвиненіші, заможніші за інші хошуни; в них проживало понад половину всього населення Туви. Тому позиція їхніх правителів мала вирішальне значення в політичних питаннях.

посилався на те, що Хемчицькі хошуни представляють більшість мешканців Туви, отже меншість має скоритися. Проте Буян-Бадирги запитав: чи можуть західні хошуни створити свою окрему державу в разі відмови інших. І на це питання представник Сибревкому відповів ствердно, хоча й підкреслив, що не бачить сенсу в розділі такої маленької країни.

На думку деяких дослідників, І. Саф'янов своєю активною діяльністю визначив реальну політику Радянської Росії в цьому питанні, отже, його можна назвати “конструктором” Тувинської держави [Саая, Сат 2006, 65]. Мовляв, місцеві лідери змогли припинити спробу більшовицької центральної влади зневажити інтересами регіону і зробити Туву “розмінною монетою” у “великій грі” [Стабільность и конфликт... 2005, 196]. Безсумнівно, йдеться про непересічну людину. І. Саф'янов мешкав в Урянхаї з кінця 1890-х років, отже, добре знав місцеві умови; він володів тувинською та монгольською мовами, був навіть збирачем та популяризатором тувинського фольклору. Йому належить низка публікацій про Урянхайський край та його мешканців. Схоже, за роки перебування в краї Саф'янов виробив власний погляд на майбутнє Туви і почав втілювати його в життя за першої нагоди. Ще 10 серпня 1920 року ініціативний росіянин писав до Красноярського губревкому з проханням направити повноважного представника до Урянхаю. Саф'янов зазначав, що йому навіть не важливо, поїде він чи хтось інший, для нього лише **надзвичайно важливо**, щоб туди швидше поїхав радянський представник із широкими політичними повноваженнями, з яким би могли розмовляти представники Монголії та Китаю, а також представники сойотського народу з усіх питань, що їх цікавлять, і “який би міг, нарешті, вирішити урянхайське питання в бажаному **для мене** сенсі (виділено мною. – Прим. авт.)” [цит. за: Шойгу 2001, 89]. Саме “для мене”, а не, наприклад, “для нас”. Отже, як бачимо, тут йдеться швидше про особистісне сприйняття заплутаного дипломатичного питання, ніж про дотримання радянської політичної лінії. Скликання Установчого хуралу, питання “незалежності” Туви під радянським проводом було насамперед ідеєю Саф'янова [більше про особистість Саф'янова див.: Моллеров 2009а].

Уповноважений НКЗС по Сибиру та Монголії Б. Шумяцький дотримувався критичної точки зору на діяльність цього енергійного

представника Сибревкому. У листі до наркома закордонних справ він зазначав: “Я неодноразово звертав Вашу увагу на його примусові методи, шляхом яких **він у якості представника Сибревкому, користуючись присутністю радянських, червоних військ, нав’язував свою загарбницьку політику тубільному населенню** (виділено мною. – *Прим. авт.*)”¹³. Шумяцький, зокрема, саркастично зазначав, що самі “мирні переговори” були скликані під тиском Саф’янова, який наказав місцевим урянхайським сановникам та чиновникам зібратися до нього на нараду, причому сам визначав питання, які “він ставить на їхнє обговорення”. Мовляв, спираючись на знаходження в Урянхаї радянських частин, Саф’янов наполіг на прийнятті цією нарадою рішень про облаштування російського партизанського поселення в районі р. Шагонар (зокрема 200 нових поселенців треба була забезпечити земельними ділянками, сінокісними угіддями, пасовиськами). В листі до Чичеріна (від 12.08.1921) Шумяцький вказував, що призначить нового уповноваженого при військових частинах в Урянхаї, який буде боротися “із незаконірностями наших військових і з загарбницькими тенденціями російських колонізаторів, які вже давно підбираються до урянхайських земель”¹⁴.

До цього ж листа уповноважений Комінтерну доклав ще два листи, завдяки яким пропонував побачити, “який настрій самих урянхайців і який ступінь їхнього тяжіння до Монголії навіть за умови тиску на них з боку наших палочних самовизначальників типу Ін. Саф’янова”¹⁵. Листи були адресовані уповноваженому Народного уряду Монголії – Д. Чагдаржаву. Один лист – від управителя Салчацького хошуну та інших чиновників; в ньому згадувалося послідовне прагнення хошуну долучитися до Монголії і доводилося до відома, що “донині ми, урянхайці, переслідуючи свою національну самотність, із радістю бажаємо слідувати за монгольським урядом”¹⁶. Автори листа зобов’язувалися поширити отримане звернення уряду Монголії серед мешканців свого хошуну, щоб потім призначити загальні збори задля з’ясування справжніх прагнень

¹³ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 154. – Ед. хр. 97. – Л. 55.

¹⁴ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 154. – Ед. хр. 97. – Л. 27.

¹⁵ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 154. – Ед. хр. 97. – Л. 27.

¹⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 154. – Ед. хр. 97. – Л. 30.

народу. У другому листі¹⁷ інші нойони та чиновники підтверджували, що ознайомилися зі зверненням монгольського уряду до “урянхайських монголів”, зокрема з пропозицією уповноважити найкращих своїх людей для вирішення загальних питань. Цікаво, що обидва листи написані в період вищезгаданих подій – переговорів з Хемчицькими хошунами та підготовки до скликання Установчого хуралу. Характерно й те, що датовані вони монгольською системою літочислення, запровадженою після сходження на ханський трон богдо-гегена VIII у 1911 році (тобто, одинадцятим роком Багатьма Возведенного). Це – зайве свідчення єдиного з монгольським суспільством світосприйняття.

Проти лінії Саф’янова виступали й деякі радянські воєначальники. Військовий комісар Єнісейської губернії І. Новоселов і командир Єнісейського полку Кейріс доводили, що він перебільшував кількість білогвардійців в Урянхаї і небезпек, що походить від них, для того, щоб добитися радянської окупації краю: “Уповноважений Сибревкому Саф’янов, а рівно і місцева влада має щодо Урянхаю явно загарбницьке прагнення, не рахуючись з протиріччям цієї політики з загальною політикою Радянської Росії і з тим, що не існує документальних даних про тяжіння урянхів до Росії чи про щось подібне” [цит. за: История Тувы 2007, 125]. Видатний тувинський історик Ю. Аранчин писав про Саф’янова як про вельми складну та суперечливу особистість. І. Саф’янов, прагнучи привласнити собі виключні заслуги, у своїх записах підтасовував події, замовчував діяльність інших радянських діячів в Урянхаї [Саая, Сат 2006, 65].

Всю організаційну підготовку Установчого хуралу, визначення місця проведення брала на себе радянська сторона в особі Саф’янова. Під час цієї підготовки мав місце військовий марш Реввійськради вздовж південного кордону Туви. Отже, не можна виключати й опосередкованого тиску на тувинське населення, внаслідок самого факту перебування на їхній землі озброєного контингенту, представник якого звертався до тувинців із наполегливим запрошенням на “народний з’їзд”.

13 серпня 1921 року розпочався Установчий хурал тувинського народу, на якому обговорювалося питання щодо самовизначення

¹⁷ За даними тувинських дослідників, це був лист від амбин-нойона Соднам-Балчиря з групою чиновників [История Тувы 2007, 124–125].

Туви. На з'їзді, за протоколом, були присутні 63 представники від 7 хошунів. Усього в Туві нараховувалося 9 хошунів¹⁸, проте представники двох із них – Хазутського та Сартульського – на з'їзд не з'явилися. Нойони цих хошунів прагнули увійти до складу Монголії. Є дані, що нойон Хазутського хошуну ще до з'їзду звернувся до Народного уряду з проханням прийняти його хошун до складу Монголії [Шойгу 2001, 101]. Нойон Тоджинського хошуну Тонміт¹⁹, не бажаючи брати участь у роботі з'їзду, відправився на прощу до Монголії, проте від хошуну були представники двох сомонів з усіма належними повноваженнями. За даними російської дослідниці С. Сааї, не було представників і від Шаликського хошуну [Саая 2003, 24]. Амбин-нойон Соднам-Балчир, правитель Оюннарського хошуну, номінальний глава всіх тувинських хошунів, який послідовно дотримувався позиції приєднання Туви до Монголії, демонстративно не брав участі у з'їзді. Наразі важко сказати, яким шляхом визначалися представники на такий доленосний з'їзд. Від Радянської Росії були присутні 17 осіб, від Далекосхідного секретаріату Комінтерну – 1, від Монголії – 3. Хурал відбувався за головування І. Саф'янова та М. Буян-Бадирги.

На першому засіданні кілька тувинців задали питання: як дивляться на самовизначення їхнього народу представник Сибревкому тов. Саф'янов та російська делегація і чи мають право тувинці рішуче заявити, що вони не бажають залежності **від жодної сильної сусідської країни** (виділено мною. – *Прим. авт.*), і чи не викличе таке рішення поганих наслідків для населення? Саф'янов від імені делегації запевнив, що вони привітають самовизначення тувинців, в який бік би воно не вилізло [Дубровский 1957, 290].

Під час другого засідання Д. Чагдаржав передав до президії монгололомвне урядове звернення до народу Урянхаю, де йшлося

¹⁸ Оюннарський, Салчацький, Тоджинський, Шаликський, Сартульський, Маадинський, Хазутський хошуни, Бейсе-хошун та Даа-хошун.

¹⁹ Ось яку характеристику давали йому зовнішні спостерігачі: “Туммут до російського населення особливої симпатії не відчуває, проте, вважаючи росіян сильним народом, цікавиться ними і взагалі подіями в Росії. Великий монголофіл, часто здійснює поїздки у глиб Монголії на поклон святим і т.д. Вельми поважає, ставиться з великим пієтетом до Джалхандзахутухти. Революційності у Туммуті мало; палкий прибічник монгольської орієнтації” [РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 16. – Л. 71].

про необхідність долучитися до революційного руху Монголії, разом боротися з унгернівцями та надіслати свого представника до монгольського уряду [Дубровский 1957, 291]. На порядку денному було питання самовизначення Туви і похідне від цього – про російську чи монгольську орієнтацію у зовнішній політиці нового тувинського уряду. Представник хемчицьких хошунів заявив, що їхній народ висловлюється за незалежність у своїх внутрішніх справах та управлінні. Проти самовизначення Туви у тій формі, що її запропонувала радянська сторона, виступала частина чиновників, особливо заступник нойона Тоджинського хошуну Лопсан Мерзи. Він стверджував, що тоджинці хочуть для себе та інших хошунів влади Монгольського Святого (богдо-хана, конституційного монарха Зовнішньої Монголії), до якого відправився зараз їхній нойон. Інші представники тувинської делегації розмірковували. Так, представник Маадинського хошуну заявив, що їхній хошун дуже невеликий, тувинці мешкають серед росіян і їм все одне під яким проводом перебувати. Вони, мовляв, приєднуються до більшості з'їзду. Представники трьох інших хошунів теж заявили, що приєднуються до більшості, тобто, до думки представників Хемчику, які прагнули до створення суверенної держави. Після обговорення питання, з'їзд, беручи до уваги, що останні представники виражають думку 27 сомонів, тобто більшості тувинського народу, постановляє: вважати, що всі хошуни та сомони, крім Тоджинського, приєдналися до думки хемчицьких хошунів. Тоді представник Тоджинського хошуну заявив, що, не бажаючи роздрібненості Туви, вони відмовляються від своєї першої заяви і приєднуються до рішення більшості [Дубровский 1957, 292].

Далі обговорювались питання про відношення Туви до Радянської Росії та Монголії, а також ступінь самостійності новоствореної країни у міжнародних справах. Присутній на з'їзді Д. Чагдаржав зауважив, що всі мешканці Урянхаю – це монголи і тому мають підлягати Монголії (напередодні з'їзду він вів таку агітацію серед мешканців Маадинського хошуну). Проте представники всіх хошунів дійшли згоди щодо радянського “покровительства” у міжнародних справах. Представник Маадинського хошуну заявив, що навіть нова революційна Монголія у міжнародних справах йде не самостійно, а діє під проводом Радянської Росії. Таке твердження зустріло

гарячий відгук з'їзду [Дубровский 1957, 293]. Цей аргумент лунав на з'їзді й надалі, мовляв, тувинці аніскільки не розійдуться з революційною Монголією, яка тепер влаштовує своє життя також під проводом Радянської Росії.

14 серпня 1921 року хурал проголосив створення незалежної Народної Республіки Танну-Туви²⁰ зі столицею – м. Кизил. Республіка мала бути самостійна у внутрішньому управлінні, а в міжнародних стосунках – виступати під протекторатом Росії. Хурал, зокрема, постановив називати корінних мешканців Урянхаю танну-тувинським народом, а Хазутський хошун, як той, що мешкає в Монголії²¹, виключити зі складу Туви. Таке рішення сприймається сучасними тувинськими дослідниками неоднозначно: хтось шкодує про такий крок, хтось наводить його як приклад вирішення національного питання, налагодження добросусідських відносин. Була створена Загальна Центральна Рада (уряд), до складу якої ввійшли колишні хошунні нойони. Головою уряду затвердили О. Соднам-Балчира, який через місяць, посилаючись на хворобу, відмовився від цієї посади, тому функції глави уряду тимчасово виконував М. Буян-Бадирги [История Тувы 2007, 127].

Можна погодитися з такими висновками російської дослідниці Н. Москаленко щодо Установчого хуралу: по-перше, питання про створення суверенної тувинської держави було поставлене російськими більшовиками²², які цілеспрямовано готували до цієї акції тувинське населення; по-друге, глави тувинських хошунів не мали єдиної уяви про майбутнє своєї країни [Москаленко 2004, 82–83]. На незалежності наполягли представники хемчицьких хошунів; інші просто приєдналися до їхньої позиції. Такий вибір, насамперед М. Буян-Бадирги, не дивує, оскільки все-ж таки йшлося про незалежність для його народу. Нойон вірив, що, попри деякі обмеження, це буде саме незалежність. Проте, навіть у процесі самого з'їзду

²⁰ Зазвичай, для характеристики Туви періоду 1921–1944 років вживають єдину аббревіатуру: ТНР (Тувинська Народна Республіка). Офіційно ця назва побутувала в період 1926–1930 років.

²¹ Кочовища Хазутського (до 1878 року – Хубсугульського) хошуну знаходилися в районі озера Хубсугул (інша назва – Косогол) і західніше від нього (басейн р. Шишкіта). До нюансів, пов'язаних із цим хошуном, ми повернемося нижче.

²² Можна навіть сказати, що окремим більшовиком.

зіткнувся з радянським тиском. При обговоренні питання рівності всіх перед законом, Буян-Бадирги був змушений прямо сказати: “Мені здається, що вирішивши найголовніше для нас питання про самовизначення за допомогою представників Радянської Росії, в рішенні всіх інших питань необхідно надати повну самостійність представникам Танну-Тува, оскільки вони знають своє життя та звичаї і, керуючись багаторічним досвідом, вирішать їх вірніше” [Дубровский 1957, 293]. На жаль, такої повної самостійності тувинці не отримали. Символічно, що в самому російському тексті протоколу з’їзду слово “покровительство” рукою Саф’янова виправлене на “керівництво”.

За словами Чан Кайші, у серпні 1921 р. радянські війська з Сибіру зайняли Танну-Урянхай, де був утворений маріонетковий уряд і проголошена конституція радянського зразку. Тим самим Танну-Урянхай став першим сателітом Радянської Росії [Цзян Чжунчжэн 2009, 124]. На думку деяких дослідників, у 1921 році, по суті, був відновлений протекторат над Тувою, щоправда, у більш завуальованому вигляді [Льюис 1995, 53]. Разом із тим видається справедливим твердження, що проголошення Народної Республіки Танну-Туви виявилось певною мірою неочікуваним для керівництва РКП(б) та Комінтерну [Сат 2000, 12]. Більше того, виявляється, що ще до Установчого хуралу І. Саф’янова вже позбавили права представництва Реввійськради та Сибревкому і взагалі намагались відкликати з Урянхаю. Про це, зокрема йдеться в листі Б. Шумяцького до наркома закордонних справ: “Щоб покласти край діям Саф’янова, я позбавив його мандату Реввійськради 5-ї армії та наполягав перед Сибревкомом на його відкликанні. Одночасно з цим я вказував Вам, шановний Георгій Васильович, що єдиним вирішенням Урянхайського питання я вважаю включення його до сфери впливу Монг. Наррепартії. Цим наша дружба з урянхайцями стане дійсною. Монголи ж упродовж, у крайньому разі, 5–6 місяців не будуть наполягати на вирішенні урянхайського питання. ...Разом із Сиббюро ЦК РКП та Сибревкомом нами був досягнутий спільний погляд на урянхайське питання. ...Сибревком також позбавив Саф’янова виданого йому мандата та відкликав його”²³. Проте Саф’янов, – оповідає Шумяцький, – користуючись тим, що гідного наступника було

²³ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 154. – Ед. хр. 97. – Л. 55.

важко знайти, продовжував вести розпочату роботу, результатом якої став вищезгаданий з'їзд. Отже, робота Саф'янова в Урянхаї призвела до того, що: 1) Урянхайський край примусово відривається від Монголії; 2) у взаємовідносини різних племен Урянхаю вноситься певна ворожнеча шляхом насильницького поширення постанови двох хемчицьких хошунів на всі інші хошуни Урянхайського краю; 3) замість встановлення між РСФФР та урянхайцями господарських відносин на засаді взаємного товарообміну вводиться загарбницька імперська політика, на кшталт надання росіянам виключного права на експлуатацію природних багатств Урянхаю²⁴; 4) замість підлягання всіх громадян єдиному загальному закону країни – для російських колоністів вводиться екстериторіальність шляхом утворення єдиної радянської колонії на теренах Урянхайського краю – РСТК²⁵. Б. Шумяцький продовжував: за останніми новинами з Урги, урянхайські події сильно нервують Народний уряд, який наполягає на скорішому відкликанні Саф'янова та вправленні тієї лінії, яку він там проводив. Новий уповноважений Ф. Фальський, на думку Шумяцького, й мав направити вирішення урянхайського питання “по бажаній та необхідній для нас лінії”²⁶.

Отака, врешті-решт, справедлива оцінка подій. Особливо цікаві (у світлі тодішнього розвитку тувинської державності) твердження у третій та четвертій позиціях. Фактор радянської колонії, непідвладної тувинському уряду, на багато років став гострою проблемою у взаєминах між Тувою та СРСР, доки у 1932 році статус РСТК не був змінений. Постає питання й про чинність рішень самого з'їзду, оскільки людина, яка його влаштувала і підписувала рішення від імені радянської сторони, взагалі діяла самочинно і навіть права офіційно представляти позицію сибірських більшовиків була позбавлена. Особистість Саф'янова як революціонера, з одного боку, та вихідця з російського купецького середовища – з другого, суттєво відбилася на рішеннях, прийнятих з'їздом. Мабуть, він дійсно

²⁴ На з'їзді була прийнята й така пропозиція російської делегації: оренду платню за землю та ліс з російських колоністів, як “принципово неприйнятну для росіян”, не вискувати, а надати замість цього матеріальну допомогу тувинському урядові [Дубровский 1956, 301].

²⁵ Російська самоуправна трудова колонія (1922–1932).

²⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 154. – Ед. хр. 97. – Л. 57.

вважав, що допомагає тувинцям, разом із тим, всіляко забезпечивши права російської колонії, як можна підозрювати, на шкоду тому ж таки невеликому незаможному народові.

17 серпня 1921 року Сиббюро ЦК РКП(б) заслухало інформацію Б. Шумяцького про Урянхай. Дії з організації в Туві Рад не були схвалені. 1 вересня 1921 року Сиббюро відправило Саф'янову свої вказівки “про дотримання політичної обережності в політичному відношенні”: “...Сиббюро ЦК РКП вважає потрібним указати, що воно не поділяє тієї лінії, що її, як видно, Ви проводите в Урянхай. Впровадження протекторату Радросії над Урянхаєм буде великою політичною помилкою і незабаром пошкодить наші стосунки з Монголією. З нашої точки зору, Урянхай має входити на широких автономних засадах до складу Монголії” [Дальневосточная политика... 1996, 304]. Тоді сподівалися, що урянхайське питання вдасться вирівняти загальною радянською дипломатичною лінією по Монголії взагалі²⁷. Це, зокрема, засвідчує лист з НКЗС до свого уповноваженого у Сибіру та Монголії Б. Шумяцького (від 09.1921). В листі, зокрема, йшлося: “Сиббюро прийняло Ваші тези і ми зі свого боку звідси приєдналися до того, щоб представити Урянхайський край, як поле діяльності Нарревпартії. Я [Г. Чичерін. – *Прим. авт.*] надіслав по проводу заклик до урянхайського народу, що відповідає прийнятим Сиббюро тезам. Я надіслав точно таку ж відповідь монгольському міністру Бодо²⁸” [Барон Унгерн... 2004, 190]. В інструкції НКЗС новому уповноваженому в Урянхай йшлося: “...налагодити стосунки з урянхайцями так, щоб, відразу не показуючи російській ломки всієї загарбницької політики Саф'янова і різко не ламаючи створені організації та стосунки, тим не менше, почати проводити політику самостійності урянхайців, спочатку хоча б у формі створення Урянхайської народно-революційної партії. Програма партії має бути схожа з монгольською плюс урянхайські особливості, маючи при цьому на увазі, що в майбутньому Урянхай може увійти до складу Монгольської Федерації” [цит. за: Шурхуу 2001, 107–108]. В одному з комінтернівських документів (від 21.06.1922) зазначалося, що результатом колишнього господарювання в краї

²⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 154. – Ед. хр. 105. – Л. 96.

²⁸ Д. Бодо – один із засновників МНП, прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Народного уряду.

“...стала національна ненависть і недовіра до сусідніх країн і прагнення до незалежності. ...Це прагнення урянхів нашими попередниками було мало використане й те неправильно, завдяки чому створилася деяка недовіра до нашої щирої національної та колоніальної політики. Із приїздом до Урянхаю нового вповноваженого НКЗС – т. Фальського й у результаті нашої дев’ятимісячної роботи ця недовіра майже розсіялася...”²⁹

Отже, видається сумнівною думка деяких дослідників, що точка зору Саф’янова відповідала політиці радянського уряду. В такому разі, навіщо було відкликати людину, яка так вдало проводила політичну лінію своєї країни? Причому відкликати ще до проведення Установчого з’їзду, всіяко засуджувати його діяльність у внутрішньому листуванні як лінію, що потребує негайного виправлення? Нам вважається, що впродовж низки років радянська дипломатія не могла визначитися щодо долі Туви, хоча й скористалася, зрештою, плодами праці колишнього уповноваженого. І. Саф’янова невдовзі потому виключили з партії і вислали з Туви³⁰, на думку окремих дослідників, лише тому, що він був реальним лідером у регіоні, авторитетним і у російському, й у тувинському середовищі [Стабільність і конфлікт... 2005, 200; див. також: Моллеров 2009а].

Авантюрна діяльність І. Саф’янова викликала обурення не лише з боку радянського керівництва, а й з боку Монголії. Щоб внести ясність у стосунки Урянхаю та Радянської Росії та заспокоїти монголів, НКЗС оприлюднив звернення Г. Чичеріна до урянхайського народу (від 14.09.1921), де зазначалося, що Радянська Росія не розглядає цю територію (Урянхай) як свою і жодних видів на неї не має. Далі йшлося: “Російський уряд не виводить жодних прав для себе з тієї обставини, що на теренах Урянхайського краю є численні російські поселенці. Він, однак, вважає за необхідне дійти з урянхайським народом та з органами його державного управління згоди щодо охорони безпеки та інтересів цих колоністів, російських робітників і селян, які мешкають в Урянхайському краї, в жодному разі не допускаючи при цьому насильницького захоплення урянхайських земель” [Дубровский 1957, 303]. Підкреслювалось, що

²⁹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 16. – Л. 15.

³⁰ Восени 1922 року І. Саф’янова виключили з лав РКП(б), а невдовзі він був змушений назавжди залишити Туву [Дацьшен, Ондар, 2007, 254].

вступ радянських військ на терени Урянхаю є тимчасовим, запровадженим задля остаточного знешкодження білогвардійців. Як тільки, мовляв, буде досягнуто безпеки Урянхайського краю та кордонів Радянської Росії, радянські військові частини негайно виведуть за межі Туви.

Під час радянсько-монгольських переговорів восени 1921 року серед інших гострих проблем постало й урянхайське питання. У Декларації монгольського уряду, з якою виступила на переговорах делегація, стисло викладалися аргументи монголів щодо прав на Туву (адміністративна підпорядкованість за династії Цін, бажання тувинських нойонів увійти до складу Монгольської держави після 1911 р). Декларація зазначала: “Просимо віддати наказ про невтручання в справи Монгольської крайової влади з управління Урянхайським краєм, що незаперечно належить Монголії. Народний уряд Монголії вважає Урянхайський край невід’ємною частиною Монгольської держави” [цит. за: Рошин 1999, 75]. У запропонованому делегацією проекті договору також вказувалося: з огляду на те, що Урянхайський край є споконвічним володінням Середньої Держави, з цього моменту радянський уряд не буде в жодному разі зазіхати на володіння краєм.

Глава монгольської делегації С. Данзан засудив діяльність І. Саф’янова зі створення самостійної тувинської держави і вказав, що той став нацьковувати на повноважного представника МНП частину урянхайців, які погано знаються на політиці. Отже, монгольському представникові довелося повернутися назад, не здійснивши основних завдань свого уряду щодо зв’язків із тувинським народом та об’єднання його з основною Монголією. Данзан запропонував включити до тексту угоди пункт про те, що цей край буде знаходитися під владою та управлінням Народного уряду Монголії. На думку монгольської делегації, тувинців, за їхнім побутом, культурою та історією, не можна розглядати як окремих (особливий) народ. З історії видно, що й до розгрому Джунгарського ханства (1755) ними управляли монгольські князі. Тувинці у жодному разі не зможуть бути автономною самостійною державою, оскільки їх всього 50 тисяч осіб: “Отже, про їхню самостійність говорити серйозно не доводиться, вони мають приєднатися чи до Росії, чи до Китаю, чи до Монголії” [цит. за: Шурхуу 2001, 109].

С. Данзан також направив Г. Чичеріну лист (від 26.10.21) наступного змісту. Мовляв, танну-урянхайський народ, його хошуни та сомони, за часів Цінської династії, впродовж понад двохсот років перебували під проводом військового губернатора Уясуаю. Інші хошуни цього народу управлялися й сплачували податки п'яти халхаським хошунам. Незважаючи на це, під час правління останнього цінського імператора російський уряд взявся за колонізацію країни урянхайців, будівлю міст та селищ, підготовляючи таким шляхом остаточну анексію країни. Згодом, по відторгненні Монголії від Китаю та оголошенні незалежності, правлячі прошарки Урянхайської країни й народ, хоча й заявили про своє бажання ввійти до складу рідної їм за походженням, побутом та єдиновірної монгольської держави, і фактично влада уряду Монголії поширювалася на танну-урянхайців, колишній імператорський уряд Росії оголосив урянхайців, як таких, що не мають жодної дотичності та зв'язку з Монголією [Шинкарев 2006, 2, 401–402].

Радянське керівництво, навпаки, вважало, що зарано казати про передачу Туви Монголії до визначення міжнародного статусу останньої та зміцнення Народного уряду. Воно стверджувало, що Радянська Росія ні в чому не буде протидіяти самовизначенню тувинського народу. Мовляв, питання щодо приєднання Урянхаю до Монголії є справою домовленості монгольського уряду з тувинським народом.

31 жовтня 1921 року Б. Шумяцький писав Г. Чичеріну: “Учора під час обговорення пункту про урянхайське питання монголделегатія виявила завзяте бажання включити у договір вказівку, що цей край управляється Народним Урядом Монголії, і виразно заперечувала проти вказівки на самовизначення урянхайського народу” [цит. за: Шинкарев 2006, 2, 70]. У пізнішому листі Охтіну³¹ та Рінчино (від 19.11.1921) розсерджений Шумяцький зазначав: “...РСФРР заявила вголос, що не розглядає Урянхайський край своїм і не мислить його самовизначення поза зв'язком з визвольним рухом Монголії взагалі. ...Данзан та інші вперлися й беззастережно вимагали визнання в угоді вже тепер, що Урянхкрай буде перебувати під владою Народного Уряду. При цьому Данзан, наприклад, договорився,

³¹ А. Охтін – заступник повпреда РСФРР у Монголії в 1921–1922 роках.

до повного заперечення програми Нарревпартії про самовизначення і про федерацію” [цит. за: Шинкарев 2006, 2, 74].

В результаті важких переговорів монголи погодилися не включати пункт про Урянхай до тексту угоди. За пропозицією монгольської делегації, до протоколу навіть не вносили дискусії щодо Урянхайського краю. Монгольський прем'єр-міністр Д. Бодо, разом із іншими членами Народного уряду, в грудні 1921 року почав виражати незадоволення радянською політикою, що поступово зростало серед монгольської правлячої еліти. В рекомендаціях радянських представників вона вбачала прояви російського імперіалізму, прагнення Радянської Росії превалювати в Монголії, не даючи останній взамін нічого або даючи замало. Д. Бодо, зокрема, казав про загарбницьку політику Радянської Росії, “що виразилося у двозначній постановці питання про Урянхай у Москві при укладанні угоди”, – про що передав йому один з прибулих делегатів [цит. за: Ломакина 2006, 125].

Відвідавши Туву в 1929 році, австрійський сінолог О. Менхен-Хельфен написав: “Впродовж багатьох століть Тува була монгольською територією; тувинці ніколи не мали на думці відокремитися від Монголії. Ці дві країни мають ту ж саму економічну систему й ту ж саму релігію. Адміністративною мовою Туви була й монгольська. Зрозуміло тому, що тувинці після краху іноземного панування, китайського, пізніше царського, розглядали себе виключно як належних до Монголії, монголи розцінювали Туву як монгольську провінцію” [Mänchen-Helfen 1931, 18].

Несподіване виникнення Тувинської держави стало можливим як завдяки суперечливій політичній ситуації у далекосхідному регіоні, так і внаслідок ролі особистості в історії. Наразі важко сказати, як би склалася доля Туви за умов відсутності в Урянхайському краї у 1921 році Інокентія Саф'янова. Чи виступили б з власної ініціативи нойони хемчицьких хошунів за самостійність Урянхаю? Проте від 1921 року Тува жила в політичних та економічних умовах, вироблених Установчим хуралом. Далеко не всі постанови, нав'язані Саф'яновим, виявилися вдалимими – наприклад, екстериторіальність РСТК, низька орендна платня з російських колоністів тощо, – у 1920-ті роки сприяли загостренню міжнаціональних стосунків у Туві. З одного боку, – Тувинська держава з точки зору права

націй на самовизначення – явище, безумовно, позитивне, і на цьому шляху тувинці здобули свою писемність, відтак зберегли власну мову та самобутню культуру. З другого, – рішення Установчого з'їзду самі більшовики відразу визначили як відновлення російського протекторату. Молода держава отримувала значну допомогу від СРСР, проте користувалась обмеженим суверенітетом. Монгольський уряд продовжував сприймати Урянхайський край як частину Монголії. На жаль, об'єднання Туви та Монголії так і не стало справою домовленості монгольського уряду з тувинським народом, залежачи від геополітичних розрахунків більшовиків.

Хемчицьке повстання (1924)

У березні 1922 року тувинський уряд звернувся до уряду Зовнішньої Монголії з повідомленням про утворення самостійної Народної Республіки Танну-Туви і з пропозицією встановити дружні стосунки між обома країнами. Монгольський уряд відмовився вступати в переговори з тувинським урядом, називаючи останній не інакше як “наші урянхайські власті”, відряджав туди своїх уповноважених, направляв листи та звернення. Урга та місцева монгольська влада (насамперед у Кобдо) продовжували надсилати всілякі циркулярні розпорядження з найрізноманітніших питань до окремих хошунів, оминаючи тувинський уряд. У 1922 році Народний уряд за згоди А. Охтіна відправляє до Кизила свого резидента з метою організації та поширення власної влади. Проте завдяки діям радянського консула Ф. Фальського³², монгольський посланник не потрапив до Туви. ЦК МНП направляє до ЦК ТНРП³³ та тувинського

³² 26 грудня 1921 року уповноважений НКЗС при Урянхайських Радянських військових частинах повідомляв тувинській стороні, що Росія та Монголія домовилися щодо самостійності Танну-Туви, а втручання монгольських представників у внутрішні справи Туви незаконне. Ф. Фальський пропонував тувинцям не їздити на з'їзд до Улангома (Західна Монголія) та оголосив, що радянські війська захищають незалежність тувинського народу [Дацышен, Ондар, 2007, 254–255].

³³ Тувинська народно-революційна партія, створена у лютому 1922 року (з 1922-го по 1926 рік – Танну-Тувинська народна партія; в науковій літературі зазвичай використовується єдина абревіатура – ТНРП).

дипломатичного відомства низку петицій і заяв про бажаність об'єднання Монголії та Туви, посилаючись на історичний досвід входження останньої до складу Цінської імперії. Зокрема, 17 вересня 1923 року у відповідь на ургинське звернення ЦК ТНРП заявляє: “У теперішній момент, урянхайський народ, об'єднаний загальним прагненням, для зміцнення своєї національності на основі самовизначення, організував свій народний уряд, який визнала Радянська Росія, про що було доведено до відома МНП. А проте МНП продовжує проводити стосовно народу Танну-Дива стару імперіалістичну політику” [цит. за: Лузянин 2003, 125–126]. У відповідь монгольський уряд направляє до Туви нове послання, вказуючи, що, як йому відомо, з огляду на відсутність одностайності Урянхай до сьогодні не визнаний радянським урядом: “Якщо спільні прагнення Урянхайського народу будуть спрямовані на організацію самостійної держави і його народний уряд буде визнаний Радянською Росією... проти цього наша партія та народний уряд не будуть заперечувати” [цит. за: Лузянин 2003, 126; більше про монголо-тувинське листування цих років див.: Дацьшен, Ондар, 2007, 255; История Тувы 2007, 324–326].

На початок 1924 року ситуація в Туві різко погіршилася через невдоволення аратів урядовою політикою в галузях землекористування, оподаткування, торгівлі, а також внаслідок діяльності анархістської групи т.зв. “Чудурак нам” (“Партія стиснутого кулака”). Її члени, прикриваючись гаслом боротьби з феодалами, відбирали худобу в населення, влаштовували п'яні оргії, били аратів [Шурхуу 2001, 110]. У краї зростала недовіра й ворожість до російських колоністів і загалом до СРСР. На ґрунті перепису населення та худоби, за постановою II з'їзду ТНРП (07.1923), поширилися чутки, що перепис проводиться для майбутньої реквізиції. Повстання спалахнуло в Ангорському суме³⁴ 22 січня 1924 року. Повстанці напали на уряд, проте заколот вдалося ліквідувати. Заарештували 25 осіб повстанців – росіян та тувинців [див. також: Документи 2008, 311–312]. Слідство з'ясувало, що приводом до виступу послужив податок з

³⁴ Суме (монг.) – храм у Монголії, Туві, Забайкаллі, при якому лами не мешкали постійно, а лише збиралися для релігійних відправ. Цю назву отримували також невеликі монастирі та ті, що споруджувалися на кошти китайського імператора (в китайській архітектурній традиції).

великої худоби³⁵. Справа в тому, що єдиною прибутковою частиною тувинського бюджету були податки з особистої худоби аратів. Збільшення ж податку на поголів'я рогатої худоби викликало зрозуміле незадоволення скотарів.

У березні 1924 року спалахнуло нове повстання, відоме в літературі під назвою Хемчицького. Сомони Шемі, Чиргаки, Чадан Хемчицького хошуну³⁶ спочатку висловлювали невдоволення, що їхню худобу обкладають високим податком. Повстанці у кількості 140 осіб вимагали: 1) замінити уряд, який перебуває під впливом росіян; 2) скасувати податки, земельний, загальноосвітній кодекси, кодекс про працю та соціальне страхування. Заколотники розграбували кілька торговельних держустанов, одночасно вербуючи однодумців, а потім зайняли хошунну раду та захопили всіх її членів³⁷. Звернення до повстанців із закликом розійтися, випущене тувинським урядом, успіху не мало.

За даними на квітень 1924 року, повстанців нараховувалося вже до 600 осіб, частина з них була добре озброєна, мала вогнеприпаси, проте більшість – лише мисливську зброю. Райони повстання – Хемчик – Шагонар³⁸. Частина заколотників прагнула встановити свій кордон вздовж правого берега р. Ус. Отже, загін повстанців наблизився до радянського кордону (Усть-Усинського) на відстань 300 верст. Для ліквідації повстання було висунуто військовий загін у 200 осіб (100 росіян та 100 тувинців), який під час першого бою з повстанцями втратив 5 вбитими та 3 пораненими. Загін, за нестачі боеприпасів, став триматися оборонної тактики. Радянські спецслужби зазначали, що в Туві політика з ліквідації повстання не вироблена, планується задіяти мирні шляхи, вдавшись до переговорів. Повстанці, мовляв, зайняті формуванням і оперативних планів не мають, очікують нападу з боку загону. Частина заколотників має намір роззброїти прикордонну охорону. Серед повстанців циркулюють чутки, що “для їхньої ліквідації СРСР війська не кине, оскільки це

³⁵ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 154. – Ед. хр. 224. – Л. 109.

³⁶ З 1923 року Танну-Тува адміністративно поділялася на шість хошунів: Хемчицький, Улуг-Хемський, Тес-Хемський, Салчацький, Уюцький і Тоджинський. Хемчицький хошун утворився з Бейсе-хошуна і Даа-хошуна.

³⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 154. – Ед. хр. 224. – Л. 109.

³⁸ Шагонар (тув. *Шагаан-Арыг*) – адміністративний центр Улуг-Хемського хошуну.

порушить суверенітет Урянхаю з Монголією, й інші країни у такому випадку можуть оголосити СРСР війну³⁹. Для оборони прикордонної смуги радянською стороною було вирішено: 1) закрити приплив людей через кордон; 2) не допускати ввозу до Урянхаю боєприпасів та зброї; 3) в районі Усть-Усинське вилучити у мисливців зброю та боєприпаси і призупинити їхнє поширення держорганами торгівлі; 4) в Усинському районі запровадити військовий стан.

З часом повстанці захопили Шемі, Чиргаки та Улуг-Аянгати, зайняли Чадан (центр західних хошунів). Головним політичним гаслом повстанців стала вимога приєднання Туви до Зовнішньої Монголії [Сейфулин 1954, 79]. Зокрема князь О. Соднам-Балчир, міністр юстиції (1923–1924), з Кизила направив монгольському урядові заяву з проханням прийняти Туву до складу Монголії. Повстанці активно залучали авторитет духовенства. Один із лідерів повстанців, лама Сумунак, проголосив себе ханом Хемчицького хошуну. О. Баїр (прем'єр-міністр ТНР у 1938–1941 рр.) пригадував такий епізод із перебігу повстання. Група солдатів на чолі з О. Курседі (головою ТНРП з 9.07.1923 по 15.03.1924) та Булчуном, міністром оборони і внутрішніх справ, уночі, у Верхньо-Чаданському хуре⁴⁰ розстріляли повстанців, що спали. Становище загострилося – майже всі місцеві арати перейшли на бік заколотників. Озброєні арати заблокували вхід до хуре, де засіла група О. Курседі та Булчуна, та оточили будинок хошунної адміністрації, в якому знаходилася друга група солдатів, посланих для наведення порядку. Штаб повстанців у Чадані терміново відвідав прем'єр-міністр Туви М. Буян-Бадирги (колишній правитель Хемчицького хошуну), який умовив аратів зняти блокаду [Шойгу 2001, 116]. Він умовив їх відпустити заарештованих робітників хошунного управління, й нібито частина бунтівників погодилася скласти зброю. Коли повстання спалахнуло з новою силою (нібито за моральної підтримки кобдоського сайда⁴¹), він разом із урядовим зведеним загonom повернувся до Кизила, знову посів посаду прем'єра і вимагав рішучих

³⁹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 154. – Ед. хр. 224. – Л. 109.

⁴⁰ Верхньо-Чаданське хуре (тув. *Устуу-Хурээ*) – розташований поблизу м. Чадан найкрупніший буддистський храм у тодішній Туві.

⁴¹ У лютому 1922 р. у Кобдо була створена посада сайда – представника Урги, який займався внутрішніми питаннями, пов'язаними з Кобдоським округом.

дій для придушення повстання, з чим не погодилися інші урядовці. На конференції ТНРП у квітні 1924 р. Буян-Бадирги сказав, що по прибутті урядового загону до місця подій “розбійники не заспокоїлись, почали військові дії... Кілька людей загинуло, переговори стало вести неможливо. Довелося загонам повернутися назад” [цит. за: Саая, Сат 2006, 160]. У рішенні конференції йшлося про необхідність вилучення бойової зброї в населення, обов’язкової уплати податків, дотримання державної дисципліни, припинення шкідливих чуток, підвищення освітнього та політичного рівня аратів [Історія Тувы 2007, 154].

Як тільки спалахнуло повстання, кобдоський сайд надіслав до Хемчику спочатку одного свого уповноваженого, потім другого. Останній уповноважений фактично і навіть офіційно керував усіма справами хошуну до самого роззброєння повстанців. Він навіть давав офіційні відповіді на урядові листи до влади хошуну⁴². На думку радянської сторони, влада Західної Монголії, насамперед кобдоський сайд, вели дуже енергійну, спочатку підпільну, а потім і явну роботу проти уряду, прагнучи схилити суспільну думку у бік приєднання до Монголії.

У квітні 1924 року секретар Урянхайського Районного бюро РКП(б) Я. Чугунов писав партизанському командирі С. Кочетову: “Районне Бюро ставить Вам до відома про свою постанову, що відбулася 12 квітня 1924 року з питання воєнних дій у Кемчицькому районі. Беручи до уваги політичну обстановку Урянхаю, Рай-Бюро знаходить неможливим ведення воєнних операцій, характер яких буде мати вигляд «оголошення війни Кемчуку» за активної участі колоністських частин. Вказане положення ясно, що мусить вилитися у форму війни росіян з тувинцями, від чого ми безумовно повинні у теперішній обстановці утриматись... не можна виключати у подальшому можливості виступу Кемчужан у ролі тих, хто проголосив війну Колоністам, після чого цілком природно мають відбутися інші дії з нашого боку” [цит. за: Стабильность и конфликт... 2005, 198].

Монгольський уряд у квітні 1924 року вручив радянському урядові дві ноти в усній та письмовій формі, де знову звертав увагу на “насилльницьке утворення урянхайського уряду російською червоною

⁴² РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 1. – Л. 11.

партією” і висував колишні обґрунтування на користь приєднання Туви до Монголії. Поза тим, монгольська сторона повідомляла про рішення направити до краю спеціального уповноваженого задля нормалізації становища і просила радянський уряд надіслати туди власну комісію⁴³. Г. Чичерін відповів, що радянська комісія поїде зовсім не з метою обговорювати з монгольськими представниками питання про Урянхай. Тому завданням монгольського представника є розслідування дій монгольських властей, а радянської комісії – розслідування дій російських колоністів та уповноваженого. Радянській комісії, відрядженій до Туви у червні 1924 року, надавалося право зв'язку з Сибревкомом і, у випадку необхідності, – право провести певне переміщення військ чи, “вірніше кажучи, введення наших частин до Урянхайського краю” [цит. за: Шурхуу 2001, 110–111]. Врешті-решт, у ході хемчицьких подій до Туви були введені додаткові частини Червоної Армії (кавалерійський ескадрон 26-ї стрілецької дивізії) [Москаленко 2004, 98].

Радянські спецслужби вважали, що політична сторона руху впливає із заплутаності взаємин Туви та Монголії, за наявності невдоволення місцевого населення політикою тувинського уряду. Керівна ідейна сторона руху належить, буцімто, Західній Монголії. В депеші НКЗС⁴⁴ О. Васильєву⁴⁵ зазначалося: “Ми все-таки переконані, що цей рух є контрреволюційним, інспірується агентами Монголії, зокрема Рінчино, який думає приєднати таким шляхом Урянхайський край до Монголії... Ми завжди мали на увазі, що Урянхай, за сприятливих міжнародних умов для Монголії, так чи інакше буде знаходитися у зв'язку з Монгольською державою. Раніше ми прямо казали, що Урянхай увійде до Федерації Монголії. Рінчино має знати, що задумане ним вирішення урянхайського питання лише зашкодить подальшій роботі у цьому напрямку” [цит. за: Шурхуу 2001, 111–112]. Натомість Е.-Д. Рінчино у листі до Й. Сталіна та Г. Чичеріна (січень 1925 р.) обурено зазначав: “...у питанні щодо

⁴³ 13 травня 1924 року монгольський уряд відправив ноту на адресу НКЗС СРСР, в якій засуджувалися дії тувинського уряду і висловлювався намір взяти під захист повстанців і весь тувинський народ [История Тувы 2007, 328].

⁴⁴ Від 3 червня 1924 року.

⁴⁵ О. Васильєв – перший повноважний представник СРСР у МНР (1924–1925).

Урянхаю тут в Урзі ходять чутки, що якісь агенти ДПУ донесли в Москву, що ініціатором повстання в Урянхаї є я. І ці чутки ніби підтверджуються Вашою телеграмою, де Ви писали про панмонголістів, які псують стан справ, і з цього приводу ви зверталися до мене... Треба сказати найкатегоричніше, що цього повстання й уві сні не бачив, не те щоб бути його ініціатором. Бо в мене є розуміння перспектив і почуття відповідальності” [Ринчино 1994, 134]. Разом із тим у червні 1924 р. МЗС Монголії офіційно заявило, що політика Росії веде до зубожіння тувинців [Дацышен, Ондар 2007, 256].

На початку липня 1924 року до Кизила прибула і приступила до вивчення ситуації комісія ЦВК СРСР на чолі з Надзвичайним і повноважним представником СРСР Я. Давтяном⁴⁶. 3 липня 1924 року він відсилає листа до тувинського уряду, в якому заперечує чутки, ніби радянський уряд вже домовився з монгольськими колегами щодо негайного приєднання Урянхаю до Монголії. В листі підкреслювалося, що радянський уряд завжди вважав, що возз'єднання Урянхаю з Монголією має відбутися не шляхом насильницького поработіння Монголією тувинського народу, а шляхом тривалого процесу зближення обох народів в їхній визвольно-революційній роботі. Питання про взаємини між Урянхаєм та Монголією має вирішуватися згідно з інтересами та бажанням самого тувинського народу [Москаленко 2004, 99].

Радянська комісія, ретельно ознайомившись з історією та характером повстання за наявними матеріалами, шляхом низки нарад та опитувань, вжила кроків задля мирної ліквідації повстання. Проте тут з'ясувалося “з усією очевидністю, що активними керівниками повстанців є монгольські чиновники і що, отже, без переговорів із монголами мирно ліквідувати повстання неможливо. Ми стояли перед дилемою – чи негайно зброєю придушити повстання і поновити колишню адміністрацію (що було неважко зробити навіть місцевими російсько-тувинськими силами), чи дочекатися приїзду

⁴⁶ Я. Давтян – перший керівник Закордонного відділу Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК) – зовнішньої розвідки – у 1920–1921 роках; у 1922–1923 роках працював у Пекіні, де діяв за двома напрямками: по лінії радника НКЗС та резидента зовнішньої розвідки Закордонного відділу ВНК. Причому за другим напрямком він практично виконував роль головного керівника не менш ніж десяти регіональних резидентур радянської розвідки в Китаї [Усов 2002, 98].

монгольського представника для того, щоб вичерпати всі мирні можливості. Ми зупинилися на останньому, зробивши тим часом низку безуспішних спроб безпосередньо зв'язатися з повстанцями²⁴⁷. Мовляв, монгольським чиновникам і, в першу чергу, кобдоському сайду та його представнику, належала дуже активна роль у справі виникнення, підтримки повстання та керівництва повстанцями. На думку радянської сторони, монголи скористалися невдоволенням реакційних елементів революційною діяльністю уряду, щоб розвинути агітацію за приєднання краю до Монголії. Нескінченні листи, що відправлялися повстанцями до Урги та Кобдо, поряд зі скаргами на дії уряду, повні саме подібних політичних декларацій. Мовляв, посилалися численні емісари в обидва боки, писалися всілякі листи від імені того чи іншого хошуну (переважно Хемчицького), в яких народ скаржився на утиски та прохав приєднати Туву до Монголії. Що ці листи та декларації не відбивають дійсних прагнень народу, видно з протоколів усіх з'їздів (на яких, до речі, керівну роль грали завжди представники Хемчицького хошуну) та численних інших заяв. Аналізуючи всі факти повстання, – зазначали члени комісії, – не залишається сумнівів у тому, що від імені народу намагалися говорити колишні багатії та чиновники, незадоволені, як податковою, так і, взагалі, занадто революційною роботою уряду. “Ця інтриганська роль монголів, спрямована на те, щоб сепаратно розв'язати урянхайське питання і поставити нас перед доконаним фактом, підтверджується численними фактами та документами...”²⁴⁸

Зважаючи на звернення хошунів до монгольського уряду з проханням про приєднання Туви до Монголії, ЦК ТНРП в липні 1924 року прийняв спеціальну постанову, де відзначалася величезна допомога СРСР у запровадженні народно-демократичного ладу в Туві та висловлювалося тверде бажання зберегти незалежність своєї республіки. 24 липня 1924 року до Кизила прибув представляти Монголію Надзвичайний уповноважений Народного уряду Х. Максарджаб. Такий вибір був сприйнятий місцевими владними колами як ворожий випад проти тувинської влади. За словами Давтяна, Максарджаб був відомий як ярий панмоголіст і прихильник

⁴⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 1. – Л. 18.

⁴⁸ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 1. – Л. 11.

придушення тувинської самостійності⁴⁹. Хоча він на кожному кроці підкреслював готовність йти нога в ногу з СРСР, на думку радянського представника, позиція Максарджаба була непримиренною щодо тувинського уряду. Він наполягав на тому, щоб викликати представників усіх хошунів задля вислуховування не лише їхніх скарг, а й думки щодо приєднання Туви до Монголії. Ліквідацію повстання Максарджаб бачив у тому, щоб роззброїти обидві сторони, тобто не лише повстанців, а й тувинський уряд. Максарджаб також мав перевірити правильність дій кобдоського сайда. Представник Монголії навіть не бажав нанести візит членам уряду, натомість чекаючи їхнього візиту до себе, як до начальства.

В інструкції, наданій Максарджабу, вказувалося, що тувинський народ є за релігією та походженням однаковим із Монголією. Мовляв, коли був утворений автономний уряд, всі тувинці з задоволенням прийняли підданство Монголії і за Кяхтинською угодою (1915)⁵⁰

⁴⁹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 1. – Л. 19.

⁵⁰ У ст. 11 Кяхтинської угоди 1915 р. визначалися кордони Зовнішньої Монголії: “Територію автономної Зовнішньої Монголії становлять згідно 4-ї статті нот, обмінених між Росією та Китаєм 23 жовтня 1913 року (5-го числа 11-го місяця 2-го року Китайської Республіки), області, що перебували у веденні китайського амбана в Урзі, цзяньцзюня в Улясутаї та китайського амбана в Кобдо, причому кордоном з Китаєм служать кордони хошунів чотирьох аймаків Халхи та Кобдоського округу, суміжних на сході – з Хулун-Буїрським округом, на півдні – з Внутрішньою Монголією, на південному заході – з Сінцзянською провінцією і на заході – з Алтайським округом. Формальне розмежування між Китаєм та автономною Зовнішньою Монголією буде зроблено особливою комісією з делегатів Росії, Китаю та автономної Зовнішньої Монголії, причому до початку робіт з розмежування треба приступити не пізніше двох років від дня підписання даної угоди” [цит. за: Белов 1999, 154]. На думку дослідників, північний кордон цієї статтею не визначався, отже, Росія сподівалася з часом повернутися до розгляду питання про Урянхай, щоб змусити Китай та Монголію визнати російський протекторат. Проте у статті йдеться лише про кордони Монголії з Китаєм, на півночі же Монголія межувала лише з Урянхайським краєм і Росією. Якщо ж Урянхайський край входив до складу Зовнішньої Монголії як область, що була у веденні цзяньцзюня в Улясутаї, тоді китайських теренів на півночі не залишалося, тому про них у статті не згадували. Про кордони же з Росією у статті не йшлося. На цю статтю у майбутньому не раз посилалися тувинські правителі. Звичайно, російська сторона трактувала рішення Потрійної конференції по своєму, проте справедливості таких посилай, мабуть, усвідомлювала. Так, російський консул у Кобдо А. Хіонін

була досягнута домовленість із цього питання. Однак, із часу утворення Народного уряду Монголії, Танну-Урянхай, оголосивши про свою самостійність, створив власний народний уряд. Тому необхідно з'ясувати причину такої переємності: що це – воля всього підданого народу або чиясь інша? По-друге, останнім часом більшість урянхайського народу припинила підкорятися своєму урядові, а деякі хошуни стали виявляти йому відкриту непокору. Чи є у цій справі втручання з боку чиновників суміжних хошунів Монголії? Якщо це волевиявлення самого урянхайського народу, тоді треба з'ясувати, чому вони так вчиняли. По-третє, чи бажає віднині урянхайський народ продовжувати зберігати тувинський народний уряд або, слідуючи релігійно-родинним і давнім адміністративним зв'язкам, увійти до підданства Монголії? [Шурхуу 2001, III].

Внаслідок тривалих бесід із Давтяном Максарджаб був змушений відмовитися від низки своїх позицій. Представник СРСР твердо підкреслив неможливість обговорення питання про долю Туви, вказавши, що це належить до компетенції Москви та Урги. Він також зазначив, що вважає недоцільним якійсь “плебісцит” (до того ж, у таких вкрай ненормальних умовах – за наявності збройних угруповань і т.д.), мовляв, “у нас є ряд об'єктивніших даних”. Давтян наполягав, що в першу чергу необхідні: роззброєння повстанців, видача грабіжників і повернення законної адміністрації. Потім, через радянського консула в Туві І. Чичаєва⁵¹, Максарджабу дали “делікатно зрозуміти”, що йому необхідно нанести візит уряду, аби не опинитися відразу у незручному становищі. Одночасно Давтян запропонував спільну з урядом нараду, щоб обговорити ретельно всі обставини, пов'язані з виникненням і ходом повстання. Врешті-

---

у грудні 1918 р. писав: “Якими міркуваннями користувався наш Уряд, уступаючи Урянхай монголам, які ніколи їм не володіли і про нього не думали, сказати важко. Можливо, що ми не вважали свою позицію у цьому питанні достатньо сильною, а тому вирішили діяти у бік найменшого спротиву. Ми вважали, що з монголами ми домовимося набагато скоріше, ніж з китайцями...” [ГАРФ. – Ф. 200. – Оп. 1. – Ед. хр. 477. – Л. 127]. На думку окремих дослідників, Потрійна угода 1915 року залишила область автономною, проте все ще у межах сфери впливу Пекіна [Mawkanuli 2001, 500].

⁵¹ За словами російського китаїста В. Усова, І. Чичаєв “з 1924 р. резидент зовнішньої розвідки в Тувинській Республіці під «дахом» консула СРСР у Кизилі” [Усов 2002, 339].

решт, Максарджаб погодився з такою пропозицією⁵². Цікаво, що під час цієї наради голова Президії Малого Хуралу ТНР К. Дондук⁵³ виступив за приєднання Туви до Монголії. У пояснювальній записці щодо власної “антипартійної діяльності” Дондук зауважував: “Думка про те, що я в 3 році, будучи головою Малого хуралу, поділяв думку міністрів Оруйгу⁵⁴ і Німажап⁵⁵ про приєднання Туви до Монголії, що свою думку письмово оформив – це правильно. Свою думку про приєднання Туви до Монголії я ні від кого не приховував” [цит. за: Саая, Сат 2006, 154]. За словами радянського радника тувинського уряду П. Медведєва, влітку 1924 року Буян-Бадирги залишився єдиною постаттю в уряді, яка боролася за самостійність своєї країни [Москаленко 2004, 142].

26 липня 1924 року у Кизилі розпочалась нарада уповноважених представників СРСР та Монголії за участі діячів Танну-Туви⁵⁶. Наслідком усіх цих розмов і нарад із урядом став спільний лист до хемчицьких хошунів, у редакції Давтяна, в якому “ми категорично наказали повстанцям здати нашим уповноваженим у триденний термін усю зброю, здати справи законній адміністрації, видати нам грабіжників факторій Центросоюзу та Тувинського Держторгу і повернути назад усе награване”⁵⁷. Повстанцям також запропонували надіслати представників для викладення своїх пропозицій та скарг. Для виконання наказу до Хемчику надіслали спеціальну комісію, якій і вдалося досягти виконання усіх вимог. Було зібрано

⁵² РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 1. – Л. 19.

⁵³ К. Дондук в юності впродовж трьох років навчався в Урзі, в монастирській школі. Незабаром він кидав навчання, вертається додому й стає провідним ламою Чаданського хуре. В 1923 р. Куулар Дондук стає першим головою Президії Малого Хуралу Туви, працює на цій посаді до 1925 р.

⁵⁴ С. Оруйгу був обраний прем’єр-міністром і міністром закордонних справ на II Великому Хуралі ТНР (1924). В першому кварталі 1925 року С. Оруйгу був відсторонений з посади прем’єра (після конфлікту з радянським консулом І. Чичаєвим, відкликаним до СРСР) [більш. див.: РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 175. – Л. 3–7]. Наступником Оруйгу на посаді прем’єра став К. Дондук.

⁵⁵ М. Німажап – голова Президії Малого Хуралу ТНР (1925–1929).

⁵⁶ У сучасній тувинській літературі щодо цієї наради часто зустрічається визначення “міжнародна потрійна конференція представників урядів ТНР, СРСР та МНР”.

⁵⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 1. – Л. 20.

близько 250 гвинтівок із набоями, кілька револьверів, один кулемет і все це привезено до Кизила (зброю передали на зберігання радянському ескадрону). Одночасно радянський і монгольський представники через уряд розіслали листи до всіх інших хошунів, пропонуючи прислати усіх, хто має будь-які скарги. 5 серпня було призначено крайнім терміном для прибуття скаржників, який, за проханням місць, було подовжено до 11 серпня. Під час нарад тувинський уряд і Давтян вказували Максарджабу на неприпустиму поведінку монгольських чиновників і кобдоського сайда. За словами радянського представника, тувинський уряд навів цілий ряд переконливих фактів, що доводили грубе втручання влади Західної Монголії у внутрішні справи Танну-Туви. Мовляв, Максарджаб змушений був визнати дії представника кобдоського сайда непідходящими, що він і підтвердив у своєму листі до Давтяна від 27 серпня 1924 року⁵⁸. Самого кобдоського представника відіслали під конвоєм до Урги. Я. Давтян підкреслив, що монгольські чиновники мусять протидіяти переходу бунтарів на монгольську територію та заарештовувати їх [Саая, Сат 2006, 164]. Разом із тим численними даними уряд нібито довів, що народні маси приймають участь у державній роботі, і що з'їзди доводять повну солідарність місцевих представників із діяльністю уряду⁵⁹.

На 12 серпня 1924 року до Кизила з'їхалися близько 500 осіб з усіх тувинських хошунів. Прагнучи надати нараді організований характер і не припустити будь-яких “заздалегідь підтасованих політичних демонстрацій”, радянський представник запропонував Максарджабу попередньо розробити порядок денний. Унаслідок тривалих розмов представники, спільно з прем'єром, сильно скоротили перелік питань, винесених на обговорення, залишивши всього 5 пунктів і вирішивши по інших лише зробити належні роз'яснення. Впродовж наступних двох днів відбувалися безперервні наради з представниками з місць. Обговорювали проблему податків (які відтепер вирішили зменшити), утиски в релігійній сфері, примусове

⁵⁸ 25 серпня 1924 року Л. Карахан писав Г. Чичеріну: “За Урянхайські справи треба, мені здається, до монголів поставитись стриманіше. Треба точно встановити, хто і що робив, щоб не налаштувати їх проти нас саме тепер” [Переписка... 2008, 317].

⁵⁹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 1. – Л. 20.

відправлення дівчат до шкіл. Нарада також розглянула заяву Тес-Хемського та Салчацького хошунів із проханням про приєднання Туви до Монголії і вирішила, що ці вимоги не відбивають позиції населення хошунів. На цих нарадах було винесено ряд рішень і зроблено низку роз'яснень та заяв. Зрештою, представники хошунів роз'їхалися цілком задоволені та заспокоєні.

Остаточо ж повстання було придушене радянськими частинами наприкінці серпня (за деякими даними, восени) 1924 року [Сейфулин 1954, 80]. Організаторів повстання – 20 осіб – заарештували. Уряд і керівництво ТНРП, погодившись із висновками СРСР та Монголії, відпустили на волю заарештованих учасників повстання. Карні справи проти них були припинені [Шойгу 2001, 120]. За іншими даними, повстанців ще й оштрафували на різні суми [История Тувы 2007, 155].

Перед самим від'їздом 16 серпня 1924 року Надзвичайний повноважний представник СРСР Я. Давтян та Надзвичайний уповноважений Народного уряду Монголії Х. Максарджаб прийняли спільну декларацію, заявивши, що вони щиро прагнуть допомогти тувинському народові краще влаштувати своє життя і, перш за все, з'ясувати його дійсні наміри та інтереси з питання про приєднання до Монголії. Проте зазначалося, що це питання підлягає вирішенню лише поміж урядами СРСР та Монголії. Доти ж сторони домовилися офіційно іменувати уряд, що існує в Урянхаї, як “Танну-Тувинський народний уряд”. У зверненні Максарджабу, зокрема, довелося визнати безпідставними низку скарг (щодо переслідування релігії, дій радянських радників та російсько-тувинського спільного загону тощо)⁶⁰.

На думку радянського представника, цією декларацією, яка мала характер важливого політичного акта, фіксувалася точно і виразно майбутня поведінка монгольського уряду в питанні щодо приєднання Туви до Монголії. Я. Давтян у своїй політичній доповіді про роботу в Танну-Туві (від 02.09.1924) зазначав, що вважає це звернення величезною поступкою з боку Максарджаба, викликаною усвідомленням необхідності добрих стосунків із радянською стороною.

⁶⁰ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 1. – Л. 21.

Мовляв, Максарджаб, як надто розумна людина, усвідомлює, що без СРСР Монголія – ніщо, особливо доти, доки не з'ясує стосунків із Китаєм. Монгольський представник у приватних бесідах неодноразово торкався останнього питання, висловлюючи надію, що СРСР не залишить Монголію у майбутніх переговорах із Китаєм⁶¹. Він заявив тувинському уряду та Давтяну, що Урга надішле до Туви уповноваженого, який би виконував обов'язки консула.

Давтян не сумнівався, що з поверненням Максарджаба до Урги Монголія змінить свою політику і буде діяти іншими методами. Мовляв, Максарджаб переконався, що кращий спосіб досягти приєднання Туви – це розвивати культурну роботу і цим прихилити на свій бік симпатії тувинського народу. Безсумнівно, що майбутній монгольський консул розгорне енергійну роботу в цьому напрямку і “позбавить нас теперішнього монопольного становища. Без нас тепер Монголія не посміє, в усякому разі, вдатися до рішучих дій, проте вона буде намагатися легально завоювати вирішальний вплив у Туві. Максарджаб цілком переконався, що урянхайське питання і, зокрема, питання про приєднання до Монголії Туви, може бути вирішено лише угодою з нами”⁶². Не бажаючи сваритися з радянською стороною, Максарджаб твердо пообіцяв Давтяну закликати до відповідальності владу Західної Монголії і відкликати кобдоського сайда. Він пішов ще далі, погодившись титулувати уряд згідно з його офіційною назвою (танну-тувинський народний уряд).

Давтян зазначав, що тепер подібних ускладнень (мається на увазі повстання. – *Прим. авт.*) не буде, якщо “діяльність уряду буде вірно спрямовуватися нашими радниками-інструкторами та нашим консулом, і якщо ми твердо будемо тримати в своїх руках російську колонію, не даючи економічно в образі тувинське населення”⁶³. Він вважав, що приєднання Туви до Монголії Радянському Союзові політично не вигідне, оскільки позбавить останнього відповідного впливу, а також різко погіршить становище 12 тисяч росіян (буцімто росіянам у Монголії живеться набагато гірше). Отже, треба залишити статус-кво. Радянський представник підсумовував: не визнаючи де-юре теперішній уряд, ми фактично будемо рахуватися з ним,

⁶¹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 1. – Л. 21.

⁶² РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 1. – Л. 12.

⁶³ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 1. – Л. 22.

надавати йому нашу допомогу радниками тощо, не втручаючись офіційно у внутрішні справи. Тож, бачимо, які міркування радянської сторони вирішували долю цілого народу. Що ж до становища росіян у Туві, то, за словами того ж таки Давтяна, воно було значно ліпшим навіть за становище відповідного прошарку в Радянському Союзі⁶⁴.

Повноважною комісією ЦВК СРСР була вироблена тасмна інструкція І. Чичаєву, Районному бюро РКП(б)⁶⁵ та президії Виконкому РСТК. За інструкцією належало: а) прагнути до культурного і політичного зближення з тувинським народом та урядом, надавати їм активну підтримку в усіх культурних та політичних починаннях, широко пропагувати серед російського населення необхідність цього зближення, позбавлятися всіляких колонізаторських настроїв; б) як у партійній, так і в державній роботі слід уникати всього того, що вносить у побут тувинського народу занадто різку ломку, ображаючи його релігійні та національні почуття; в) поступово збільшувати на користь тувинського уряду орендну платню за землю, яка в теперішньому своєму розмірі мізерна; г) на користь уряду провести оподаткування мисливства, рибної ловлі та лісокористування, прагнучи довести його у майбутньому до нормальних розмірів⁶⁶.

З цієї інструкції можна зробити висновок, що радянська сторона усвідомила прорахунки своїх представників та РСТК, які разом із іншими факторами сприяли виникненню Хемчицького повстання. Сам Давтян під час роботи комісії з'ясував, що “фактично, більшість переселенців і досі продовжує дивитися на тувинців звисока, вважаючи цілком природними ті величезні привілеї, якими росіяни користуються в Урянхаї...”⁶⁷ Виявилось, що колоністи майже нічого не сплачують тувинському урядові; всі угоди між останнім і РСТК носять дискримінаційний характер. До останнього часу уряд мирився з таким становищем, проте тепер, почасті під тиском самого тувинського народу, змінює свою позицію.

Окремі тувинські дослідники приходять до слушного висновку: оцінка тих подій як прагнення реставрувати старий колоніальний

⁶⁴ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 1. – Л. 14.

⁶⁵ Районне бюро РКП(б) в Урянхаї створене в липні 1921 року.

⁶⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 1. – Л. 26–27.

⁶⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 1. – Л. 14.

режим, приєднатися до Монголії, де мав відбутися контрреволюційний переворот, на сьогодні не в усьому відповідає реаліям 1920-х років [Саая, Сат 2006, 159]. Серед причин повстання слушно називають державно-податкову експлуатацію, модернізацію традиційного тувинського суспільства. Велике значення мав рух за об'єднання з Монголією. Негативне ставлення до всього російського було пов'язане з поведінкою частини російського населення колонії⁶⁸ [Саая, Сат 2006, 149]. За іншим дослідженням, зовні антиросійський характер носили масові виступи у 1924 році, але вони були спрямовані проти соціально-економічних перетворень, що линули з Радянської Росії, при цьому і в російській, і у тувинській громадах були і прихильники, і супротивники цих перетворень [Стабильность и конфликт... 2005, 179]. Натомість, дивує висвітлення Хемчицького повстання у новому виданні “Истории Тувы” (М., 2007). Вживається термін “бунт”, а серед причин називаються лише образи старої правлячої еліти, яка, мовляв, провокувала й силувала до участі в опорі місцеве населення [История Тувы 2007, 152–155]. Підкреслюється роль ТНРП у припиненні заворушень. Значення й серйозність повстання, яке можна порівняти з повстанням 1932 року в Монголії і яке суттєво загрожувало самому існуванню молодій республіці, здається, свідомо применшуються.

На думку деяких західних дослідників, прилюдно висловлене бажання (без попереднього дозволу з Москви) – об'єднати всіх монголів та пов'язані з ними народи в єдиній державі разом із соціальним невдоволенням, здається, стали головними причинами цього повстання [Bebler 1987, 33]. П. Тан зазначав, що у 1924 році жителі Урянхаю оголосили про своє приєднання до Зовнішньої Монголії; Росія радянська була настільки ж нетерпима до такого руху, як і Росія царська. Далі П. Тан посилається на Д. Фрітерса, визнаного дослідника монгольського питання, який писав про відправлення радянських військ, що успішно придушили повстання [Tang 1959,

⁶⁸ Разом із тим, за деякою оцінкою, з часу утворення ТНР до другої половини 1980-х років у доступних науковцям архівних матеріалах не зафіксовано жодного випадку міжетнічного протистояння [Анайбан, Донахо, Харитонина 2008, 159]. Мовляв, наявні у цей час проблеми у міжособистісному побутовому спілкуванні мали як правило латентний характер і проявлялися в окремих випадках лише на рівні етнопсихологічного сприйняття.

416]. О. Менхен-Хельфен після подорожі Тувою написав: “Коли вони піднімалися в 1924 році у Хемчицькому районі, вони діяли не лише задля порятунку жіночих кіс⁶⁹. Вони знов проганяли торговців, на цей раз російських державних торговців. Вони проголошували приєднання до Монголії. Певно, вони знали, що Монголія перебувала під пануванням росіян, однак не під таким безпосереднім, обтяжуючим як Тува. Вони хотіли до Монголії і монголи хотіли прийняти їх з радістю. Кавалерійський загін з Мінусинська переконливо роз’яснював їм цінність самостійності” [Mänchen-Helfen 1931, 167]. За словами мандрівника та дослідника, при повстанні 1924 року кавалерія з Мінусинська приходила, “щоб захистити життя та власність радянських громадян” [Mänchen-Helfen 1931, 163].

Отже, видається, що зупинити повстання, яке тривало півроку, мирним шляхом вдалося лише після спільного звернення радянської та монгольської сторони, позаяк окремі спроби радянських представників домовитись з повсталими завершилися нічим. Це свідчить про вагомість представника монгольського уряду в очах повстанців – більшість з яких, безсумнівно, були простими аратами. Приїзд же радянської делегації полеглих, насамперед, становище знервованих тувинських урядовців, які звернулися до СРСР за допомогою. Повстання засвідчило також слабкість і непопулярність тувинського уряду, недовіру до його політики серед населення. Вочевидь, тувинці не вірили, що цей уряд, перебуваючи під постійним впливом

⁶⁹ Одним із наслідків революційних змін 1920-х років у монгольському та тувинському суспільствах стало примусове зстригання кіс – традиційної зачіски за часів імперії Цін. Довга коса була гордістю тувинця. У 1920–1930-ті роки це явище набуло розмаху: наприклад, деякі інструктори, виїжджаючи в райони, адміністративним шляхом зрізали коси в жінок, знімали національні халати, висміювали й т.д. [РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 60. – Л. 141]. Сам О. Менхен-Хельфен зазначав: “Як відомо, з того часу як у середині XVII століття маньчжури завоювали Китай, всі їхні піддані повинні були носити коси – це ставилося в обов’язок. З постановом республіки й падінням Маньчжурської династії відпали й коси, як знак рабства й підпорядкування. Звичайно, нам невідомо, чи з’явилися коси в тувинців усього триста років тому, або (чого ніяк не можна виключити) це відбулося багато раніше. У всякому разі, коса вважається сьогодні ознакою консервативності, відсталості й антиреспубліканських поглядів. Так що члени партії неодмінно з поголеною головою” [Mänchen-Helfen 1931].

іноземних радників, здатний відстояти інтереси власного народу. Каральні акції, на кшталт розстрілу повстанців, які спали у храмі, звичайно, сприяли не зміцненню авторитету урядовців, а навпаки – лише поширенню повстання. Нагадаємо, що Хемчицькі хошуни, на теренах яких розгорнулося повстання, представляли більшість мешканців Туви, й у 1921 році саме позиція їхніх правителів стала визначальною для проголошення незалежності Туви.

На II Великому Хуралі (09.1924) делегати засудили монголо-фільський вплив в уряді та керівництві ТНРП. За словами тувинських істориків, зі складу уряду були виведені найбільш активні монголофіли. На рішення делегатів про зняття з посади глави уряду Буян-Бадирги вплинув лист колишнього міністра юстиції Туви, Соднам-Балчир⁷⁰, в якому Буян-Бадирги бездоказово називався організатором повстання [История Тувы 2007, 332]. Натомість, на думку монгольського дослідника Д. Шурхуу, після припинення Хемчицького повстання вплив Монголії у Туві не зменшився, а, навпаки, зміцнилися позиції таких монголофілів як Дондук⁷¹, Німажап, Шагдир⁷², які вважалися лідерами правих [Шурхуу 2001, 114]. Такий висновок підтверджується словами очевидця тодішніх подій, радника тувинського уряду П. Медведева, який також вважав, що монголофільські угруповання взяли гору в 1924 році.

Серпнева декларація 1924 року мала резонанс у тувинському суспільстві, яке поставилося до неї цілком серйозно. Так, апелюючи до положень декларації, восени 1924 року з Хемчицького хошуну була подана петиція за понад 2700 підписами про необхідність приєднання до Монголії. Зі свого боку, Тес-Хемський хошун подав протилежну за змістом заяву. Обидві заяви були направлені урядам СРСР та Монголії⁷³. У листі на ім'я ЦК ТНРП у лютому 1925 року керівництво Тес-Хемського хошуну вже висловлювалося за приєднання до Монголії. Його голова, С. Талха-Сюрюн (гун-нойон, у 1927–1929 рр. – заступник голови Ради Міністрів і член Політбюро

⁷⁰ О. Соднам-Балчир загинув під час Хемчицького повстання при спробі переправитися через р. Тес-Хем та потрапити в Монголію.

⁷¹ К. Дондук у 1925–1927 рр. очолював уряд ТНР.

⁷² М. Шагдир у жовтні 1924 р. обраний головою ЦК ТНРП, обіймав цю посаду впродовж року.

⁷³ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 3. – Л. 9.

ТНРП⁷⁴), писав, що нечисленний народ не в змозі закріпити свої права та свою свободу, тож: "...ми висловлюємо наше бажання приєднатися до Монголії, що скинула з себе ярмо імперіалізму та досягла успіхів у закріпленні влади народу" [цит. за: Нацов 1930, 102].

Голова Хемчицького партійного комітету К. Дондук писав у січні 1925 року, що тувинський народ походить з того ж племені, що й монголи; сам народ, мовляв, нечисленний та незаможний. Тому йому необхідно приєднатися до Монголії, щоб впровадити свої права та свою свободу. Тоді ж голова Хемчицького хошуну разом із адміністрацією тамтешніх сомонів звертався з аналогічним листом до І. Чичаєва. Голова посилався на заяву, що надійшла від усіх партійних осередків хошуну, про бажання всього народу об'єднатися з МНР, щоб продовжити свій національний та релігійний зв'язок. Далі згадувалося рішення літньої наради представників СРСР та Монголії – з'ясувати дійсні наміри та інтереси народу з питання про приєднання до Монголії. Тож, згідно серпневої декларації, наводилися аргументи про неспроможність вести самостійну державну роботу, відчуваючи в усьому величезний нестаток. Автори листа знаходили, що "монгольська держава, яка від самого свого виникнення мала з нами однакове економічне життя та націю, ...досягає успіхів у справі захисту інтересів народних мас, отже ми вважаємо, що якщо наша монгольська нація з'єднається воєдино, то тим самим вона безумовно приєднається до культури, подібно до культурних народів, які об'єднуються кожен у свою націю і користуються кожен своїми правами та свободами... Наше прагнення ніскільки не потьмяніло, незважаючи на те, що воно співпало до цього часу зі заворушеннями, воно є чистим і щирим, тому вищесказане народ просить довести до відома світлих урядів та надати нам високу милість – приєднати нас до монгольської держави, згідно з інтересами всього народу та його місцевими умовами, надавши нам свободу та права самоуправління своїми внутрішніми справами. Ось щире бажання всього нашого народу, яке безумовно не потребує жодних вмовлянь"⁷⁵. Приблизно такого ж змісту була петиція чиновників

⁷⁴ За деякими даними, С. Талха-Сюрюн у 1925 р. обіймав посаду міністра закордонних справ ТНР.

⁷⁵ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 173. – Л. 58.

Тоджинського та Улуг-Хемського хошунів на ім'я ЦК ТНРП від 19 лютого 1925 року. Автори листа вказували, що вищезгадане вже повідомили тувинському уряду та ЦК партії задля остаточного вирішення цього питання; мовляв, про цю проблему раніше неодноразово інформували монгольський уряд. На закиди тодішніх опонентів щодо ймовірної штучності цих петицій, можна зауважити, що звернення хемчицьких правителів від 1913 року, написані під тиском російських чиновників, з проханням приєднати Урянхай до Росії, чомусь виявилися дуже вагомими.

Представники східних хошунів Туви в своїх листах вказували на відсутність серед тувинців енергійних та освічених людей, здатних налагодити внутрішню роботу та встановити дружні стосунки з іншими державами, на непосильні для народу витрати з утримання самостійних органів державного управління. Так, у вищезгаданій в петиції чиновників Тоджинського та Улуг-Хемського хошунів, зокрема, зазначалося: “Витрати для утримання самостійної держави безумовно величезні, як би не сподівалися на прибутки зі зборів та оренди, їх нікуди не вистачить... Тому ми заявляємо наше бажання приєднатися до монгольської держави, народи якої мають однакову з нами релігію. Ми прагнемо як і раніше ввійти до управління шабінського відомства Джалхандизи-Хутухти, від якого ми ніколи не зустрічали пригнічень, а навпаки поріднилися” [цит. за: Нацов 1930, 103].

ЦК ТНРП затвердило клопотання Хемчицького хошуну, письмово доповівши про це російському консулу. Супротивники цього рішення (в кількості близько 100 осіб) намагалися навіть здійснити заколот. Секретар Районного бюро РКП(б) Я. Чугунов заявив, що дії уряду весь час йдуть невірним і реакційним шляхом, що є наслідком постійних таємних зносин з монгольськими інструкторами. Мовляв, прем'єр С. Оруйгу постійно спілкується з останніми і буває у них на дому. Справа в тому, що 1924 року, визнаючи, що неможливо, за відсутності обізнаних осіб, відразу поставити партійну роботу на належний рівень, ЦК ТНРП звернувся до Комінтерну та ЦК МНРП з проханням прислати інструкторів. Від ЦК МНРП до Туви прибули Найдансурен та Доржпалам, які певний час допомагали ЦК ТНРП в його роботі⁷⁶. Проте невдовзі вони підпали під звинувачення

⁷⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 3. – Л. 9.

радянських представників у Туві. Останні підозрювали, що впливу інструкторів зазнав, зокрема, голова ЦК ТНРП М. Шагдир⁷⁷. Даремно монгольські інструктори виправдовувались тим, що в їхній роботі немає жодних викривлень. Вони, буцімто, ніколи не впливали на дії тувинської влади, не спрямовували їх проти російської колонії, а також ніколи не схиляли керівників уряду приєднатися до Монголії. Інструктори зазначали, що серед тувинського населення постійно ведуться розмови про те, що місцевій владі не під силу керувати окремою державою і що в усіх галузях управління не вистачає засобів і людей. Все населення Урянхаю (крім кількох інтриганів, до яких, зокрема, зараховували Буян-Бадирги) прагне об'єднатись з Монголією⁷⁸. Попри всі наведені аргументи, монголи змушені були повернутися додому.

Звичайно, такі настрої в тувинському суспільстві непокоїли радянське керівництво. Радянські дипломати залишилися незадоволеними підписанням спільної декларації, вважаючи, що та включає ряд помилкових моментів. Особливе занепокоєння викликав ключовий пункт щодо спільного радянсько-монгольського вирішення долі Туви. Подейкували, що тоді забули про Китай, який залишався формальним сувереном обох республік. Проте, 22 липня 1925 року, під час перебування в Москві першої тувинської урядової делегації, була укладена угода між СРСР та Народною Республікою Танну-Тува. Вона оформила дружні стосунки між обома країнами; було вирішено обмінятися офіційними дипломатичними представництвами. В серпні 1925 року в ВККІ був розроблений проект програми Танну-Тувинської народної партії, де йшлося про незалежність цієї партії та Тувинської держави від МНРП та монгольського уряду [Лузянин 2003, 168]. Тодішні нагадування монгольських і тувинських політиків щодо необхідності погодження основних питань стосовно Туви (яка випливала з тексту декларації) лише драгували радянську дипломатію. Її відповідальні репрезентанти взагалі не збиралися радитися з Монголією у тувинському питанні. Коли в

⁷⁷ За характеристикою П. Медведєва: “Спочатку Шагдир дотримувався думки щодо необхідності своєї самостійності, вочевидь, оскільки це очолював Буян-Бадирги. Згодом же, коли взяла гору точка зору Німаджапа за приєднання Танну-Тува до Монголії, Шагдир змінив свій погляд і став прибічником монголофільської течії” [цит. за: Саая, Сат 2006, 156–157].

⁷⁸ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 175. – Л. 3–7.

ході згаданого урядового візиту глава тувинської делегації К. Дондук на Відділі Далекого Сходу Комінтерну знову підняв питання про доцільність об'єднання двох республік – МНР та Танну-Туви, член Президії ВККІ Сен Катаяма відповів, що така постановка питання неприйнятна, навпаки – співпраця на умовах рівноправних договорів відповідає вимогам сучасності⁷⁹ [Сердобов 1971, 79]. Пізніше Дондук зізнався, що досить докладно виклав свою точку зору із приводу приєднання Туви до Монголії “у Східному Секретаріаті Комінтерну... і одержав від них негативну відповідь” [цит. за: Ондар 2010].

На думку С. Лузяніна, саме Хемчицьке повстання посприяло ліквідації невизначеного стану Туви у радянсько-монгольських відносинах [Лузянин 1998, 152]. З моєї точки зору, до такого рішення керівництво СРСР схилилося дещо пізніше, а саме влітку 1925 року. Нотатки Давтяна виразно свідчать, що він не виключав можливості приєднання Туви до Монголії у перспективі. Наприкінці 1920-х років радянський повпред у Туві А. Старков зазначав, що СРСР орієнтувався на об'єднання Туви з Монголією на федеративних засадах. Це, мовляв, підкреслено і в перемовинах із приводу хемчицьких подій⁸⁰. Проте, у зв'язку з посиленням панмонгольських настроїв серед еліти МНР і так званих монголофільських у тувинському суспільстві, радянське керівництво зміцнилось у своєму намірі не віддавати Туву Монголії.

Отже, реальної сили спільна декларація 1924 року не набула: СРСР не збирався рахуватися з її положеннями. Проте декларація виявилася задіяною в тувинському суспільстві, яке було готове скористатися нею задля вирішення своєї долі. Проте ані Хемчицьке повстання, ані петиції тувинських хошунів, ані звернення тувинських урядовців не вплинули на позицію СРСР, який схилився до

⁷⁹ Зазначимо, що незадовго до цього Сен Катаяма, виступаючи в Улан-Баторі навесні 1925 р., так охарактеризував завдання, поставлене Комінтерном: “Ідея возз'єднання всіх монгольських племен в одну самостійну федеративну республіку з найближчим курсом на радянізацію і з віддаленою перспективою входження до СРСР... це чудова ідея... Нехай Зовнішня Монголія піде до своїх родичів у Внутрішню Монголію та Баргу, Сінцзян і організує їх всіх проти світового імперіалізму” [цит. за: Стабільность и конфликт... 2005, 232–233].

⁸⁰ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 37. – Л. 10.

наміру залишити Туву самостійним державним утворенням. За словами Д. Фрітерса, радянська політика, подібно політиці Царської Росії, була проти “імперіалістичного” підкорення Урянхаю Зовнішній Монголії, і, за радянської підтримки, спроба класу посадовців в Урянхаї доєднатися до Зовнішньої Монголії була придушена [Friters 1937, 328]. Мабуть, активні наміри монгольської еліти відновити Велику Монголію, що з новою силою спалахнули у 1925–1928 роках, визначально вплинули на радянську позицію в тувинському питанні. Відіграло свою роль і формування так званого правого ухилу в монгольському керівництві, яке теж непокоїло радянських урядовців. Все це додалося до прагнення зберегти наявне домінування СРСР у Туві.

Переговори 1924 року засвідчили також трагедію монгольської політичної еліти, залежної від підтримки Радянського Союзу і тому змушеної поступатися своїми національними інтересами. Попри сподівання радянського керівництва, Хемчицьке повстання не стало останнім на тувинських теренах. Відвідавши Туву 1929 року, вищезгаданий О. Менхен-Хельфен зазначав: тувинці не забули 1924 рік. Вони дуже добре знають, що “захисна” кавалерія з Мінусинська відповідає на кожний опір росіянам. Вони підкоряються, мовчать і очікують... [Mänchen-Helfen 1931, 163]. У 1930-ті роки у ТНР знову мали місце антиурядові виступи під панмонгольськими гаслами, ліквідувати які вдавалося лише за прямого сприяння СРСР.

Улан-Батор і Кизил: початок діалогу

Упродовж 1920-х років монгольський уряд вів переговори з Москвою про включення Туви до складу незалежної Монгольської держави. На III з’їзді МНП (04–31.08.1924 р.), якраз під час завершення Хемчицького повстання, тувинське питання постало у доповіді монгольського міністра закордонних справ А. Амара. Ось як він змальовував передумови виникнення Хемчицького повстання: мовляв, у Туві за підтримки російського консула Фальського та росіян-колонізаторів організована незалежна республіка. Народний уряд протестував проти цього. Він кілька разів пропонував тувинцям розпочати переговори, але все це залишилося безрезультатним.

Російські колоністи почали пригноблювати тувинців. Сам уряд Танну-Туви запровадив великі податки. Отут раптом якісь невідомі розбійники напали на казенний склад та пограбували його. Тоді тувинський уряд відправив свої війська, які й учинили щонайжорсткішу розправу над мирним населенням. Місцеві жителі розбіглися. Тувинський уряд і тепер ще загрожує жителям Хемчику тотальним знищенням. З'їзд слухав доповідь, затамувавши подих. Амар продовжував оповідати, що повстанці посилали тоді своїх делегатів до монгольських уповноважених у Кобдо з проханням заступитися за них і приєднати до спорідненої Монголії. У цій справі за згодою урядів СРСР та Монголії відправлено комісію до Туви, що має залагодити всі непорозуміння [3-й С'їзд... 1924, 84–85].

За спільною монгольсько-радянською декларацією від 16 серпня 1924 року виходило, що обидві країни щиро прагнуть допомогти тувинському народові краще облаштувати своє життя і, перш за все, з'ясувати його дійсні наміри та інтереси щодо приєднання до Монголії. Проте зазначалося, що це питання підлягає вирішенню лише поміж радянським та монгольським урядами. Ймовірно, саме ситуація навколо Хемчицького повстання сприяла усвідомленню монгольськими політиками специфічного розуміння Радянським Союзом права націй на самовизначення. Недарма вже за декілька місяців по завершенню повстання, 23 жовтня 1924 року, Е.-Д. Рінчино звернувся з таємним листом до Бурятського обкому РКП(б), де зазначив, що Монголія у недалекому майбутньому повинна увійти до складу СРСР, де до її складу, у свою чергу, ввійде Бурят-Монголія. Наступного дня Рінчино написав листа О. Васильєву, долучивши копію “своєї заяви до Буробкому”. У листі він, зокрема, зазначав: “Якщо вважаєте можливим, передайте т. Чичеріну мою формулу: «Треба скоріше повернути Урянхай Монголії, щоб за 5–6 років отримати всю Монголію». Цікаво, що він скаже. Напевно скаже: «Це все підступи панмонголістів...». Ну, бог із ним. Будемо судити за результатами: хто і що”⁸¹. Мабуть, Рінчино зрозумів, що, зокрема, Туву не повернуть Урзі й вирішив запропонувати інше об'єднання – у межах СРСР – можливо, на це погодяться? Обережний бурят не наважився відкрито висунути свою пропозицію в Улан-Баторі. Проте привертає увагу дата його звернення – напередодні запровадження

⁸¹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 27. – Л. 1.

республіканського ладу та прийняття першої Конституції Монголії. Мабуть, у разі підтримки його пропозицій радянським та бурятським керівництвом він сподівався внести їх на розгляд Великого Хуралу, який відкрився в листопаді 1924 року. Проте ні пропозиція щодо входження Монголії до складу СРСР, ані план об'єднання Монголії з Урянхаєм не зустріли ні тоді, ні в майбутньому підтримки від радянського керівництва.

У період підготовки I Великого Хуралу, в ході обговорення проєкту доповіді А. Амара, з початкового тексту, за наполяганням Т. Рискулова⁸², був вилучений розділ, де йшлося про проблему об'єднання Монголії та Туви. Т. Рискулов наполягав на загальному формулюванні – мовляв, питання буде вирішено згідно з бажанням тувинців. Так воно і відбилося у підсумковій резолюції Хуралу: оскільки тувинці є єдиноплеменниками монголів, монгольському МЗС належало вирішити питання про об'єднання з Тувою згідно з побажаннями самого тувинського народу [Протоколи... 1925, 88]. Разом із тим на самому I Великому Хуралі (листопад 1924 р.) Амар у своїй доповіді згадав це питання: “У свій час Монгольський уряд отримав повідомлення про організацію в Урянхай самостійного Танну-Тувинського уряду. Оскільки, за переконанням нашого уряду, Урянхай із давніх-давен є областю Монголії, нами було запропоновано негайно надіслати представників для переговорів із приводу засад державного правління Танну-Тувинського краю... Що ж до всеурянхайського питання, то постановлено було вирішити його шляхом переговорів обох урядів, згідно з волею Урянхайського народу” [Протоколи... 1925, 81].

2 червня 1925 р. Т. Рискулов надіслав телеграму з Урги до Ф. Петрова⁸³. У телеграмі він зазначав, що в ургинській партшколі є вісім тувинців. Мовляв, виховання поставлене в дусі марксистського навчання й вивітрювання панмонголістичних віянь: “Ця мета буде ще краще досягнута тепер, якщо скоріше дошлете партробітників, що ми їх давно просимо. Монголів переконав відмовитися від посилки інструктора до Урянхаю і взагалі – втручатися у справи останнього до загального вирішення питання”⁸⁴. Остання

⁸² Т. Рискулов – уповноважений ВККІ в Монголії (1924–1925).

⁸³ Псевдонім Ф. Раскольников, завідувача Східним відділом Виконкому Комінтерну (1924–1928).

⁸⁴ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 34. – Л. 15.

фраза зайвий раз свідчить, що на початку літа остаточно доля Туви ще не була вирішена.

У 1925 році монгольський уряд прийняв постанову щодо Туви. У ній згадувалося звернення 62 мешканців Оюннарського сомону Тес-Хемського хошуну з проханням об'єднатися з єдиноплемінною Монголією, пов'язаною з ними спільними звичаями та вірою⁸⁵. Як в усіх своїх зверненнях такого роду, тувинці посилалися на невелику кількість населення, на відсутність освічених мужів, спроможних взятися за внутрішнє будівництво і зовнішню політику, на злидні. На думку монгольської влади, ця заява свідчила про безсумнівні об'єднавчі прагнення тувинців. Мовляв, позиція місцевого населення була з'ясована шляхом плебісциту. Монголи вирішили довести вищесказане до відома радянського керівництва і розпочати переговори з вирішення тувинського питання⁸⁶.

На IV з'їзді МНРП (23.09–2.10.1925) також декілька разів висувалася тувинська проблема. Голова ЦК МНРП Ц. Дамбадорж зазначив, що, хоча значна частина урянхів стоїть за приєднання до Монголії, сама Монголія не повинна добиватися цього силою, а має враховувати волю урянхайського народу⁸⁷. За словами міністра закордонних справ С. Гіваабалжира, з 9 хошунів Урянхаю 6 однозначно висловились за приєднання до Монголії, а меншість – за незалежне існування Туви, проте це питання залишається невирішеним⁸⁸. Ведуться переговори з урядом Танну-Туви та СРСР.

У серпні 1925 р. Г. Чичерін виклав П. Никифорову, новому повпреду в Монголії (1925–1927), основні положення щодо позиції СРСР. Ось у чому вони полягали: “Урянхай ми вважаємо окремою автономною Народною республікою, що перебуває під протекторатом Китаю, як і Монголія. Тому ми заперечуємо проти об'єднання Урянхаю з Монголією”⁸⁹. З призначенням Никифорова активність монголів у питанні об'єднання стихлилася; вони чекали на приїзд

⁸⁵ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 42. – Л. 71.

⁸⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 42. – Л. 72.

⁸⁷ З такою породою виступав на цьому з'їзді М. Амагаєв, новий уповноважений ВККІ при ЦК МНРП (1925–1929).

⁸⁸ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 167.

⁸⁹ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 3.

нового повпреда, щоб з'ясувати його погляди. Спочатку в розмовах повпреда з монгольським керівництвом це питання не обговорювалося. Він разом із М. Амагаєвим очікував на слухну нагоду або на перший крок із боку монголів. Коли ж з'явилась нагода, П. Никифоров загострив тувинське питання перед прем'єром Б. Церендоржем, а М. Амагаєв розпочав розробку цього питання в ЦК МНРП. Надалі всю увагу монголів вони намагалися зосереджувати на необхідності відмови від об'єднавчих тенденцій. Правляча верхівка йшла на це досить повільно. Група посадовців на чолі з Б. Церендоржем, за участю Ц. Дамбадоржа, А. Амара, Ц. Жамцарано, продовжувала відстоювати підхід "Урянхай – частина Монголії" і своїми наполегливими закликами до об'єднання захочувала й молодь. З цього питання різночитань між монгольськими правлячими угрупованнями нібито й не існувало. Навпаки, "здійснення ідеї об'єднання немовби створювало вдячну славу для учасників"⁹⁰.

Проте, несподівано для радянської сторони, на це питання жваво відгукнулися худонці⁹¹ – опозиція лівого спрямування (представники якої прийшли до влади у МНР наприкінці 1928 року). Вони вирішили його просто: якщо ми отримали свободу, то нехай і інші нею користуються. Ставлення худонців до тувинського питання занепокоїло монгольську верхівку; було вжито спроб примусити їх відмовитися від хибного кроку. Проте вони зазнали невдачі завдяки й радянському втручання ("Наше втручання в це питання дало лівим групам ясне уявлення про негативний бік цієї ідеї і наприкінці вирішення цього питання група Церендоржа виявилась ізольованою. Це ж питання стало тим наріжним каменем, на якому спробувала свої сили худонська група на чолі з Генденом"⁹²).

У листопаді 1925 року II Великий Хурал МНР прийняв рішення про визнання незалежності ТНР та встановлення дружніх відносин між республіками. У січні 1926 р. радянські урядовці вирішили провести переговори про укладання угоди між МНР і ТНР. П. Никифорову повідомили, що "буде розроблено й представлено обом

⁹⁰ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 14–15.

⁹¹ Худон (монг.) – сільська місцевість, провінція.

⁹² РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 14–15. П. Генден – майбутній прем'єр-міністр МНР.

урядам проект загальної політичної угоди”⁹³. Монголам лишалося вдовольнитися хіба тим, що конференція урядів, за побажанням Москви, відбудеться в монгольській столиці. У серпні 1926 року в Улан-Баторі відбулися тувинсько-монгольські переговори, в ході яких сторони обмінялися думками щодо двосторонньої угоди. 16 серпня 1926 р. в Улан-Баторі було підписано угоду між МНР і ТНР про дружбу, взаємне визнання незалежності обох країн та обмін дипломатичними представництвами. Як підкреслюють тувинські історики, анулювалися всі нерівноправні угоди, що стосувалися сторін, зокрема припинялася дія Кяхтинської угоди 1915 року [История Тувы 2007, 337]. Цікаво, що наступного дня, 17 серпня 1926 року до Туви знову була введена радянська військова частина як превентивний захід на випадок активізації у ТНР прибічників приєднання до Монголії [История Тувы 2007, 337].

У жовтні 1926 року П. Никифоров заявив монгольському прем'єру Б. Церендоржу, що ідея монгольського уряду “підкорити собі Урянхай... становить велику загрозу”, оскільки останній “фактично має повну самостійність, а у разі захоплення Монголії Китаєм, природно, воно пошириться й на Урянхай, якщо він на цей час буде приєднаний до Зовнішньої Монголії” [цит. за: Лузянин 2003, 168]. Будучи ж самостійною, Тува навіть за край несприятливої ситуації може такою залишатися. Никифоров вважав власним здобутком, зокрема, те, що монгольський уряд відмовився від своїх планів стосовно Туви. Проте таке вирішення питання викликало певне охолодження стосунків між повпредом та монгольським урядом⁹⁴. У листопаді 1926 року був скликаний пленум ЦК МНРП, де під радянським тиском прийняли рішення відмовитися від панмонгольських тенденцій і визнати уряд Туви. Худонців на пленумі, за словами радянського представника, підтримала частина “молодих лівих членів ЦК з ургинської інтелігенції” [цит. за: Лузянин 2003, 169].

IV Великий Хурал ТНР, який відкрився у другій половині листопада 1926 року, ратифікував серпневу угоду між МНР та ТНР. На IV Великому Хуралі порушувалося питання про приєднання до Монголії, проте воно не отримало підтримки більшості делегатів. У той же час по доповіді МЗС (де йшлося про подальше зміцнення

⁹³ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 30.

⁹⁴ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 11–13.

відносин з СРСР і МНР) була прийнята постанова, в якій зазначалося: “Незважаючи на те, що, на жаль, є думка про те, що не прийшов ще час до об’єднання всіх монгольських національностей, все ж обов’язкове виконання цього питання [слід] мати на увазі, враховуючи час і становище” [цит. за: История Тувы 2007, 338–339]. У цьому ж році відбувся офіційний обмін дипломатичними представниками між обома республіками.

Проте між МНР і ТНР залишалося багато невирішених питань, і не лише з розмежування кордонів. Так, несподівано постало питання повернення “торхатів”, “частини тувинського народу”. “Торхати” – ймовірно, дархати. Дархати – одна з етнографічних груп монголів, які мешкають у північно-західній частині Хубсугульського аймаку. Вони монгололомвні [більше див.: Санжеев 1931]. В їхньому складі виділялися тюркські, самодійські, тунгуські та монгольські компоненти. З 1815 року дархати належали до шабінарів⁹⁵ богдогегена, отже, управлялися ламами, призначеними владикою. Видатний російський дослідник Г. Грумм-Гржимайло, який відвідав Західну Монголію та Туву в 1903 році, стверджував, що, незважаючи на підлягання дархатів юрисдикції хутухт, на однакових з іншими шабінарами засадах, вони залишалися за межею монгольських караулів, що відділяли монгольські землі від урянхайських. У другій половині XIX ст. дархатів судили за карні злочини за загальним монгольським уложенням, проте Г. Грумм-Гржимайло розглядав їх у розділі, присвяченому Урянхаю. За його даними, дархатів нараховувалося 4500 осіб; у їхньому одязі, побуті та звичаях помічений сильний монгольський вплив [Грумм-Гржимайло 1926, 180, 183; див. також: Шишмарев 2007].

Деякі дослідники навіть зазначали, що існував окремий тувинський хошун – Дархатський – у районі озера Косогол (Хубсугул)⁹⁶. Він був населений омонголеними тувинцями, які втратили свою

⁹⁵ Шабінари (від монг. *шавь*) – підлегле церкві населення. Ця соціальна верства утворилася шляхом передачі значної кількості основного населення Монголії від князів монастирям.

⁹⁶ Так, російський офіцер В. Попов, свого роду фахівець з урянхайського питання, перераховуючи тувинські хошуни, називав і Хазутський, і Дархатський [більше див.: Попов 2007, 428]. Мовляв, граф А. Беннігсен нараховував у Дархатському хошуні 8700 душ, а Хазутському – 3000 душ [Попов 2007, 433].

рідну мову і розмовляли монгольською. Питання про стосунок цього хошуну до дореволюційної Туви залишається неясним, скоріше можна вважати його складовою частиною Монголії, – писав радянський дослідник Р. Кабо [Кабо 1934, 64]. Кочовища Хазутського (до 1878 року – Хубсугульського) хошуну розташовувалося в районі озера Хубсугул і західніше від нього (басейн р. Шишкіта) [див. також: Венюков 2007, 352–353]. Цю місцевість, за словами Г. Грумм-Гржимайла, й населяла та частина урянхайської народності, що іменується дархатами [Грумм-Гржимайло 1926, 20–21]. Всесвітньо-відомий мандрівник і науковець Г. Потанін вважав, що дархати, які мешкали у долині Шишкіта, ймовірно, саме омонголені урянхайці. Видатний радянський дослідник Монголії 1920–1930-х років О. Симуков зауважував, що дархати живуть у районі на захід від Хубсугулу, урянхі ж – на схід від цього озера [Симуков 2007, 499].

Знаний тувинський історик М. Маннай-оол зазначав, що на карті розселення населення дореволюційної Монголії у Моренському⁹⁷ музеї район Хубсугулу показаний як частина території Туви [Маннай-оол 1995а, 63; див. також: Монгуш 2010, 209]. За його словами, до 1878 р. історичні предки сучасних дархатів перебували у складі Хазутського хошуну Туви. У 1878 р. нойони (нойонами цього хошуну призначалися не тувинці, а монголи) добилися спеціальної печатки від Улясутайського генерал-губернатора⁹⁸. В тому ж році цей хошун відірвався від Туви, перейшов у відання Цінської династії в Улясутаї і увійшов до складу Північної Монголії, проте зберіг прикордонно-податкові повинності й щодо амбин-нойона [Саая, Сат 2006, 8–9]. Грумм-Гржимайло зазначав, що Хазутський хошун в адміністративному плані стоїть окремо, не підкоряється амбин-нойону і управляється огурдою⁹⁹ самостійно [Грумм-Гржимайло 1926, 151].

⁹⁷ Місто Мурен – центр Хубсугульського аймаку Монголії.

⁹⁸ Деякі подробиці повідомляє тувинський дослідник А. Самдан. За тувинськими літописами, правитель хубсугульських урянхайців ухеріда Гуругунджав брав активну участь у реконструкції фортеці м. Улясутай. У нагороду у вересні 1878 р. йому вдалося отримати свій хошун у самостійне управління, і він почав називатися князем Хазутського хошуну [Самдан 2001, 16–17].

⁹⁹ Ухеріда – маньчжурський титул правителя, що видав іноземницьким племенем. У монгольській обробці цей титул перетворився на назву “угурда”. Раніше кожен ухеріда обирався з місцевого племені цзяньцзюнем і затверджувався на цій посаді богдиханом. Посада ухеріди існувала в Барзі, у

14 серпня 1921 року Установчий хурал тувинського народу постановив виключити зі складу Туви Хазутський хошун, як такий, що перебуває у складі Монголії. П. Тан зазначав, що Москва пішла назустріч побажанням монголів лише у незначному пункті. Маленька, малозаселена смуга території (приблизно 16000 кв. км) під назвою “Дархат”, на захід від озера Косогол була віддана Зовнішній Монголії [Tang 1959, 417]. Мовляв, негайно після цього, в 1925 році, місія в Москві уклала, без подальших територіальних змін, угоду щодо дружби між Народною Республікою Танну-Тува та МНР, за зразком радянсько-монгольської угоди 1921 року.

Разом із тим наприкінці 1927 року тувинський уряд цілком серйозно почав говорити про повернення “частини тувинського народу” у своє підпорядкування. Ще коли прем’єр К. Дондук їздив до Монголії (1926), то на банкеті, влаштованому монгольським урядом на честь тувинських урядовців, трапився такий випадок. У бесіді один із членів монгольського уряду закинув, що тувинці зайняли в одному районі частину теренів Монголії, на що Дондук зауважив, що монгольський уряд узяв від тувинців ціле плем’я. Ніхто з монгольських міністрів, присутніх на банкеті, нічого на це не відповів, закид обійшли мовчанням.

Тувинський уряд вирішив діяти в такий спосіб: навесні 1928 року, не пізніше травня, передбачалося відрядити до дархатів 2–3 посланці. Останні під виглядом мандрівних лам, які збирають пожертви, мусили довідатися про настрої дархатів, ознайомитися з внутрішнім становищем, управлінням та низкою інших питань. Своєю місією посланці повинні були виконати у двомісячний термін. На чолі розвідки мав стати начальник Управління державної внутрішньої політичної охорони (УДВПО)¹⁰⁰ і майбутній прем’єр-міністр ТНР – колишній лама С. Чурміт-Дажи¹⁰¹. Надалі передбачалося відрядити групу з 15 осіб, яка, прибувши на кордон, мала розділитися на кілька партій, потім

чахарів і взагалі у знаменних монголів, а також у тувинців. Останні воліли іменувати своїх правителів не цим титулом, а да-нойонами [більш. див.: Ховалыг 2010].

¹⁰⁰ УДВПО була створена 17 липня 1925 року на позачерговому засіданні ЦК ТНРП. За положенням 1926 року, перед УДВПО ставилися завдання аналізу внутрішньополітичної ситуації, боротьби з політичними супротивниками та карними злочинцями, зі шпіонажем, а також охорони державних кордонів та зупинення контрабанди [История Тувы 2007, 135].

¹⁰¹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 28. – Л. 64.

по одній людині розсипатися всією територією, яку займають дархати, і повести серед останніх агітацію за їхнє приєднання до ТНР. Уряд, у свою чергу, розпочне з монгольськими колегами офіційні переговори про повернення народу. Сподівалися, що після агітації, у разі проведення серед дархатів плебісциту, ті проголосують за приєднання до Туви. Ініціаторами задуму були голова ради міністрів К. Дондук та його заступник С. Талха-Сюрюн¹⁰².

Невідомо, чи був задіяний такий план. Його ініціаторів за рік відсторонили від влади за звинуваченням у правому ухилі¹⁰³. Питання повернення прикордонних тувинців неодноразово повставало у подальших монголо-тувинських переговорах. Що ж до дархатів, то нині вони у загальній кількості 20400 осіб (2000 рік) мешкають на теренах Хубсугульського аймаку Монголії¹⁰⁴ [більше див.:

¹⁰² РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 28. – Л. 65.

¹⁰³ Також цікавий архівний документ виявила відома тувинська дослідниця М. Монгуш. Це звіт лами Верхньо-Чаданського хуре про здійснену ним восени 1935 року поїздку до Сіньцзяну [Монгуш 1995, 35]. За таємним дорученням органів держбезпеки ТНР цей лама під псевдонімом Чойган проник до середовища своїх колишніх співвітчизників, які добровільно залишили Туву після революційних подій. Мета його поїздки полягала у зборі детальної інформації про становище колишніх громадян ТНР. За словами М. Монгуш, привертає увагу той факт, що у звіті таємного агента є лише дані про тих осіб, які колись втекли з Туви, немає жодних згадок про тувинців, які мешкали в Сіньцзяні постійно. На думку тувинської дослідниці, це пояснюється тим, що лама Чойган, маючи цілком конкретне завдання, не вважав за потрібне з'ясувати подробиці іншого характеру [Монгуш 1995, 37]. Пояснити таке завдання можна, на наш погляд, двома причинами. З одного боку, низка “заколотників”, які втекли з Туви після повстань, перебували у Сіньцзяні. Їх нібито тувинське суспільство очікувало як національних героїв, які мають врятувати країну від наявної диктатури. За даними УДВПЮ, зазначені особи посідали у провінції Сіньцзян керівні посади. Мовляв, цілком очевидно, що в майбутньому їх планують використовувати для своїх цілей у Туві. Отже, ймовірно, тувинська влада з цієї причини слідкувала за колишніми громадянами. З другого боку, ми можемо припустити, що й у 1930-ті роки тувинське керівництво не полишало надії повернути колишніх співвітчизників. Лама Чойган дуже ретельно описував розташування, майновий стан, настрої конкретних тувинських родин у Сіньцзяні (Алтайський округ).

¹⁰⁴ Darkhat // Ethnologue: Languages of the World / Lewis, M. Paul (ed.). – Sixteenth edition. – Dallas, 2009. – http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=drh

Маннай-оол 1995а; Решетов 1995–1996, 113, 117]. Тувинці Хубсугульського аймаку володіють тувинською мовою, а також вільно розмовляють дархатським діалектом монгольської мови, їхні діти навчаються у монгольських школах [Монгуш 2010, 224].

У 1920-ті роки контакти між монголами та тувинцями тривали. Інформаційні зведення УДВПО навесні 1927 року повідомляли: в районі Хемчику і частково в Тес-Хемському хошуні уважно стежать за рухом життя і всім, що відбувається в Монголії. У Тоджинському районі, у прикордонній смузі з Монголією, саме монголи, приїжджаючи навесні та восени, постачали всіма необхідними речами тувинське населення. За словами спостерігачів, відсутність у вказаній смузі відділень державної торгівлі дає монголам повну свободу дій, наслідком чого є антиурядовий настрій населення тієї місцевості¹⁰⁵: “Маю Вам повідомити про якусь «родинність» на монгольському кордоні. Монголи мандрують без всіляких дозволів до Туви за хлібом, а тувинці до Монголії за тютюном”¹⁰⁶.

Події навколо Туви на початку 1920-х років американський дослідник Б. Еллеман називає черговим свідченням імперіалістичної зовнішньої політики радянського уряду. За його словами, хоча населення Туви було нечисленним, сама Тува складала велику частину північно-західної території Зовнішньої Монголії, сягаючи розмірів Великобританії. Рішення радянського уряду відокремити Урянхай від Зовнішньої Монголії та захопити його обіцяло величезний територіальний приріст і шкодило не лише інтересам Китаю, а й інтересам Монголії також [Elleman 1993–1994]. О. Латтімор називав політику Росії щодо Урянхаю чудовим прикладом російської наполегливості у дотриманні довгострокової мети політики, оскільки з початку XVIII ст. росіяни підтримували різницю між Тувою та Монголією в усіх своїх ділових стосунках з імперією Цін [Lattimore 1953, 25]. У 1926 році під радянським покровительством Туву було відділено від Зовнішньої Монголії проти бажання і Монголії, і Туви, – вважав П. Тан [Tang 1959, 399].

Незважаючи на визнання незалежності ТНР, монгольські урядовці не змінили свого ставлення до цього питання. Свідченням цього є, зокрема, такий випадок. Радянські представники в Кизилі

¹⁰⁵ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 25. – Л. 46, 48.

¹⁰⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 36. – Л. 1.

отримали з Улан-Батора монголомовну декларацію групи з НРП ВМ¹⁰⁷ (від 13.03.1928) з випадками проти радянської політики в Монголії та Туві, очевидно, для передачі тувинській стороні. Надійшла також декларація нового ЦК цієї партії, зокрема, за підписом Мерсе¹⁰⁸, що викривала діяльність зазначеної вище групи. “За нинішнього стану справ у ТНРП” радянські представники вважали зайвим віддавати тувинським урядовцям ці декларації”¹⁰⁹.

За донесенням Г. Банзаракцаєва¹¹⁰ до Східного відділу ВККІ (від 6.08.1928), ТНР, відчувши в собі певну стійкість, намагається відходити від радянського впливу. Така політика проводиться переважно правими елементами країни. Тому вони налаштовані лояльно стосовно Монголії і дуже хочуть почати переговори. Їх вельми нервувало ставлення монгольського уряду, який ігнорував ТНР. Нарешті навесні 1928 року тувинці вирішили розпочати переговори з іншого кінця, зчинивши скандал на південному кордоні та надіславши до спірної зони своїх вояків. Вони були впевнені в тому, що після суперечок прийти до згоди можливо. Після прикордонних інцидентів, що сталися з цієї причини, розпочинається налагодження взаємин (обмін місіями). Надалі, на думку спостерігача, можливі щільніші зв'язки з МНР, а ініціаторами цього процесу будуть праві діячі¹¹¹. О. Менхен-Хельфен зазначав: “Я застерігаю про таке¹¹²: жодного закиду тувинський політик не повинен так остерігатися, як докору дружби з монголами. Це одразу неприємно вражає” [München-Helfen 1931, 18].

Вже після падіння тувинських правих, восени 1929 року в Улан-Баторі делегація ЦК ТНРП домовлялася з ЦК МНРП про налаго-

¹⁰⁷ НРП ВМ – Народно-революційна партія Внутрішньої Монголії (створена восени 1925 року).

¹⁰⁸ Мерсе – видатний діяч визвольних змагань у Внутрішній Монголії 1920-х років.

¹⁰⁹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 26. – Л. 2.

¹¹⁰ У середині 1920-х років з Москви до Туви був відряджений кваліфікований перекладач – Г. Банзаракцаєв. Він мав посприяти розвитку тамтешніх монголомовних ЗМІ. Схоже, перекладацькою діяльністю Банзаракцаєв не обмежувався і постачав ВККІ інформацію про суспільно-політичні настрої у ТНР.

¹¹¹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 26. – Л. 6.

¹¹² Рос. “упреждаю”.

дження обміну досвідом партійної та державної роботи. Візитові цієї делегації передували переговори між секретарем ЦК МНРП П. Генденом та повпредом ТНР Чодоном під час перебування першого в Москві. Монгольський лідер висловлював намір дати Туві монгольських вчителів, військових інструкторів і навіть порушив питання щодо необхідності уніфікації грошової системи Туви та МНР з метою поглиблення взаємного економічного зв'язку (в Туві на той час був в обігу радянський карбованець) [Москаленко 2004, 115]. Отже, МНР у своїх зверненнях до Туви загострювала увагу на господарчій, культурній допомозі та інструктажі. Всі ці пропозиції були обговорені ЦК ТНРП і не знайшли відгуку. Це сталося, ймовірно, з огляду на позицію радянської сторони. Так, радянські дипломати рекомендували, аби не штовхати Туву на шлях монголізації, створити там такі умови, щоб зближення між МНР і ТНР не виходило за рамки обміну досвідом партійної роботи поміж ЦК обох партій [Москаленко 2004, 115].

Отже, пропозиції Монголії щодо надання їй концесій на золоті копальні, стосовно допуску на ринок Туви Монценкоопу та єдиної валюти для обох країн були відкинуті¹¹³. На думку С. Сааї, така недалекозора політика тувинського керівництва, спрямована на односторонній розвиток радянсько-тувинських торговельних зв'язків, не сприяла розширенню торговельного співробітництва з Монголією на державному рівні й не принесла користі жодній стороні [Саая 2003, 91]. Східний відділ Комінтерну нагадував VIII з'їзду ТНРП (20.10–10.11.1929), що необхідно давати постійний опір реакційній пропаганді панмонголізму, котрий використовують японський імперіалізм та вже розбиті праві елементи МНРП. Разом із тим зверталася увага на нагальну потребу встановлення дружніх відносин між ТНР та МНР¹¹⁴.

Проте повернімося до переговорів, що відбувалися восени 1929 року в Улан-Баторі. З інструкції представнику ТНРП Пулжину, присвяченої питанням зміцнення зв'язку з МНРП, впливало таке. Тувинці згадували, що Монголія у власних виданнях та повсякденній роботі стверджувала, що СРСР обертає Туву на свою колонію, порушуючи цим власне визнання Туви як самостійної держави. Поза тим, Монголія, культивуючи свої внутрішні національні

¹¹³ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 29. – Л. 36.

¹¹⁴ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 29. – Л. 97.

почуття, мала намір усередині Туви розвивати монголофільство, про що й писала, насамперед у своїх журналах і газетах. Отже, це сильно відбивалося на практиці дипломатичних відносин між двома республіками. Мовляв, стосовно прикордонних питань, народного господарства й торгівлі Монголія не зважала на Туву як на самостійну республіку. Лише VII з'їзд МНРП (1928) та II пленум ЦК ТНРП (1929) дали вказівку на майбутнє щодо ширіших революційних взаємин між двома республіками¹¹⁵. На думку тувинської сторони, МНРП має роз'яснити суть тувинської самостійності не лише своїм членам, а й народу, особливо ж вона повинна намагатися докладно роз'яснювати прикордонним араатам переваги всілякого поліпшення стосунків та взаємних зв'язків поміж республіками.

ЦК ТНРП звертався із проханням до МНРП задля сприяння партійній роботі постійно надавати резолюції партійних з'їздів і пленумів, резолюції великих і малих хуралданів республіки, а також важливі закони й інструкції з усіх галузей роботи. Вважалась бажаною присутність на партійних з'їздах і пленумах як Монголії, так і Туви, представників від обох партій. Представника ТНРП Пулжина його партія просила ознайомити з важливими питаннями, як-от нові установки:

- щодо боротьби з ламством, феодалами, багатіями;
- щодо земельних, політичних, державних, податкових, грошових реформ на теренах Монголії;
- щодо перспектив монгольської революції¹¹⁶.

Поза тим, тувинська сторона просила, щоб МНР не перешкоджала, якщо монгольські тувинці побажають змінити громадянство на тувинське.

Договір між МНРП і ТНРП, укладений 18 жовтня 1929 року в Улан-Баторі, стверджував: партії вживуть всіх заходів задля дружнього вирішення всіх політичних, економічних і культурних питань, що виникають між республіками. МНР буде ставитися з повагою до ТНР і зміцнювати взаємний зв'язок, дружбу й допомагати їй. Зокрема, обидві сторони вживуть заходів до якнайшвидшого вирішення спірних питань, що стосуються встановлення кордонів. Був визнаний за необхідне обмін представниками ЦК обох партій. На про-

¹¹⁵ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 32. – Л. 88.

¹¹⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 32. – Л. 89.

ханья тувинської сторони МНРП обіцяла безкоштовно навчати в партійно-просвітніх установах учнів, яких відрядить ТНРП. Відповідно, вирішили полегшити торговельні зв'язки незаможного аратського населення, що не мають спекулятивного характеру. Пропозиція не перешкоджати тувинцям, які перейшли в підданство МНР, у разі, якщо вони забажають повернутися до Туви, була монгольською стороною відхилена. Зокрема монголи зауважили: досить значна кількість громадян СРСР і Китаю перейшла в наше підданство. За нинішньої складної міжнародної обстановки це питання не є предметом обговорення¹¹⁷. VI Великий Хурал МНР, який відбувся у серпні 1930 року, підтвердив намір щодо Туви – всебічно зміцнювати політичні та культурні зв'язки, надавати всіляку допомогу [Эрдени-Очир 1930а, 70].

16 березня 1930 року в Улан-Баторі було підписано протокол наради секретарів ЦК обох партій щодо визначення кордонів між республіками. Вирішили створити паритетну комісію з представників МНР і ТНР урядів [Саая 2003, 170]. Хоча комісія нібито мала встановлювати кордон із врахуванням господарського тяжіння того чи іншого населеного пункту, національного моменту, старих документів, проте у додатку до протоколу наголошувалося: бажано, щоб прикордонні питання розглядалися не за принципом релігійно-національних устоїв та старих маньчжурських кордонів, а за принципом всебічного культурного розвитку аратських мас та їхніх господарств. Разом із тим підкреслювалося, що тувинські та монгольські арати не є одним етносом, а тому кожна зі сторін має розвивати власну культуру, а також поглиблювати взаємний зв'язок, щоб побороти всі наявні ускладнення в процесі виконання завдань соціалістичного розвитку [Саая 2003, 171]. Напевне, такі суперечливі, підсилені риторикою класової боротьби, положення у документах відбивають позицію тувинської сторони, напоумлену радянськими радниками. Наприклад, етноси різні, проте за національною ознакою кордон визначати не варто. Оскільки південна частина Туви лишалася монголізованою, мабуть, тувинські керівники побоювалися втратити такі конфліктні сомони. У неофіційній бесіді з тувинським колегою секретар ЦК МНРП О. Бадрах, зауважив: “Якщо ми будемо враховувати думку самих аратських мас, то

¹¹⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 90. – Л. 62.

вийде велика суперечність між Тувою та Монголією аж до зіткнення” [цит. за: Саая, Сат 2006, 217].

Питання щодо кордону поміж Тувою та Монголією лишалося відкритим, і з плином часу становище лише погіршувалося. Радянська сторона підозрювала тувинських урядовців у свідомому інспіруванні прикордонних інцидентів (наприклад, захоплення сільськогосподарських машин у монгольському держгоспі, розташованому на спірній території, 1931 року) задля тиску на Монголію. Тоді арати Ханхохейського сомону відібрали 5 сінокосарок, забравши їх з поля, і привезли до себе у сомон. На зборах із цього приводу арати казали: “Неодноразово ми говорили, що це – наша земля й т.д., але, незважаючи на це, вони вторгаються в нашу територію, тому ми вирішили в кількості 9 осіб поїхати без зброї. Робітники прийняли нашу пропозицію й допомогли нам забрати машини”¹¹⁸.

Отже, до вирішення спірних питань стосовно встановлення кордонів справа дійшла лише в 1932 році. Спільне засідання Урядових комісій МНР і ТАР¹¹⁹ з вирішення прикордонного питання між двома республіками, що відбулося 2 червня 1932 року на теренах МНР, визнало за необхідне:

1. Соляну гору, як єдине родовище солі, що має найважливіше економічне значення для Тувинської Аратської Республіки, включити до складу території ТАР.

2. Прикордонному (місцевому) населенню МНР надати права користуватися (безоплатно) сіллю для задоволення особистих потреб.

3. Спірний квадрат на схід від озера Убса¹²⁰ розділити навпіл: північну частину включити до складу ТАР, а південну частину, як таку, що має дуже важливе значення для розвитку монгольського Барун-Турунського зернодержгоспу, включити до складу МНР.

4. Іншу спірну територію, що простягається із заходу на схід, в основному розділити навпіл¹²¹.

4 червня 1932 року спільне засідання ухвалило: надати повне право громадянам, що переходять при встановленні кордону до складу МНР або ТАР, самим вирішити питання щодо підданства й

¹¹⁸ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 46. – Л. 223.

¹¹⁹ ТАР – Тувинська Аратська Республіка (1930–1944).

¹²⁰ Убса – нині Убсу-Нур (монг. *Увс нуур*).

¹²¹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 55. – Л. 2.

перебування в складі тієї чи іншої республіки. Переїзд цих громадян (за бажання залишитися в складі МНР або ТАР) дозволяється після прийняття зазначеної постанови урядами МНР і ТАР, але не пізніше 1 травня 1933 року. Громадяни, що переходять при встановленні кордонів до складу тієї чи іншої республіки, і бажаючи перейти в громадянство однієї з республік, повинні бути забезпечені всіма правами та свободами, наданими основними законоположеннями цієї республіки, і можливостями навчатися рідної писемності, мови й т.д. Це положення набирає чинності після затвердження урядами двох республік¹²². Обидві комісії вважали за необхідне вжити таких тимчасових заходів: надати права прикордонному населенню користуватися мисливськими, водними, лісовими угіддями й вигонами для худоби в місцевостях, що переходять до складу території тієї або іншої республіки, але раніше перебували у фактичному користуванні цього прикордонного населення. Цей пункт постанови не поширювався на експлуаторські елементи¹²³.

Угода 1932 року стала основною угодою, якої тувинська та радянська сторони намагалися дотримуватися при укладанні наступних угод з прикордонного розмежування та відповідних переговорах. Проте після низки дискусій в уряді МНР ця угода так і не була ратифікована, оскільки засвідчувала великі поступки, зроблені Туві. Спроби монголів перетнути встановлений кордон зупинялися тувинськими прикордонниками, що викликало взаємне невдоволення. Монгольський уряд вважав необґрунтованими заборони на перекочування, добування солі та крейди [История Тувы 2007, 370]. Отже, він не погодився з рішенням монголо-тувинської прикордонної комісії 1932 року й неодноразово порушував питання про необхідність уточнення лінії кордону, мотивуючи це тим, що прикордонна комісія необґрунтовано передала Туві частину території, яка належить МНР. Так, у квітні 1937 року монгольський уряд ставить перед урядами Туви та СРСР питання про перегляд угоди 1932 року і повернення МНР споконвічно монгольських земель, зокрема Соляної гори. Монгольська сторона вказувала, що угода 1932 року є несправедливою, нав'язаною Монголії під тиском СРСР. Проте радянська сторона вважала, що “угода вдало розмежувала інтереси

¹²² РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 55. – Л. 4.

¹²³ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 55. – Л. 5.

сторін і Соляна гора монголам, по суті, не потрібна” [цит. за: *История Монголии... 2007, 142*].

Після входження в жовтні 1944 року Туви до складу СРСР радянські прикордонні війська взяли під охорону кордон між СРСР і МНР у межах Тувинської Автономної області вздовж зазначеної лінії 1932 року, у результаті чого спірні ділянки, на які претендували монголи, виявилися у радянських межах. Тоді ж радянський уряд повідомив монгольському, що до уточнення лінії кордону монголам дозволяється проживати й перекочовувати на спірних територіях на тих же умовах, що й раніше¹²⁴.

У зазначений період МНР важко було змиритися з втратою Туви. Радянсько-монгольська угода 1924 року ще залишала монгольським політикам шанс повернути тувинські землі. Але вирішальну роль у цьому питанні відіграла політика СРСР. Монгольська еліта змушена була визнати ТНР, проте зробила це під радянським примусом. Зневірившись у розрахунку на швидке приєднання Туви за волевиявленням її населення, монгольські урядовці вирішують піти шляхом господарчої та культурної допомоги, як їм радили радянські ж представники ще 1924 року. Та часи змінилися, і радянська сторона сильно обмежує форми співробітництва обох республік. Тувинська еліта неодноразово намагалася привернути до себе увагу монгольських колег, очікуючи щирого визнання, проте теренові суперечки, намагання будь-що повернути добровільних емігрантів лише ускладнювали двосторонні стосунки. На черзі постала низка нових угод, які все одно не вдовольняли монгольську сторону. Так закладався вузол проблем і непорозумінь, котрий ще й досі остаточно не подоланий.

Монгольський фактор у суспільно-політичному та культурному житті тувинського суспільства

За переписом 1924 року, в Туві нараховувалося тувинців – 51230 осіб, а росіян – 11419¹²⁵. Монголізована частина тувинців мешкала на півдні країни, вирізняючись, зокрема, більшою кількістю

¹²⁴ РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 137. – Ед. хр. 144. – Л. 18.

¹²⁵ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 1. – Л. 4.

лам. До останнього часу найзначніший культурний вплив на таннугуїнців здійснювали монголи, – стверджував радянський професор М. Леонов, який відвідав край у середині 1920-х років [Леонов 1927, 36]. Той факт, що Халха справляла значний вплив на історичний розвиток Туви, за незрівнянно слабкішого впливу з боку Китаю, підкреслювали й інші дослідники [див.: Кабо 1934, 61]. Давали про себе знати ідеї панмонголізму, підтримувані (за висновком сучасної дослідниці С. Сааї) представниками старої та нової тувинської еліти і частиною населення прикордонних з Монголією хошунів ТНР [Саая 2010].

Восени 1925 року радник тувинського уряду П. Медведєв писав: “Монголофільство ще дуже сильне. Реакційне чиновництво (Німажап, Ширап та інші), яке ще грає політичну роль, всю свою політичну, ідеологічну симпатію віддає Монголії. До всього російського ставляться з погано прихованою ворожістю. З мукою шукають шляхів, яким би чином вирішити проблему повної емансипації Таннугуви від СРСР, хоча їх ніхто тепер не пригнічує й не утискає. Так Ширап (Мінфін) в бесіді зі мною неодноразово трактував питання про право націй на самовизначення, що витікає, як казав він, з самої сутності Жовтневої Революції. Якимось він сказав: «Адже Польща скористалася цим правом й остаточно відокремилася від Росії. Чи можливо те ж саме нам?»¹²⁶. Наведений уривок, здається, не потребує жодних коментарів.

Радянські представники, як могли, боролися з таким “ганебним” явищем як “монголофільство”. На IV з’їзді ТНРП (14–19.10.1925) до нового складу ЦК не потрапили ані колишній голова ЦК ТНРП Шагдир, ані секретар Наримдаху (останній, на думку П. Медведєва, “страждав монголофільством у найгострішій формі”): “Як визначені монголофіли, вони були нами провалені”¹²⁷. Йшли пошуки відповідних кадрів. Так Медведєв вказував, що під лівими угрупованнями треба розуміти частину біднішого населення з орієнтацією на СРСР, налаштовану рішуче проти монголів. Радник додавав, – на жаль, серед них немає жодної освіченої людини. На цю групу можна дивитися як на придатну для використання в інтересах справи¹²⁸.

¹²⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 3. – Л. 86б.

¹²⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 3. – Л. 87.

¹²⁸ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 3. – Л. 110.

Ступінь монгольського впливу на суспільно-політичне життя Туви наочно демонструє Конституція 1926 року. У листопаді 1926 року на засіданні Політбюро ЦК ТНРП розглядалася нова Конституція, складена законодавчою комісією Малого Хуралдану в складі Німажапа та Ширапа. В основу нової конституції було покладено текст монгольської конституції, прийнятої I Великим Хуралданом МНР (1924). Політбюро, визнавши поданий текст недостатньо опрацьованим, для остаточної його редакції створило спеціальну комісію за участі О. Соднама¹²⁹ (генсек ЦК) та К. Дондука (голова уряду)¹³⁰. Незважаючи на всі доопрацювання, на думку дослідників, очевидно, що структура тувинської конституції цілком співпадала з системою Основного Закону Монголії (ті ж шість розділів з тими ж підрозділами). Розділ конституції про верховні органи влади в республіці давав підстави вважати, що і за побудовою, і за своїми функціями верховні органи Туви являли собою “зліпок” із монгольських. Схожі положення з конституцією Монголії вказують, що багато інститутів, властивих радянським конституціям, були рециповані Тувою не безпосередньо, а через монгольську конституцію [Шостаківич 1929, 27]. Основний Закон Танну-Туви був прийнятий IV Великим Хуралданом 26 листопада 1926 року.

М. Саф’янов, який в першій половині 1920-х років працював у радянському консульстві у Туві, вважав, що після 1925 року (мається на увазі договір між Тувою та СРСР) всі монголофільські настрої випарувалися навіть у тих, хто за кілька місяців до того подавав петиції про приєднання до Монголії [Кайский 2007, 563]. В. Мачаваріані, представник КІМу¹³¹ на IV з’їзді тувинського ревсомолу¹³², змальовуючи становище в Туві (01.02.1929), зазначав, що від 1921 до 1924–1925 рр. у Туві панували монголофільські настрої, що визначали й політику СРСР. Мовляв, Хемчицьке повстання було заключним акордом у боротьбі монголофільських угруповань за приєднання Туви до Монголії. “Після кемчугського повстання і нашої досить значної роботи в Туві, монголофільські настрої пішли

¹²⁹ О. Соднам – генсек ЦК ТНРП (1926–1928). Зустрічаються також наступні ініціали: Соднам М.

¹³⁰ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 5. – Л. 114.

¹³¹ КІМ – Комуністичний інтернаціонал молоді.

¹³² IV з’їзд ТРСМ відкрився 24 грудня 1928 року.

на спад, а зараз ми спостерігаємо навіть зворотне явище¹³³. Зазначимо, що у липні-вересні 1929 року була проведена повномасштабна чистка лав ТНРП, ТРСМ¹³⁴ та держапарату. В цей період зі складу партії, а також Президії Малого Хуралу та Ради Міністрів ТНР були виключені такі політичні діячі як М. Буян-Бадирги, К. Дондук, Т. Талха-Сюрюн та інші [Хомушку 2002, 13]. Разом із тим, на думку авторки, монголофільські настрої (принаймні, у тувинському суспільстві) не зникли наприкінці 1920-х років. Це переконливо доводять не лише наведені вище факти, а й хоча б повстання під панмонгольськими гаслами початку 1930-х років.

Попри політичні події, можна сказати, що в 1920-ті роки, насамперед в офіційній сфері, освіті та видавничій справі Туви, був активно задіяний монгольський фактор. Після проголошення Танну-Тувинської Народної Республіки впродовж наступних дев'яти років (1921–1930) все діловодство в державних та суспільних установах здійснювалося монгольською мовою. Її вивчали у школах, нею виходили перші тувинські періодичні видання. Тувинці запозичили у монголів багато слів зі спеціальної лексики, що характеризувала зміни в політичному та культурному житті. За словами радянського дослідника Б. Татаринцева, це був кульмінаційний період за всю історію функціонування монгольської мови в Туві [Татаринцев 1976, 10]. У період з 1924 по 1929 роки, за орієнтовними даними, писемність тувинського населення монгольською мовою складала близько 1,5–2 %.

У 1923 році в Кизилі відкрилися курси партійного навчання, де слухачі, зокрема, оволодівали монгольською абеткою, читали спочатку класичні монгольські твори. IV з'їзд ТНРП (14–19.10.1925) вирішив: до вироблення своєї писемності треба навчання проводити і монгольською, і російською мовами, офіційну ж роботу в установах вести монгольською¹³⁵. Новообраний ЦК мав вжити заходів із придбання революційної літератури в СРСР та Монголії, як російською, так і монгольською мовами, а також поширення її серед населення. З часом до тувинської столиці стала поступати суспільно-політична, художня та інша література, видана в Москві,

¹³³ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 35. – Л. 1.

¹³⁴ ТРСМ – Тувинський революційний союз молоді.

¹³⁵ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 3. – Л. 22об.

Улан-Баторі, Улан-Уде. За проханням ЦК ТНРП, Бурятський обком ВКП(б) та ЦК МНРП надсилали до Туви свої періодичні видання, перекладені та оригінальні роботи. Серед них – резолюції та рішення з’їздів та пленумів МНРП, матеріали низки з’їздів РКП(б), постанови Великих Хуралів та Конституції МНР, збірки законів про державне будівництво, бюлетені уряду Монголії, Програма Комінтерну, Устав ВКП(б) тощо. Отримані від повпредства ТНР у МНР монгольську періодику та законоположення МЗС ТНР, після вивчення, передавав до ЦК ТНРП, ЦК ТРСМ та державних установ [Історія Тувы 2007, 343]. Отже, як бачимо, навіть свої пізнання з нової політичної теорії тувинці черпали переважно з монгольських праць.

Восени 1925 року в столиці організуються курси з вивчення російської мови з 38 слухачами та курси з вивчення монгольської мови з 150 слухачами – цікавий факт, що характеризує тодішню ситуацію в тувинській освіті. Під час IV з’їзду ТНРП зазначалося, що, на прохання ЦК, з Урги відрядили 2 викладачів, проте вони приїхали, коли учні вже роз’їхалися. Отже, викладачі вирішили повернутися додому і пообіцяли наступного навчального року знову приїхати до Туви¹³⁶. Від 1926 року розпочала постійно працювати Тувинська центральна партійна школа, де вивчалася, зокрема, й монгольська мова (програмою передбачалися 120 занять, які сукупно складали 180 годин). В курсі історії вивчалася й “Ставлення Автономної Монголії до тувинського народу після Китайської революції (1911)”¹³⁷. 1928–1929 навчального року в Туві діяли три школи, де навчалися монгольській мові 160 осіб. За словами вищезгаданого В. Мачаваріані, восени 1928 року в Кизилі діяла світська школа, де тувинські перекладачі вчили дітей переважно монгольській мові. Подейкували, що за 6–7 місяців діти вже починали розмовляти монгольською та співали нею ж пісень [Мачавариани, Третьяков 1930, 82]. Впродовж 1924–1929 років ЦК ТНРП направляв навчатися певний контингент до партшколи при ЦК МНРП. Серед її слухачів були майбутні генсек ЦК ТНРП О. Соднам і голова Президії Малого Хуралу ТНР А.-Т. Хемчик-оол.

В середині 1929 року В. Богданов, відряджений до ТНР для роботи по лінії ВККІ, доповідав: до теперішнього часу в тувинських

¹³⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 3. – Л. 80б.

¹³⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 8. – Л. 87–90.

початкових школах немає чітко обраної мови викладання. Частина шкіл працювала двома мовами, а частина – монгольською. Проте не було монгололомовних підручників для другого та третього і взагалі для подальших років навчання¹³⁸. Питання щодо мови викладання набувало дуже серйозного характеру аж до часу появи тувинської писемності. Були прибічники прийняття як монгольської мови, так і російської. За словами радянського представника, прийняття російської мови виглядало політично неоднозначним. Монгольська ж писемність, буцімто, сама на роздоріжжі, позаяк знаходиться напередодні латинізації¹³⁹.

Монгололомовною була й перша тувинська періодика. У 1924 році Я. Давтян, у своїй політичній доповіді про роботу в Танну-Туви зазначав, що треба допомогти тувинцям налагодити монгольську типографію¹⁴⁰. Встановлено, що перша тувинська газета почала виходити з різною періодичністю ще з 1925 року. 1 серпня 1925 року вийшов друком перший номер газети “Эрх чолоот Танну-Тува”. (“Звільнена Тува”). Засновником газети був визначений ЦК ТНРП. 27 липня 1926 року назва газети “Эрх чолоот Танну-Тува” змінилася на “Танну-Тувагийн унэн” (“Правда Танну-Туви”). Є відомості, що арати купували газети, але оскільки серед них не було людей, які б змогли пояснити зміст написаного в газеті матеріалу, зберігали їх у скринях. На практиці, єдиним способом ознайомлення аратів зі змістом газет стала звична форма усної передачі за допомогою пропагандистів, агітаторів ТНРП, ТРСМ і людей, що знали монгольську мову [Кан 2009].

За архівними даними, до осені 1926 року партія та ревсомол Туви користувалися ургинськими періодичними виданнями¹⁴¹. Потім стали виходити тувинські монгололомовні журнали “Хувисгалт Ард” (“Революційний арат”) – орган ЦК ТНРП та “Залуучуудын зорилго” (“Завдання молоді”) – періодичне видання ЦК ТРСМ.

Із третього номера, що вийшов 19 квітня 1927 року, “Танну-Тувагийн унэн” стала називатися просто “Тувагийн унэн” (“Тувинська правда”). Спочатку газета видавалася монгольською мовою,

¹³⁸ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 29. – Л. 31.

¹³⁹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 29. – Л. 31.

¹⁴⁰ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 1. – Л. 8.

¹⁴¹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 5. – Л. 118.

а з 19 січня 1931 року – вже тувинською під назвою “Шын” (“Правда”).

Монгольською видавалися окремі постанови ЦК, пленумів та з'їздів партії, програма та Устав ТНРП, деякі закони, Конституція ТНР та інші документи. Лише створення в 1930 році тувинської писемності поклало початок розвитку тувинським засобам масової інформації та видавничої справи. Проте, у другій половині 1920-х років тривала полеміка щодо графічної основи, на якій треба цю писемність створювати. Так, праві сили наполягали на використанні тибетської або монгольської абетки, посилаючись на спільність побуту та релігії [Аранчын 1982, 166].

З введенням тувинської писемності монгольська мова втрачає своє значення в Туві. На початку 1930-х років очевидці засвідчували, що ставлення до Монголії з боку тувинців було “дещо поштиве”, хоча запровадження тувинської писемності значно похитнуло гегемонію монгольської культури в Туві. Проте, деякі традиції залишалися ще в силі. “СРСР далекий і багато в чому тувинській масі незрозумілий, а тут – ті ж самі юрти, ті ж кочовища, те ж скотарство. Де найкращі пасовиська? В Монголії. Звідки привозять племінних першосортних баранів? Монголія – близько, Монголія – зрозуміло” [Маслов 1933, 18]. Імовірно, більша частина газет старомонгольською мовою, що містили друковані матеріали “...лютих ворогів аратських мас – контрреволюціонерів...” була знищена за рішенням III пленуму ЦК ТНРП у 1939 р. [цит. за: Кан 2009].

Отже, за уважнішого погляду на тувинське суспільство, видно, що підстави до об'єднання і в монголів, і в тувинців існували. Це було б єднання народів на спільних господарчих, релігійних, культурних, ціннісних, світоглядних та навіть певних мовних засадах. Зокрема у 1920-ті роки тувинське суспільство було досить щільно пов'язане зі своїм південним сусідом. Тувинська правляча та адміністративна еліта відкрито вимагала включення Туви до складу МНР (насамперед, у 1924–1925 роках). О. Менхен-Хельфен колись зазначав: “Тува не може існувати самостійно. Якби на те була воля самих тувинців, уже сьогодні, а не завтра, вони знову стали б частиною Монголії. Але якою була б тоді їхня доля? І якою була б доля по-справжньому вільної Монголії?” [Mänchen-Helfen 1931, 169].

**Повстання під панмонгольськими гаслами,
еміграційні настрої та репресії
у тувинському суспільстві в 1930-ті роки**

Друге Хемчицьке повстання розпочалося у березні 1930 року¹⁴². Представник Комінтерну в Туві – В. Богданов доповідав Москві (21.03.1930) про початок повстання. Мовляв, у Верхньоудинську (столиці Бурят-Монголії) отримав інформацію про те, що повстанці з Ойратії¹⁴³ та Бурятії (Окінського району) перейшли до Туви, здійнявши там повстанський рух. За неточними Верхньоудинськими відомостями, нібито, захоплено Джедан, центр Дзун-Хемчицького¹⁴⁴ хошуну¹⁴⁵. Тувинський уряд звернувся до СРСР із проханням про допомогу в боротьбі з повстанцями. Наприкінці березня 1930 року Політбюро ВКП(б) винесло рішення: загін до Туви не відправляти, надавши тувинському урядові змогу придушити повстання власними силами. Отже, частину тувинських сил (їх налічувалось загалом осіб з 200) було кинуте до району Хемчику¹⁴⁶.

Один із ватажків повстанців Темурдун нібито ще до початку дій мав домовленість із ініціаторами повстанського руху у Північно-Західній Монголії (Убсунурський аймак¹⁴⁷). Так чи інакше, але тувинці виступили першими. 25 березня 1930 року здійняли повстання лами монгольського монастиря Тугус-Буянту, що було сприйняте як продовження тувинського виступу. За словами монгольських повстанців, тувинські заколотники неодноразово повідомляли їм про свої наміри скасувати існуючу систему правління та закликали

¹⁴² Тувинські дослідники датою початку цього повстання називають 17 березня 1930 року.

¹⁴³ Скоріше за все, мається на увазі Ойратська АО, створена 1 червня 1922 року. До її складу ввійшли 20 волостей колишнього Горно-Алтайського повіту Алтайської губернії та 4 волості Бійського повіту Алтайської губернії. 2 березня 1932 року Ойратська АО була перейменована в Ойротську автономну область, а 7 січня 1948 року – в Горно-Алтайську автономну область.

¹⁴⁴ Дзун-Хемчицький хошун утворився 1929 р. на базі колишнього Хемчицького хошуну (Бейсе-хошуну).

¹⁴⁵ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 37. – Л. 39.

¹⁴⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 36. – Л. 55.

¹⁴⁷ Тувинці мешкають на теренах цього аймака й донині.

до узгоджених дій. 27 березня колишній захірагчи¹⁴⁸ Батжаргал виїхав до Туви з проханням надіслати 50–100 солдатів, 500 гвинтівок. За словами начальника ДВО¹⁴⁹ Б.-О. Елдев-Очіра, становище було вкрай напружене. Тувинці стали перекочувувати на монгольську територію. За їхніми словами, вони прагнули об'єднатися з дербетами¹⁵⁰. На монгольські терени у районі р. Сакіль перейшли на загал 512 тувинців, разом із юртами та худобою. Нібито, 80 з них були озброєні. За іншими даними, кількість зброї, принаймні вогнепальної, була мізерною¹⁵¹. Загалом, схоже, що ця частина населення просто вирішила перекочувати до МНР. Тувинці казали, що вони вже об'єдналися з дербетами та впроваджують спільне управління. До влади повстанці думали запросити Далай-хана – поважного західномонгольського аристократа. Монгольські повстанці разом із представниками тувинців організували штаб в Тугус-Буянту, склад якого невдовзі заарештували монгольські військові. Більшість емігрантів з Туви була передана на кордоні тувинському загону, який їх переслідував. Залишилися 12 осіб, яких ще розшукували монгольські загоны¹⁵². Проте, врешті-решт, 11-ти¹⁵³ “заколотникам” вдалося втекти за Алтай до Сіньцзяну, де також мешкали етнічні тувинці.

Тувинські військові ще займалися ліквідацією Хемчицького повстання, аж ось виникло нове заворушення вже серед російського населення Туви. Повстання почалося 26 квітня під гаслом – влада без комуністів і без колективізації. До планів повстанців ухвалив “розрив зв'язку між СРСР і м. Кизилом” [цит. за: Саая, Сат 2006, 243]. 28 квітня вони вирізали 80 сажень телеграфного проводу. 4 травня 1930 року заступник наркома закордонних справ Л. Карахан повідомляє Й. Сталіну, що тувинський уряд у зв'язку з останніми подіями знову просить про негайне уведення радянського військового загону до Туви. Тамтешній радянський повпред А. Старков також наполягав на негайному введенні до повстанських районів радянських військ, указуючи на небезпеку для Кизила, де наявних

¹⁴⁸ Захірагчи – помічник князя хошуну з військових питань.

¹⁴⁹ ДВО – Державна внутрішня охорона МНР.

¹⁵⁰ Дербети – монгольська етнічна група, що входить до складу ойратів, у Західній Монголії.

¹⁵¹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 41. – Л. 6.

¹⁵² РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 37. – Л. 50.

¹⁵³ Називається й цифра – 16 осіб [История Тувы 2007, 193].

сил тувинців і РСТК могло виявитися недостатньо. З огляду на це, НКЗС підтримав клопотання тувинського уряду та Старкова щодо термінового спрямування до Туви кавалерійського загону з Мінусинського округу¹⁵⁴. Судячи з усього, у травні 1930 року друге Хемчицьке повстання було остаточно придушене.

За окремими даними, наприкінці травня 1930 року заарештували до 139 повстанців, з них 14 розстріляли, 57 вислали за межі Туви. Крім того, сімох повстанців розстріляли без суду і четверо загинули у перестрілці [История Тувы 2007, 192]. Внаслідок розслідування передумов та обставин повстання виявилось, що кількість учасників повстання та їхніх родин дорівнювала 261 особі (або 270), які представляли всі верстви тувинського суспільства, зокрема членів партії й ревсомолу – 39 осіб. З колишніх правих керівників безпосередню участь у повстанні брали экс-міністр внутрішніх справ та колишній комісар ескадрону, обидва зміщені у 1928–1929 роках. Запідозрених у співчутті до повстанців, згодом звільнених з-під арешту, було 24 особи. До судової відповідальності притягнули 130 осіб. Проте до цього числа не ввійшли ідейні вожді повстання, яких не виявили.

Агітація повстанців серед населення зводилася до того, що панчен-лама IX¹⁵⁵ з мільйонним військом зайняв Улан-Батор. МНРП вже розбита (схожі чутки поширювалися під час підготовки та проведення повстання і у Західній Монголії). Революційна партія існує лише у Кизилі, її можна швидко ліквідувати. Повстанці слушно стверджували, що не лише вони наразі підняли повстання: “Ми об’єдналися з Монголією та Тибетом”. За їхніми словами, конфіскації будуть піддані всі господарства – і бідняцькі, і заможні. Конфісковане майно призначається для забезпечення голодних росіян, що живуть у місті. Мета конфіскації – розорити тувинське населення. Ліпше своє майно та худобу роздати аратам, аніж годувати голодних росіян. За інформацією, нібито, вже у той час деякі багатії

¹⁵⁴ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 36. – Л. 55. З другого боку, в “Истории Тувы” стверджується, що радянські війська до Туви так і не ввели, мовляв, тувинська армія та оперативно створені Частини особливого призначення придушили бунт власними силами [История Тувы 2007, 348].

¹⁵⁵ Панчен-лама IX – тибетський буддійський ієрарх, який на той час перебував на теренах Внутрішньої Монголії, співпрацював із китайським урядом і намагався навернути монгольську еліту до Китаю.

почали роздавати біднякам шуби та худобу¹⁵⁶. Заколотники наголошували: у Туві хочуть ліквідувати релігію й насадити тваринну мораль. Позбавлені виборчих прав будуть вбиті або вислані за кордон. На всіх учасників Хемчицького повстання 1924 року і осіб, причетних до нього, а також усіх шаманів і лам чекає неминуча смерть. Повстанці зокрема підкреслювали, що хамбо-лама пророкує їм перемогу, задля чого лами здійснюють відповідні релігійні відправи.

Гасла та звернення заколотників переконливо демонструють, що саме їх підштовхнуло до виступу. Повстанці стверджували, що вони відновлять старе, колишнє правління, що також воскресить релігію. Один з організаторів повстання повідомив, мовляв, вони казали, що, аніж умирати після конфіскації з голоду, краще спільними силами повстати. У перших зверненнях повстанців є кількарізові вказівки на те, що нові заходи партії та уряду неправильні й не відповідають основному закону уряду. Мались на увазі податки, відділення церкви від держави й антирелігійна пропаганда (вважалося, що це руйнує існуючі релігійні традиції та мораль), колективізація аратських господарств, позбавлення виборчих прав окремих верств суспільства¹⁵⁷. В одному зі своїх звертань до уряду повстанці писали: лами та князі знищуються, вищезгадані категорії втрачають виборчі права, підпадають під конфіскацію майна й висилаються за межі республіки. Буцімто, про такі жорстокі заходи партії, що передбачалося провести в життя, їм повідомили самі партійці.

В одному з останніх листів (після видання урядом і партією постанов про боротьбу з викривленнями партійної лінії та влади на місцях) повстанці повідомили: “Ті арати, які прибули з частинами Червоної Армії із Шемінського сомону, влаштовують маленькі грабунки задля особистого збагачення... У службових справах в Аянгати прибули кілька членів партії й вчиняли потворні явища (знімали з рук дівиць каблучки й силували їх до статевих зв’язків). На такі потворні речі відповідні організації зовсім не звертають уваги. Ми дуже дивуємося. Чому ми й почали боротьбу проти вас. З вашої сторони були випадки, коли лякали безправних жінок...”¹⁵⁸ На таку мотивацію повстання звернули увагу й окремі тувинські автори:

¹⁵⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 41. – Л. 11.

¹⁵⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 41. – Л. 12.

¹⁵⁸ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 37. – Л. 56.

очевидець тих подій, письменник Фелікс Сегленмей указує, що «однією з причин бунту стало попрання вікових традицій і звичаїв народу. Повсюди проводилися зібрання під гаслом «Арын чазар» – «Геть сором»... На них у жінок і дівчиць відрізали коси, відбирали прикраси (сережки, обручки, чавага¹⁵⁹), змушували привселюдно розповідати про сексуальні подробиці їхнього життя» [цит. за: Кужугет 2006, 183]. Ф. Сегленмей також згадував, що одружених чоловіків і заміжніх жінок примушували на зборах називати по імені свекра й тестя, що було суворо заборонено багатовіковою традицією¹⁶⁰. Від сорому учасники тих зібрань (з обох боків) думали про саможубство; дехто навіть заподіював собі смерть [Кужугет 2006, 184].

Тувинські урядовці визнавали, що ситуацію погіршила обстановка передвиборної кампанії. Спалах повстання прийшовся на день завершення виборів до низових органів самоврядування. Вибори, супроводжуючись позбавленням виборчих прав (уперше заможних громадян та лам¹⁶¹), роз'ясненням питань конфіскації, проведенням кампанії вилучення податків, надзвичайно напружили обстановку в худоні. Цьому сприяли випадки антирелігійної боротьби, оголошення позбавлених виборчих прав поза законом із боку окремих виборчкомів. Тим же пояснювали участь ревсомольців і партійців у повстанні. Участь перших мотивувалася й запланованим чищенням лав союзу¹⁶². До того ж, мовляв, у цих районах був значніший вплив монгольських (дербетських) лам і князів. ЦК ТНРП обговорив всі причини виникнення повстання і зробив висновки. Відстрочка конфіскації, робота серед бідноти, виправлення допущених помилок на місцях, уточнення питань антирелігійної боротьби та конфіскації – такими мали стати основні заходи партії.

¹⁵⁹ Чавага – жіноча візерункова прикраса для кіс.

¹⁶⁰ Г. Грумм-Гржимайло зазначав: "...сойоти не назвуть вам імен своїх батьків, тестя та тещі; а, отже, невістці забороняється називати по імені свекра та свекруху, і всім взагалі сойотам свого князя (огурду) і хамба-ламу; нарешті, чоловік ніколи не назве своєї дружини інакше, ніж юг-ієзи – господаркою юрти чи сюрген-ієзи – матір'ю такого-то, а дружина чоловіка – своїм мужчиною – ір-ім" [Грумм-Гржимайло 1926, 132; див. також с. 133].

¹⁶¹ У повстанні 1930 року брали участь й учасники хемчицьких подій 1924 року, пояснюючи це тим, що їх позбавили виборчих прав [Саая, Сат 2006, 242].

¹⁶² РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 37. – Л. 55.

Проте, і у 1931 році тривало розкриття так званих контрреволюційних груп у майже всіх хошунах Туви. Так, на засіданні Секретаріату ЦК ТНРП (від 18.11.1931) розглядали наступне питання. Нібито, на монголо-тувинському кордоні створено контрреволюційну групу на чолі з феодально-теократичними елементами (насправді ж так звані змовники нараховували всього 16 господарств), яка ставить завданням зрив нових заходів партії та урядів ТНР і МНР. Керівники ведуть агітацію серед населення, що у Монголії податок менше, що колгоспів там немає, що Монценкооп постачає населення однаково, релігія вільно розвивається, тому в Монголії добре, а в Туві погано, отже, потрібно приєднатися до Монголії¹⁶³. Звичайно, мала місце ідеалізація становища у сусідній країні. В Монголії також утискали релігію і мав місце товарний голод. Засідання, зокрема, постановило:

- доручити скласти до 25 листопада 1931 року проект про переселення “найбільш злісних феодалів” до інших хошунів і вилучення керівників контрреволюційного угруповання;
- встановити за обов’язок правлінню Тувценкоопу і хошунним комітетам партії при розподіленні товарів особливу увагу звертати на сомони, прилеглі до монгольського кордону;
- налагодити там серед існуючих колгоспів енергійну роботу з організаційно-матеріального зміцнення та залучення до них нових аратів;
- поставити за обов’язок Міністерству з культурних справ терміново розгорнути культурно-просвітницьку роботу, при цьому особливу увагу звернути на вищезгадані сомони, прилеглі до монгольського кордону¹⁶⁴.

Про саме повстання у Тере-Холі¹⁶⁵ відомо небагато. Збройний виступ розпочався навесні 1932 року. До тувинських повстанців приєдналися представники озброєної опозиції з Північно-Західної Монголії [История Тувы 2007, 193]. На думку деяких тувинських науковців, повстання 1930 та 1932 років змусили владу вжити дієві заходи.

¹⁶³ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 46. – Л. 223.

¹⁶⁴ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 46. – Л. 224.

¹⁶⁵ У 1929 році Салчацький хошун був переіменований на Каа-Хемський. У 1932 році Каа-Хемський хошун розділений на Пій-Хемський, Танну-Ольський хошуни, а пізніше – Тере-Хольський.

Ймовірно, за підозрою в таємній організації Хемчицького заклоту, 25 квітня 1930 р. співробітниками політичної охорони арештований і через два роки розстріляний М. Буян-Бадирги [Байыр-оол 2009]. Засідання Політбюро ЦК ТНРП (від 22.03.1932) обговорювало питання “про контрреволюційних бандитсько-грабіжницьких учасників групи і зловживання своїм службовим становищем чорно-жовтих феодалів Буян-Бадирги, Дондука, Шагдира, Бойду, які зумисне брали участь у Хемчицькому повстанні” [цит. за: Ховалыг 2007, 63–64]. Було вирішено затвердити проект постанови УДВПО, де пропонувалося приговорити їх за 41-ю статтею Карного кодексу до розстрілу. Загинули, зокрема, колишній голова Президії Малого Хуралу М. Німажап та колишній генсек ЦК ТНРП О. Соднам.

Утиски та поневір'яння населення можна прослідкувати на прикладі родичів непересічного тувинського діяча Буян-Бадирги. Коли у березні 1932 р. Буян-Бадирги розстріляли, його дружину та прийомних дітей примусово переселили з Дзун-Хемчицького району до Пій-Хемського (за іншою версією – до Каа-Хемського), майно конфіскували, дітям було заборонено навчатися [Ламажаа 2010, 102]. Близькі та рідні по обом лініям були репресовані, вислані. Змогли добитися для себе стерпних умов лише ті, хто встиг перекочувати до інших районів і приховати своє походження. Дружина Буян-Бадирги до самої смерті (у 1946 чи 1947 р.) мешкала у віддаленій місцевості у страшній бідності, оточена такими ж бідними родичами, обкладена непосильним податком [Ламажаа 2010, 103].

Кордон із МНР продовжував залишатися під пильним наглядом тувинських урядовців. 10 травня 1932 року повпред МНР у Туві Дугаржап, відповідаючи на запит МЗС Монголі, повідомляв: ...“Уряд і ЦК партії Тувинської Республіки мені передали, що приїхали три монголи у місцевість Турген Хутул чи Турген-Нюр на південно-східному кордоні для організації повстання. З цього приводу відряджені туди секретар ЦК партії Баїр¹⁶⁶ та інші. У випадку

¹⁶⁶ За деякими даними, О. Баїру, направленому до Тере-Хольського району для ліквідації контрреволюційного заклоту, вдалося переконати жителів Тес, Ерзіну та Качик не брати участі у протиправних діях. У тому ж році він побував в оленярів, що живуть у віддалених куточках Тоджинської тайги, які під впливом заклотників Кунгуртуга зібралися виїхати на територію Зовнішньої Монголії. Завдяки його вмовлянням багато оленярів залишилися жити на землі предків [Байыр-оол 2011].

переходу Монгольською Червоною Армією кордону Танну-Тува у боротьбі з контрреволюціонерами, Уряд Танну-Тува не буде запечувати і буде підтримувати систематичний зв'язок із нею” [цит. за: История Тувы 2007, 350]. Проте військового втручання МНР не знадобилося. Нібито, тувинська влада швидко пододала погано організований опір. У травні 1932 року було проведено операцію з вилучення контрреволюційного елемента в прикордонній (південній) смузі у зв'язку з подіями в Монголії (там почалося велике повстання, яке тривало кілька місяців). За час операції було розкрито й ліквідовано шість контрреволюційних угруповань та організацій. З них три мали явно повстанський характер (за визначенням УДВПО ТНР). Частина затриманих під час слідства показала, що свідомо вела контрреволюційну роботу, спрямовану на послаблення партійної диктатури¹⁶⁷. Можна припустити, що все ж таки головна провина більшості затриманих полягала у поширенні масової “провокаційно-пораженської” агітації. За словами чекістів, найнебезпечнішим елементом було ламство, яке, не розбите ідейно й не знищене фізично, становлячи не менше 7–8 % загального складу населення, пішло з хуре в улуси¹⁶⁸ й продовжує повсякденно у прихованій формі вести свою контрреволюційну роботу серед аратів. Розкриття травневої операції, нібито, показало, що основну організуючу роль відігравало ламство як ідейний натхненник цих організацій та угруповань.

7 липня 1932 року тувинський уряд відправив до Кунгуртуга¹⁶⁹ кавалерійський ескадрон, до якого приєдналося понад сто добровольців. Внаслідок бою з урядовими військами у Сайгалі повстанці розкололися на дві групи. Одна з них рушила у бік Тере-Холя, інша – у гліб Сайгалу. Урядові війська теж розділилися на два загоны для переслідування бунтівників. Незабаром “терехольський” загін вдарив по переслідуваням. На полі битви залишилися 78 загиблих повстанців, два кулемети, понад сто вінчестерів і кременеві рушниці. Інші повстанці відступили на терени Монголії [История Тувы 2007, 194]. Тувинські історики слушно вважають, що серед основних

¹⁶⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 52. – Л. 31.

¹⁶⁸ Улус – тут мається на увазі адміністративна одиниця.

¹⁶⁹ Кунгуртуг – найвіддаленіше селище на сході Туви (Тере-Хольський хошун).

причин збройних виступів 1930 і 1932 років на Хемчику і у Кунгуртузі були беззаконня та свавілля влади щодо представників колишньої політичної еліти, чиновництва, духовенства, заможних аратів і селян – перш за все, конфіскація їхньої власності, непосильні податки, позбавлення старого чиновництва прав і свобод, скрита та явна заборона свободи совісті, добровільно-примусова колективізація [История Тувы 2007, 194].

Начальник УДВПО О. Сенгіжик¹⁷⁰ підготував доповідну нотатку для ЦК ТНРП та уряду (від 15.08.1932). Згідно цієї цидули, впродовж останніх двох років мали місце: зміна правого керівництва й прихід до влади представників аратської диктатури; застосування методів колективізації й практичне здійснення форм виробничого кооперування аратських господарств; розгром (фізичний) ламства; хошунне переселення феодалних елементів включно до конфіскації їхнього майна; виселення за межі республіки російського контрреволюційного елемента й куркульства; ліквідація самоврядування РСТК. Феодално-теократичний елемент, позбавлений політичного життя й затиснутий економічно, починає чинити завзятий опір, стаючи на шлях прихованої, а місцями (Тере-Хольський сомон) відкритої боротьби¹⁷¹. У віддалених (особливо прикордонних) сомонах залишався потужним родовий вплив. Кажуть, за відсутності достатньої кількості працівників по державно-партійній лінії, основна аратська маса політично обслуговується недостатньо. Мовляв, низовий держапарат, партійні й ревсомольські осередки найчастіше не діють, а окремі керівники та активісти пливуть у масі загальних нездорових настроїв або самі стають на шлях активних контрреволюційних дій, як це мало місце у травні 1932 року у Тере-Хольському сомоні, коли голова сомону й секретар партосередку демонстративно залишили нараду, де обговорювалося питання про переселення “феодалів”. У Качицькому сомоні троє секретарів осередків ТРСМ і деякі партійні активісти у період напруженої обстановки відкрито займалися поширенням “провокаційно-пораженських” чуток. Отже, ми бачимо, за що людина могла отримати звинувачення в контрреволюційних діях.

¹⁷⁰ О. Сенгіжик – з 1928 р. начальник УДВПО; до арешту і розстрілу в 1938 році – заступник державного прокурора Туви.

¹⁷¹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 55. – Л. 30.

Начальник УДВПО зазначав, що майже вся основна аратська маса Тере-Хольського та Качицького сомонів втягнена у контрреволюційний рух. Незважаючи на те, що “бандитський рух” станом на 15 серпня 1932 року переважно ліквідований, із зазначених сомонів залишаються відсутніми ще близько 80 осіб. Наразі цьому елементові властиві спроби зв’язатися ідейно та організаційно з контрреволюційними та правими елементами в Монголії, організація еміграційного руху до Монголії (що охоплює майже всі сомони південної прикордонної смуги) тощо¹⁷². “Феодальні елементи” потрапили під хошунне переселення, проте залишаються неізолюваними від аратської маси, відповідно впливаючи на останню.

Низка заколотників, які втекли після Хемчицького повстання, перебували у Сіньцзяні. Їх, нібито, тувинське суспільство очікувало як національних героїв, які мають врятувати країну від наявної диктатури. За даними УДВПО, зазначені особи посідали у цій провінції керівні посади. Мовляв, цілком очевидно, що в майбутньому їх планують використовувати для своїх цілей у Туви¹⁷³. УДВПО стверджувала, що колишні князі, чиновники та лами останнім часом орієнтуються на правих та контрреволюційних елементів Монголії, особливо на теократичну частину, яка, у свою чергу, відбиває наміри панчен-лами.

О. Сенгіїжик писав, що розкриті у серпні (сьоме за ліком 1932 року) контрреволюційне угруповання в Тустаг сомоні (Улуг-Хемського хошуну) підтверджує орієнтацію на праві та контрреволюційні елементи Монголії. У прикордонних сомонах всієї південної смуги ведеться агітація за кочівлю до Монголії¹⁷⁴. Деякі з учасників ліквідованого угруповання у Тустаг сомоні вже почали

¹⁷² РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 52. – Л. 32.

¹⁷³ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 52. – Л. 33.

¹⁷⁴ За даними тувинських дослідників, на південному сході Туви, у поселеннях Булун-Бажи, Нарин і Качик місцевий діалект монгольської мови досі продовжує виконувати функцію домашньої розмовної мови. У сомонах Нарин і Качик незалежно від віку розмовляють монгольською дуже добре. За результатами соціального опитування з’ясувалося, що більша половина населення вважає рідною мовою монгольську. У Тере-Холі особи старші п’ятдесяти років монгольську знають добре і володіють нею достатньо. Молодь та особи середнього віку підтримують спілкування тувинською мовою, іноді користуються російською мовою [Куулар 2003, II].

переправляти своє майно до Монголії, розгортаючи агітацію за це ж серед аратів. Мовляв, незважаючи на те, що деякі з контрреволюційно налаштованих лідерів колишнього правого керівництва фізично знищені, остаточно загроза не подолана. Значна частина чиновництва та духовенства залишається поки недоторканою, маючи широкі зв'язки й вплив серед населення¹⁷⁵.

4 жовтня 1933 р. начальник УДВПО зазначав: при проведенні нового курсу ми повинні враховувати нову лінію МНР і особливо вплив ламства у прикордонних районах. Були випадки, коли лами туди (на монгольські терени) перебігали й поклонялися монгольським ламам¹⁷⁶. На початку 1930-х років емігрував до Монголії колишній прибічник Буян-Бадирги – лама Дагдан, який колись виступав за приєднання Туви до Монголії й сперечався з цього приводу з поважним аристократом та хамбо-ламою Ондаром Чамзи. За словами М. Монгуш, Дагдан завжди відчував симпатію до Монголії, оскільки там знаходився богдо-геген, якого лама вважав знаковою постаттю у долі тувинського народу [Монгуш 2001, 110]. 23 жовтня 1933 р. О. Сенгіїжик зауважував: були випадки, коли за особами, які перетнули кордон, їздили самі члени партії, не передаючи справи у відповідні органи влади. Зараз крадіжки мають такий характер, що крадуть феодала й лами, щоб завдати збитку державі. Вони крадуть організовано, зі зброєю й перетинають кордон з МНР¹⁷⁷.

Як і повстання 1924 року, тувинські повстання 1930-х років мали зв'язок, і не лише духовний, з мешканцями Західної Монголії. Це доводить, що спільне майбутнє вони бачили разом із західними монголами, згодні були приєднатися до новоутвореної західномонгольської держави. Одним із шляхів реалізації цих об'єднаних прагнень вбачалася еміграція до Монголії, якій всіляко перешкоджала тувинська влада.

За спогадами О. Полата¹⁷⁸, у 1936 році під час зустрічі генеральний секретар ЦК ТНРП С. Тока йому розповів, що: «В теперішній час у Туві, як і в Радянському Союзі, загострюється класова боротьба. Вся суть у цьому. Як і в СРСР, з'являються контрреволюційні

¹⁷⁵ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 52. – Л. 33.

¹⁷⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 60. – Л. 142.

¹⁷⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 59. – Л. 21.

¹⁷⁸ О. Полат – міністр внутрішніх справ ТНР (1936–1938).

угруповання. Ці потвори поставили мету приєднати Туву до Монголії й побудувати велику Монгольську державу. Але про це поки нікому ні слова. Держохорону хочу реорганізувати у МВС і міністром призначити вас” [цит. за: Саая, Сат 2006, 257]. Отже, першим керівником реорганізованого Міністерства внутрішніх справ Туви був призначений О. Полат. Репресії в СРСР і МНР, звичайно, впливали на діяльність тувинських органів внутрішніх справ. Улітку 1938 року в Москві відбулася зустріч О. Полата із заступником наркома внутрішніх справ М. Фріновським, який показав список учасників контрреволюційної змови в Туві. Пряма причетність радянських органів до репресій у Туві та їхня провідна роль – очевидні [Саая, Сат 2009]. 31 серпня – 3 вересня 1938 року відбувся III пленум ЦК ТНРП, який обговорив доповідь С. Тока “Про ліквідацію контрреволюційної групи Чурміт-Дажи¹⁷⁹, Данчай¹⁸⁰ та інших і про посилення партійно-масової роботи”. Отже, 9 осіб, після пленуму, обвинувачували в тім, що:

- підсудні Чурміт-Дажи, Хемчик-оол¹⁸¹, Данчай та інші, починаючи з 1931 року і до моменту арешту, вели організаційну роботу проти революційного ладу ТНР;

- 2) організували контрреволюційну, шпигунську, шкідницьку, диверсійно-терористичну організацію;

- 3) ця організація ставила за мету за допомогою збройного контрреволюційного повстання, військової сили іноземної імперіалістичної держави повалити революційний лад ТНР;

- 4) затоптати національно-визвольну, антиімперіалістичну, антифеодальну революцію 1921 року;

- 5) відновити старий, раніше знищений, феодальний режим і вдруге піддати тувинські аратські маси важкому феодальному гніту, експлуатації та рабству;

- 6) контрреволюційні вороги народу ставили завданням відірвати тувинські аратські маси від їхнього “гарячого сонця великого СРСР” і готувалися зробити з них рабську колонію імперіалістичних держав, а для успішного здійснення цього завдання поширювали всілякі провокаційні слухи у відношенні СРСР;

¹⁷⁹ С. Чурміт-Дажи – голова уряду та міністр закордонних справ ТНР (1929–1938).

¹⁸⁰ О. Данчай – голова правління Тувинбанку.

¹⁸¹ А.-Т. Хемчик-оол – голова Президії Малого Хуралу ТНР (1933–1938).

- 7) звеличуючись, розхвалюючи імперіалізм, зробилися через ворога монгольських аратських мас Гендена¹⁸² агентами японського імперіалізму;

- 8) встановили зв'язок з ворогами трудящих СРСР – троцькістами в СРСР, одержували від них контрреволюційні завдання й давали їм матеріали шпигунського характеру, тим самим розширювали свою контрреволюційну діяльність [Саая, Сат 2009].

У жовтні 1938 року більшість з цих “змовників” засудили до страти.

Відомий російський соціолог З. Анайбан вважає на основі особисто зібраних даних, що в роки політичних репресій у Туві не фігурують справи, пов'язані безпосередньо з національним питанням [Анайбан 1999, 100]. Загалом, з 1929 по 1954 рік в Туві за звинуваченням у контрреволюційних та інших державних злочинах репресовані 1036 осіб, з них присудили до вищої міри покарання 133 [Москаленко 2004, 144]. За іншими даними, репресії зачепили 1700 осіб, з яких 132 людини були страчені [Alatalu 1992, 886]; або 1214 осіб, з яких до вищої міри покарання приговорили 307 [Саая, Сат 2006, 226].

Після розстрілу 16 жовтня 1938 р. “правих” консерваторів на чолі з головою уряду С. Чурміт-Дажи одноособовим правителем Туви став генеральний секретар ЦК ТНРП С. Тока. 7 листопада 1939 року на банкеті на честь Жовтневої революції він заявив: “Я сам понад десять років працюю в ЦК ТНРП. Надалі я хочу допомогтися возз'єднання Танди-Тива аратського народу з народами великого Радянського Союзу. Поки не досягну цього, буду вважати, що моя мрія не збулася” [цит. за: Байыр-оол 2010, 146]. На думку тувинського науковця М. Баїр-оола, до такого кроку С. Току готувало саме життя. Змалку він ріс серед дітей російських селян-старовірів, вивчив їхню мову, прилучився до матеріального та духовного життя, був захоплений російською культурою, одружився на росіянці. Безкоштовне навчання в Москві (у КУТС¹⁸³), включення в політичне

¹⁸² Мається на увазі П. Генден, колишній прем'єр-міністр МНР. П. Гендена заарештували 17 липня 1937 року в СРСР, розстріляли там же 26 листопада 1937 року за звинуваченням у контрреволюційній змові.

¹⁸³ КУТС – Комуністичний університет трудящих Сходу, був створений декретом ВЦВК РСФРР від 21 квітня 1921 року при Наркоматі просвіти і відкритий 21 жовтня 1921 року. Термін навчання – 3 роки. Був закритий наприкінці 1930-х років.

життя СРСР, призначення генеральним секретарем ЦК ТНРП за допомогою радянських радників та їхня постійна підтримка збільшили в ньому фанатичну відданість радянській владі [Байыр-оол 2010, 146].

З другого боку, характерним є наступний факт. Сам С. Тока згадував, що якимось на партійних зборах основним аргументом проти його кандидатури (для відправки до Монголії на Великий Хурал¹⁸⁴) було його незнання монгольських реалій. С. Чурміт-Дажи висловився так: “Якщо хочете знати мою думку, треба послати іншу людину. Взагалі проти Токи я нічого не маю. Проте монгольської мови він не знає, життя цієї країни не знає. Ось і вийде невідомо що...”

Елбек-оол з місця неголосно, проте так, що всім було чутно, добавив:

– В ньому ні монгольського, ні тувинського нічого немає” [цит. за: Ламажаа 2010, 110; Тока].

Наприкінці квітня 1941 року Політбюро ЦК ТНРП відправило до Москви прохання про прийняття Туви до складу СРСР. Навесні 1944 року цей процес був розпочатий в обстановці таємності. 21 серпня 1944 року С. Тока направив листа секретарю ЦК ВКП(б) Г. Маленкову, де повідомляв, що відповідно до вказівок з Москви були проведені IX пленум ЦК ТНРП та VII Надзвичайна сесія Малого Хуралу. На пленумі обговорювалося питання про входження Туви до складу СРСР, а на VII Надзвичайній сесії Малого Хуралу була прийнята відповідна позитивна декларація (загалом, прийняття такого важливого рішення знаходилося в компетенції Великого Хуралу, якому, за конституцією ТНР 1941 року, належала верховна влада). Це питання було остаточно вирішене в Політбюро ЦК ВКП(б) 8 жовтня 1944 року, й 11 жовтня Президія Верховної Ради СРСР прийняла постанову про включення Туви до складу Радянського Союзу на правах автономної області. Ця постанова була оприлюднена лише у тувинській пресі, та й то на початку листопада [Москаленко 2004, 167]. Уряди інших країн дізналися про новий статус Туви лише у квітні 1945 року, коли Тувинська Автономна область була включена до списків виборчих округів перед виборами депутатів

¹⁸⁴ Скоріш за все, у книзі С. Токи “Слово арата” згадується VI Великий хурал (серпень 1930 року), який відбувся в один рік з другим Хемчицьким повстанням.

до Верховної ради, оприлюднених у радянській центральній пресі [Саая, Сат 2006, 280]. За словами Чан Кайші, у жовтні 1944 року, коли в Європі ще бушувала війна, СРСР офіційно та неприкрито анексував Танну-Урянхай, тобто частину Зовнішньої Монголії, яка належала Китаю [Цзян Чжунчжэн 2009, 123]. Про приєднання Туви до РРФСР Москва не повідомляла до 17 березня 1948 року, та й тоді про це було згадано лише по радіо. 7 травня 1948 року китайський уряд направив радянському енергійний протест, який залишився, однак, без результатів [Цзян Чжунчжэн 2009, 125].

На переконання відомого російського дослідника М. Абаєва, у 1944 році Республіка Танну-Тува приєдналася до СРСР на підставі вільного (у крайньому випадку, для більшої частини населення) волевиявлення тувинського населення [Абаєв 2006, 206]. Схожої точки зору воліють дотримуватися й інші російські дослідники¹⁸⁵. За словами Н. Москаленко, архівні документи свідчать про те, що ініціатива щодо вступу Туви до складу СРСР походила від тувинської правлячої верхівки (зокрема, від С. Тока) причому двічі – у 1939 році і у квітні 1941 року [Москаленко 2004, 162]. На думку дослідниці, Тува відчувала певні складнощі в отриманні економічної допомоги від СРСР, отже, зміна статусу ТНР, як вважали її керівники, могла суттєво поліпшити соціально-економічне становище республіки [більше про передумови та нюанси цієї непересічної події див.: Москаленко 2004, 159–168; Хомушку 2002]. Деякі науковці вважають, що прикордонні сварки республіки з МНР в умовах військового часу прискорили рішення Москви про входження Туви до складу СРСР [Лузянин 2003, 262–263].

За визначенням західних та деяких монгольських дослідників, у 1944 році Тува була анексована СРСР [Tang 1959, 423; Henze 1994, 79; Batbayar 1996, 41; Endicott 1999, 63 та ін.]. За словами П. Тана, ця одностороння, пряма анексія навіть не відповідала пізнішій китайсько-радянській угоді 1945 року, за якою і СРСР, і Китай

¹⁸⁵ Окремі російські дослідники зазначають, що той факт, що рішення про входження ТНР до складу СРСР не було прийняте шляхом загального голосування, викликає певні сумніви з приводу його законності. Оскільки в аналогічній ситуації у 1945 році щодо суверенітету МНР був проведений плебісцит, чому радянський і тувинський уряд не побажали рахуватися з думкою самого тувинського населення залишається незрозумілим [Саая, Сат 2006, 279].

зобов'язувались гарантувати незалежність Зовнішньої Монголії в цілому [Tang 1959, 400]. За словами американської дослідниці Е. Ендікотт, ймовірно, це свідчить про нерозуміння того факту, що тувинці були, принаймні, частково монголами за етнічним складом і вельми у соціальному та культурному плані – частиною Монголії [Endicott 1999, 64].

Еміграція тувинців до МНР мала місце і в наступні (після 1930-х років) десятиліття. До Хубсугульського аймаку МНР, внаслідок суцільної колективізації, у 1940–1950-х роках перекочувало багато родин із Тоджи та Кунгуртуга. На новому місці вони приєдналися до тієї невеликої кількості тувинців, яка проживала на цих теренах раніше [Монгуш 2010, 224]. За переписом 1947 року в МНР нараховувалося 16000 тувинців. Перепис 1956 року у МНР кількість тувинців вже не вказував¹⁸⁶. На думку Р. Рупена, можливо, вони потрапили до графі “інші” – 20800 (2,5 % населення) [Rupen 1966, 67]. Всі монгольські народи, які мешкали на теренах МНР, були окремо дбайливо перераховані. Деякі дослідники припускають, що між 1959 і 1970 роками близько 3000 “радянських” тувинців емігрувало до МНР [Anderson, Silver 1983, 476]. У теперішній час у зв'язку з економічними відносинами контакти між південними тувинцями та монголами прикордонних аймаків Монголії поновлюються. Вони спілкуються між собою монгольською, причому без жодних перешкод. Отже, можна казати про початок нового етапу взаємовідносин тувинської та монгольської мов, – стверджує тувинська дослідниця О. Куулар [Куулар 2003, 263].

Емігрували тувинці до МНР і з Сіньцзяну внаслідок тамтешніх збройних заворушень 1930-х років, культурної революції¹⁸⁷ [Бавуу-

¹⁸⁶ За деякими неофіційними даними, нині в Монголії мешкають близько 20 тисяч тувинців. З них тувинськомовних приблизно 8 тисяч осіб [Монгуш 2010, 211]. Окремі дослідники нараховують 3000–14000 тувинськомовних на північному заході Монголії й менш ніж 2000 на північному заході Китаю [Mawkanuli 2001, 497]. В самій Республіці Туви тувинців нараховується 313940 осіб (2009) [Республика Тыва. Официальный сайт. – <http://gov.tuva.ru/>].

¹⁸⁷ Деякі автори зазначають, що через зменшення тувинського населення у Сіньцзяні та ослаблення його лінгвістичних і культурних особливостей після 1949 року ця група розглядалася урядом КНР як частина монгольської національності [Jianmin Wang 2002, 177].

Сюрюн 2011; Монгуш 2010, 215–216]. Між тувинцями Сіньцзяну та Монголією, незважаючи на державні кордони, впритул до середини ХХ століття існували постійні контакти, проте в подальшому ці контакти значно послабшали.

Національна ж політика Москви у другій половині ХХ ст. була переважно спрямована на придушення проявів панмонголізму та тувинського націоналізму. Пропаганда та освіта продовжували применшувати монгольські зв'язки Туви і підкреслювали натомість тюркські впливи [Анаібан, Edward 1996, 181–182]. Завершити цей розділ хочеться уривком з інтерв'ю екс-прем'єра Монголії, Д. Бямбасурена, який, на мою думку, пояснює ставлення монгольської сторони до Туви:

“- Кого ви називаєте російськими монголами?

- Орос монголнууд: це буряти, калмики, тувинці.

- Але тувинці ж тюрки?

- Я знаю. Але ми народжені однією землею. Звичаї, спосіб життя, їжа, одяг, свята, віра в нас спільні. Урянхайський край – це колишня територія Монголії. У прикордонних сомонах Туви дотепер говорять монгольською. Я думаю, що ми якщо не рідні, то точно двоюрідні брати.

- Виходить, кров і ґрунт важливіше за все?

- Кров важлива, але важливіше самосвідомість. Те, ким ти себе вважаєш. Ніякими законами або директивами не визначено ж, що значить бути монголом. Кожний шукає свою відповідь на це питання. Я вважаю монголами не лише жителів своєї країни. Буряти, калмики, тувинці, жителі Південної Монголії теж монголи. Вони частина спільної культури, історії” [Дашийн Бямбасурэн... 2009]¹⁸⁸.

¹⁸⁸ Цікаво, що бурятська дослідниця Р. Балдано вважає, що замість визначень “монгольські народи”, “монголомовні народи” доцільніше вживати назву “монгольська історико-культурна спільнота” [Стабильность и конфликт... 2005, 228].

РОЗДІЛ 4. ВНУТРІШНЯ МОНГОЛІЯ ТА БАРГА У ПОЛІТИЦІ УЛАН-БАТОРА

Дискусія про революційну діяльність у монгольських районах Китаю: Е.-Д. Рінчино і Т. Рискулов

У першій половині 1930-х років О. Сімуков писав: “Загальна чисельність внутрішніх монголів, включаючи Алашанських олотів та Ордосців близька до 1500000 осіб. Вони складають 49 хошунів, розділених на 6 сеймів (Чжирім, Чжосоту, Чжоуда, Шилін-гол¹, Улан-цаб, Іхе-чжу), 8 знамен чахарів, 2 хошуни туметів, 1 хошун Алашанських олотів і 1 хошун Ецзенгольських торгутів... Терени сеймів Чжирім, Чжосоту та Чжоуда зазнали сильної китайської колонізації й у теперішній час китайського населення там набагато більше, ніж монгольського. Інші сейми колонізовані значно меншою мірою” [Сімуков 2007, 239]. Політично активні внутрішні монголи не були однією об’єднаною силою; внутрішньомонгольські політичні діячі 1920–1930-х років були розділені на різні угруповання відповідно статусу, освіти, ідеології та регіональному походженню [Tighe 2005, 227].

Улан-Батор, зі свого боку, підтримував революційний рух у монгольських районах Китаю, прагнучи керувати ним. Теоретик та ідейний натхненник панмонголізму Е.-Д. Рінчино, який повірив тактиці Комінтерну, вбачав кінцеву мету в об’єднанні “чотирьох Монголій” (Зовнішньої Монголії, Внутрішньої Монголії, Бурятії та Туви) [Гурбадам 2000, 171]. На початку 1925 р. він був одним із головних виразників т.зв. “революційного панмонголізму”. Зацікавлений перспективою звільнення Південної Монголії, Рінчино у 1924 році заявив про готовність виїхати до Китаю для участі в революційному

¹ Шилін-гол (монг. *Шилийн гол*) – нині аймак в АРВМ (КНР).

русі [Чимитдоржиев 1998, 50]. Його пропозиції зустрічали спротив з боку тих політично “підкованих” монголів, які ретранслявали позицію Комінтерну. Е.-Д. Рінчино пропонував Улан-Батору зробити китайських монголів своїми союзниками у боротьбі з китайською загрозою. Його опоненти стверджували, що це “пахне панмонголізмом”. Мовляв, прагнення китайських монголів відокремитися від Китаю та об’єднатися із Зовнішньою Монголією у даний момент є неправильним. Внутрішня Монголія мусить разом із Гоміньданом та КПК досягти звільнення, а потім вирішити питання про самовизначення згідно зі своїми економічно-господарськими інтересами².

На початку жовтня 1924 року до Улан-Батора прибув уповноважений Комінтерну Т. Рискулов. З весни 1919 р він очолював Мусульманське бюро Компартії Туркестану; в січні 1920 року обраний головою тамтешнього Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК). На 5-й конференції Компартії Туркестану Рискулов виступив із тезами про “Тюркську Радянську республіку”, запропонувавши перейменувати партію на Компартію тюркських народів, а Туркестан – на Тюркську радянську республіку. Пріоритет національних інтересів, що легко вгадувався у цьому програмному документі, викликав негативну реакцію та стурбованість центральних властей [Люди и судьбы... 2003]. Рискулов був викликаний до Москви, зустрічався з Леніним, після чого склав всі свої повноваження, отримавши у серпні 1920 р. посаду 2-го заступника наркома у справах національностей.

С. Лузянин підкреслює, що до приїзду Т. Рискулова в Улан-Батор Москва не надавала особливого значення активізації МНП у прикордонних китайських районах [Лузянин 2003, 146]. Т. Рискулов уважав, що розумніше поставити монгольську ініціативу під жорсткий контроль та провід Комінтерну. У жовтні 1924 р. ЦК МНП постановив: вважати несвоєчасними будь-які відкриті виступи у Внутрішній Монголії та Барзі, разом із тим – вважати необхідним продовження та поглиблення тамтешньої нелегальної партійної роботи, особливо в районах, де більш за все виражене невдоволення народу іноземним пригніченням [Лузянин 2003, 152]. Судячи з формулювання, резолюція була прийнята під впливом Т. Рискулова, прихильника т.зв. нелегальної партійної роботи. Проте вже 11 березня 1925 р., на спільному засіданні ЦК МНРП, монгольського уряду та Президії Малого

² НАРБ. – Ф. П-20. – Оп. 4. – Ед. хр. 101. – Л. 21.

Хуралу була прийнята постанова про необхідність створення на окраїнах Китаю мережі революційних баз із місцевого монгольського, уйгурського, казахського населення, яку б контролював єдиний центр з Улан-Батора, у складі представників ЦК МНРП та Комінтерну [Лузянин 2003, 154]. За кілька місяців до того Рискулов вже висував схожу пропозицію, проте вона не отримала підтримки Москви.

Характерним документом, що висвітлює зазначений бік діяльності Е.-Д. Рінчино, є доповідь “Панмонголізм і наша закордонна робота”, оголошена на засіданні ЦК МНРП 26 травня 1925 р. З її змісту стає зрозуміло, що, окрім “чотирьох Монголій”, плани голови Військової Ради охоплювали ще й Кукунор, Алашань³ та Сіньцзян. Рінчино зазначав, що найважливішим завданням монгольської закордонної роботи стає знаходження якнайбільшої кількості спілників та друзів у китайських межах, поглиблення монгольського впливу в споріднених північно-західних областях Китаю. Якщо ж “ми встигнемо вчасно закріпити свої зв’язки та свій вплив у зазначених районах, то зможемо й протриматися деякий час, необхідний для нової мобілізації революційних сил Китаю, чи до нового вибуху конфліктів, які існували та будуть існувати між окремими реакційними угрупованнями Китаю” [Элбек-Доржи... 1998, 111–112]. Рінчино додавав, що, на його думку, час для постановки закордонної роботи вже упущений, оскільки зіткнення китайської реакційної коаліції з силами революції відбудеться набагато раніше, ніж удасться закріпити позиції МНР у північно-західних районах Китаю. Проте треба намагатися таку роботу налагодити.

Енергійний бурят пропонував наступний план дій. До Барги, де діяла власна Нарревпартія Східного краю, планувалося надіслати уповноваженого від ЦК МНРП для налагодження регулярного зв’язку та масової роботи, окремого товариша для ведення політроботи серед монголів, досягти призначення монгольських військових інструкторів у баргинські частини, заохочувати молодь до вступу у військові учбові заклади Улан-Батора задля підготовки майбутніх кадрів революційних працівників і закріплення свого політичного та культурного впливу. У Внутрішній Монголії треба було запровадити дві резидентури на кордоні з МНР, налагодити особисті та політичні зв’язки, поширення літератури, організацію ланок МНРП

³ Нині – аймак Алашань АРВМ (КНР).

та заохочення молоді до шкіл Улан-Батора, сприяти переходу кордонів монголами, зокрема прочанами, ввести монгольських військових інструкторів до хошунних загонів.

У своїй доповіді Е.-Д. Рінчино зазначав: “Заперечувати, що ми «пан-монголісти» не доводиться. Це проходить червоною ниткою в усіх постановах і резолюціях нашої Партії: Третій з’їзд Партії, що відкрив нову еру в історії нашої Партії та держави, провів нам за обов’язок поставити закордонну роботу. ...Ми, між іншим, за емансипацію монгольських племен від гноблення китайських, монгольських, японських та інших мілітаристів, феодалів і теократів. В наших руках всемонгольська національна ідея небезпечна та гостра революційна зброя”, яку не слід віддавати монгольській аристократії та японцям [Элбек-Доржи... 1998, 103–104]. На відміну від позиції Комінтерну, Рінчино вважав, що питання про роботу у Внутрішній Монголії має вирішувати, насамперед, монгольське керівництво, що там не потрібна самостійна Народно-революційна партія, натомість має функціонувати філіал МНРП. У ході обговорення доповіді розгорнулась гостра політична дискусія між Е.-Д. Рінчино та Т. Рискуловим, який вважав, що питання про роботу у Внутрішній Монголії має вирішуватись у Москві, оскільки МНРП не в змозі самостійно здійснити її, обмежуючись збуренням повстань [Лузянин 2003, 155]. Так, двома місяцями раніше Рискулов писав: величезні завдання революційної роботи у закордонних із Монголією районах говорять про абсолютну необхідність закріплення тут постійного інституту представників КІ та КІМ з метою безпосереднього керування роботою партії⁴. Рінчино ж він вважав наскрізь просякнутим панмонголізмом і налаштованим антирадянські, зазначаючи: “Ось фізіономія Рінчино та його кінцева мета: створення великої монгольської держави...” [цит. за: Жабаева 2001, 279].

В квітні – травні 1925 року монгольська делегація на чолі з міністром закордонних справ А. Амаром вела переговори з Фен Юйсяном⁵ у Калгані. Фен Юйсян (зустріч відбулася за його ініціативою)

⁴ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. 34. – Л. 13.

⁵ Генерал Фен Юйсян перейшов разом із своїми військами на сторону революції й мав штаб у Калгані. Його союз із Комінтерном та Гоміньданом передбачав перетворення Монголії на транзитний пункт поставки зброї та потенційну базу революційного руху в Північно-Східному Китаї.

потребував зброї та боєприпасів, які міг отримати з СРСР, проте з транспортуванням через Монголію. До того ж, він сподівався вплинути на монголів, щоб ті відмовились від надій на незалежність. У роботі монгольської делегації брав участь Т. Рискулов, який під час переговорів з Фен Юйсяном висунув питання автономії Барги⁶. Сам уповноважений Комінтерну вважав своїм обов'язком всіляко сприяти розгортанню революційної боротьби в Китаї, використовуючи й національно-визвольний рух у Внутрішній Монголії та Барзі. Проте, останній не мав завадити всекитайській революції. Така позиція далеко не завжди знаходила підтримку серед монгольського керівництва, зокрема й Е.-Д. Рінчино. Рискулов же був налаштований рішуче, так, ще під час опрацювання конституції Монголії він зазначав: “Монголи тепер привчилися, що я перш за все висуюю пропозиції з важливих питань, по-друге, що таку пропозицію потрібно буде приймати, по-третє, потрібно буде дотримуватися дисципліни Комінтерну, постільки, оскільки Народна партія знаходиться в руках Комінтерну”⁷.

Е.-Д. Рінчино ображено зазначав: “До цього часу будь-яка наша спроба так чи інакше поставити питання про закордонну роботу, навіть проста відправка людей для політичної розвідки (наприклад, відрядження у 1923 р. тт. Ч. і Б.Д. у Внутрішню Монголію) зустрічала систематичну протидію та протести з боку Москви, особливо по лінії НКЗС... Сутність цих протестів була з'ясована під час дебатів у нашому ЦК з питання про складання наказу для нашої Калганської делегації, що веде переговори з Фин Юй-Сяном. Справа зводилася до наступного: наша постановка питання про емансипацію закордонних монголів і тюрко-мусульман навіть під китайським прапором, мовляв, налякає не лише генерала Фина, а й китайську суспільну думку, а можливо й навіть партію Гоміндан” [Элбек-Доржи... 1998, 105].

Задля ілюстрації можемо навести цитату з наступного документу – лист Т. Рискулова до НКЗС Г. Чичеріну та Б. Мельникову⁸ (від 10.06.25): “...виступає Рінчино й каже, що... він знає шифр-телеграму, отриману в Повпредстві від тов. Чичеріна, де тов. Чичерін,

⁶ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 6.

⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 24. – Л. 30.

⁸ Б. Мельников – у 1924–1928 рр. заввідділом Далекого Сходу НКЗС.

у відповідь на постанову ЦК (3-й пункт) із вирішення питання про видачу набоїв Гоміньдану, вважає безумством рішення ЦК про роботу у Внутрішній Монголії, Барзі й т.д. Така ж телеграма є в Повпредстві від тов. Карахана⁹. Я дав довідку, що тов. Карахан при бесіді з нами жодного разу не казав про свої негативні ставлення до нелегальної (саме нелегальної) партроботи у Внутрішній Монголії, а щодо Барги пропонував у вигляді поради спробувати Фину сказати навіть про надання їй автономії¹⁰. Отже, можна заключити, що питання про Баргу було санкціоноване радянськими дипломатами, а не було особистою ініціативою Рискулова. Мабуть, виникло воно у зв'язку з активною позицією баргинських революціонерів, які вже наприкінці 1924 року висловлювали наміри спільно з монголами здійснити повстання у Барзі. Могли сказатися й тенденції наслідування зовнішньої політики Російської імперії, яка мала низку економічних інтересів у Барзі й наполегливо їх відстоювала.

Далі ситуація розгорталася наступним чином: багатомісячна полеміка Рискулова та Рінчино символічно завершилася 15 червня 1925 року, коли Президією ЦК МНРП було прийнято резолюцію про відкликання Рискулова з Монголії. Детально зупинятися на цьому ми не будемо, оскільки даний сюжет вже неодноразово був у центрі уваги інших дослідників [Рошин 1999, 125–129; Жабаева 2001, 274–287; Лузянин 2003, 155–156]. Привертає увагу саме панмонгольський напрямок в їхніх дискусіях, який, схоже, виявився найбільш проблемним.

У своєму зверненні до членів ЦК МНРП, МРСМ та Президії Малого Хуралдану¹¹ Т. Рискулов перераховував протиріччя, що виникли між ним та Рінчино: “Хіба т. Рінчино не захищав і не виправдовував панмонголізм семенівського періоду, в якому замішаний був сам Семенов, а ЦК засудив у програмі цей панмонголізм усупереч заяві Рінчино, що це буде політичним вбивством для нього. Тоді як насправді на ньому це рішення ні на йоту не відбилося?” [Документи 2008, 342]. В інструкції представнику МНРП при Гоміньдані, за наполяганням Рінчино, включили пункт щодо визнання

⁹ Л. Карахан у 1923–1926 роках був повпредом СРСР у Китаї.

¹⁰ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 34. – Л. 17–18.

¹¹ Це звернення Т. Рискулов написав після прийняття Президією ЦК МНРП резолюції щодо його відкликання.

Гоміньданом спільної роботи з МНРП у зарубіжних монгольських районах (китайських провінціях). Рискулов визнавав, що головні розбіжності між ним та Рінчино впродовж останнього часу були саме з цього питання. Мовляв, він, як представник Комінтерну, погоджувався на даний момент лише на ведення суворо нелегальної партійної роботи у зарубіжних районах і не більше [Документи 2008, 343]. Рискулов роздратовано писав, що радянський повпред у МНР Васильєв няньчився з Рінчино, поки той знову не почав заварювати кашу зі своїм панмонголізмом. Мовляв, набагато гірше могло напсувати друкування в китайській пресі неприпустимого звіту (у редакції послужливого Дадіані¹²) III з'їзду МНП¹³, аніж секретні та конспіративні розмови про нелегальну партроботу в закордонних монгольських районах, за комінтернівської постановки питання¹⁴. Зазначимо, що між О. Васильєвим і Т. Рискуловим були непорозуміння, що й стало однією з причин такого розвитку подій.

Рішення монголів про відкликання Т. Рискулов пояснював й останніми подіями у зв'язку з перемовинами з Фен Юйсяном, нападами на закордонну роботу, урянхайським питанням. Як ми бачимо, все перераховане напряму пов'язане з проблемами всемонгольського об'єднання. Зокрема, урянхайське питання було одним з подразників між обома діячами. Якщо Рінчино послідовно відстоював приєднання Туви до МНР, то Рискулов відверто не співчував таким намірам. У період підготовки I Великого Хуралу, в ході обговорення проблеми об'єднання Монголії та Туви Т. Рискулов наполіг на загальному формулюванні – мовляв, питання буде вирішено згідно з бажанням тувинців. Так воно і відбилося у підсумковій резолюції Хуралу: оскільки тувинці є єдиноплеменниками монголів, монгольському МЗС належало вирішити питання про об'єднання з Тувою згідно побажань самого тувинського народу [Протоколи... 1925, 88]. Як вже згадувалося, 2 червня 1925 р. Т. Рискулов у телеграмі

¹² В. Дадіані, ургинський кореспондент РОСТА (Російського телеграфного агентства), редактор “Ургинской газети”.

¹³ Як вже зазначалося вище, на III з'їзді МНП (4.08–31.08.1924) голова ЦК МНП Ц. Дамбадорж пропонував цього (1924 року) проводити активнішу політику у Внутрішній Монголії та Барзі, організувати там осередки, вербувати членів і т.д. На з'їзді була прийнята постановка: надати директиви ЦК вести партійну роботу й у Внутрішній Монголії.

¹⁴ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. 34. – Л. 23.

Ф. Петрову зазначав: “Монголів переконав відмовитися від посилки інструктора до Урянхаю і взагалі – втручатися у справи останнього до загального вирішення питання”¹⁵.

Відсторонений представник Комінтерну переживав, що Е.-Д. Рінчино будуть намагатися залишити, оскільки прем’єр-міністр Б. Церендорж на засіданні прямо сказав, що той – потрібна людина для протидії зазіханням росіян. Рінчино, мовляв, оцінюється монголами як людина, страждаюча за загальномонгольськими інтересами. Рискулов додавав: безцеремонність поведінки з радянськими інструкторами починає входити в обіг. Монголи, певно, розбалувалися, звикають не рахуватися з директивами Москви¹⁶. Він був переконаний: вирішення проблеми – у твердій директиві Комінтерну щодо нього, засудженні раз і назавжди “Рінчинівської буферполітики й панмонголізму” та урегулюванні його справ із повпредом О. Васильєвим¹⁷.

Г. Войтинський¹⁸ у своєму листі Ф. Петрову¹⁹ зазначав, мовляв, ознайомившись на місці з документами та матеріалами, а також поспілкувавшись з багатьма товаришами, для нього стало очевиднішим, що спротив Рінчино випливає з його націоналістичних та панмонгольських настроїв і народницької ідеології, прикритих революційною фразою. Г. Войтинський нагадував про заклик Е.-Д. Рінчино до повстання у Внутрішній Монголії й зазначав: “З питання щодо закордонної роботи Рискулов дійсно наблизився до панмонгольської позиції Рінчино, проте лише зовні. Насправді плани Рискулова не відбилися на нашій практичній роботі. В той час як у Рінчино прагнення «працювати» на китайських узбіччях вприду до захоплення Китайського Алтаю – впливають з усього світогляду, Рискулов прагнув перенести свою роботу з Монголії за кордон із причин, я б сказав, суто «відомчого характеру» – йому хотілося працювати не лише в Монголії, а й в інших місцях. Звичайно, практично це могло призвести до результатів, співпадаючих і з

¹⁵ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 34. – Л. 15.

¹⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. 34. – Л. 28.

¹⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. 34. – Л. 29.

¹⁸ Г. Войтинський – завідувач Далекосхідним сектором Східного відділу ВККІ у 1922–1926 рр. Влітку 1925 р. він відвідував Улан-Батор, щоб розібратися у ситуації з Рискуловим на місці.

¹⁹ Лист з Улан-Батора від 9 липня 1925 року.

очікуваннями Рінчино, проте все ж не слід змішувати закордонні плани Рінчино і Рискулова, оскільки вони впливають з різних передумов і цілком по різному відбивалися на практиці. Вказівки повпредства в Монголії, що Рискулов такий же панмонголіст, як Рінчино, по моєму, не правильні” [Документи 2008, 352–353].

Врешті-решт, у липні 1925 р. “революційний панмонголіст” був звільнений з усіх державних посад і відбув до Москви. Залишили МНР і Т. Рискулов, і повпред О. Васильєв. Останній підтримував Е.-Д. Рінчино з багатьох питань, вважаючи того ідейним борцем за звільнення монгольських народностей, до того ж, відданим СРСР. Мовляв, до Рінчино самі монголи ставились вороже (нібито одного разу Б. Церендорж просив прибрати бурятського діяча з Монголії). Рінчино ж, натомість, виконував всі завдання Васильєва. Наступний повноважний представник П. Никифоров був впевнений, що Церендорж та Рінчино чудово ладнали і чудово “водили Васильєва за ніс у питаннях панмонгольської політики”²⁰. За пізнішою оцінкою радянських посадовців, у період 1920–1924 рр., будучи главою революційної Військової Ради МНА і членом ЦК МНП, Рінчино продовжував проводити політику панмонголізму, проте вже з орієнтацією на Радянський Союз, оскільки відбувалося помітне зміцнення під проводом СРСР як Бурятської Республіки, так і Монголії, а також зростання радянського впливу на Внутрішню Монголію²¹. “Відповідні інстанції” розцінювали таку політику Е.-Д. Рінчино як шкідливу для радянських інтересів на Буддійському Сході. Японський дослідник Футакі Хіроши слушно вважає, що лівий панмонголіст Рінчино був особистістю, яка намагалася максимально використати Комінтерн задля блага монгольських народів [Футакі Хіроши 1998, 36].

У серпні 1925 р. нарком закордонних справ Г. Чичерін виклав новому повпреду П. Никифорову основні положення щодо позицій СРСР у Монголії. Вони полягали в наступному: 1) ставлення до Зовнішньої Монголії: ми формально декларуємо автономну самостійність Монгольської республіки під протекторатом Китаю, але практично ведемо там таку роботу, щоб за внутрішньополітичним та економічним будівництвом Монголія наблизилася до радянських

²⁰ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 25.

²¹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 48. – Л. 193.

форм; 2) Ми заперечуємо проти прагнення монгольського уряду приєднати до себе Внутрішню Монголію з огляду на наше політичне становище в Китаї (приєднання Монголії було б віднесено за рахунок нашого впливу й внесло б роздратування в китайське суспільство)²². Нарком з військових та морських справ М. Фрунзе²³ надав вказівку В. Кангеларі²⁴, щоб всі заходи воєнного характеру, як за межами МНР, так і в середині республіки, не здійснювалися поза відома повпреда.

На думку Никифорова, пасивність Васильєва до панмонгольського питання створювала серед монголів ілюзію, що СРСР мовчазно санкціонує їхні плани. Війна Рискулова з повпредом з низки питань, у тому числі, й з питання про панмонголізм, не могла дати позитивних результатів, оскільки монголи від обох сторін брали, що їм потрібно, підтримуючи то одну, то іншу сторону, залежно від потреби. Взагалі, – вважав Никифоров, – повноважне представництво СРСР недостатньо усвідомило політичну лінію НКЗС у Монголії або недостатньо твердо її проводило, що виразилося у частих панмонгольських проривах монгольського уряду і навіть деяких радянських товаришів (як-то, наприклад, Рискулов під час делегації до Фен Юйсяна).

Т. Рискулов дійсно намагався використати “задля справи” панмонгольські настрої. Так, наприклад, під час Великого Хуралдану (1924) він, пропонуючи нову назву столиці, наголосив: назва “Улан-Батор-Хото” буде революційною назвою, і вона буде зрозуміла трудящим всіх монгольських племен, оскільки слово “батор” однаково зрозуміле всім [Протоколи... 1925, 259]. 24 грудня 1924 року Т. Рискулов повідомляв ВККІ: “Хід життя змушує Монголію зв’язуватися з цими районами – Внутрішньою Монголією, Баргою, Тибетом, Сінцзяном, а останніх, у свою чергу, шукати опору в Зовнішній Монголії...” [цит. за: Лузянин 2003, 130]. Мовляв, визвольна боротьба монгольських народів, за умов твердого проводу Комінтерну, має революційне значення. На початку 1925 року Т. Рискулов у

²² РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 3.

²³ У 1925 році М. Фрунзе очолював Китайську комісію Політбюро ЦК РКП(б).

²⁴ В. Кангеларі – начальник штабу Монгольської народної армії (1925–1927).

своїй доповіді ВККІ зазначає: “Єдиний момент, що примушує нас замислитися – це про так званий «панмонголізм». На цьому панмонголізмі хотіли розіграти авантюру в свій час японці, потім Семенов та Унгерн. Але ж можемо ініціативу повну в цій справі захопити ми й спрямувати цей рух у революційне русло” [цит. за: Железняков 1996, 68]. За словами П. Никифорова, такі явища могли мати місце лише в тому випадку, коли політика представництва віддавалась випадковій течії, і радянські відповідальні робітники в МНР не мали відповідних керівних вказівок з його боку. П. Никифоров вбачав серед радянських завдань у Монголії: втовкмачити МНРП та монгольському уряду необхідність відмовитися від панмонгольських планів і спрямувати їхню увагу на зміцнення внутрішньої політики МНР²⁵.

В обох полум’яних революціонерів та непримиренних опонентів виявилася на диво схожа доля. Обидва після повернення з Монголії залишилися жити у Москві (оскільки влада побоювалася відпускати їх на роботу до Азії), викладали у КУТСі, багато сил віддаючи політекономії. Т. Рискулов був призначений заступником голови РНК РСФРР, пропрацювавши на цій посаді з весни 1926 р. і до самого арешту. Заарештували його 1937-го у Москві, розстріляли 10 лютого 1938 року. За гіркою іронією долі Рискулов, який так клеймив панмонголізм, був звинувачений у створенні пантюркістської організації, що ставила за мету об’єднання тюрко-татарських народів і запровадження буржуазної республіки, незалежної від Радянського Союзу²⁶.

Е.-Д. Рінчино 19 червня 1937 року був заарештований у Москві органами НКВС за звинуваченням у панмонголізмі та націоналізмі. У вирокі, винесеному 4 червня 1938 року в Іркутську, говорилося, що Рінчино з 1919 року був агентом японської розвідки, яку систематично постачав шпигунськими відомостями. Мовляв, за завданням тієї ж японської розвідки, він входив до складу антирадянської панмонгольської організації, що займалася шпигунсько-диверсійною та повстанською діяльністю [Очиров, Раднаев 1991, 39] й, звісно ж,

²⁵ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 173. – Л. 62–63.

²⁶ Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД // Архив Александра Н. Яковлева. – <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/62056/61137>

прагнула створити об'єднану монгольську державу. Його приговорили до вищої міри покарання як ворога народу й стратили 23 червня 1938 року в Іркутську.

Сьогодні обидва революційні діячі виявились потрібними нащадкам. Їм споруджують пам'ятники, присвячують наукові конференції та круглі столи, видають їхні праці, називають їхніми іменами вулиці та вищі навчальні заклади. Рискулова вшановує Казахстан, Рінчино – Бурятія. У Казахстані пам'ятники Рискулову наразі посіли місце деяких ленінських монументів. Дехто прихильно згадує його твердження, що тюркомовні народи Туркестану – єдиний народ, роздрібнений лише ходом історії. Схожі погляди Рінчино на монгольську спільноту привертають до його постаті увагу бурятів. Отже, події далекого минулого, дискусії щодо національної розбудови не втратили свого значення для пострадянських суспільств, що продовжують перебувати у пошуках національної ідеї.

Контакти Фен Юйсяна з Улан-Батором

У другій половині 1920-х років одним з пріоритетних напрямів політичного курсу МНР стала активізація революції у Внутрішній Монголії під проводом МНРП. Важливе значення у цьому процесі приділялося контактам із впливовим китайським генералом Фен Юйсяном (командуючим 1-ї Національної армії Китаю), що мали місце у 1925–1927 роках.

Фен Юйсян спочатку примикав до чжилійської групи мілітаристів, яка з 1920 року знаходилася при владі в Пекіні. 22 жовтня 1924 року він несподівано залишив фронт проти Чжан Цзоліня²⁷, зайняв Пекін і заарештував президента Цао Куна (лідера чжилійської групи). Фен Юйсян заявив про свою підтримку програми Сунь Ятсена та Гоміньдану, легалізувавши на підвладній території діяльність Гоміньдану та КПК, звернувся за військово-технічною підтримкою до СРСР. Основні сили його армії, що зайняли столичний округ та Внутрішню Монголію, стали іменуватися 1-ю Національною армією. На початку листопада 1924 року в Пекіні, внаслідок угоди тимчасових союзників – Чжан Цзоліня та Фен

²⁷ Чжан Цзолінь – військовий правитель Маньчжурії у 1917–1928 рр.

Юйсяна, був сформований коаліційний уряд. Посаду президента обидві сторони погодилися надати генералу Дуань Цижую.

Національні (Народні) армії – збройні сили в північній частині Китаю, створені Фен Юйсяном та кількома іншими китайськими військовими з військ, що відпали від армії чжилійської групи мілітаристів. Територіально Національні армії (1-ша, 2-га, 3-тя) займали провінції Ганьсу, Суйюань²⁸, Чахар²⁹, Чжилі, Хенань, а з січня 1926 року і Жехе [Мировицкая 1981, 150]. Ставка Фен Юйсяна спочатку була у Пекіні, потім у Калгані, Баотоу. Чжан Цзолінь контролював Маньчжурію, Шаньдун, Чжилі, Жехе, а також Аньхой і Цзянсу.

Зазначимо, що за адміністративним розподілом, проведеним у 1914 році, терени Внутрішньої Монголії ввійшли до складу провінцій Жехе, Чахар та Суйюань, і частково до Ганьсу (захід), і Маньчжурії (схід). Отже, у результаті захоплення окремими китайськими мілітаристичними угрупованнями певних районів Внутрішньої Монголії такі частини монгольського етносу як чахари, тумети, ордосці перебували під владою Фен Юйсяна. Князі східної частини Внутрішньої Монголії примкнули до мукденської групи мілітаристів Чжан Цзоліня. Національні армії як за чисельністю, так і за озброєнням, боєздатністю значно поступалися армії Чжан Цзоліня [Мировицкая 1981, 143]. Терени, зайняті Національними арміями, були в цілому достатньо великі, проте такі області, як Внутрішня Монголія та провінція Ганьсу, були малозаселені й бідні на матеріальні ресурси. Мукдено-чжилійська ж коаліція володіла східними провінціями Китаю, які відрізнялися великою щільністю населення, були багаті на матеріальні ресурси та шляхи сполучення [Благодатов 1979, 84].

Вже восени 1924 року було відомо про спроби Фен Юйсяна зв'язатися з монголами, зокрема, про його бажання бачити неподалік від Калгана одну монгольську бригаду [Переписка... 2008, 365]. Його союз із Комінтерном та Гоміньданом передбачав перетворення Монголії на транзитний пункт поставки зброї та потенційну базу революційного руху в Північно-Східному Китаї. Збереглася нотатка

²⁸ Суйюань – Улан-Цабський та Іхе-Дзунський сейми Внутрішньої Монголії.

²⁹ Чахар – у 1928–1952 рр. провінція з центром у Калгані. В 1947 році північна частина Чахару, населена переважно монголами, була включена до АРВМ.

Л. Карахана Г. Чичеріну “Про китайсько-монгольські відносини та вирішення монгольського питання” (від 15.02.1925). В ній радянський повпред у Китаї зазначає: “Фен Юйсян, влаштувавшись у Калгані, має очевидно, дуже широкі плани відносно Зовнішньої Монголії, співробітництва з нею й, ймовірно, сподівається домовитися з Ургинським Урядом задля кардинальнішого вирішення монгольського питання”. Щодо засад, на яких мали домовлятися монголи, то “...вже давно нами вирішено, що ми маємо, за обставин, коли це буде потрібно, змусити монголів до автономії, дуже широкої автономії, з правом мати посла в Москві, з правом мати свою власну армію”³⁰.

1 березня 1925 року Л. Карахан писав про Фен Юйсяна наступне: “Він засів у Калгані й чекає там на представників Урги, щоб домовитися з ними. ...Важливо це у двох відношеннях. По-перше, по суті було б корисно поговорити з ним і можливо домовитися на який-небудь модус вівенді, тому що оскільки він є господарем у Калгані й торговельні стосунки Урги з Китаєм за цією лінією надзвичайно жваві, їм потрібно було б створити й установити якісь добрі стосунки з Калганом. З другого боку, ...запрошення Фен Юйсяна можна розглядати, як цілком офіційне, й оскільки монголи не їдуть за цим запрошенням, Фен Юйсян може думати, що ми навмисно ставимо якісь перешкоди його зближенню з Ургою, що безсумнівно може його налаштувати стосовно нас недружелюбно, чого не варто зовсім робити, оскільки Фен Юйсян зараз представляє для нас великий інтерес і може зіграти в майбутньому значну роль... Становище Фен Юйсяна таке. Засівши в Калгані й маючи в своєму безмежному розпорядженні два округи Внутрішньої Монголії – Чахар і Суйюань і контролюючи Пекін-Калганську залізницю та район м. Пекіна, він не володіє достатніми фінансовими засобами, оскільки район цей – бідний... Добрі відносини (Фен Юйсяна з нами) крім всіх інших причин диктуються ще й тим, що, будучи відрізаний від морського узбережжя й від всіх пунктів, через які він міг би одержати зброю, єдина його надія – це ми і єдиний шлях, яким він може отримати яке-небудь військове спорядження й поштавання, це шлях через Ургу. Це ставить його в дуже велику залежність від нас” [Переписка... 2008, 460–461].

³⁰ РГАСПИ. – Ф. 82. – Оп. 2. – Ед. хр. 1278. – Л. 3–4.

Як вже зазначалося вище, 11 березня 1925 р., на спільному засіданні ЦК МНРП, монгольського уряду та Президії Малого Хуралу, при розгляді питання про доставку з СРСР через МНР зброї та припасів для армії Фен Юйсяна, була прийнята постанова про необхідність створення на окраїнах Китаю мережі революційних баз із місцевого монгольського, уйгурського, казахського населення, яку б контролював єдиний центр з Улан-Батора, у складі представників ЦК МНРП та Комінтерну. На засіданні було зазначено, що Гоміндан, який виник на далекому півдні, не пов'язаний з цими народами ані ідейно, ані організаційно, відтак доцільно було б покласти такі завдання на МНРП [Лузянин 2003, 154]. Відповідно керівництво Гоміндану не визнавало такого права за Зовнішньою Монголією, розглядаючи останню як підлеглу частину майбутнього революційного Китаю (хоча ще на I з'їзді Гоміндану (1924) було вирішено, що кожна національність Китаю має повне право на самовизначення, проте ця заява носила суто абстрактний характер). Нота монгольського уряду НКЗС СРСР (від 21.04.1925), де подавались пропозиції ЦК МНРП щодо власного проводу в революційній роботі на китайських національних окраїнах, включно до відокремлення останніх від Китаю, зустріла різко негативну реакцію з боку Г. Чичеріна.

Засідання Китайської комісії при Політбюро ЦК РКП(б) (від 17.04.1925) постановило, що допомога Фен Юйсяну можлива за низки умов, зокрема: “Між Фен Юйсяном, Зовнішньою Монголією та нами укладеться усна потрійна угода про дружбу та взаємні послуги, Фен Юйсян видає одностороннє письмове зобов'язання про прийняття нашої програми стосовно Монголії... Пропозицію Фена щодо організації змішаного транспортного товариства для експлуатації тракту між Ургою та Калганом вважати в принципі прийнятною” [ВКП(б), Комінтерн... 1994, 545].

Як відомо, у квітні – травні 1925 р. монгольська делегація на чолі з А. Амаром вела переговори з Фен Юйсяном у Калгані. У монгольській делегації спочатку був намір зажадати у Фена визнання монгольського уряду як незалежного, причому вони мали на увазі вставити це в угоду особливим пунктом. Як зазначав Л. Карахан, Фен Юйсян ніколи на такий пункт не пішов би: “Питання про Монголію стоїть в Китаї дуже гостро, і Фен ніколи не ризикне визнати

незалежність Монголії, тобто вирішити від імені всього Китаю долю Монголії, не будучи на те уповноваженим, і ризикуючи тим, що на нього обрушаться всі ворожі йому сили й навіть дружні” [Переписка... 2008, 501]. Монголи незабаром відмовилися від цього пункту. Фен запропонував монголам у випадку його зіткнення з Чжан Цзолінем напасти на останнього через Гірінську провінцію. Коли монголи відповіли, що внутрішнє та зовнішнє становище Монголії не дозволяє їм цього зробити, він запитав їх, чи не можуть вони створити з’єднані військові частини, які будуть складатися наполовину з росіян і монголів, і у такий спосіб накинутися на Чжан Цзоліня. Монголи дали ухильну відповідь.

За словами Л. Карахана, монгольська делегація поводитися з великою гідністю й тактом, справивши чудове враження й на гомінданівців, і на самого Фена. Для монгольської делегації ця поїздка, мовляв, була корисна в тім відношенні, що вона безпосередньо у Китаї відчула ставлення китайців до Монголії – відчула, що всі китайці за невеликим винятком, до якого варто віднести комуністів і лівих гомінданівців, розглядають Монголію як частину Китаю, отже, “незалежна Монголія” не може зустріти широкої підтримки в Китаї. “Це враження, я думаю, надзвичайно цінне для них, оскільки зайвий раз на фактах, на безпосереднім вивченні, переконає їх у тім, що єдиною гарантією їхнього самостійного існування є щільні відносини Монголії з СРСР”, – писав Л. Карахан. Мовляв, побачення з гомінданівцями носило найтепліший товариський характер, вони найдокладнішим образом інформували один одного про роботу партій, про становище в Монголії й у Китаї [Переписка... 2008, 502]. Делегація побувала також у Пекіні, де зустрілася з представниками Центрального Виконкому Гоміндану.

Контактував Фен Юйсян і з монгольськими революційними осередками Барги та Внутрішньої Монголії. Як вже зазначалося, ще 1923 року, за підтримки Урги, була створена Баргинська молодіжна партія (з 15.01.1925 – Нарревпартія Східного краю). Організували її Мерсе (Го Даофу) та Буянгерел (Фу Мінтай). Партія виступала за приєднання Внутрішньої Монголії до МНР. Навесні 1925 р. керівники Нарревпартії були фактично пов’язані з ЦК МНРП, який надавав їм і моральну, і матеріальну підтримку. Видані у 1925 році протоколи Великого Хуралдану супроводжувалися

такою приміткою від редактора: у теперішній час реформована Монгольська Республіка слугує притягальним центром для баргутських демократів та націоналістів [Протоколи... 1925, 85]. У 1925 р. в партшколі Улан-Батора навчались близько 70 осіб з Внутрішньої Монголії.

У 1924 р. у Калгані Церендонров (Бай Юнті) організував партію Гоміньдан Внутрішньої Монголії³¹. За його словами, ця група нараховувала близько 500 членів й організаційно охоплювала 3 східні сейми та Чахар [Элбек-Доржи... 1998, 118]. В тому ж році він прибув до Улан-Батора, щоб провести переговори з ЦК МНРП про надання допомоги революційному руху у Внутрішній Монголії та налагодження постійного зв'язку між Гоміньданом і МНП. Одночасно Церендонров отримав згоду Улан-Батора на створення єдиної Народно-революційної партії Внутрішньої Монголії (НРП ВМ) разом із баргинськими революціонерами. Проте вже тоді виникли розбіжності з приводу керівництва рухом у Внутрішній Монголії (МНП чи Гоміньдан) [Лузянин 2003, 128–129].

20 квітня 1925 року Г. Чичерін писав Л. Карахану: “Ви вже знаєте, що в нас розпочалося обговорення питання про повстання в аймаках Внутрішньої Монголії, підлеглих Мукдену. Це питання може знов постати через деякий час” [Переписка... 2008, 495–496]. У своїх нотатках за 27 квітня 1925 року В. Примаків, радянський військовий радник при Фен Юйсяні, згадує про рух, що виник серед монголів, які населяють Чахар і Внутрішню Монголію. Я вважаю за доцільне навести розлогий уривок: “Барга, Шин-Барга³², Жехе та північна частина Чахару встановили зв'язок з Монгольською республікою, із товариством «Гелаохой»³³, з гоміньданом і Фен Юйсяном. Ці провінції, що межують із Маньчжурією та Чжилі, є власне

³¹ Л. Карахан у своєму листі (від 27.12.1923) так писав про Церендонрова: “Це монгол з Харчи, який нібито був нещодавно у Кантоні й брав участь у кантонських нарадах гоміньданівців. Він розповідає тут про реорганізаційну роботу, каже, що збирається на 15 січня повернутися до Кантона на з'їзд Гоміньдану і т.п.” [ВКП(б), Коминтерн ... 1994, 352].

³² Шин-Барга (*шэнэ барга*) – т.зв. нова Барга; до неї відносилися монголо-бууряти, які прибули з Халхи до Хулун-Буїру у 1735 році [див.: Нимаев 2007, 17].

³³ Товариство “Гелаохой” (“Старі брати”) – велике селянське таємне товариство Північного Китаю, що виникло у ХІХ ст.

кажучи колоніями Китаю. Серед кочівників-монголів, які населяють ці провінції, під впливом прикладу Монгольської республіки виникло прагнення звільнитися від влади своїх «гунів», «гигенів» та інших великих і малих феодальних володарів. Монгольські хошуни – управління кочових громад – шлють своїх делегатів до Урги та Калгана, хоча, здається, Урга, що стала тепер Улан-Батором (нова назва Урги, монгольської столиці – «Червоний Богатир»), більше привертає їхні серця. Великі степи оживилися, з уртона³⁴ в уртон скачуть гінці з таємними грамотами, у глибині степів виникають союзи й змови, організується рух монгольської бідноти – і Внутрішня Монголія пропонує своїх вершників Фен Юй-сяну для боротьби з Чжан Цзо-лінем, якщо він зобов'язується відстоювати автономію Внутрішньої Монголії. Організуючим ядром цього руху є група бурятів, які вважаються передовим народом серед середньоазійських, монгольських племен. Працівники цієї групи вчилися в школах Москви та Пекіна. Якщо Фен Юй-сян погодиться визнати автономію Внутрішньої Монголії та дасть кочівникам зброю, його шляхи сполучення будуть у безпеці й Маньчжурія піддасться набігам кінних загонів. Національна армія може знайти сильного союзника в молодому антифеодальному русі монгольського народу» [Примаков 1970, 212].

У червні 1925 року розпочались регулярні поставки з СРСР зброї для армії Фен Юйсяна. Спочатку зброя йшла з Верхньоудинська до Калгана впродовж двох тижнів. Вирішивши прискорити цей процес, радянське керівництво, після узгодження з МНРП, зробило з Улан-Батора основну транзитну базу, звідки зброя доставлялася до ставки генерала за 7 днів автомобільного шляху [Лузянин 2003, 153]. Охорона вантажів покладалася на теренах МНР – на МНА, а на теренах Внутрішньої Монголії і далі – на Фен Юйсяна. Відомий мандрівник П. Козлов, який тоді перебував на теренах Монголії (під час роботи своєї Монголо-Тибетської експедиції 1923–1926 років), 27 грудня 1925 року писав у своєму щоденнику: “По вулицям Урги продовжують рухатись транспорти на поповнення Фин-юй-сяну!” [Козлов 2003, 697].

У вищезгаданому листі з Улан-Батора (від 9.07.1925) Г. Войтинський додавав, що зустрів в Урзі делегатів Внутрішньої Монголії, з

³⁴ Уртон (монг.) – поштова станція.

якими попередньо домовився створити бюро Внутрішньої Монголії з представників КПК, Гоміндану, МНРП і НРП ВМ під проводом представника Комінтерну, зазначаючи, що тимчасово відправляє туди Оширова³⁵ [Документи 2008, 354], який добре володіє монгольською мовою. 28 вересня 1925 року Войтинський писав з Пекіна, що Оширов ретельно обслідував райони, привіз доволі багато матеріалів. Мовляв, йому вдалося за два місяці підготувати установчий з'їзд Народно-революційної партії Внутрішньої Монголії. З'їзд мав відбутися на початку жовтня 1925 року. Войтинський зазначав, що, окрім Монгольської народно-революційної партії у цих районах (Внутрішня Монголія), існує Ліга робітників, селян і солдатів, організована китайськими комуністами, яка складається головним чином з китайців: “Ми думаємо створити федерацію з цих двох організацій, до виконавчого органу якої ввійде також представник Киткомпартії і, може бути, Гоміндану” [ВКП(б), Комінтерн... 1994, 625].

За звітом самого О. Оширова, він виїхав з Пекіна 10 серпня і повернувся назад 25 вересня, відвідавши за цей час Калган (Чахар), Хух-хото (Суйюань) і Долоннор. За даними радянського посланця, НРП ВМ нараховувала близько 300 членів і до 2000 тих, хто співчуває. Групи наявні майже у всіх монгольських районах, вони організаційно не оформлені, проте мають зв'язок із проводом партії. Взимку 1924–1925 років була скликана нарада таких організацій у Пекіні. У ній брало участь 17 осіб. Ця нарада обрала тимчасовий ЦК і вирішила розвивати організовану політичну роботу серед монгольського населення й, у першу чергу, створити НРП ВМ. Ініціаторами та керівниками НРП ВМ є Бай Юнті, Мерсе та Фу Мінтай. ЦК видав кілька брошур та листівок монгольською. Керівники НРП ВМ фактично зв'язані з ЦК МНРП, який надає їм і моральну, й матеріальну підтримку³⁶. Черговими завданнями Оширов бачив допомогу НРП ВМ засвоїти виразну політичну платформу, засновану на правильній політичній оцінці національно-визвольного руху монгольського населення та орга-

³⁵ Бурят О. Оширов працював у радянському посольстві в Пекіні; у 1925–1927 рр. – представник Комінтерну у НРП ВМ; заступник голови Бурятського ученого комітету.

³⁶ РГАСПИ. – Ф. 532. – Оп. 4. – Ед. хр. 335. – Л. 123.

нізацію монгольської кавалерійської частини в Народній армії Фен Юйсяна³⁷.

Окрему увагу О. Оширов приділяв панмонголізму. Мабуть, перед від'їздом з Пекіна він отримав відповідне доручення – з'ясувати ставлення внутрішніх монголів до ідеї Великої Монголії. За словами Оширова, інтерес до МНР та Бурятії серед передових монголів дуже великий. Треба прямо сказати, що передова частина монгольського населення орієнтується на Ургу, як на центр національно-революційного руху. Мовляв, під час поїздки Внутрішньою Монголією він мав бесіди з особами, які брали активну участь у панмонгольському русі. О. Оширов нагадував, що залишки монгольських збройних загонів, які діяли у Внутрішній Монголії в першій половині 1910-х років, потім виродилися у бандитські угруповання, одне з яких захопило Хайлар. Нарешті вони опинились у Семенова. Мовляв, повторення такої історії монголи побоюються. Пройти повз такого уроку не можуть навіть найпослідовніші, палкі націоналісти. Враховуючи такі настрої, він уважав, що в даний період панмонгольський рух не має реальної основи, звідки б він не походив і ким би не підтримувався³⁸.

В жовтні 1925 р. у Калгані на спільній нараді було прийняте рішення про об'єднання Нарревпартії Східного краю та партії Гоміньдан Внутрішньої Монголії в єдину Народно-революційну партію Внутрішньої Монголії, з часу свого заснування й матеріально, й організаційно пов'язану зі штабом Фен Юйсяна. На цій же нараді була прийнята програма, в якій зазначалось, що метою партії є досягнення адміністративно-територіальної автономії Внутрішньої Монголії, а в перспективі – створення вільної Китайської Федеративної республіки. Голова ЦК МНРП Ц. Дамбадорж та С. Буяннемех (колишній член Президії ЦК МНРП, який з кінця 1924 р. деякий час працював у партійних осередках Внутрішньої Монголії) були присутні на установчому з'їзді. Тоді Ц. Дамбадорж

³⁷ Кавалерія 1-ї національної армії складалася з чахарської бригади, укомплектованої монгольськими вершниками, та іншої кавалерійської бригади, укомплектованої китайцями; остання бригада, за словами, радянських радників, скоріше нагадувала піхоту, що вміла їздити верхи [Благодатов 1979, 57]. Планувалося ж створити шість кавалерійських дивізій.

³⁸ РГАСПИ. – Ф. 532. – Оп. 4. – Ед. хр. 335. – Л. 120.

радився з Фен Юйсяном, ймовірно, стосовно майбутньої об'єднаної Монголії [Rupen 1964, 188]. 19 жовтня 1925 року відбулась зустріч Ц. Дамбадоржа з іншим китайським політичним лідером, союзником Фена – Дуань Цижуюем³⁹, який, зокрема, сказав монгольському політику: “Наразі важливо [для Вас] відходити від Росії та повертатися ближче до нас”⁴⁰ [цит. за: Rupen 1979, 34; див. також: Sandag 2000, 56]. Після цього Ц. Дамбадорж вів переговори в Пекіні з керівниками Гоміньдану про укріплення зв'язків між обома партіями.

Група, очолювана Церендонровом, орієнтувалася на союз із Гоміньданом і Фен Юйсяном. Сам Церендонров, будучи головою ЦК НРП ВМ, одночасно був членом ЦВК Гоміньдану⁴¹. Він очолював НРП ВМ упродовж 1925–1927 років, а також був головнокомандуючим Революційної армії Внутрішньої Монголії. На початку 1926 року повпред П. Никифоров характеризував його так: “Середнього зросту з типовим монгольським обличчям, проте без звичайної хитрості старих монголів. Вбраний у китайського покрою одяжі”⁴². Інший видний діяч цієї групи – член ЦК НРП ВМ Мандалту – був перекладачем Фен Юйсяна та його уповноваженим з

³⁹ З листопада 1924 по квітень 1926 року Дуань Цижуй знаходився при владі як тимчасовий верховний глава Китайської Республіки.

⁴⁰ За архівними даними у викладі відомого радянського дипломата М. Капиці, Дуань Цижуй сказав, що монголам та китайцям треба більше знайти одне з одним, однак якась чужа сторона, мовляв, заважає їхньому щільному зближенню. Дамбадорж відповів, що Монголія десять років тому була пов'язана з Китаєм потрібною угодою. “Монголія дотримувалася угоди, а Китай зненацька рушив свої війська у 1919 році на Монголію... З тих пір монголи категорично відстоюють незалежне існування своєї держави. Від незалежності вони відмовляться тоді, коли в Монголії не залишиться жодної людини і жодної коня... У наш час Монголія вільна й не знає нічиєї опіки, іноземного господарювання”. Після тривалого мовчання Дуань Цижуй сказав: “Так, сумні події, від Пекіна до Урги величезна відстань, всього не визнаєш, не розслідуєш. Провина за минуле лежить на колишніх китайських правителях” [цит. за: Капица 1996, 189].

⁴¹ У перервах між з'їздами Гоміньдану його керівні повноваження делегувалися двом комітетам, що називалися, відповідно до комуністичної номенклатури, “Центральним виконавчим комітетом” (контролюючим політичну лінію партії) та “Центральним контрольным комітетом” (відповідальним за внутрішню організацію й партійну дисципліну).

⁴² РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 28.

приймання вантажів. І, нарешті, третій значний представник групи, Алтан Очир (майбутній міністр монгольського автономного уряду), який отримав освіту в Японії, розглядав її як зразок для наслідування й під час відступу Народної армії Фен Юйсяна з Калгана “схилив членів ЦК до японської орієнтації” [цит. за: Клинов 2000, 260]. Монгольський уряд, так само як інші активісти НРП ВМ, такі як Мандалту і Алтан Очир, не довіряли Церендонрову [Morozova 2009, 56].

Друга група в керівництві НРП ВМ, очолювана Мерсе та Буянгерелом, прагнула проводити самостійну політику й підтримувала щільні зв'язки з МНРП, керівництвом МНР та Комінтерном. За оцінкою начальника штабу МНА В. Кангеларі, у той час Мерсе, будучи секретарем ЦК НРП ВМ, мав авторитет серед деяких монгольських князів та аратів [Клинов 2000, 261; більше про Мерсе див.: Lattimore 1935, 132–133; Nakami 2003, 96–100]. Мерсе народився у 1894 році в Хайларі, в аристократичній даурській⁴³ родині. Він відвідав панмонгольські збори в 1918 р. у Верхньоудинську⁴⁴, а у 1922 році був запрошений до Зовнішньої Монголії [Nakami 2003, 97]. Ось як живописали його появу в Урзі працівники ДПУ⁴⁵: мовляв, на початку червня 1923 року до Урги прибув баргут Мерсе з Пекіна. За достовірними агентурними даними штабу МНА, Мерсе відряджений китайським урядом задля детального ознайомлення з поглядами та настроями монголів. Підозрювали, що китайським урядом відпущені Мерсе великі кошти – на виконання поставленого завдання. Наприкінці червня 1923 р. Мерсе відбув до Мо-

⁴³ Даури (дагури) мешкають у східній частині АРВМ, у районі м. Хайлар і на півночі провінції Хейлунцзян, а також у СУАР. За даними 1990-х років, їхня кількість дорівнювала 125000 осіб [Стариков 1999, 157; див. також: Поппе 1930, 1–14].

⁴⁴ На з'їзді у Верхньоудинську (20–24 листопада 1918 року) була присутня делегація з Внутрішньої Монголії, яка нагадала про боротьбу співвітчизників за незалежність і попросила допомоги російських бурятів [Белов 1999, 169]. За спогадами Е.-Д. Рінчино, це були троє представників Барги (зокрема Мерсе), які, мовляв, посилаючись на 14 пунктів Вільсона, ставили питання про об'єднання всіх монголів і бурятів у єдину самостійну державу. З'їзд тоді принципово схвалив проблему звільнення всіх монгольських народів [Елбек-Доржи... 1998, 229].

⁴⁵ ДПУ – Державне політичне управління при НКВС РСФРР (06.02.1922–02.11.1923).

скви⁴⁶. За словами О. Латтімора, його друга, Мерсе був людиною екстраординарного інтелектуального блиску та величезної особистої хоробрості [Lattimore 1935, 132]. Він володів не лише власним дагурським діалектом і монгольською, а й маньчжурською, російською та китайською мовами. Йому належать, імовірно, найвідвертіші напади на китайську політику, які будь-коли друкував монгол китайською мовою. Одна з його статей, перекладених з китайської періодики, під назвою “Progress”, була перевидана у “Pacific Affairs”, але без будь-якого згадування про монгольську національність автора. У 1929 році він видав китайською мовою цінну брошуру “Монгольське питання” [Lattimore 1935, 132].

Церендонров оголосив Фен Юйсяну політичні цілі своєї партії. Якщо Фен Юйсян допоміг би скасувати феодальний режим у Внутрішній Монголії й замінити це системою автономії, до якої могли б долучитися всі монголи, то партія могла обіцяти співробітництво й з Внутрішньою Монголією, й з МНР. Фен Юйсян стверджував, що підтримує ці вимоги, але думав, що розголошення їх буде тактично “передчасним”. Відчуваючи слабкість власного становища, внутрішні монголи не тиснули на Фена, аби той виклав своє зобов’язання у писемній формі [Atwood 2002, 2, 506].

В квітні 1926 р. у МНР перебували делегації Гоміньдану та КПК. Представник Гоміньдану Ма Хот’єн, який у 1926–1927 роках відвідував Внутрішню та Зовнішню Монголію, навіть стверджував: незважаючи на факт, що Зовнішня Монголія обірвала стосунки з Китаєм, безперервний зв’язок із Гоміньданом підтримується [Vorshigud 2002, 37]. Проте монгольські політики в тому ж 1926 році вважали, що Гоміньдан у національній політиці не буде відрізнятись від старого імперського уряду й що перед монголами рано чи пізно постане питання про збройний захист своєї незалежності від Китаю⁴⁷.

Фен Юйсян мав потребу в НРП ВМ як у засобі успішнішого проведення своєї політики в монгольських районах, прагнучи поставити лідерів цієї організації під свій контроль. Багато в чому йому це вдалося. Так, наприклад, ЦК НРП ВМ, який майже від початку своєї діяльності перебував при штабі Фен Юйсяна, жив, фактично, на

⁴⁶ НАРБ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Ед. хр. 554. – Л. 4об.

⁴⁷ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 23.

утриманні генерала⁴⁸. За даними розвідки головного штабу МНА (на 10.10.1926), керівний склад НРП ВМ був занадто слабо пов'язаний із монгольськими хошунами. Мовляв, він складається з інтелігентів, досить відірваних від монгольської обстановки, тому дуже повільно йде робота серед аратського населення. Лише в останні місяці є деякі результати. Без підкріплення працівниками партійцями із Зовнішньої Монголії та Бурятії важко очікувати суттєвого зрушення вбік масової роботи в хошунах. Разом із тим, зв'язок НРП ВМ із хошунами Чахару, Ордосу та Чжоудаського сейму значно усталився⁴⁹.

В. Примаков наводить один лист, де йдеться про вторгнення кінноти Фен Юйсяна до провінції Жехе наприкінці листопада-початку грудня 1925 року. Автор листа, який брав участь у цій операції, вказав: “Ми встановили зв'язок з монгольськими хошунами і відправили до них наших офіцерів. Монгольські загони починають напади на Маньчжурію. Керовані своєю якоюсь революційно-національною організацією, вони вже захопили майже всі міста й населені пункти Внутрішньої Монголії” [Примаков 1970, 220].

25 червня 1926 року Церендонров написав Н. Жадамбі, заступнику голови ЦК МНРП: “Тепер Внутрішньомонгольська революція в основному проводиться дуже позитивно” [цит. за: Atwood 2002, 2, 532]. При цьому НРП ВМ брала участь у триваючій громадянській війні в Китаї. Монгольська кіннота була корисна в охороні траси Улан-Батор-Калган і кордону Чахару. В 1926 р. група Мерсе взяла під контроль Ордос та Улан-Цабський сейм Внутрішньої Монголії й у вересні того ж року провела мобілізацію населення в цих районах. Необхідна зброя безпосередньо постачалась з Улан-Батора через представників МНРП та Комінтерну, поза контролем Фен Юйсяна, який постачав зброю прогоміньданівському керівництву НРП ВМ під проводом Церендонрова [Лузянин 2003, 158]. Іноді

⁴⁸ За розвідданими, наприкінці 1926 року матеріальний стан монгольських військ був досить важкий. ЦК субсидувалося частково Фен Юйсяном (3000 доларів), а також раніше надходили гроші й від Чжан-дубаня (Чжан Чжицзян – командувач військами провінції Чахар, заступник Фен Юйсяна) – на загін Ванданніми та школу. Для отримання грошового асигнування був відряджений до ЦВК Гоміньдану уповноважений ЦК НРП ВМ [РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 149. – Л. 292].

⁴⁹ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 149. – Л. 199.

відправляла МНРП і своїх інструкторів – монголів. Більшість революційних акцій НРП ВМ відбувались на заході Внутрішньої Монголії впродовж 1926–1927 років. Зусилля були спрямовані на створення Народно-революційної армії Внутрішньої Монголії. Хоча офіційно до 1927 р. у ній налічувалося близько 6 тис. осіб, за оцінкою В. Кангеларі, у безпосереднім підпорядкуванні ЦК НРП ВМ “жодних загонів і збройних одиниць немає”, а були певні люди, пов’язані з ЦК і віддані йому. В них-то й були свої загони, які вони, за власним розсудом, могли використати в інтересах партії. Серед ватажків цих загонів зустрічалися й хунхузи⁵⁰, яких передбачалося перевиховати в революційному дусі [Клинов 2000, 261].

У цей час панмонгольські настрої серед правлячих кіл МНР набули ще більшої актуальності внаслідок розгортання китайської революції та підйому національного руху у Внутрішній Монголії. На початку 1926 року, у зв’язку з тимчасовими успіхами Фен Юйсяна, в монгольському уряді активізувалась ідея об’єднання Монголії. На думку радянського повпреда П. Никифорова, успіхи 1-ї Національної армії на чолі з Фен Юйсяном, відволікання нею уваги Чжан Цзоліня та Японії, створювали серед політичних кіл МНР ілюзію щодо сприятливих зовнішніх умов для відновлення єдиної Великої Монголії. Зокрема Дамбадорж⁵¹ спочатку з підозрою ставився до авансів Фен Юйсяна, проте к 1926 року щільніші зв’язки китайського мілітариста з Гоміньданом послабили його недовіру.

Поглибленню таких настроїв сприяла та обставина, що забезпечення армії Фен Юйсяна в деякій мірі знаходилося під монгольським контролем. Фен Юйсян враховував цю обставину і, щоб не створювати перебоїв у постачанні, свідомо загравав із монгольським урядом. Останній, отримавши певну самостійність у цих контактах, у свою чергу, розгорнув агітацію в монгольських частинах Фена. За донесенням японського військового аташе в Пекіні, Фен Юйсян під час свого знаходження в Калгані заявляв, що незалежність

⁵⁰ Хунхузи – учасники озброєних банд у Маньчжурії з середини XIX ст. по 1949 р.

⁵¹ Дамбадорж, близький друг Церен Донрова, зацікавлений у Внутрішній Монголії, був одружений на “романтичній та екстравагантній” китайській акторці, Ван Шучинь. Відомий монголіст К. Етвуд вважає, що останній факт впливав на стосунки Дамбадоржа з Феном і не зустрічав розуміння в монгольському народі [Atwood 2002, 2, 533].

Внутрішньої Монголії є добровільною справою її жителів [Батбаяр 2002, 61]. Це при тому, що, за радянськими донесеннями, раніше він відмовлявся визнавати незалежність Зовнішньої Монголії [Clubb 1971, 237]. У своїх нотатках за 27 квітня 1925 року В. Примаков зафіксував такий факт. Одним з методів патріотичної агітації Фен Юйсяна в Калгані був настінний плакат, що зображував карту Китаю в його колишніх кордонах, а косими штрихами були відмічені території провінцій та сетльментів, відібраних у Китаю. На верхній штриховки зроблений напис: “Ці землі вже більше не наші”. Називалася ця мапа картою національної ганьби. До числа “відібраних” відносилися область Владивостока, Монголія, що стала республікою, дальній Туркестан, Індокитай, острова Гонконг і Тайвань, терени сетльментів і концесій [Примаков 1970, 130–131].

1 січня 1926 року Г. Чичерін зазначав, що питання про Внутрішню Монголію стоїть окремо: “Треба дати політичні аванси Наррев-партії в Монголії. Для прийняття твердого рішення з цього питання необхідний висновок наших товаришів у Китаї” [Переписка... 2008, 587]. Церендонров покладав великі надії на підтримку Фен Юйсяна. Так він 26 січня 1926 року зазначав, що стосунки з Феном тепер стали ясніше. Раніше він боявся монголів і не давав їм можливості організувати свої загони. Проте в одному з боїв монгольський загін розбив частини Чжан Цзоліня, забрав багато полонених і зброї, що їх монголи передали Фену. Після цього той змінив своє ставлення до монголів. Останнім часом Фен Юйсян хоче дозволити монголам мати армію і буде створено командування монгольськими військами. Мовляв, домовлено мати армію у Внутрішній Монголії поки 5000 осіб. Командуючим монгольською армію буде призначений генерал Чжан⁵². Останній, за словами Церендонрова, поклявся допомогти Внутрішній Монголії отримати автономію⁵³. Церендонров розмірковував навіть про скликання наради суспільних організацій Внутрішньої Монголії, щоб намітити порядок державного управління. Монгольська армія ж під проводом Чжана мала розпочати наступ на сили Чжан Цзоліня (в Хейлунцзянській провінції). Цікаво, що за півроку по тому, 2 липня 1926 року, П. Никифорову

⁵² Очевидно, мається на увазі Чжан Чжицзян – командувач військами провінції Чахар, заступник Фен Юйсяна (1924–1926).

⁵³ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 28.

доповідали з Калгана, що місцевий дубань Чжан Чжицзян заграє з НРП ВМ. Мовляв, представник цієї партії є постійним мешканцем у дубаня, й, крім того, останній дозволив формування монгольської військової школи, відпустивши кошти на цю справу⁵⁴.

За словами С. Лузяніна, Фен Юйсян регулярно відвідував Улан-Батор, даючи явно завищену оцінку політичній та військовій потужності МНР [Лузянин 2003, 156]. Переговори монгольських урядовців з Фен Юйсяном йшли про спільні воєнні дії на теренах Внутрішньої Монголії. Наприклад, маючи точні дані щодо кількості МНА, її озброєння, і знаючи, що МНР не в змозі допомогти йому військовою силою, Фен Юйсян все ж звернувся до монгольського уряду з проханням: надати йому 30 тисяч вершників. Монголи спішно відмовили, пообіцявши моральну підтримку. Факт такого звернення переконував монгольське керівництво у слабкості Китаю, який був головною перешкодою для омріяного об'єднання⁵⁵. Окрім прохання надати загони для боротьби з Чжан Цзолінем, начальник штабу Національної армії звернувся до монгольського уряду з пропозицією забезпечення транспортних засобів для перевезення зброї та обміну військових представників. ЦК відхилив запит щодо монгольських загонів, проте погодився на інші пропозиції.

Фен Юйсян відвідав Ургу навесні 1926 року (з 22 березня по 27 квітня) на своєму шляху до Москви. На честь китайського генерала ЦК МНРП було влаштовано бенкет, де він виступив із промовою поряд із членами ЦК – М. Амагаєвим і Ц. Дамабадоржем. За словами Церендонрова, Фен навіть обіцяв підтримати незалежність Зовнішньої Монголії та автономію Внутрішньої Монголії й укласти належний документ⁵⁶. Цей документ Церендонров збирався розробити разом із генералом Чжаном, а потім, відправившись до Внутрішньої Монголії, поширити там звернення Фена, скликати перший

⁵⁴ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 198. – Л. 203.

⁵⁵ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 10.

⁵⁶ За іншими даними, Фен Юйсян був вражений щирістю монгольських чиновників, їхньою рішучою протидією буддизму, їхньому налаштуванню придбати місцево або взагалі утриматися від придбання. З огляду на це він уважав Монголію вищою за продажний, консервативний і марновірний Китай. Разом із тим у той же самий час він тиснув на монголів, щоб ті скасували свою незалежність і возз'єдналися з китайською батьківщиною [Atwood 2002, 2, 532].

Великий Хуралдан, організувати національну монгольську армію тощо⁵⁷. 15 квітня 1926 року Церендонров заявив, що очікує на омріяний документ у найближчі дні. Звернення до населення Церендонров планував виробити в Улан-Баторі і поширювати його у Чахарі та Шилінгольському сеймі. Центром йому бачився пункт, найближче розташований до Зовнішньої Монголії, на шляху з Халхи до Долоннора. Там планувалося організувати Тимчасовий уряд і розташувати ЦК НРП ВМ⁵⁸.

Радянські урядовці зауважували, що стосунки з Гоміньданом необхідно підтримувати, проте на його допомогу особливо розраховувати не варто, а необхідно спиратися на власні сили. На декларації ж Фена покладатись не слід, оскільки, без влади він не в змозі їх здійснити, до того ж, популярності вони йому не додадуть. Розвіддані свідчили, що з Фен Юйсяном ЦК НРП ВМ з основних питань має контакт, причому перший завірив монгольських революціонерів, що зробить для них все й допоможе їм, якщо це знадобиться, збройною силою у боротьбі з князями-феодалами. В усякому разі, ділова домовленість у монголів з Феном існує, на довгий або короткий час – це питання. Щодо автономії Фен Юйсян обіцяв їм попередню декларацію, тобто на папері викласти свої обіцянки та впровадити їх у життя після того, як його армія перейде на мирне становище⁵⁹. Але цієї декларації Фен Юйсян дотепер не оприлюднив, і у монголів поступово з'явився сумнів у щирості його намірів щодо Внутрішньої Монголії.

Фен Юйсян у цей період багато спілкувався з П. Никифоровим. Останнього цікавило, зокрема, ставлення керівництва МНР до Фена і, відповідно, ставлення самого Фена і Гоміньдану до автономії Внутрішньої Монголії. За щоденником повпреда, головний радник Фен Юйсяна – Генрі А. Лін⁶⁰ повідомив, що той розраховує шляхом декларування незалежності Зовнішньої Монголії та автономії Внутрішньої Монголії втягнути МНР у воєнні дії. З цією метою він пообіцяв монголам, що виведе свої війська з Внутрішньої Монголії,

⁵⁷ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 36, 42.

⁵⁸ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 123.

⁵⁹ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 149. – Л. 260.

⁶⁰ Генрі А. Лін – псевдонім вищезгаданого радянського радника В. Примакова. На перших порах він за легендою представлявся як англійський офіцер-доброволець.

чого насправді, звичайно, не зробить⁶¹. З часом схожі дипломатичні поради Фену надасть і сам П. Никифоров. Так, в одному зі своїх листів до китайського генерала (від 11.02.1927) повпред вказує на необхідність із дипломатичних міркувань приділяти більше уваги керівництву Зовнішньої Монголії. Він пише: “Політично для Вас було б корисніше відправити теплого листа ЦК та уряду Зовнішньої Монголії, а також повідомлення, що Ви підтримаєте в ЦК Гоміньдану ідею автономії Внутрішньої Монголії. Треба вважати, що з ЦК Гоміньдану про це будуть говорити. Якщо Ви висловитесь у сприятливому дусі, це зміцнить симпатії та довіру до Вас монголів”⁶². Стосунки останніх із Феном, вочевидь, були не цілком ідилічні. Так, на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) (від 1.04.1926) постановили: з огляду на те, що Фен, як видно, особисто не має наміру поїхати з Монголії, вважати недоцільним вимогу монголів про негайний від’їзд Фена з Улан-Батора [ВКП(б), Коминтерн... 1996, 1, 164]. Як згадував у 1927 році один монгольський партієць: “Люди почули [Фен] прибув до [Монголії] у партійних справах, і сільське населення почало запитувати, чи будемо ми поєднуватися з Китаєм і вертатися до старої ситуації” [цит. за: Atwood 2002, 2, 533]. Розмови затихли лише після того, як китайський маршал 27 квітня вирушив далі до Радянського Союзу, проте чутливість китайсько-монгольських відносин була очевидною.

Фен Юйсян привіз до Москви “Основні положення Фен Юйсяна Радянському уряду”, найважливішою ланкою яких був пункт про утворення “з провінцій Суйюань, Чахар, Ганьсу і, може бути, пров. Сіньцзян республіки по типу Гуанчжоу”⁶³ [цит. за: Мировицкая

⁶¹ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 42.

⁶² РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 30.

⁶³ Національно-революційний уряд під проводом Сунь Ятсена був створений у 1923 році на півдні Китаю у Гуанчжоу (Кантоні). 1 липня 1925 року провід Гоміньдану проголосив уряд у Гуанчжоу Національним урядом Китайської республіки, тим самим прокламуючи завдання об’єднання всього Китаю під своєю владою. Фен Юйсян заявив, що командування Національною армією вирішило перетворитися на народний уряд північно-західних провінцій. Основна лінія уряду у зовнішній політиці мала бути такою: боротьба за скасування нерівноправних угод, вивід всіх іноземних військ з Китаю, скасування всіх концесій, повне здійснення програми Гоміньдану [Благодатов 1979, 267].

1981, 147]. Далі він поставив питання про радянську фінансову, військово-технічну допомогу і просив направити політичного радника, тобто намагався добитися радянської підтримки у створенні на північному заході Китаю сепаратної держави. У цьому питанні радянська сторона відмовила Фену. Мотиви, якими керувалися радянські посадовці, вже наводилися в першому розділі. Як зазначалося вище, у листуванні радянського консула в Калгані (1926 рік) збереглася наступна настанова: "...Генералітет Фина метушиться щодо організації окремих від Ц. Китаю, зайнятих народними арміями провінцій. Потрібно категорично заперечити цю ідею. До справи Народних Армій ця ідея нічого реального позитивного не додасть, а для СРСР створить неприємні ускладнення. Відділення провінцій Англія може зарахувати, як нашу агресію на Західний Китай, і користуючись становищем, що склалося, може посилити свою агресію на Тибет, що ускладнювало б нашу політику в Тибеті, яку ми думаємо там проводити. Крім того, буде мотив для англійців посилювати свою агресивну активність у районі Кашгар-Урумчі. Наведені міркування є нашим внутрішнім мотивом заперечення проти відділення провінцій"⁶⁴.

Резолюція Президії ЦК МНРП (від 05.1926) заявляла: Монголія має допомогти зусиллям Фен Юйсяна, дозволити транспортування зброї через свої терени, у випадку необхідності, допомогти у закупівлі коней після офіційного запиту, полегшити автомобільний зв'язок між Росією, Китаєм та Монголією і заохотити створення кооперативів. Проте Монголія не повинна забезпечувати військові одиниці та дозволяти концентрацію загонів на своїх теренах [Ваабар 1999, 280]. До речі, характерно, що в особистому листі Дамбадоржа завідувачу Східним відділом ВККІ Ф. Петрову (від 15.10.1927) зазначалося: "Особливої політики щодо Фина в нас не було і немає. Будь-яке сприяння йому ми надавали лише за проханням СРСР"⁶⁵. Також на VII з'їзді МНРП (1928) Ц. Дамбадорж, як утім і його заступник Н. Жадамба, у відповідь на звинувачення у зв'язках із Фен Юйсяном, зазначив: "Зв'язок із Фином підтримувався за вказівкою Комінтерну, хоча в нас був тут сумнів" [цит. за: Рошин 1999, 197]. Радянська сторона теж обережно ставилася до свого тимчасового

⁶⁴ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 198. – Л. 200.

⁶⁵ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 54. – Л. 64.

союзника. Так, на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) (від 2.09.1926) було вирішено запропонувати Фену завчасно вжити всіх заходів для недопущення ймовірного переходу частин Народної армії до МНР [ВКП(б), Коминтерн... 1996, 1, 356].

Влітку 1926 року газети в Суйюані стверджували, що Зовнішня Монголія допоможе Національній армії. На початок серпня 1926 року ходили наполегливі чутки, що, коли Фен Юйсян повернеться, вісім змішаних бригад від МНА будуть супроводжувати його в Бао-тоу. В МНР також мали місце чутки, що, мовляв, військовий провід пошле війська, щоб відбити Внутрішню Монголію силою. Внутрішні монголи відігравали свою роль у поширенні цих історій [Atwood 2002, 2, 550]. Ці поголоси знайшли свій відбиток у щоденниках мандрівника П. Козлова. 13 липня 1926 року Козлов писав у своєму щоденнику: “Ур[яд] раптом узяв усю солдатську молодь, багато коней, обмундирування (одяг, седла), зажадав також баранів та багато іншого. Те, на що очікували монголи, йде, рушить. Перемож[ений] Фин Ю[й]-сян втік під захист Рад, його розгромл[ені] армії розтанули. Цз[ан Цзо-лін] та Упей-фу [стали] володарями портфел[ів] крани, господарями в Пекіні, діють по своєму... По мобілізації в Монголії відчувається, що новий пекін[ський] у[ряд] на угоду країні з економ[ічною] та мораль[ною] точки зору негайно зажадав відповіді від Монголії: якої орієнт[ації] остання буде триматися надалі, чи не час їй повернутися під прапор Китаю? Монголи та повпр[едство] забили тривогу, екстрено перемовляються з Чіч[ерінім] і чекають не лише обіцянок, а і фактич[ної] допомоги! Що ж, адже час грізний, пахне війною. Новий у[ряд] восени (у вересні) поведе похід проти Зовн[ішньої] Монголії. ...Я впевнений, що мобілізація в Монголії викликана ультимативним ставленням Китаю (Ц[зан Цзо-ліна] та Уп[ей-фу]) до Урги!” [Козлов 2003, 887].

Правдою ж було те, що Фен Юйсян у Москві знову запропонував, щоб Монголія уклала формальний союз із ним і допомогла людьми й матеріально. Він, безсумнівно, сподівався на те, що монгольський союз буде першим кроком до прямого радянського втручання. Зрештою, якби МНР відправила свою армію й була переможена переважаючою силою, то Москва стояла б перед вибором: або відкритого виступу Червоної Армії на боці Фена, або безсило спостерігати руйнування п'ятирічних інвестицій в Монголії та

бачити, як ворожі китайські військкерівники влаштовуються уздовж всього сибірського кордону. 4 серпня 1926 року Китайська комісія при Політбюро ЦК РКП(б) вирішила відхилити запит Фена про пряме монгольське втручання [Atwood 2002, 2, 551].

У серпні 1926 року мукденці витіснили 1-шу Національну армію з Калгану. Відступ з Внутрішньої Монголії до провінції Ганьсу перетворився у втечу, Національні армії втратили більше половини свого складу. До того ж, армія Фена після свого відступу з Калгана завдала багато шкоди монголам своїми грабунками⁶⁶. У серпні ж, коли Фен Юйсян ще перебував у СРСР, його представник генерал Лі Мінчжун (колишній губернатор Суйюані) прибув у Гуанчжоу, де оголосив про приєднання Національних армій до Гоміньдану. Коли Фен Юйсян 15 вересня 1926 року повернувся у Китай, ЦВК Гоміньдану призначив його представником Гоміньдану в Національних арміях і членом Національного уряду.

27 грудня 1926 року в Улан-Баторі відбулася таємна нарада з питання диверсійних дій у Внутрішній Монголії. Були присутні П. Никифоров, Н. Жадамба⁶⁷, члени ЦК НРП ВМ, зокрема Буянгерел. Було зазначено, що НРП ВМ має загін у 1750 осіб (850 озброєні, 900 – ні). Постановили:

1. Вважати необхідним перекинути 1000 осіб в район Шилінголу з району Суйюань.

2. 1-ше завдання партії – зміцнити вплив партизан у Шилінгольському районі та “освіжити цивільну владу революційними елементами”⁶⁸.

3. Після закріплення впливу партії та відповідної підготовки населення провести мобілізацію для організації кавалерійської одиниці в кількості 3000 осіб, завданням якої буде загрожувати тилу противника та очищати від його військ терени Внутрішньої Монголії.

4. Для підготовки прийняття Суйюаньського загону населенням Шилінголу необхідно завчасно відрядити туди групу агітаторів на чолі з членом ЦК. Завданням агітаторів буде політична обробка населення, а роботою керівника – дипломатична обробка князів та лам.

⁶⁶ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 51.

⁶⁷ Н. Жадамба очолив Військову Раду МНР після від'їзду Е.-Д. Рінчино.

⁶⁸ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 70.

5. Слідом за агітаційним загonom відправити загін постачання армії продовольством. До завдання загону входить збір продовольства для загону кавалерії. Загін постачання має представляти з себе сильну агітаційну групу, яка могла б схилити населення до матеріальної допомоги загону. В подальшому цьому загону надається право ревізії продовольства для правильного постачання загону.

6. Для формування частин та навчання мобілізованих необхідно запросити 20–30 інструкторів з Зовнішньої Монголії.

7. Для керівництва воєнними операціями загону та новосформованих частин створити штаб при ЦК партії чи при її уповноваженому поблизу Шилінгольського району.

8. Для оформлення намічених питань скликати в Улан-Баторі нараду військових та партійних керівників Внутрішньої Монголії.

9. Кангеларі доручити скласти кошторис технічного постачання загону з розрахунку на 3000 осіб для надання до Москви.

В процесі обговорення організації революційного руху у Внутрішній Монголії було зазначено, що тамтешньої партії на даний момент не існує, немає й ядра в особі ЦК партії: 3 заарештовані та 3 знаходяться поза Внутрішньою Монголією. Оскільки Улан-Цабський сейм знаходиться під впливом Чжан Цзоліня, на даний момент організація там партизанського руху є неможливою. Було вирішено:

- вважати необхідним терміново приступити до підготовки організації партійного руху у Внутрішній Монголії. База – Шилінгольський сейм;

- для керівництва організацією партизанського руху створити Тимчасове Бюро партії Внутрішньої Монголії з курсантів КУТС та монгольського військового вишу. Для керівництва партизанським рухом створити при бюро партійний штаб. Місцеперебування бюро – Шилінгольський сейм;

- поставити питання про термінове відправлення інструкторів і випускників КУТС до Внутрішньої Монголії;

- поставити питання про асигнування 300 тисяч крб. для підтримки партизанського руху, у випадку відмови – добитися асигнування 50 тисяч крб. від уряду Зовнішньої Монголії;

- підготувати план військового постачання партизанських загонів⁶⁹.

⁶⁹ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 72.

У записках від 11 лютого 1927 року П. Никифоров зазначав: для успішного розвитку партизанського руху необхідно дати, по-перше, чітке об'єднуюче національне гасло, цим гаслом має бути “автономія Внутрішньої Монголії”. Це гасло повинно бути легалізоване КПК і Гоміньданом у найближчий час, щоб воно спрямовувалося виключно проти Чжан Цзоліня⁷⁰.

В березні 1927 року Фен Юйсян навіть обговорив із представниками ЦК МНРП план формування монгольської кавалерії під виглядом “східномонгольської національної міліції” для наведення порядків у східних хошунах Внутрішньої Монголії в кількості трьох полків по 5000 вершників кожний [Лузянин 2003, 157]. Звичайно, Фен Юйсян не був захисником монгольських прав. Він просто сподівався використати корінне населення проти Чжан Цзоліня. Дослідники згадують про плани Фена щодо масової колонізації китайськими селянами монгольських земель, посилення китайської адміністрації, спроби китаїзувати монголів через школи [Скачков 1933, 132; Рупен 1979, 34]. Він прагнув знищити владу хошунних князів, щоб потім установити абсолютний контроль своєї адміністрації над монгольськими землями. У тих районах, де розміщалися війська Фен Юйсяна, його офіцери були повними господарями, постачаючи за рахунок аратів свої загони продовольством та одягом [Jagchid 1999, 28]. Відповідальність за своєчасні поставки покладалася на хошунних князів. Якщо ті барилися з поставками, то їх брали в заручники. Нерідкі були випадки збройних зіткнень між монгольськими загонами та військами Фен Юйсяна [Клинов 2000, 260]. Активістам НРП ВМ, під час роботи в худоні, було важко пояснити людям, чому партія виступає разом із Фен Юйсяном. Один запитував, чому Центральний комітет працює з Феном, коли все, що той робить, є спробою захопити так багато монгольської землі, наскільки це можливо? Інший виголошував, що немає жодної різниці між Фен Юйсяном і Чжан Цзолінем [Atwood 2002, 2, 564–565].

Американська журналістка А. Стронг, яка у 1927 році відвідала Внутрішню Монголію, зазначала, що в Ганьсу залишилися близько тисячі монголів, які були задіяні в арміях Фен Юйсяна чи вели партійну роботу Гоміньдану. Один зі співбесідників журналістки – тамтешній монгольський революціонер – зауважив, що революція

⁷⁰ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 51.

у Внутрішній Монголії є в теперішній час частиною китайської революції, і додав, що монгольська революційна партія складається головним чином з інтелігентів і студентів, які навчалися за кордоном, що керуються новим для них націоналістичним відчуттям і сподіваються створити монгольську націю. Ось як оцінила побачене А. Стронг, задаючись питанням: “Чи зможуть монголи розвинути в собі сильне національне почуття і створити націю, чи ці нащадки Чингісхана, який панував колись над великою частиною Азії і деякими областями Європи, приречені на знищення і обмежаться лише тим, що будуть битися під прапором двох партій, які борються в Китаї? Спочатку вони були пішаками в шаховій грі, яку розігрували царистська Росія та Японія; потім їх використовували більшовики та білогвардійці; тепер вони були пішаками в боротьбі між Фин Юй-сяном та Чжан Цзо-ліном” [Стронг 1927, 133–134].

Перехід Фен Юйсяна на бік Чан Кайші влітку 1927 р. і розрив останнього з Комінтерном остаточно розкололи НРП ВМ та призвели до згортання революційної роботи МНРП у Внутрішній Монголії.

У вищезгаданому листі Дамбадоржа Петрову (від 15.10.1927) зазначалося: “Політика Амугаєва⁷¹ відносно партії Внутрішньої Монголії проливає світло на його методи політроботи. Він спочатку влаштував бійку (тисняву), між старими членами, старими делегатами, а коли вони побилися, він висунув, проти бажання кудонських і потрібних товаришів, третю групу. Тепер ЦК фактично розпався. Сидять в Улан-Баторі й без справи валандаються, й пропивають ті гроші, отримані від ЦК нашої партії”⁷². Далі Дамбадорж повідомляв, що днями з Улан-Батора втекли Церендонров та Мандалту, які тепер, безсумнівно, заварять неприємну кашу у Внутрішній Монголії.

У березні 1928 року надійшла інформація, що Церендонров у Нанкіні, на пленумі Гоміньдану призначений завідувачем новоствореного монгольського відділу [див. також: Atwood 2002, 2, 1013]. Мовляв, ЦК Внутрішньої Монголії нічим себе не проявив. Найближчим часом члени ЦК, що залишилися, виїжджають на місця, чекають грошей від ВККІ⁷³. 17 березня 1928 року з Улан-Батора

⁷¹ Мається на увазі уповноважений Комінтерну М. Амагаєв.

⁷² РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 54. – Л. 72.

⁷³ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 64. – Л. 18.

повідомляли, що найближчим тижнем у район Внутрішньої Монголії виїжджають 10 працівників⁷⁴. За кілька днів, 22 березня 1928 року новоприбулий С. Осипов повідомляв П. Міфу⁷⁵: “Зв’язок із Внутрішньою Монголією мають намір використовувати у найреакційніших цілях. Тенденція не стільки приєднання Внутрішньої, скільки з’єднання з ворожим табором. Зв’язок Дамби з Фином, реакційними елементами Внутрішньої безсумнівний”⁷⁶. 2 квітня 1928 року Осипов телеграфував Міфу: “Кошторис витрат Внутрішньої Монголії висилається. До одержання кошторису понад 10 тисяч, вишліть терміново додатково 10 тисяч на проведення районних нарад і місцевих працівників на квітень”⁷⁷. 5 червня 1928 року з Улан-Батора повідомляли: “Всі працівники розіслані на місця... В Урзі залишається один хворий Мерсе. Гроші всі витрачені, звіт черговою поштою. Терміново перекажіть гроші. Ненадіслання зірве нараду”⁷⁸.

Хоча в Улан-Баторі впродовж першої половини 1928 р. при ЦК МНРП знаходився особистий представник Фен Юйсяна Чен Цзичень, Ц. Дамбадорж та інші монгольські керівники офіційно підкреслювали відсутність будь-яких стосунків з Феном чи з групою Церендонрова, посилаючись на заборону Комінтерну керувати або готувати революційні дії в цьому регіоні Китаю. Ця обставина, тим не менш, не заважала монгольському керівництву підтримувати неофіційні контакти з Внутрішньою Монголією та її революційними групами [Лузянин 2003, 161]. Останні ж продовжували підтримувати контакти з Фен Юйсяном. Так, Мерсе в приватній бесіді повідомив, що 8-го липня у напрямку Калгана виїхав Чен Цзичень у супроводі двох членів ЦК НРП ВМ. Виїзд останніх нібито відбувся без згоди ЦК за сприяння посадовців МНР. Перед від’їздом Чен улаштував банкет, на якому був присутній Жадамба, проте не було Дамбадоржа⁷⁹.

⁷⁴ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 64. – Л. 112.

⁷⁵ П. Міф у 1928–1935 рр. був заступником завідувача Східним секретаріатом ВККІ.

⁷⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 64. – Л. 21–23.

⁷⁷ Так у тексті документу. РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 64. – Л. 30.

⁷⁸ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 64. – Л. 83.

⁷⁹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 64. – Л. 112.

Поступала інформація навіть про те, що в Долоннорі⁸⁰ організується уряд Внутрішньої Монголії під проводом Церендонрова; його група всіляко запобігає, добиваючись залишити Чахар за собою. За словами представника ВККІ Климова: “Створюється враження повної домовленості місцевого політичного керівництва групи Баюнті з Фином”, прагнення здійснити ідеологічний вплив на теперішнє керівництво ЦК НРП ВМ, самого Мерсе⁸¹. Останній, мовляв, розмірковує та звертається до Комінтерну за сприянням: очікує на директиви, практичні вказівки, допомогу набоями їхній базі в Суйюані. Климов у приватному порядку, за відсутності представництва ВККІ, вказав на необхідність розгорнути широку масову роботу, спираючись на революційний підйом мас, навколо гасел: організація місцевого самоврядування, створення самооборони, роззброювання князів, скликання народного хуралу Внутрішньої Монголії.

За дивним збігом обставин, життя Фен Юйсяна (як, утім, і переважної кількості більш-менш відомих осіб, так чи інакше пов’язаних із панмонгольським рухом), завершилося на теренах СРСР. Приїзд голови Політради ЦК Революційного комітету Гоміньдану до СРСР восени 1948 року завершився трагічно. Наведемо лише уривок з офіційного листування: “Відвідайте Мао Цзе-Дуна й передайте йому, що при проходженні теплохода «Перемога», на якому перебував Фин Юй-Сян із родиною, з Батумі до Одеси на теплоході виникла пожежа. Є людські жертви. Серед загиблих – Фин Юй-Сян із дочкою. ...Тіло Фин Юй-Сяна буде піддано кремації в Москві, а урна з його прахом буде передана його дружині”⁸².

Політики МНР усвідомлювали важливість об’єднання передусім із Внутрішньою Монголією задля національного відродження. Ідея всемонгольського об’єднання поставала при кожній спробі відродити незалежну Монгольську державу, а непевні часи революції в Китаї давали надію на здійснення давно плеканих мрій. Контакти монгольського керівництва та внутрішньомонгольських революціонерів із китайськими політиками та військовими зайвий раз підтвердили, що жодна з політичних сил Китаю не готова визнати

⁸⁰ Місто в окрузі Чахар.

⁸¹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 64. – Л. 112.

⁸² РГАСПИ. – Ф. 82. – Оп. 2. – Ед. хр. 1240. – Л. 5.

факт існування самостійної Монголії, бодай якоїсь її частини. Їхні заяви щодо права націй на самовизначення носили суто декларативний характер. Фен Юйсян лише холонокровно використовував монгольський визвольний рух, як втім і радянське керівництво. Свою негативну роль відіграла відсутність єдності між внутрішньо-монгольськими революціонерами, суперечки щодо проводу руху у Внутрішній Монголії (МНРП чи Гоміньдан).

Велика Монголія у риторичі політиків МНР і позиція Комінтерну (1925–1927)

У середині 1920-х рр. панмонгольський націоналізм “квітнув” серед монголів та уряду МНР, визначаючи їхні політичні позиції й розуміння проблеми монгольської автономії та незалежності [Borchigud 2002, 38]. Російський історик Ю. Кузьмін називає керівниками панмонгольського руху в 1925–1928 рр., у першу чергу, голову ЦК МНРП Ц. Дамбадоржа, його заступника Н. Жадамбу, Ц. Жамцарано, ідеолога партії, який також входив до складу ЦК [Кузьмін 1998, 47]. Спочатку обнадійливі сигнали надходили й з боку Комінтерну. Так, член Президії ВККІ Сен Катаяма, виступаючи в Улан-Баторі навесні 1925 р., дав ємну характеристику завдання, поставленого Комінтерном: “Томіньдан нічого не буде мати проти незалежного існування Зовнішньої Монголії. Ідея возз’єднання всіх монгольських племен в одну самостійну федеративну республіку з найближчим курсом на радянізацію і з віддаленою перспективою входження до СРСР... це чудова ідея... Нехай Зовнішня Монголія піде до своїх родичів у Внутрішню Монголію та Баргу, Сінцзян і організує їх всіх проти світового імперіалізму” [цит. за: Стабільность і конфликт... 2005, 232–233].

Натомість, по прибутті до МНР восени 1925 року, П. Никифоров зазначав: щодо ставлення Монголії до монгольських народностей, які входять на сьогодні до складу Китаю, він думає, що якби народ Монголії підняв би питання про приєднання до себе монгольських областей всупереч бажанню Китаю, то повпред би не порадив цього робити, оскільки це посіяло б ворожість між двома нині дружно живучими народами та послабило б їхні сили. Він не

думає, що народ молоді МНР, зайнятий вивченням і зміцненням своїх невідкладних внутрішніх справ, стане витратити свої сили на вирішення панмонгольських проблем, що вимагають колосальних затрат, сил, коштів і часу. Якщо в окремих осіб такі думки можуть і бродити, то в силу наявних політичних умов, вони приречені на повне безпліддя⁸³.

9 жовтня 1925 року П. Никифоров занотував власний проект декларації II Великого Хуралу щодо оточуючих народностей. У цьому проекті зазначалося, що монгольський народ вільно будує своє політичне та економічне життя й прагне, щоб всі пригноблені народи були також вільні й будували своє життя за власною волею. Тому Великий Хурал заявляє перед всім світом, що монгольський народ ніколи не стане на шлях збільшення своєї потужності за рахунок територіальних здобутків від земель оточуючих Монгольську Народну Республіку народностей. Радіючи власному звільненню від ярма імперіалістів, монгольський народ щиро радіє звільненню народу Танну-Тувин-ської республіки⁸⁴.

На IV з'їзді МНРП (23.09–2.10.1925) у проект тимчасової програми партії включили пункт про підтримку боротьби за звільнення сусідніх монгольських племен, які продовжують потерпати від китайського колоніального проводу та лихварського капіталу. Цей пункт був виключений з програми лише внаслідок тиску уповноваженого Комінтерну М. Амагаєва, який зазначив, що окремим пунктом про це говорити не варто [IV съезд... 1925, 46]. Уповноважений Комінтерну (як і його попередник) стверджував, що перед МНРП, як революційною партією, стоїть ширше завдання: підтримувати революційну боротьбу не лише споріднених монгольських племен, а й інших пригноблених народів. До того ж, вказаний пункт можна тлумачити в сенсі обов'язковості об'єднання навколо Халхи інших монгольських народів. Мовляв, це було б небезпечним і шкідливим ухилом у бік панмонголізму. Зовнішня Монголія не може виставити себе в ролі єдиного збирача монгольських земель. Проблема всемонгольського об'єднання – справа майбутнього добровільного узгодження трудящих, на наступний же день після перемоги їхнього національно-революційного руху. Проте, М. Амагаєв зауважував,

⁸³ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 126.

⁸⁴ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 145.

що не слід розуміти справу так, нібито МНРП забороняється підтримувати революційну боротьбу суміжних із Халхою монгольських народів [IV съезд... 1925, 46–47]. П. Никифоров зазначав, що увага до питання про долю інших монгольських племен була на цей раз доволі слабкою, незважаючи на те, що на з'їзді були присутні представники Внутрішньої Монголії та Барги, й кілька разів висувалася проблема Урянхаю⁸⁵. Врешті-решт, у резолюції з'їзду йшлося про небезпеку панмонголізму як руху, що суперечить інтересам узгодження та об'єднання з національно-визвольними рухами в інших далекосхідних країнах, особливо в Китаї. Разом із тим на з'їзді прозвучали побажання від представника Барги, щоб услід за Халхою й інші монгольські народи звільнилися з-під ярма гнобителів [IV съезд... 1925, 9].

У жовтні ж 1925 року відбувався IV з'їзд МРСМ, який, зокрема, поставив своїм завданням оголошення війни ідеї панмонголізму. У вступі до виданих матеріалів з'їзду, написаному Н. Фокіним, йшлося, що панмонголізм є реакційною ідеєю (яку підтримують деякі монгольські діячі, намагаючись виховати молодь у тому ж дусі), що ставить за основне завдання об'єднання всіх монгольських племен в єдину державність на основі спільності релігії, мови, зберігаючи старі феодально-родові суспільні відносини на основі натурального господарства й протиставлення себе всім іншим народам і націям. Мовляв, найкраще характеризує реакційність панмонголізму спроба японського імперіалізму та російської білогвардійщини використати його, як зняряддя боротьби з Радянською Росією. У теперішніх же умовах усякі ухили до панмонголізму та спроби його пропаганди серед монголів, які живуть у Китаї, вбивають клин у китайський національно-революційний рух [Революционная... 1925, 8]. Враховуючи вищесказане, в резолюції з'їзду з питань програми та уставу йшлося про неспроможність панмонголізму [Революционная... 1925, 80].

Разом із тим у 1926–1927 рр. панмонгольські настрої серед правлячих кіл Монголії набули ще більшої актуальності внаслідок розгортання китайської революції та підйому національного руху у Внутрішній Монголії. Проте монгольські політики висловлювалися на цю тему обережно. На запитання щодо “трьох хвороб” МНРП (в

⁸⁵ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 167.

тому числі й панмонголізму), що їх закидали співробітники Східного відділу Комінтерну, Ц. Дамбадорж відкинув “звинувачення” в панмонголізмі як необґрунтоване. У лютому 1926 р. він зазначав: халхасці будують своє внутрішнє життя й зовсім не налаштовані йти з панмонгольськими ідеями до інших монгольських народів. Головно, підтримуються контакти з внутрішніми монголами, чи з бурятами, проте, вони не мають великого значення, оскільки будь-яке їхнє поглиблення в даний час і за даних умов викликає традиційну недовіру до цих, хоча й споріднених, народів. Якщо ж і має місце виявлення панмонгольських тенденцій, то вони спостерігаються не з боку халхасців, а з боку бурятів чи внутрішніх монголів. Особливо панмонгольські тенденції виявляються з боку вузько-націоналістичних угруповань бурятів; цей факт пояснюється тим, що буряти, розчинені в масі російського населення, шукають виходу в панмонголізмі⁸⁶. Заступник Дамбадоржа Н. Жадамба якось під час аймачної партійної конференції на запитання секретаря партосередку: “Які заходи вживаються щодо об’єднання монгольських племен, до якого прагне партія?” – відповів, що вирішення цього питання залежить від міжнародної обстановки і що не слід припускати ймовірність примусового об’єднання халхасцями інших монгольських племен⁸⁷. У вересні 1927 року під час роботи VI з’їзду МНРП прозвучало таке запитання: “Царська Росія відірвала від нас бурятів, як на це тепер дивиться радянська Росія”? У відповідь делегати почули, що буряти виділені в окрему республіку і мають власний уряд⁸⁸.

Звичайно, монгольські можновладці були не зовсім відверті. Влітку 1927 р. представники Комінтерну, що відвідували Внутрішню Монголію, зазначали: “...Зовнішня Монголія вже дещо конкретне надала руху: були випадки відправки інструкторів-монголів, допомога зброєю, якої Халха сама дуже потребує”⁸⁹. Зокрема Кангеларі у своїй доповіді про Внутрішню Монголію (від 7.07.1927) зазначав, що зовні халхасці в питаннях визвольного руху Внутрішньої Монголії тримаються дуже стримано, побоюючись звинувачення у

⁸⁶ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 117.

⁸⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 57. – Л. 37.

⁸⁸ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 51. – Л. 53.

⁸⁹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 154. – Ед. хр. 293. – Л. 28.

панмонголізмі, проте цікавість, що вони до нього виявляють, поза сумнівами. Вплив халхасців на визвольний рух Внутрішньої Монголії тим більш природній, що вони пов'язані з внутрішніми монголами тисячами нитей, торговельними стосунками, економічними і суто родинними. Так що, в разі виникнення визвольного руху у Внутрішній Монголії, який, безумовно, назрив, цей рух піде під проводом Зовнішньої Монголії, і спроба штучно віддати його під провід Китаю (Гоміньдану) від початку приречена на невдачу⁹⁰.

Ось – ще один цікавий фрагмент. За даними розвідки головного штабу МНА по Китаю, китайська преса (від 22.12.1926) повідомляла наступне: у Чанчуні відбулася важлива політична нарада монгольських князів. Ними прийнята низка відповідальних рішень. Останнім часом монгольський уряд Урги відрядив своїх представників до Внутрішньої Монголії. Їхнім завданням було вести переговори щодо об'єднання Зовнішньої та Внутрішньої Монголії. Однак, князі Внутрішньої Монголії, як і раніше, залишаються на боці китайського уряду. Мовляв, з часу створення в Урзі червоного уряду, вони категорично не побажали відокремитися від Китайської Республіки. У цей час газети повідомляють, що князі Джиремського сейму, побоюючись, що комунізм пошириться у Внутрішню Монголію, вирішили вжити конкретних заходів проти нього⁹¹. У результаті нарада винесла наступне рішення: вжити заходів з охорони кордонів хошунів Внутрішньої Монголії і в жодному разі не допускати в межах останньої насадження більшовизму.

Теоретики всемонгольської єдності висували ідею про політичне об'єднання всіх монгольських народів, прагнучи “дійсної незалежності Монголії”. Найчіткіше це висловив Ц. Жамцарано, який з 1924 року прийняв монгольське громадянство і був, фактично, головним ідеологом МНРП. За словами одного з представників “лівої опозиції”: “Жамцарано став політичним вчителем державних керівників, всі схиляються перед ним як перед богом” [цит. за: Рошин 1999, 202]. З тактикою поширення революції на Схід Ц. Жамцарано пов'язував питання створення союзної держави всіх монгольських національностей з центром в Улан-Баторі. Він розглядав об'єднання монголів як одне з найважливіших завдань національного відро-

⁹⁰ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 154. – Ед. хр. 293. – Л. 28.

⁹¹ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 149. – Л. 300.

дження. Халха-монголи своїм прикладом, політичними, економічними та культурними успіхами зобов'язані наблизити інші монгольські народи до себе. Ц. Жамцарано стверджував, що за рахунок теренів однієї лише Зовнішньої Монголії не можна досягти гарантованої могутності, треба неодмінно об'єднати та прийняти всі монгольські народності, досягти з'єднання їхніх прагнень, що дозволить уникнути збитків з-за слабкості потенціалу при можливому зіткненні з будь-ким. Він зауважував, що за розмірами терени Монголії просторі, проте за кількістю населення країна нечисленна. Такий стан речей є серйозною перешкодою подальшому розвитку. Бажано збільшити населення принаймні вдвічі шляхом зближення монгольських народів, що населяють просторі терени Центральної Азії, насамперед, добитися їхнього компактного розселення, зокрема переселення калмиків на споконвічну батьківщину. Об'єднання мало відбутися на засадах рівноправ'я та свободи, з рівним представництвом в органах верховної влади [Чимитдоржиев 2000а, 15]. Об'єднання МНР з Внутрішньою Монголією, Бурятією, Калмикією, з монголами Сінцзяну й Туви мало призвести до поновлення історичного регіону мешкання монголів і до перетворення країни на дійсно самостійну та суверенну державу, незалежну від впливів Японії, Китаю та Росії. Нова незалежна Монголія мала дотримуватись нейтралітету, як Швейцарія. В справі цієї національної консолідації монгольських народів як головний (проте не єдиний) засіб мала бути використана спільна релігія (буддизм). У своєму листі до ЦК МНРП (1931) Ц. Жамцарано виклав й свої міркування стосовно відродження культури та освіти всіх монгольських племен на основі возз'єднання діалектів колись єдиної монгольської мови. За його словами, в Росії панмонголізм – це боротьба за самоуправління в Бурятії та Калмикії⁹², а в Китаї – боротьба проти розділу Зовнішньої та Внутрішньої Монголії [Улымжиев, Цэцэгма 1999, 76].

Характерно, що десять років потому, на допиті 17 квітня 1939 року Ц. Жамцарано заявив: “Я дійсно є одним з ідеологів панмонголізму,

⁹² Ще на початку 1919 року Ц. Жамцарано писав: щодо “...тих же монгольських племен, які живуть відірвано від монгольської маси, як напр., буряти та калмики в Росії, національне питання повинне бути вирішене в сенсі надання їм широкої автономії в управлінні суду, освіти та релігії, знищенні череззможності їхньої території і відмови від політики обрусіння” [ГАРФ. – Ф. 2000. – Оп. 1. – Ед. хр. 478. – Л. 31].

що ставив своєю метою створити незалежну Монгольську державу в складі Зовнішньої та Внутрішньої Монголії між Великим Хінганом та Алтаєм, від російського кордону до Великої Китайської стіни і Кукунору. Причому центром культурного й політичного тяжіння всіх монгольських племен має служити Улан-Батор, де, за мою думкою, повинні скликатися періодичні конференції та з'їзди з представників культурних і політичних організацій для обміну досвідом і досягненнями” [цит. за: Решетов 1998, 40]. Жамцарано наполягав на тому, що ніколи ні з ким не обговорював питання про включення радянської території з бурятським населенням до складу Монголії, але припускав імміграцію інших представників монгольського кореня, що залишилися за кордоном, аби збільшити населення МНР.

Панмонгольські прагнення керівництва МНР наштовхувалися на активну протидію з боку радянської сторони. Зовнішня політика СРСР визначалася фактором дотримування історичних пріоритетів, успадкованих від Російської імперії (звідси негативне ставлення до ідеї створення “Великої Монголії”). З іншого боку, радянські урядовці вважали, що панмонгольський рух зашкодить такій пріоритетній течії як китайська революція. Радянська дипломатія, як і Комінтерн, розглядала різні варіанти вирішення проблеми “двох Монголій”. Проте, в них не йшлося про об’єднану незалежну Монголію. У 1927 р. радянський повпред П. Никифоров зазначив у розмові з Б. Церендоржем, що СРСР не схильний йти назустріч панмонгольським тенденціям монгольського керівництва [Лузянин 2003, 157]. В резолюції Східного відділу Виконкому Комінтерну з монгольського питання від 23 січня 1926 р. зазначалось, що в подальшому ЦК МНРП має продовжити ту ж лінію рішучої боротьби з правими тенденціями, перш за все – з панмонголізмом⁹³. “Додаткова пропозиція щодо роботи у Внутрішній Монголії” (від 17.01.1927), прийнята Виконавчим комітетом Комінтерну, стверджувала, що: національно-революційний рух Внутрішньої Монголії є частиною всекитайського національно-визвольного руху під проводом Гоміньдану та КПК. Національно-революційний рух у Внутрішній Монголії має знаходитись поза безпосереднього керівництва з боку МНР, для керівництва цим рухом існує самостійна

⁹³ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 46. – Л. 8.

НРП ВМ, яка працює за директивами Комінтерну (п. 2). Для узгодження загальних питань роботи та налагодження необхідних зв'язків вважалось необхідним скликання конференції з представників НРП ВМ, Гоміньдану та КПК⁹⁴. Робота НРП ВМ мала вестися під гаслом боротьби з феодальним ладом та автономії Внутрішньої Монголії у складі Федерації Революційної Китайської Республіки. Особисто Ц. Дамбадорж побачив у словах 2-го пункту звинувачення ЦК МНРП в панмонголізмі.

1927 року в журналі “Революционный Восток”, що його видавав КУТС, з'являється стаття, присвячена визвольним змаганням у Внутрішній Монголії. В ній розвивається низка положень з наведеної “Додаткової пропозиції...” Мовляв, перспективи національно-визвольного руху південних монголів такі, що не виключені два шляхи розвитку: 1. Національний рух монголів буде рухом революційно-демократичним. Це у тому випадку, якщо він буде нерозривно пов'язаний з національно-визвольним рухом у Китаї й отримає підтримку від останнього. 2. Керівництво національним рухом буде знаходитися в руках феодально-теократичних елементів. Тоді національний рух південних монголів неминуче зімкнеться зі спільним антиреволюційним фронтом і буде підтримуватися, в першу чергу, Японією. Він неминуче перетвориться на панмонгольський рух, об'єктивно спрямований проти народно-революційного руху в Китаї і МНР. На думку автора, монгольський національний рух є частиною загальнокитайського революційного руху. Поза перемогою революційного руху в Китаї немислима перемога національно-революційного руху в Монголії, який ставить перед собою завдання національно-політичного звільнення південних монголів. Мовляв, НРП ВМ з перших днів свого існування намагається практично ув'язати національно-визвольний рух монголів із загальнокитайським революційним рухом, діяти в контакті з Гоміньданом і КПК, в руках яких знаходиться керівництво національно-революційним рухом у Китаї, а також братською МНРП [Ордосец 1927, 65].

Дисонансом у радянській політиці щодо всемонгольського об'єднання стала позиція генсека Комінтерну М. Бухаріна. В його виступі на засіданні політсекретаріату ВККІ (1.03.1927), зокрема

⁹⁴ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 154. – Ед. хр. 293. – Л. 11.

йшлося: “Становище таке, що частина Зовнішня Монголія знаходиться під нашим впливом, а інша частина Внутрішня Монголія під гнітом Чжан Цзо-ліна та китайських реакціонерів. З того, що одна частина Монголії знаходиться і як раз більша частина знаходиться під гнітом Чжан Цзо-ліна та китайських реакціонерів, а маленька республіка перебуває під нашим впливом, ще не впливає, що ми маємо бути проти об’єднання цих трьох частин⁹⁵, які етнографічно складають єдине ціле. Ми маємо встановити перспективи об’єднання цих трьох частин, але в революційній формі”⁹⁶. “Монгольським партіям необхідно... постаратися вибити з рук своїх ворогів гасло об’єднання монгольських народів. ...Викласти свій погляд на справу зміцнення культурно-національного та політичного зв’язку між окремими частинами етнографічної Монголії й висловити свої практичні пропозиції в цьому напрямку...”⁹⁷ Проте такі погляди не набули поширення у радянських дипломатичних та комінтернівських колах.

Цікавою ілюстрацією, що характеризує позицію радянської сторони стосовно Внутрішньої Монголії та програму з виховання внутрішньомонгольської еліти, є діяльність монгольських гуртків у КУТС. Наприклад, на засіданні активу гуртка Внутрішньої Монголії (від 24.10.1927) була виголошена доповідь про національний ухил у гуртку. Доповідач зазначив, що цей національний ухил вперше відкрито з’явився у таборі й є відбиттям правої течії у рядах НРП ВМ. Ця ж течія щільно пов’язана з панмонгольським рухом дореволюційного періоду, а зараз вони завдання монгольської революції розуміють, як революцію внутрішню та національну, де СРСР, Комінтерн і революційні рухи Заходу й Сходу жодної ролі не грають, отже, вони не визнають провід Комінтерну. Мовляв, яскравими виразниками цієї течії в університеті є кілька товаришів дворянського походження. Ці товариші не зрозуміли політику ревсомолу у Внутрішній Монголії, тому що ревсомол визнає інтернаціональний характер монгольської революції⁹⁸.

Врешті-решт, на засіданні ухвалили:

⁹⁵ Малися на увазі МНР, Внутрішня Монголія та Тува.

⁹⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 48. – Л. 96.

⁹⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 48. – Л. 98–99.

⁹⁸ РГАСПИ. – Ф. 532. – Оп. 2. – Ед. хр. 140. – Л. 3.

1) Уважати, що товариші, які перебувають у КУТС, продовжують відстоювати глибоко реакційний панмонгольський рух, відбитий у правому ухилі НРП ВМ;

2) Що ці товариші лише хочуть використовувати національний революційний рух Внутрішньої Монголії з метою здійснення панмонголізму;

3) Що ці товариші ідеї панмонголізму хочуть перенести в середовище студентів гуртка Внутрішньої Монголії;

4) Що ці товариші за соціальним походженням – вихідці з середовища дворян і князів, що показує непотрібність для них лівого крила НРП ВМ;

5) Що необхідно намагатися виживати всі ці національні ухили серед студентів шляхом товариського переконання й роз'яснення, якщо ж деякі з них будуть наполягати на своїй помилці, то вживати заходів суворого характеру через парткомісію спецгрупи;

6) Запропонувати парттрійці гуртка та парткомісії поставити доповідь з цього питання на гуртку в найближчий же час.

Зі свого боку, засідання партійної трійки зовнішньомонгольського партгуртка (від 20.11.1927) зобов'язало членів партосередку в своїй повсякденній роботі зв'язатися з нещодавно прибулими товаришами, щоб довідатися в них справжнє становище НРП ВМ у зв'язку з наявним там правим ухилом; також уважно дивитися на зв'язок старих студентів, які підтримують цей правий ухил, з новачками⁹⁹. Резолюція по звітній доповіді партійної трійки внутрішньомонгольського партгуртка (24.05.1928), зокрема, зазначала: самостійна робота внутрішньомонгольського гуртка (раніше вона поєднувалася із зовнішньомонгольським партгуртком) себе виправдала, й надалі він має працювати цілком самостійно¹⁰⁰.

З другого боку, представляє інтерес проект програми робіт гуртка монголознавства 1927–1928 рр. Так, у розділі “Історія”, зокрема, розглядалося приєднання до Зовнішньої Монголії Шилінгольського, Улан-Цабського та Іхе-Дзунського сеймів Внутрішньої Монголії (1912 р.), особливе становище Барги, панмонгольський рух і китайська окупація. У розділі “Народне господарство” розглядалося питання “Монголія як географічне поняття. Зовнішня Монголія,

⁹⁹ РГАСПИ. – Ф. 532. – Оп. 2. – Ед. хр. 140. – Л. 5об.

¹⁰⁰ РГАСПИ. – Ф. 532. – Оп. 2. – Ед. хр. 140. – Л. 26об–27.

Внутрішня Монголія та Барга”¹⁰¹. Робота гуртка мала полягати у заслуховуванні підготовлених доповідей за наміченими темами.

У досліджуваній період монгольське керівництво офіційно мусило відмовлятися від втілення в життя постанов перших партійних з’їздів (1921–1924). Проте монгольські політики, насамперед Е.-Д. Рінчино, Ц. Дамбадорж, Н. Жадамба, Ц. Жамцарано, усвідомлювали важливість об’єднання передусім з Внутрішньою Монголією задля національного відродження. Впродовж 1925–1927 рр. правляча еліта МНР намагалася відстоювати свої позиції в питанні об’єднання з Внутрішньою Монголією. Проте худонці висловлювали значно більшу поступливість радянським директивам¹⁰². Поразка ж китайської революції завдала нищівного удару по теорії “світової революції”, а відтак і по надіям панмонголістів. Так, правляча верхівка МНР була змушена не підтримати повстання у Барзі (08.–09.1928).

Повстання у Барзі (1928)

Поразка китайської революції призвела до згорання революційної роботи МНРП у Внутрішній Монголії та Барзі. Проте монгольське керівництво підтримувало неофіційні контакти з тамтешніми революційними групами. 5 січня 1928 року Політбюро ЦК ВКП(б) була затверджена резолюція з монгольського питання, де пропонувалося “визнати, що у боротьбі з ідеологією панмонголізму, що є наразі знярядям японського імперіалізму¹⁰³ та підтримкою

¹⁰¹ РГАСПИ. – Ф. 532. – Оп. 1. – Ед. хр. 431. – Л. 12–13.

¹⁰² Засідання Політбюро ЦК ВКП(б) (від 16.02.1928), зокрема, постановило: взяти твердий курс на організаційне та політичне оформлення й консолідацію лівого (худонського) крила у ЦК МНРП, вжити заходів для того, щоб худонське крило, на основі чіткої економічної та політичної програми дій, розпочало широку роботу з закріплення свого впливу серед худонських мас на місцях [Політбюро ЦК РКП(б)... 2004, 506].

¹⁰³ У жовтні на засіданні колеги НКЗС у Москві, присвяченому японській політиці на Далекому Сході, після аналізу дипломатичних та агентурних даних, що надходили з регіону, учасники наради дали таку оцінку ситуації: “Вирішення монгольського питання японські військові кола в теперішній час вважають прийнятним у наступній формі – а) витиснення радянського впливу шляхом У Пейфу, Чжан Цзоліня та монгольських князів з Північної Монголії; б) оголошення об’єднаної Монголії незалежною

феодално-теократичних і контрреволюційно-буржуазних тенденцій, слід висувати ідею національної незалежності та перспективу об'єднання монголів у майбутньому на засадах революційної влади, всебічно застерігаючи від ризикованої агітації за об'єднання у теперішній час (у силу, головним чином, зовнішніх небезпек)” [Политбюро ЦК РКП(б)... 2004, 497–498]. У лютому 1928 року Виконкомом Комінтерну була затверджена чергова інструкція для роботи у Зовнішній Монголії з аналогічним пунктом¹⁰⁴. Проте, за телеграмою А. Охтіна¹⁰⁵ (від 29.03.1928), у проекті програми, написаному головою ЦК МНРП Ц. Дамбадоржем, відзначалася необхідність із метою захисту самостійності МНР надати допомогу в боротьбі єдиноплеменників за звільнення від іноземного гноблення та внутрішніх гнобителів¹⁰⁶. Але і Комінтерн, і МНРП виявилися непослідовними у своїх намірах. Так, представники Комінтерну фактично спонукали баргутів до негайного збройного виступу, який, на думку останніх, мав завершитися приєднанням Барги до МНР. Правляча ж верхівка МНР, незважаючи на шляхетні наміри, не підтримала повстання у Барзі (08.–09.1928).

На 1928 рік управління Хулун-Буїром зосереджувалося у руках даоїня. Він був начальником округу й одночасно комісаром із закордонних справ. Резиденція даоїня розташовувалася у Хайларі. Призначення на посаду відбувалося за рескриптом президента Китайської Республіки. Про всі справи з управління округом даоїнь доповідав ціцикарському громадянському губернатору і лише в екстрених випадках міг безпосередньо зв'язуватися з президентом [Кормазов 1928, 61]. При даоїні функціонувало власне управління, що складалося з канцелярії, відділу з закордонних справ, адміністративного та фінансового відділів. У веденні даоїня знаходилися повітові начальники, поліцейське управління, прикордонні караули і міське самоуправління.

від Китаю; в) створення буферної держави у складі Монголії (всієї) і 3 східних провінцій Китаю” [цит. за: История Монголии... 2007, 134]. Особливі надії у справі реалізації таких планів японці покладали на Чжан Цзоліня та отамана Г. Семенова.

¹⁰⁴ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 59. – Л. 2.

¹⁰⁵ А. Охтін – повпред СРСР у Монголії (1927–1933).

¹⁰⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 64. – Л. 27.

Кочові та мисливські народи переважали в тодішньому складі населення округу. У Барзі налічувалося 80000 населення¹⁰⁷. Причому на першому місці йшли монголи – до 28000 осіб, друге місце посідали росіяни – 23000; потім китайці – 18000, вже далі – буряти, даури, евенки, орочони [Красный террор... 2004]. Зокрема й тому за управлінням Барга відрізнялася від інших адміністративних одиниць. Поряд із китайським даоїнем, який очолював управління округу, був і монгольський фудутун, під проводом якого знаходилися кочівники-монголи і мисливські народи – евенки та орочони. Разом із звичайним китайським поділом округів на повіти існував й монгольський поділ території на хошуни. Монгольський адміністративний поділ округу базувався на принципі знаменної організації. Кочові та мисливські племена розбивалися на знамена, і кожному знамені відповідала територіальна одиниця – хошун. Загальна кількість хошунів – 18. Вони, у свою чергу, були об'єднані у 6 знаменних ділянок. На чолі знаменних ділянок стояли ухеріда (угурда, кит. “цзун-гуань” – головноуправляючий), головні помічники фудутуна [Кормазов 1928, 62; більше про тодішню Баргу див.: Lattimore 1935; Atwood 2002, 1, 114–168].

Г. Меліхов, російський історик-китаєзнавець, народжений в Харбіні, зворушено згадував про тогочасний монгольський світ: “Південно-Західна Барга – споконвічний край великої монгольської культури й мови, де вони, монголи, цілком домінували. Ламаїстські монастирі – дацани – були джерелом пізнання глибоких таємниць буддизму та сивої давнини, премудростей і необмежених можливостей монголо-тибетської медицини. Монастирі ці переповняло величезне число ченців – лам, що пояснювалося звичаєм обов'язково віддавати в ченці одного сина з родини. Монголи кочували по неоглядним просторам цього краю зі своїми строкатими повстяними юртами та чередами верблюдів, рогатої худоби, величезними отарами овець, табунами низькорослих витривалих конячок, прозваних «монголками», зберігаючи в недоторканності свій споконвічний побут, віру й традиційну гостинність... Якась мудра терпимість, розуміння тебе, нескінченна доброта й гостинність цього розділеного

¹⁰⁷ За даними Економічного Бюро Китайської східної залізниці, ця цифра складала 70 тисяч осіб; за іншими даними, – 94 тисячі осіб, зокрема 20 тисяч бурятів, 30 тисяч китайців і 18 тисяч росіян [Каллиников 1928, 38].

народу – от що спливає в пам'яті про ті далекі дні. Монголи ділилися на безліч племен і родів (аймаків), але пам'ятали всіх своїх предків у десятках поколінь і свого великого Чингізхана; відчували себе єдиним національним цілим” [Мелихов 2003, 42].

Барга здіймала повстання у 1912, її представники були задіяні у панмонгольському русі 1919 року. У середині жовтня 1924 року до Улан-Батора прибула делегація Баргинського комітету Нарревпартії Східного краю на чолі з секретарем Мерсе, яка поставила перед ЦК МНРП питання про підготовку та проведення спільно з монголами повстання в Барзі. “Мета повстання, – як було записано в посланні баргутських революціонерів, – об’єднання монгольських племен і підготовка Великої революції народів у Східній Азії” [цит. за: Лузянин 2003, 151–152]. Тоді ЦК МНРП вирішив продовжувати лише нелегальну партійну роботу у Внутрішній Монголії та Барзі. Наприкінці 1924 – початку 1925 рр. провід Комінтерну спільно з закордонним відділом ОДПУ вивчає можливість завдання удару в тил Чжан Цзоліню через Баргу. Для цієї мети планувалося використати хунхузів, загони баргутських революціонерів, впливових князів Барги, налаштованих проти Пекіна. Начальник закордонного відділу ОДПУ В. Триліссер в таємному листі г. Чичеріну (від 22.07.1925) зазначав: “Баргинські екстремісти ще з 1912 р. зберегли організаційні сили і традиції по боротьбі за відокремлення Барги від Китаю... і здатність до швидкої воєнної організації партизанських загонів” [цит. за: Лузянин 2003, 152].

З березня 1928 року представник ВККІ С. Степанов, відряджений до ЦК НРП ВМ, вивчав обстановку на місці. Десь 8–9 серпня 1928 року з Барги до Улан-Батора прибули троє делегатів. З’ясувалося, що 14 липня¹⁰⁸ на кордоні МНР відбулася партконференція представників Барги за участю 30 делегатів від 25 осередків. Конференція пройшла під керівництвом Мерсе, С. Степанова, членів ЦК НРП ВМ – Буянгерела, Ерхембата. У прийнятих резолюціях було вирішено: 1) визнати ситуацію сприятливою для негайного збройного повстання; 2) прийняти спеціальну резолюцію з зовнішнього питання, створення ревкому, військової ради, розробити докладно оперативний план воєнних дій, створити національну армію

¹⁰⁸ За пізнішою доповіддю Буянгерела, – 12 липня 1928 року [РГАСПИ. – Ф. 532. – Оп. 4. – Ед. хр. 335. – Л. 126].

з 1000 осіб із наступним розгортанням у 3 бригади, негайно озброїти всіх членів партії. Оперативний план передбачав негайне заняття Хайлара, ст. Маньчжурія та відрядження групи у напрямку гірського масиву Хінгану; 3) звернутися до Комінтерну для видачі 1000 гвинтівок і 100000 грошима; 4) послати делегацію до МНР задля узгодження виступу та одержання підтримки¹⁰⁹. С. Степанов обіцяв негайно клопотатися перед ВККІ про гроші та підтримку. Всі резолюції були прийняті з його згоди.

Саме повстання розпочалося у перших числах серпня під керівництвом Буянгерела, Мерсе та інших партійців. Зброю було взято в хошунних управах Барги, а також у російських та китайських купців. До 7 серпня загони захопили шість хошунів Барги, вигнавши звідти тамтешню адміністрацію та здійнявши у хошунних центрах червоні прапори. З початком повстання велика кількість людей рушила до кордону МНР. З'явилися групи депутатів і посередників від баргутів із проханням до монгольської влади про дозвіл перетнути кордон [Базаров 2002, 57]. За словами К. Етвуда, представник Комінтерну Степанов заохочував баргутських скотарів емігрувати до МНР [Atwood 2002, 2, 1042].

11 серпня 1928 року на приватній нараді частини членів ЦК МНРП. (А. Амара, Ж. Гелегсенге, Х. Чойбалсана, Ц. Жамцарано), за участі радянського представника, обговорювалося це питання. Після стислої інформації Гелегсенге Амар висловив крайній подив, що ЦК НРП ВМ із представником ВККІ, вирішуючи питання про повстання у прикордонному Монголії районі, не погодили його з МНР. На особисту думку радянського представника, цей час не сприяв повстанню, воно, мовляв, зіграє на руку Японії, яка прагне прикривати смутами свою агресію в Маньчжурії; революційний рух у Барзі не може бути ізольованим від іншої частини Внутрішньої Монголії. Отже, він радив зайнятися зміцненням партійного керівництва і зв'язків, відмовившись від питання про виступ. Із цим погодилися інші учасники наради, висловлюючи надію, що Ц. Дамбадоржу в Москві вдасться домовитися з питання взаємин між ЦК МНРП та ЦК НРП ВМ¹¹⁰. Малося на увазі визнання за МНРП права очолити революційний і визвольний рух на теренах

¹⁰⁹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 64. – Л. 117.

¹¹⁰ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 64. – Л. 117.

Внутрішньої Монголії та Барги, на яке сподівалася монгольська сторона. Лише Ц. Жамцарано виступив за беззаперечну підтримку баргинської операції і негайне включення МНР у воєнні дії.

Треба зазначити, що напередодні повстання, у першій половині липня 1928 року, представники Комінтерну не були такі обережні, даючи настанови баргутським революціонерам. Чим, як не закликом до повстання, виглядають інструкції щодо організації загонів самооборони, роззброєння можновладних князів і скликання народного хуралу Внутрішньої Монголії? Саме такі інструкції з організації революційної роботи у Внутрішній Монголії давав Мерсе представник ВККІ А. Климов під час їхньої зустрічі в Улан-Баторі [Лузянин 2003, 162]. Японці взагалі підозрювали радянську сторону у військовій та фінансовій підтримці повстання, зазначаючи, що лише в липні 1928 року через Далекосхідний військовий округ керівникам баргутського руху за незалежність були передані 3 млн. юанів, 5 артилерійських гармат та 10 кулеметів. Метою радянської кампанії, мовляв, було приєднання Барги до МНР [Батбаяр 2002, 61].

Надалі МНРП офіційно відмежувалася від подій у Барзі, наказавши навіть роззброювати та інтернувати озброєних повстанців, якщо ті перетнуть кордон МНР. Проте телеграми радянських представників з Улан-Батора (від 17.08.1928, 20.08.1928) підкреслювали, що, фактично, більшість ЦК НРП ВМ пов'язана з керівною верхівкою МНР, домовляючись з останньою за спиною працівника ВККІ. За їхніми словами, Ц. Жамцарано, “ідеолог внутрішньомонгольського питання”, вважає, що у зв'язку з ослабленням маньчжурського військового режиму можливий підйом національного революційного руху, потрібно його підтримати, а повсталі області приєднати до Зовнішньої Монголії. Мовляв, цієї ж точки зору дотримуються такі монгольські політики як Н. Жадамба та Х. Чойбалсан¹¹¹. Останні морально, а можливо й грошима, заохочують цю справу, висловлювалися раніше за підтримку повстання.

16–17 серпня монголи напали на станції Унур і Цаган, перервали сполучення на добу. Китайський бронепоезд втратив близько 20 осіб. Китайці рили окопи на ст. Маньчжурія та у Хайларі, вислали загони до 300 осіб у район Ганьчжур-суме. Там перебував невеликий загін повстанців, який після зіткнення відступив на терени

¹¹¹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 64. – Л. 119–119а.

МНР. Родини китайської знаті почали виїжджати до Харбіна. Повстанням керував Мерсе. За словами монголів, їм була обіцяна радянська допомога, мовляв, у разі відсутності такої вони можуть звернутися до Японії. Радянські представники натомість стверджували: жодної участі у повстанні їхніх військ немає й бути не може. Допомога зброєю, вогнеприпасами не надавалася¹¹². Події у Барзі стривожили монголів. Уряд МНР опублікував декларацію про свою непричетність до повстання. Обговорювалися заходи на випадок розгрому повстанців, переходу їх або ж китайських військ на територію МНР.

До Улан-Батора щодня прибували окремі працівники з Барги, інформували про повстання, агітували за виступ на допомогу. За нової інформації в монгольських колах змінювався настрій і намічені заходи. 20 серпня прибув з Барги Ядамсурен, начальник загону, що ще 16 серпня діяв у районі Китайської східної залізниці. Під його керівництвом була пересічена залізниця, захоплений курорт Халун Аршан. Він повідомив, що повстали мають до тисячі гвинтівок, мало набоїв, діють маленькими загонами не більше 150 осіб. Зараз на місці всім керує Мерсе. Останній після захоплення Халун Аршану виголосив промову монгольською, китайською і російською мовами. Штаб повсталих перебував у Хандагаї. Представник Виконкому Комінтерну А. Климов домовився з Ядамсуреном та Буянгерелом про негайне їхнє повернення назад задля термінової ліквідації повстання, змушений був допомогти їм грошима. Тоді ж А. Климова відвідав Ж. Гелегсенге, щоб від імені партії обговорити баргинське питання. Він заявив, що події в Барзі впливають на стан партійної організації, особливо у військових колах. Климов радив питання поставити в парторганізації після того, як усе заспокоїться, до цього ж часу ВККІ вирішить питання взаємин партій Зовнішньої та Внутрішньої Монголії. Домовилися про відправлення двох відповідальних працівників з метою безболісного інтернування учасників повстання, які будуть переходити на монгольські терени¹¹³.

21 серпня 1928 року на засіданні ЦК МНРП прийняли остаточне рішення про баргинське повстання у радянському варіанті¹¹⁴. ЦК

¹¹² РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 64. – Л. 122.

¹¹³ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 64. – Л. 123.

¹¹⁴ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 64. – Л. 125.

МНРП ухвалив: 1) від надання допомоги втриматися; 2) вжити заходів до припинення руху, доручивши це членам ЦК НРП ВМ і делегатам, які прибули з Барги за допомогою і яких відправляють назад; 3) у зв'язку із загрозливим становищем на східному кордоні МНР відправляє комісію, якій доручено: пропустити до МНР мирних біженців з Барги; збройних повстанців, які перетнуть кордон МНР, роззброювати та інтернувати, пояснювати монгольським прикордонним частинам сутність подій. 22 серпня 1928 року Буянгерел виїхав з Урги до Барги. Наступного дня відправилася комісія на східний кордон із формальною метою реорганізації прикордонної охорони, а в дійсності – задля сприяння ліквідації повстання й інтернування баргинських утікачів до МНР. 24 серпня виїхали Ерхембат, Ядамсурен та інші. Паралельно радянська сторона намагалася з'ясувати роль ЦК МНРП у “цій авантюрі”. Вона змушена була визнати особисту участь С. Степанова у розробці плану повстання, також “обіцянку йому зброї й грошей із вказівкою їхньої кількості, місця й часу видачі”¹¹⁵.

На цей же час повстанці обмежилися нападами на Чжалайнор, Угунор, Унур. Сили повстанців сягали до 1000, згрупованих у заго-ни від 30 до 150 осіб, винятково кінноти. Начальник штабу повстанців роз'їжджав по хошунам, мобілізував населення. Гвинтівок було до 2000 штук, переважно російських, придатних – до 1000. Внаслідок відсутності бойових припасів загони розпадалися, рух ішов на спад. Населення почало розходитися по домівках. Японці пропонували зброю повстанцям, але зустріли відмову¹¹⁶. Мерсе зі своїм загон-ном, відрізаний у районі Хінганського тунелю, втратив зв'язок із головним повстанським штабом у Хандагаї. 23 серпня 1928 року китайці зуміли перекинути з Ціцкара до Барги значні військові частини і почали тиснути повстанців. Наприкінці серпня більшість баргутських загонів була розсіяна та ліквідована, частину взято у полон. Останній спротив придушили 12 вересня 1928 року [Лузянин 2003, 163]. Самому Мерсе вдалося втекти у Внутрішню Монголію [більше про історію Баргинського повстання див: Atwood 2002, 2, 861–920].

Є цікава інформація, що стосується У. Гармаєва, непересічного представника бурятської еміграції в Барзі [більше див.: Базаров 2001;

¹¹⁵ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 64. – Л. 124.

¹¹⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 64. – Л. 124.

Балмасов 2007, 459–463]. Мовляв, у 1928 році, під час Баргинського повстання монголів проти Китаю, спричиненого підступами комуністів, Гармаєв проявив “своє вміння формувати військовий підрозділ та керувати ним” [Балмасов 2007, 460]. У результаті білобурятський загін Гармаєва відіграв велику роль у придушенні цього повстання. Колишній семенівець У. Гармаєв, який у 1921 році переїхав до Барги, згадував: “Після втечі з Радянської Росії я оселився в Шенехенському хошуні Хулун-Буїрського округу (Маньчжурія)... В цьому ж хошуні оселилося ще близько 200 бурят-монгольських родин, які втекли з Радянської Росії” [цит. за: Базаров 2001, 9]. На початку 1945 року розвідники управління НКДБ СРСР¹¹⁷ по Читинській області підготували документ, де, зокрема, зазначали: “З перших днів перебування в бурятському хошуні Гармаєв посів там керівне місце в адміністративному апараті, а після смерті угурди хошуну¹¹⁸ в 1927 році був обраний на посаду угурди, хоча на цій посаді протримався недовго. Після закінчення року Гармаєв змушений був вийти у відставку через невдоволення бурятів унаслідок привілеїв, що їх він створював для тунгусів і російських білогвардійців, зокрема, при відводі їм кращих сінокісних ділянок. У 1932 році Гармаєв знову обирається угурдою хошуну. Причиною була та обставина, що Гармаєв, підтримуючи тісні відносини з білогвардійськими бандами Зикова, Намаконова та ін., що робили нальоти на бурятів і уганяли їхню худобу та людей, завжди мав можливість розпочати переговори з бандами та одержати назад награбоване майно й забораних заручників. Уржин Гармаєв з перших днів перебування в Маньчжурії підтримував контакт із проводом білоеміграції, як колишній семенівський прапорщик мав гарні відносини із Семеновим і, крім того, очевидно, за рекомендацією останнього ввійшов у зв’язок із представниками японської розвідки в Хайларі. За завданням японської розвідки Гармаєв намагається популяризувати серед чинхеських¹¹⁹ бурятів ідею створення з

¹¹⁷ НКДБ СРСР – Народний комісаріат державної безпеки СРСР.

¹¹⁸ У 1919 році, коли з Забайкалля перекочували буряти і їм монгольським управлінням був відведений для кочівель особливий район на р. Чинхе, була запроваджена ще одна посада угурди (до того угурд у Барзі було 5) [Кормазов 1928, 62].

¹¹⁹ Маються на увазі буряти, які кочували долиною р. Чинхе.

халхинських монголів, баргутів і бурятів панмонгольської політичної організації та панмонгольської держави, до якої мали ввійти Зовнішня Монголія, Барга, Південна Монголія та Бурятська республіка, після їхнього виходу з-під впливу Китаю і СРСР” [цит. за: Соловьев 2005]. Відомий і той факт, що Гармаєв, принаймні наприкінці 1920-х років, сприяв масовій еміграції бурятів за межі СРСР. Разом із тим через 10 років після Баргинського повстання, під час подій боїв в районі Халхин-Голу, 2 полкам Гармаєва протистояли дві кавалерійські дивізії під проводом Чойбалсана [Базаров 2001, 22; Советско-монгольские отношения... 1975, 426, 554; Танака 2009].

Восени 1928 року члени НРП ВМ сиділи в Улан-Баторі без грошей¹²⁰. Важке було й матеріальне становище втікачів із Барги, яким внутрішньомонгольські партійці просили надати грошову допомогу. Йшлося про біженців з Барги (близько 150 осіб) і Улан-Цабського сейму (60 осіб, із декількома пораненими)¹²¹. Представники Комінтерну порадили проводу МНР по можливості допомогти біженцям і з тією ж пропозицією звернулися до Москви. На засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) (від 13.09.1928), зокрема, було вирішено: “Погодитися з необхідністю зміни форм зв’язку між Комінтерном і Нарревопартією Внутрішньої Монголії у сенсі передачі роботи за комінтернівською лінією у Внутрішній Монголії під провід Кит. КП” [Политбюро ЦК РКП(б)... 2004, 557].

13 жовтня 1928 року ЦК НРП ВМ на своєму засіданні порушив питання про виключення Мерсе з партії. Сам Мерсе з 2-ма ад’ютантами у жовтні 1928 року з Хайлара виїхав до Мукдена, його загін моментально розпався. Там він нібито намагався домовитися з китайцями щодо майбутнього Барги, закликав учасників повстання до повернення додому, мовляв, китайська влада гарантує, що не буде жодних переслідувань. Проте радянські представники у Монголії підозрювали, що йдеться не про угоду, а про “цілковиту зраду”. Радянська сторона вважала доцільним приписати “Баргинський

¹²⁰ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 64. – Л. 146.

¹²¹ У першій половині 1930-х років О. Симуков писав, що східні монголи, які проживають на теренах МНР, майже всі є недавніми іммігрантами і відносяться до баргутів (північна частина Східного аймака) і, у вельми великій кількості, до чахарів і харчинів [Симуков 2007, 236].

галас авантюристові Мерсе”¹²². Мовляв, завдяки зізнанням, зробленими двома активними учасниками баргинського повстання, встановлені безсумнівний зв’язок і домовленість між керівниками повстання та японцями. Щоб приховати зв’язок баргинських революціонерів із Комінтерном, в Москві прийняли рішення про їхній арешт та оголошення японськими агентами. Так був заарештований Ерхембат [див.: Atwood 2002, 2, 994–995] та низка інших діячів. Мерсе продовжував ховатися в Маньчжурії¹²³ [Лузянин 2003, 165]. Попри такі звинувачення, монголи цілком усвідомлювали, хто насправді винний. Так, в Улан-Баторі серед міських лам і значної групи наявних там баргутів велася агітація проти делегатів Комінтерну¹²⁴ під прапором того, що росіяни в Комінтерні говорять про сприяння МНР, але фактично ведуть до руйнування монгольської національності, посиляючись на приклад баргинського повстання, що призвело, з вини Комінтерну, до загибелі¹²⁵.

Чому радянське керівництво не підтримало повстання, яке намагався спровокувати Комінтерн? Чи тут відбилася різниця підходів між Комінтерном та радянським зовнішньополітичним відомством, чи запізно вирішили, що виступ не на часі, чи не очікували такої рішучості від баргутських революціонерів – невідомо. Той факт, що баргутам давали недвозначні інструкції різні представники Комінтерну за лічені дні до початку повстання, свідчить на користь існування серйозних політичних розрахунків і глобальних планів у радянської сторони. Треба сподіватися, що залучення нових архівних даних дозволить відповісти на це питання. Що ж до самого повстання, то відсутність зброї та обіцяної підтримки задалегідь вирішили його долю. Рішення про невтручання було болісним і важким для монгольської еліти, та й прийняте воно було під

¹²² РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 64. – Л. 156.

¹²³ За словами О. Латтімора, Мерсе продовжував працювати як міг в монгольських інтересах, відстоюючи визнання монгольських прав і справедливе врегулювання, що надовго мало гарантувати монголам володіння землями. Його пізніша політика була спрямована на місцеве самоврядування, а не на повну незалежність. Інші лідери повстання, нібито, були схоплені по завершенні кризи й страчені після судового розгляду [Lattimore 1935, 132].

¹²⁴ Делегація Комінтерну на VII з’їзді МНРП (23.10–11.12.1928).

¹²⁵ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 64. – Л. 160.

постійним пресингом СРСР. Проте цей виступ зайвий раз підтвердив послідовну орієнтацію баргутів на об'єднання з Зовнішньою Монголією, що її вони вже демонстрували у 1912, 1919, а з часом і у 1940-ві роки.

Забігаючи наперед, зазначимо, що на початку 1930-х років очікування нового повстання в Барзі залишалися. Наприклад, у вересні 1931 року панчен-лама приїхав до Ганьчжур-суме, монастиря, розташованого на великому караванному шляху Пекін – Долоннор – Хайлар. Ганьчжур-суме вважався одним із найбільших монастирів Барги і був у великій пошані в кочівників, які приїздили на ярмарок при переході з літніх на зимові кочовища. Ганьчжурський ярмарок відбувався щорічно в другій половині серпня або першій половині вересня поблизу Ганьчжур-суме. Восени на великий хурал прибували лами з численних місцевих монастирів, приїздили також князі найближчих хошунів – під головуванням хайларського амбана вони обговорювали проблеми управління хошунами. Ярмарок в Ганьчжур-суме використовувався народом як привід зібратися для релігійних та політичних цілей і тривав близько десяти днів; у цей час в районі монастиря розташовувалося до 30000 юрт. Цього разу поширилися чутки про те, що готується викрадення панчен-лами¹²⁶, а також повстання у Барзі під проводом комуністів. Цю чутку якийсь баргинський чиновник передав панчен-ламі. Останній пробув у Ганьчжур-суме лише 4 дні, а потім, злякавшись, залишив Баргу¹²⁷. З тієї ж причини не відбувся і Ганьчжурський ярмарок, намічений на цей час.

У щоденнику колишнього міністра Сибірського тимчасового уряду та уряду О. Колчака, російського емігранта І. Серебренникова, який мешкав у Китаї, зберігся наступний запис від 20 жовтня 1932 року. Серебренников зазначає, що, за повідомленням агентства Рейтер, газета “Харбинское время” надрукувала статтю під заголовком “Війна чи мир у Маньчжурії залежить від СРСР”. Розглядаючи становище на західній гілці Китайської східної залізниці, газета на пряму застерігає Радянську Росію, “яка, на думку японців, намагається тепер приєднати Баргу до радянської території. Вона заявляє, що Японія готова до війни та миру, й те й інше

¹²⁶ Схожі плани і справді виношувалися радянським керівництвом у 1920-ті роки [більше див.: Росов 2002, 49].

¹²⁷ РГАСПИ. – Ф. 532. – Оп. 4. – Ед. хр. 335. – Л. 102об.

залежить тепер від Росії. Активність Комінтерну в Маньчжурії му- сить припинитися, й Японія вживе рішучих заходів, якщо Ради по- рушать мир і порядок в Маньчжоуго і якщо вони будуть допомагати тут китайським волонтерам” [Китай и русская эмиграция... 2006, 242]. За тиждень до того, 12 жовтня, це ж агентство повідомляло, що в Барзі вже проголошена незалежна республіка радянського зразку [Китай и русская эмиграция... 2006, 238].

Проте повернемося до 1928 року, часу, коли у МНР відбулися радикальні політичні зміни. На VII з’їзді МНРП прихильники пан- монгольської ідеї востаннє з трибуни висловились про необхідність об’єднання монгольських народів. Проте як ця позиція, так й інші засади національних демократів, зазнали гострої критики. Так, гла- ва делегації Комінтерну Б. Шмераль зазначив: “Це японське гасло (панмонголізм. – *Прим. авт.*) суперечить інтересам монгольського народу” [цит. за: Улымжиев, Цэцэгма 1999, 81]. В результаті роботи з’їзду колишні партійні лідери – національні демократи (“праві”) були зміщені з керівних посад. До влади прийшли “ліві”, розпочав- ся так званий лівацький експеримент (1929–1932) на теренах МНР. І у цій новій ситуації співчуття ідеї всемонгольської єдності тракту- валось ледь не як державна зрада. У несприятливих міжнародних умовах, під постійним тиском СРСР монгольські політики, врешті- решт, відмовилися від курсу на об’єднання, проте не облишили від- повідних сподівань.

У цей час вирішалася й доля Дамбадоржа та Жадамби. 29 лис- топада 1928 року Політбюро ЦК ВКП(б) направило радянській де- легації на з’їзд директиву, де, зокрема, зазначалося: “Необрання до ЦК та ЦКК¹²⁸, при одночасному відстороненні від усіх керівних по- сад Дамба Дорджи, Джа Дамба та інших колишніх керівників – чи не викличе значних ускладнень? Повідомте Вашу думку – чи не краще було б увести їх до керівних парторганів, відсторонивши їх від усіх відповідальних керівних посад, і направити їх до СРСР, до- ручивши їм роботу в СРСР” [Политбюро ЦК РКП(б)... 2004, 569]. У 1929 році Дамбадоржа та Жадамбу відправили до СРСР на роботу та навчання.

Наприкінці листопада 1928 року радянська комісія з Улан- Батора доповідала, що розпочала вивчення “внутрішньомонголь-

¹²⁸ ЦКК – Центральна контрольна комісія.

ського питання” та становища НРП ВМ. За спостереженням комісії, партія, як масова організація, не існувала. Найвні на місцях партійні осередки розрізнені, слабкі й майже не пов’язані з ЦК НРП ВМ. 40 політпрацівників, що виїхали з Улан-Батора для партійної роботи на місцях, працювали самостійно, без керівництва ЦК. Усередині ЦК спостерігалися тертя з баргутами. Пропонувалося: 1) звернути більшу увагу на роботу у Внутрішній Монголії у зв’язку з посиленою роботою японців; 2) партію, як самостійну, зберегти; 3) в Улан-Баторі негайно скликати розширену нараду ЦК НРП ВМ і прибулих працівників із Внутрішньої Монголії, на якій категорично засудять путчистський ухил і запропонують сили партії кинути на, власне, партійну роботу, узгоджену з китайською компартією; 4) після наради треба ЦК НРП з Улан-Батора перекинути до Внутрішньої Монголії; 5) У лютому-березні скликати другий з’їзд партії; 6) відносини партії з МНРП зберігаються колишні – Улан-Батор допомагає, але не керує. Питання про керівництво НРП ВМ з боку КПК планувалося поставити на другому з’їзді. Для керування підготовкою з’їзду та роботою ЦК до з’їзду мали призначити представників ВККІ. Також Комінтерн повинен був негайно надати НРП ВМ грошову допомогу в розмірі 10000 рублів. Зазначалося, що деяку допомогу надасть Улан-Батор, якщо йому це запропонувати. Комісія доповідала, що колишні повстанці та біженці перебувають у важкому становищі; необхідно їм вдруге допомогти¹²⁹.

Б. Шмераль зазначав на засіданні Східного секретаріату ВККІ з монгольського питання (7.01.1929): “Ні на хвилину не можна випускати з виду їхнє національне відчуття саме тому, що японці у вигляді гасла панмонголізму мають сильну зброю у своїх руках у роботі проти нас... Ми маємо виробити для Монголії ясну теорію революційного націоналізму. Вони мусять зрозуміти, що на теренах Монголії національна революція не може бути ізольована від антифеодальної революції, від революції пастушо-селянської, що їхня революція не є самостійна, незалежна революція і вона неможлива без щільного зв’язку з Комінтерном, з СРСР і поза зв’язком із загальним культурним розвитком країни” [Документи 2008, 364].

8 січня 1929 року Мерсе разом із одностумцями направили до ЦК МНРП “Заяву Баргинської Аратської партії”, де просили керувати

¹²⁹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 64. – Л. 175.

революційним рухом у Барзі як колись; надати кредит у 10 тис. тугриків; повернути всіх утікачів із Барги, що знаходилися у МНР, додому. Останніх, за деякими даними, нараховувалося близько 700 юрт [Базаров 2002, 63]. З огляду на вище згадані обставини, МНРП була змушена ухилитися від прямого проводу революційним рухом, відмовила у кредиті і слушно зазначила, що повернення втікачів залежить від бажання останніх [Лузянин 2003, 165].

П. Генден, новий секретар ЦК МНРП, 22 лютого 1929 року представив доповідь на засідання Політради ВККІ – про завдання партії з виконання рішень VII з'їзду МНРП. У своїй доповіді він, зокрема, зазначив: “Японські імперіалісти, як ви знаєте, впродовж останнього року йдуть на провокацію. Вони викликали повстання у Барзі для того, щоб під цим приводом ввести свої війська, наблизитися до монгольського кордону, щоб вірніше та краще здійснювати свою загарбницьку політику. Звідси велике та серйозне завдання перед нашою партією – викрити контрреволюційну роботу монгольських феодалів, які знаходяться всередині та зовні Монгольської Народної Республіки, охороняти, пильно охороняти, східні, південні та західні кордони нашої республіки” [Документи 2008, 369].

У резолюції Політсекретаріату ВККІ з монгольського питання (від 1.03.1929) зверталася увага МНРП на зростаючу зовнішню воєнну небезпеку, що загрожує державній самостійності, незалежному існуванню МНР. Ця небезпека, насамперед, загрожує з боку феодално-буржуазних мілітаристичних груп Китаю, які використовуються іноземним імперіалізмом (японським у першу чергу) і які, зі свого боку, намагаються обпертися на внутрішньомонгольські князівські, ламські контрреволюційні елементи. Мовляв, особливо небезпечними на сьогодні є авантюристські та провокаційні спроби деяких монгольських угруповань (Бай Юнті, Мерсе, князів Шилінгольського сейму й так далі), пов'язаних з ворожими національній незалежності Монголії силами, втягти монгольський народ у збройний конфлікт, шляхом збурення явно приречених на невдачу збройних повстань на кордонах республіки. Тому боротьба за національну волю вимагає зараз від МНРП серйознішої уваги до завдань оборони країни, активнішого роз'яснення воєнної небезпеки у широких масах, рішучішого викриття та боротьби проти всіляких провокаційних спроб нав'язати війну монгольському народу. Разом із тим

постановлено визнати корисним налагодження щільнішого зв'язку між МНРП і НРП ВМ [Документы 2008, 374]. Восени 1929 ж році всі члени ЦК НРП ВМ, які перебували в Улан-Баторі, за рішенням Комінтерну, були відправлені на роботу до Внутрішньої Монголії¹³⁰.

VIII з'їзд МНРП (21.02 – 3.04.1930) зазначив, що Японія здавна прагне завоювати Монголію та перетворити її на свою колонію, що, мовляв, підтверджується низкою фактів, як-то баргинське повстання, активна робота у Внутрішній Монголії, використання втечі панчен-лами тощо. Японія, завдяки панчен-ламі, використовує феодально-теократичні елементи Внутрішньої та Зовнішньої Монголії і населення, щоб об'єднати контрреволюційні сили країни, створюючи політичний ґрунт для проведення гасла утворення Великої Монгольської держави на чолі з богдо-гегеном як хранителем релігійних засад. Разом із тим підкреслювалося, що зростання революційного руху в Китаї, під проводом КПК, і рух у Внутрішній Монголії є гарантією від воєнної загрози з боку Китаю і, відповідно, запорукою добробуту країни [Резолюции VIII С'езда... 1930, 8]. У роботі з'їзду брав участь представник НРП ВМ Ердемгерел.

VI Великий Хурал (серпень 1930 року) також підкреслив, що політика Японії у Внутрішній Монголії, використання панчен-лами та його релігійного авторитету задля консолідації феодалів і теократів Зовнішньої та Внутрішньої Монголії й залучення несвідомих елементів аратства, пропагування ідей панмонголізму, – все це оцінюється як ланки єдиного ланцюга агресії японського імперіалізму [Эрдени-Очир 1930а, 68]. Зазначалося, що панмонголізм – ідея про створення Великої Монголії, єдиної монгольської держави, що об'єднує всі монгольські племена, на основі збереження та розвитку феодально-теократичного ладу, на чолі з захисником релігії богдо-гегеном, має велику привабливість для внутрішніх контрреволюційних елементів. Панмонголізм на службі японського імперіалізму є реакційною доктриною, що прикриває загарбницькі плани японських імперіалістів, їхню боротьбу проти національно-революційного руху у Внутрішній Монголії, боротьбу проти незалежності МНР та її соціалістичного будівництва. Великий Хурал стверджував, що ідеї панмонголізму завжди підтримувалися внутрішніми контрреволюціонерами. За висновком Великого Хуралу,

¹³⁰ РГАСПИ. – Ф. 532. – Оп. 4. – Ед. хр. 335. – Л. 127.

соціальною базою панмонголістів у МНР є “колишні феодали, теократи, кулаки, хижі торговці та інші вороги, які згуртовують сили для боротьби проти революційних заходів Партії та Уряду” [цит. за: *Эрдени-Очир 1930а, 68*].

Отже, з початку 1930-х років у МНР плани щодо об’єднання монгольських народів міцно пов’язуються з загрозою японського імперіалізму, який, мовляв, не може пройти повз такого важливого фактору як захоплення панмонголізмом частини монгольської інтелігенції. Зазначалося, що японський імперіалізм почав виставляти себе, як це видно з низки статей в японських газетах та заяв окремих японських представників, прибічником створення Великої Монголії, здобувши таким чином значний кадр робітників з числа монгольської націоналістичної інтелігенції, знатних та заможних прошарків населення (мабуть, на увазі малася Внутрішня Монголія). Японський імперіалізм обіцяє свою підтримку панмонгольським колам, у тому числі й Монголії, для того, щоб зруйнувати дружні відносини трудящих Монголії з пролетаріатом СРСР. МНРП з успіхом бореться зі шкідливими ідеями панмонголізму, що ворожі справжнім національним інтересам монгольського народу. Партія неухильно роз’яснює всім, хто не втратив здатності мислити, що ідеї панмонголізму ведуть до ліквідації незалежності Монголії та передачі долі монгольського народу до рук японських імперіалістів. Ось – класичний зразок тодішньої риторики (1930 рік), що поширювалася у засобах масової інформації [*Эрдени Очир 1930, 96–97*]. Зі свого боку, комінтернівці вважали, що внутрішньомонгольська інтелігенція з японською освітою, вихованням стала провідником цієї імперської ідеї всередині своєї країни, благоговіла перед міражем, легендами про колишню монгольську могутність, про Чингізхана¹³¹. Мовляв, НРП ВМ не боролася проти панмонгольської ідеї та руху.

Жамцарано у 1930 році був виключений зі складу МНРП за правий ухил. У 1931 р. він, разом із Дамбадоржем, подав заяву про поновлення у партійних лавах, що була відхилена [Документи 2008, 376]. У 1932 році Жамцарано висланий до СРСР¹³², відтоді

¹³¹ РГАСПИ. – Ф. 532. – Оп. 4. – Ед. хр. 335. – Л. 128.

¹³² Частину російських емігрантів примусово виселили з Монголії після придушення там повстання 1932 року [Тепляков 2008, 378]. Підкреслимо, що на той час Жамцарано мав монгольське громадянство.

жив і працював у Ленінграді, займався науково-викладацькою роботою. Його заарештували 11 серпня 1937 року, звинувачуючи, наприклад, в тому, що він систематично групує навколо себе учнів монголів, обробляє їх в японофільському та антирадянському дусі. Жамцарано “викривали” як керівника бурят-монгольського контрреволюційного центра в Ленінграді, що ставить за мету повалення радянської влади в Бурят-Монголії, “ліквідацію радянського впливу в МНР під японофільським гаслом об’єднання всіх монгольських народностей в єдину самостійну державу”¹³³. Його також вважали ідеологом і безпосереднім керівником панмонгольської організації в Бурят-Монголії. Жамцарано помер 14 травня 1942 року в Соль-Лецькій в’язниці. Реабілітований він наприкінці 1956 року. Красномовними видаються рядки Р. Рупена, що той написав у 1955 році, аналізуючи роман радянського письменника М. Колесникова “Щаслива оаза”, де прототип Жамцарано введений у негативній іпостасі: “Те, що здається необхідним присвятити стільки критичної уваги людині, мертвій з 1940 року або до того, і не згадуваній у будь-якій радянській публікації з 1937 року, як на мене, підтверджує, що Жамцарано пам’ятають монголи, і пам’ятають як героя; роман – у значній мірі спроба викрити те, що комуністи назвали б міфом про фальшивого героя. Проте Цибен Жамцаранович Жамцарано був справжнім монгольським патріотом, і він заплатив за патріотизм своїм життям; цікаво, що комуністи відчували необхідність вбити його знову” [Rupen 1955, 557].

Що ж до долі інших улан-баторських панмонголістів, то, зокрема, Дамбадорж захворів і помер у Москві в 1934 році. Жадамба працював торгпредом у радянській столиці. У грудні 1937 року він був заарештований і відправлений до Улан-Батора. Жадамба помер у в’язниці у липні 1938 року; реабілітований у 1968 році [История Монголии... 2007, 114].

У 1934 році під час зустрічі із монгольським прем’єр-міністром П. Генденом у Москві Й. Сталін казав: “Незалежною формально Ваша країна буде тоді, коли Ви доможетеся міжнародного визнання. Немає нічого поганого, якщо Ви будете домагатися такого визнання.

¹³³ Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД // Интернет-проект “Архив Александра Н. Яковлева”. – <http://www.idf.ru/fond/issues-doc/62056/61024>

У першу чергу Вам доведеться декларувати незалежність від Китаю. Домігшись із боку Китаю визнання Вашої незалежності, одержавши таке визнання з боку інших країн, Ви явитесь центром тяжіння для внутрішніх монголів – Барги, Чахару та інших монгольських районів. Вони тоді будуть знати, що справжня монгольська незалежність у Вас. Як цього досягти? По-перше, – Вам потрібно підсилити свою державу... Отже, насамперед Вам необхідно зміцнитись, як державі, підсилити армію, підняти економічний і культурний рівень аратства. Коли ви зміцнієте, будете сильними як держава, тоді Вам можна буде декларувати свою незалежність від Китаю... таке визнання Ви одержите тільки тоді, коли станете сильними. А для цього потрібно Вам створити відповідну базу. Потрібно мати міцну армію. Будучи сильними, ви можете декларувати свою незалежність від Китаю і китайці не наслідяться напасти на вас. Потрібно, потім, стати внутрішньо міцною державою, потрібно міцно взяти лам у свої руки. ...Не треба забувати, що слабких б'ють, а рахуються лише з сильними. У цьому й полягає суть питання про вашу незалежність¹³⁴. Наразі важко сказати, чи мав на-тяк про ймовірне приєднання до МНР інших монгольських районів якесь підґрунтя, чи коливалася позиція Сталіна у монгольському питанні. Можливо, це був лише засіб скоріше досягти порозуміння з монголами під час складних переговорів. Однак, враховуючи цю і деякі наступні політичні ініціативи радянського керівництва, можна спростувати твердження окремих дослідників [див.: Халдуров 2003, 178] про те, що, мовляв, після 1928 року панмонгольський фактор вже не представляв цінності для СРСР у геополітичній грі.

З політичної історії Внутрішньої Монголії та Барги (кінець 1920-х – 1930-ті роки)

Чан Кайші одним з найважливіших засобів створення єдиного централізованого Китаю вважав насадження в національних районах провінціальної системи управління взамін традиційних. У 1928 році три особливих округи – Жехе, Суйюань та Чахар – перетворюються на провінції. Одночасно створюються провінції Нінся та Цинхай, до складу яких були включені землі, населені західними монголами.

¹³⁴ РГАСПИ. – Ф. 558. – Оп. 11. – Ед. хр. 351. – Л. 37–38.

Всередині провінцій створюється повітова система управління. Старий поділ на аймаки та хошуни зберігся лише в районах з єдиним монгольським населенням [Богословский, Москалев 1984, 86]. Основу ж всіх трьох провінцій (Жехе, Суйюань та Чахар) склали райони з ханьським населенням. Ханьці переважали й серед населення провінції. Не кажучи вже про Жехе, яка найбільше зазнала ханьської колонізації¹³⁵, навіть у провінціях Суйюань та Чахар на 1 млн. монголів припадало 3,5 млн. ханьців [Богословский, Москалев 1984, 86]. Райони ж, населені монголами, становили “окраїни” провінцій. Провінціальні уряди очолювали китайці, як правило місцеві генерали-мілітаристи [див. також: Jagchid 1999, 61].

Свою основну функцію місцева влада бачила у всебічному розширенні ханьської “бази”, щоб вона врешті-решт поглинула “окраїни”. Про масштаби ханьської колонізації свідчить той факт, що на початок японської агресії у 1931 році монголи були витісненні з приблизно 2/3 своїх земель у Жехе і з 1/3 у Маньчжурії. Монгольські землі в Суйюані та Чахарі або повністю, або частково також були зайняті ханьцями. Лише Шилінгол, що займав крайню північну частину провінції Чахар, повністю уник колонізації [Богословский, Москалев 1984, 87]. Подружжя Латтіморів у 1929–1930 рр. досліджувало північно-східні області Китаю. За словами О. Латтімора, військова колонізація, яку вони бачили, не підсилювала китайське становище, а готувала монголів, щоб прийняти (а у деяких випадках навіть вітати) будь-яку японську агресію, що покладе край китайській агресії проти монголів. “Вражений тим, що ми бачили, я спробував довідатися більше про політику різних провінційних урядів, що мають справу з різними секторами Внутрішньої Монголії. Я незабаром виявив, що багато грошей робилося. Родини генералів, командуючих військами, придбали монгольську конфісковану землю за номінальними цінами й колонізували її біженцями з голодних областей...”, – писав дослідник [Lattimore 1982, 3]. Якщо монголи опиралися колонізації, з ними вчиняли як з “бандитами”.

¹³⁵ У 1932 році російський дослідник Північної Маньчжурії В. Кормазов писав про провінцію Жехе: “В теперішній час чисельність населення складає близько 7 мільйонів. Без перебільшення можна сказати, що 90 % загального числа населення припадає на китайців і 10 % – на монголів” [Кормазов 1932, 36].

За таких умов мали місце неодноразові виступи монголів проти китайців, тривав партизанський рух.

Ось розлогий уривок з доповіді китайських комуністів про стан парторганізації Внутрішньої Монголії (за матеріалами 1928 р.), де стверджувалося: існує небезпека, що національні забобони затемнять класову свідомість. У листі ЦК Особливому Комітету зазначалося: “У Вн. Монголії більшість жителів становлять монголи, особливо на півночі. Тому національне питання має посісти дуже важливе місце в партроботі”¹³⁶. Особливий Комітет у своїй доповіді ЦК з питання про НРП ВМ просить ЦК дати вказівку з цього питання: “...Як нам, відомо, керівництво народною партією перебуває в руках розорених феодалів, які мріють ще про відновлення своєї влади. Більша частина з них переслідують панмонгольську політику й налаштована дуже консервативно. Отже, ми маємо вже тепер повне право стверджувати, що ця партія у недалекому майбутньому буде відігравати контрреволюційну роль. Китайський Гоміньдан уже зрадив, народна партія Зовнішньої Монголії почала коливатися, чи може така слабка партія, як народна партія Внутр. Монголії не коливатися? Якщо необхідно співробітничати з народною партією, то в якій формі? Можливо укласти блок союзу молоді й прогнати звідти феодалів, реорганізувавши народну партію в справжню національну партію, і взяти керівництво у свої руки. Або ж, увійшовши в партію, укласти політичний союз і співробітничати з нею?.. Народна партія розвиває свою роботу всією Внутр. Монголією, особливо в Суйюані. Туди народна спрямувала багато працівників, які ведуть свою роботу під наступними гаслами: 1) Самостійність Монголії; 2) Проти реорганізації Гоміньданом Внутр. Монголії в провінцію; 3) Проти заселення Внутр. Монголії китайцями. До Суйюані вони послали багато зброї та грошей. Вони пропонують нам брати участь у національно-революційному русі”¹³⁷.

Автор доповіді, ймовірно, якийсь функціонер КПК, писав наступне: “Я не можу погодитися із вказівкою ЦК з цього питання, а саме із твердженням, що ця партія не має за собою мас, що вона проіснує недовго й перебуває на нелегальному становищі, й що тому ЦК проти входження до партії, а за укладання блоку з нею. В доповіді

¹³⁶ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 437. – Л. 77.

¹³⁷ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 437. – Л. 78.

Особливого Комітету говориться, що ця партія пропагує серед монгольського населення, що всі китайці експлуатують монголів. Особливий Комітет сам каже у своїй доповіді: «Ми нічого не можемо зробити, щоб зжити національну ворожнечу, і відповідні заходи нами не були вжиті». Це означає, з одного боку, що наша партія не бере активної участі й керівної ролі в національному русі не грає, а, з іншого боку, – що народна партія прагне стояти на чолі цього руху й намагаться замінити нашу партію... На мою думку, з метою об'єднання всіх бідняцьких сил Внутр. Монголії для зміцнення керівної ролі нашої партії в революційному русі, ми повинні триматися політики розкладання та руйнування цієї народної партії, соціальний склад якої дуже строкатий і представляє не інтереси бідняцьких мас. Висунені ними гасла, здебільшого, реакційні»¹³⁸. Мовляв, у партії Внутрішньої Монголії були відсутні кошти, й товариші не мали можливості поїхати до Пекіна для вирішення найважливіших питань. Завдяки поганому зв'язку парторганізація отримувала директиви, що не відповідали дійсності. Але, за будь-яких умов, «ми не повинні допустити, щоб народна партія витиснула керівництво компартії революційним рухом, а особливо – національним рухом. Особливий Комітет Внутрішньої Монголії зовсім не пов'язаний з народно-революційною й компартією Зовнішньої Монголії»¹³⁹. Цей зв'язок сприяв би, спираючись на досвід, як національно-революційної, так і комуністичної партії, зміцненню партії Внутрішньої Монголії¹⁴⁰.

Починаючи з приходу до влади Гоміньдану в Китаї у 1928 р., політичні рухи монголів у Внутрішній Монголії націлилися, насамперед, на високий рівень автономії у межах китайської структури [Nakami 2003, 104]. НРП ВМ була заборонена. Низка представників національного руху була страчена гоміньданівцями, а дехто, як-то Церендонров та інші, перейшли на бік нанкінського уряду. Разом із тим на початок 1930-х років існувала значна кількість освіченої внутрішньомонгольської молоді. Головним чином це – випускники монголо-тибетської школи в Пекіні. До речі, президентом цієї школи у червні 1934 – січні 1935 рр. був Мандалту – активний діяч проводу НРП ВМ 1920-х років і майбутній член уряду Демчигдонрова

¹³⁸ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 437. – Л. 80.

¹³⁹ Так у написано у документі.

¹⁴⁰ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 437. – Л. 83.

[Atwood 2002, 2, 1029]. Нарешті треба згадати залишки НРП ВМ, яка зберегала народну підтримку на південному заході Ехе-Дзунського сейму [Tighe 2005, 228]. За спостереженнями О. Латтімора, було багато монгольських локальних повстань. Вони були досить жорстко придушені китайськими військовими начальниками, проте поразка та утиски зміцнили почуття монгольської єдності набагато сильніше, ніж була здатна слабка та архаїчна політична організація монголів [Lattimore 19376, 421].

Мерсе з часом перейшов на бік Гоміньдану і став членом Комітету у справах Монголії та Тибету. Він здався Чжан Сюеляну¹⁴¹ у вересні 1929 р. Завдяки науковим розвідкам японського дослідника Т. Накамі стає можливим стисло охарактеризувати політичні погляди Мерсе у цей період. Визнаючи, що реалізація незалежної “етнічної держави” для всіх монголів неможлива, він зосередився на досягненні так званої культурної автономії для монголів у межах китайської структури. Крім того, він визнав, що “революція” у Зовнішній Монголії, ініційована радянською стороною, далека від прагнення відродити “націю”, натомість має на меті диктатуру “народу”. Що стосується “долі монголів”, – казав Мерсе, – лише дійсно незалежна держава може отримати міжнародний статус, коли вона побудована на основі культури та науки, має власних робітників і збройні сили. Отже, така ситуація не характерна для Внутрішньої Монголії та Бурятії і навіть для МНР, які не досить розвинені, щоб вижити самостійно [Nakami 2003, 99]. По справжньому незалежна країна не могла бути встановлена там. Якщо неможливо побудувати незалежну країну, – вважав Мерсе, – монголи не повинні відмовлятися від спроб альянсу з іншими націями. Замість того, щоб об’єднуватися з більш передовими країнами як СРСР чи Японія, що призвело б до асиміляції чи знищення монголів, доречніше поєднатися із ближчими ханьцями як слабкою нацією. Щодо амбіцій японців у Монголії Мерсе також попереджав у своїх листах: пан-азіатизм японців значить, що Монголія є для них одним з об’єктів для вторгнення. Матеріальними доказами цього наміру, на його думку, були відносини князя Бавуужава з японцями і відносини між

¹⁴¹ Чжан Сюелян – старший син Чжан Цзоліня. Після смерті батька у 1928 році він очолив армію та адміністрацію Маньчжурії. У грудні 1928 року Чжан Сюелян визнав верховенство Нанкіна.

отаманом Г. Семеновим та японцями під час існування Даурського уряду [Nakami 2003, 100].

За словами О. Латтімора, коли Мерсе номінально ввійшов до штату Чжан Сюеляна, насправді він став політичним заручником. Йому спочатку дозволили організувати педагогічне училище для монголів у Мукдені, але коли виявили, що його наміром було викладати учням китайську, англійську мови та інші предмети, насамперед, із метою створення майбутніх монгольських лідерів, він був відлучений від головування школою. Натомість призначили китайця, аби гарантувати, що ця школа буде використовуватися задля переведення монголів на китайську мову. Мерсе тоді зробили монгольським секретарем Чжан Сюеляна, проте він продовжував говорити сміливо як завжди, критикуючи політику щодо монголів [Lattimore 1935, 133]. Цікавим є також один факт: князь Демчигдонров (про якого йтиметься нижче) зазначав у автобіографії, що Мерсе переконав його звернутися до панчен-лами IX, щоб мобілізувати монголів на боротьбу за незалежність. На думку Мерсе, Зовнішня Монголія спромоглася досягнути незалежності, тому що богдо-геген VIII мобілізував тамтешніх монголів і тому, що ті монголи були духовно об'єднані. У Внутрішній Монголії навпаки, кілька рухів проти широкомасштабної імміграції китайців майже не вдалися, оскільки не було духовної основи, щоб мобілізувати людей. Князь Демчигдонров погодився із поглядами Мерсе, і у 1933 році побудував два храми для панчен-лами [Li Narangoa 2003, 507; див. також: Hedin 1944, 11; Jagchid 1999, 42–43, 70]. За іншими даними, наприкінці 1933 року панчен-лама навіть мешкав у Демчигдонрова у Шилінгольському сеймі, де, на японські гроші, йому побудували монастир¹⁴².

Після мукденського інциденту¹⁴³ в 1931 році Мерсе негайно утік з-під спостереження у Бейпіні¹⁴⁴ й досяг Хайлара [Lattimore 1935,

¹⁴² РГАСПИ. – Ф. 532. – Оп. 4. – Ед. хр. 335. – Л. 102об.

¹⁴³ Мукденський інцидент – підбив у вересні 1931 року біля м. Мукдена (сьогодні Шен'ян) полотна Південно-Маньчжурської залізниці, що належала Японії, і наступний рух Квантунської армії на китайські позиції, що стало початком захоплення Маньчжурії. Китайські війська не чинили опору, внаслідок чого Японія впродовж кількох місяців, майже не зустрічаючи опору, оволоділа всією територією трьох північно-східних провінцій Китаю і створила там маріонеткову адміністрацію, яка проголосила у березні 1932 року створення Маньчжурської держави – Маньчжоу-Го.

¹⁴⁴ Бейпін (“Північний спокій”) – назва Пекіну у період 1928–1949 рр.

133]. Потому він зник. Зокрема вважалося, що за умов безладдя, яке запанувало внаслідок мукденського інциденту, він був арештований і вивезений до Радянського Союзу. Є інформація, що “у 1931 році співробітниками розвідвідділу Східносибірського повпредства ОДПУ в Маньчжурії була проведена багатохідна комбінація з нейтралізації видного монгольського діяча Мерсе (Го Даофу), який став прибічником японців. Операцією керував резидент нелегальної резидентури Далекосхідного ОДПУ Н. Шилов («Кук»)” [Крюков 2010]. Тут ми звернемося до уривка з листа Й. Сталіна до Ворошилова (від 27.11.1931), що ілюструє бачення японської загрози радянським генсеком: “Справи з Японією складні, серйозні. Японія задумала захопити не лише Маньчжурію, а й, як видно, і Пекін... Більш того, **не виключено й навіть ймовірно** (виділено Сталіним), що вона простягне руку до нашого Далсходу і, можливо, Монголії... Головне тепер в підготовці оборони на Далекому Сході” [цит. за: Георгиев 2010, 92]. Мабуть, “нейтралізація” Мерсе виглядала в очах ОДПУ необхідною ланкою в процесі підготовки ”оборони на Далекому Сході”. Т. Накамі має певні міркування щодо звинувачень Мерсе у прояпонській діяльності. На його думку, Мерсе впродовж свого життя намагався навчати монгольську молодь, багато хто з якої дійсно співробітничали з японцями [Nakami 2003, 100]. Дехто з його учнів став високопоставленою особою в Маньчжоу-Го і, після руйнування японського імперіалізму, відігравав важливу роль у внутрішньомонгольському автономному русі [Nakami 2003, 97].

Проте ідея всемонгольського об’єднання жевріла у Внутрішній Монголії, що потрапила невдовзі під японське панування [Li Narango 2003, 509–510]. Скориставшись мукденським інцидентом, Японія у вересні 1931 року окупує всю територію Маньчжурії, увівши туди значні контингенти своїх збройних сил. У березні 1932 року японці закріплюють свою окупацію проголошенням маріонеткової держави Маньчжоу-Го на чолі зі спадкоємцем маньчжурської династії Пу І. На території Маньчжоу-Го була утворена провінція Сінань (Хінганська провінція¹⁴⁵), що включила райони, де переважало

¹⁴⁵ У низки дослідників згадуються, натомість, чотири Хінганські провінції: “Була проведена адміністративна реформа, за якою хошуни Барги, Даурії, Чжоуди утворили чотири Хінганські провінції, а частина хошунів Чжирімського, Чжосотського, Чжоудського сеймів – провінцію Жехе. Нові провінції безпосередньо підкорялися Хінганському Бюро при Державній

монгольське населення, зі значною культурною, політичною, і навіть військовою автономією від центрального уряду. У 1933 році до складу цієї провінції була включена північна частина провінції Жехе. Монгольські князі зберігали владу над підданими, підкоряючись провінційному уряду, який, у свою чергу, складався з представників монгольської еліти. Разом із тим до кожного правителя приставлявся японський радник, який одночасно був і начальником поліцейського відділу. Саме в руках цього радника знаходилася реальна влада в хошуні. У монгольських районах не було військ Маньчжоу-Го, князі мали право мати власні війська [Богословский, Москалев 1984, 90]. Монголам були надані деякі економічні пільги, й вони отримали гарантії проти подальшого напливу китайських переселенців. Реформа знаменних управлінь та їхнє злиття з китайськими округами надали в руки монгольській адміністрації великі ресурси, ресурси, що йшли на потреби переважно монгольського населення.

Японці також фінансували розширення монгольської освіти при реформі рівнів початкової та середньої школи. Були організовані школи з викладанням монгольською мовою. В результаті монголомовна освіта під японською окупацією здійснила помітний крок уперед. За даними К. Етвуда, на 1934 рік в Хінганських провінціях було 75 монголомовних початкових шкіл, з 183 вчителями і 3588 студентами, що обслуговували приблизно 475000 монголів¹⁴⁶ [Atwood 2002, 2, 978]. Початкова школа постачала учнями дві середні школи – професійно-технічну і військову. Частина молоді відправлялася до Японії як у цивільні, так і у військові навчальні заклади [Автономный район...1981, 33].

Ось як, наприклад, японці 1934 року пояснювали мету створення навчальних закладів для монгольської молоді: “Якщо, ми японці, представимо чотири мільйони монголів експлуатації з боку Китаю та Радянської Росії, то не мине багато часу, як північна частина

радї Маньчжоу-Го” [Автономный район...1981, 30]. Мовляв, лише у 1943 році з чотирьох Хінганських провінцій була створена Хінганська спільна провінція [Автономный район...1981, 32].

¹⁴⁶ За даними дослідниці Лі Нарангуа, монгольське населення Хінганських провінцій у 1934 році складало 484658 осіб. Хінганське Бюро також відповідало за управління приблизно 444876 монголами на теренах Маньчжоу-Го поза Хінганськими провінціями [Li Narangoa 2003, 512].

Монголії стане радянізованою, а південна – буде асимільована китаїцями... Не лише героїчні діяння Чингізхана будуть передані мертвому минулому, а і його нащадки стануть перед загрозою расової загибелі. Однак з появою Маньчжоу-Го ми спостерігаємо певні ознаки часткового підйому та пробудження жовтого народу. Не можна досягнути відродження монгольської нації, якщо цей підйом не буде продовжуватися. Пробудження монголів є тому найважливіша подія з часу маньчжурського інциденту... Щоб досягнути цієї мети й розвинути «Хінганську провінцію» до такого ж високого рівня, який досягнутий в інших провінціях Маньчжоу-Го, цілком необхідно, щоб вся монгольська молодь пройшла спеціальне військове навчання” [цит. за: М. Т. 1935, 82].

Японська “підтримка” монгольського націоналізму виразилася у формуванні серед монголів Маньчжоу-Го певного рівня політичної свідомості, так, щоб вони могли впливати на своїх братів та сестер в інших місцях, проте за умов, що це не зашкодить гармонії Маньчжоу-Го [Li Narangoa 2004, 65]. К. Етвуд зазначає: надання монголам державного апарату сформувало їх у набагато сильніший клас, у якого вперше був необхідний зв’язок як зі збройними силами, так і повноваження оподаткування [Atwood 2002, 2, 976]. Японське правління, особливо у Східній Монголії, усунуло бандитизм і вперше встановило у постцінській Внутрішній Монголії реальну державну монополію на воєнну силу. Звичайно, японські військові посадовці утримували остаточну владу у власних руках, проте, беручи на роботу молодих монголів, дуже часто з НРП ВМ і з московською чи улан-баторською освітою, укомплектовували цю нову державу, що робило програму НРП ВМ 1925 р. знову ймовірною [Atwood 2002, 2, 976].

За словами О. Латтімора, хоча монголам надали номінальний статус автономії у межах спеціальної території в Маньчжурії, вони скоро зрозуміли, що це має бути автономією, якою управляють японці для японців [Lattimore 19376, 425]. 12 травня 1932 року в Улан-Баторі з’явився Пунцук, внутрішній монгол, який закінчив КУТС. Прибув він разом із Доржинімою, який прямував до монгольської столиці на партійне навчання. В 1929 р. Східний Відділ ВККІ відрядив Пунцука на підпільну роботу до Джиремського сейму Внутрішньої Монголії. Влітку 1929 року він разом із іншим випускником КУТС, Темурбаганом, прибув до Улан-Батора, де обидва

отримали додаткові інструкції від М. Амагаєва і в супроводі ще одного внутрішнього монгола були відправлені до Джиремського сейму¹⁴⁷. У результаті їхньої дворічної роботи, нібито, було організовано 6 хошунних осередків і кілька партійних груп, у яких налічувалося навесні 1932 року до 150 членів і які працювали під керівництвом партійного комітету Джиремського сейму в різних цивільних організаціях і військових частинах¹⁴⁸. Після захоплення японцями Маньчжурії та організації ними монгольського добровольчого загону Пунцук разом із товаришами влилися до складу цього загону – “самостійної монгольської армії”¹⁴⁹.

Отже, Пунцук приїхав із Внутрішньої Монголії і доповів про підготовлене там повстання у військах, що потрібні лише набіі і т.д. За його словами, одним з основних завдань повстання було створення народно-революційного уряду та оголошення самостійності Внутрішньої Монголії. Тодішній радянський повпред А. Охтін вважав, що таке повстання було б дуже корисно. Партком Джиремського сейму відрядив Пунцука до МНР, поставивши перед ним наступні завдання:

- 1) доповісти уповноваженому ВККІ про становище в Джиремському сеймі;
- 2) отримати директиви та вказівки по поточній роботі;
- 3) порушити питання про ймовірність повстання й, у випадку позитивної відповіді, домогтися підтримки людьми та зброєю;
- 4) одержати директиви щодо лінії поведінки НРП ВМ з питань:
  - про ставлення до Маньчжоу-Го;
  - зв'язок з армією КПК;
  - скликання чергового з'їзду НРП ВМ.

¹⁴⁷ За словами К. Етвуда, ця відома команда у складі Пунцука, Темурбагана та Делгера (члени НРП ВМ) була важлива в пізнішій історії Внутрішньої Монголії [Atwood 2002, 2, 1046].

¹⁴⁸ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 1018. – Л. 6.

¹⁴⁹ Темурбаган побачив, що японська окупація призвела до зростання монгольської політичної діяльності. Об'єднавшись з одним зі студентів Мерсе, він створив “Внутрішньомонгольську Незалежну Армію”, однаково налаштовану проти Нанкіна і Токію, але все-таки їхня армія була незабаром обдурена більш традиційними монгольськими політиками й, фактично, закінчила тим, що допомогла японському розширенню у Східній Монголії [Atwood 2002, 2, 967]. Свою кар'єру Темурбаган завершив як незначний чиновник в хінганській адміністрації.

Радянські посадовці дійшли висновку, що члени НРП ВМ (зокрема Пунцук та ін.) спочатку цілком свідомо пішли на співробітництво з японцями в надії на здійснення їхніх обіцянок щодо надання самостійності Внутрішній Монголії. Але, коли на ряді конкретних фактів вони переконалися, що є не більше ніж знаряддями в політичній грі японців по здійсненню їхнього плану у Внутрішній Монголії, то намітився певний перелом, і ця група стала намагатися відновити зв'язки з ВККІ. Врешті-решт, у них назрів план відкритого повстання та зміни орієнтації на СРСР і МНР. Цей план, що обговорювався на парткомі НРП ВМ, зводився, зокрема, до наступного варіанту: збудження повстання “самостійної монгольської армії”, захоплення Тунляо та інших китайських міст, забезпечення за рахунок китайських військ постачання й озброєння, потім нападу на Шилінгольський сейм задля встановлення безпосереднього зв'язку із МНР та отримання допомоги, а потім уже розширювати зону свого впливу¹⁵⁰.

Натомість 5 червня 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б) вирішило направити А. Охтіну телеграму від імені НКЗС: “Повідомлення Пунцука вважаємо провокацією. Уважаємо неприпустимим ваше легковір'я. Негайно заарештуйте Пунцука й відправте в Москву” [Сталин и Каганович... 2001, 145]. Схоже, що внаслідок великого повстання у МНР 1932 року Пунцук потрапив до Москви не відразу. 19 серпня Політбюро знову розглянуло питання про Пунцука й вирішило все ж відправити останнього в Москву. ОДПУ та НКЗС було доручено з'ясувати його особу. Конкретних даних про приналежність Пунцука та Доржиніми до японської розвідки не було, за винятком загальних відомостей про відрядження японцями до МНР низки розвідувальних груп під виглядом членів НРП ВМ або людей, які їдуть на навчання. Деякі з цих даних за датою збігалися з моментом виїзду Пунцука та Доржиніми¹⁵¹. Через те, що Пунцук за останнім часом працював у так званій Монгольській Автономній армії, організованій та керованій японцями, були вжиті відповідні заходи з метою з'ясування причетності їх до японського шпигунства, але конкретними даними це поки не підтвердилося. 20 листопада 1932 року В. Кучумов повідомляв, що на прохання П. Міфа він мав зустрічі з Пунцуком. Мовляв, зв'язки в того погані (з Церендонровом та

¹⁵⁰ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 1018. – Л. 8–9.

¹⁵¹ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 1018. – Л. 10.

іншими). На думку В. Кучумова, проти від'їзду Пунцука до Монголії заперечувати не варто, проте жодних інструкцій і вказівок йому не давати¹⁵².

Звичайно, вищезгадані внутрішні монголи були далеко не єдиними, відправленими у той період із “завданням” на батьківщину після навчання в СРСР. У тому ж 1929 році разом із вказаною вище групою Пунцука, відправленою до Східної Монголії, до західної частини Внутрішньої Монголії з Москви спрямували ще двох внутрішніх монголів задля підпільних дій [див.: Atwood 2002, 2, 1047]. Один з них – Уланху, в майбутньому один з видних діячів КПК. До початку 1938 року Уланху отримував директиви в Улан-Баторі. Якимось чином звернувся до влади МНР за директивою перетнути кордон “незалежній монгольській бригаді”, що складалася з військових частин Демчигдонрова, які збунтувалися. Лише після відмови Улан-Батора Уланху прийняв інструкції Ян'ані¹⁵³, що підказали йому змінити своє обмежене коло інтересів на військову роботу та використання таємних ланок КПК задля отримання ширшої підтримки серед населення Внутрішньої Монголії [Хіаоуан Ліу 2006, 108]. У травні 1938 р. Уланху вперше поїхав до Ян'ані й був прийнятий самим Мао. Відтоді розпочався його шлях до верхівки КПК. Відвідували Улан-Батор, зокрема на початку 1930-х років, і комуністичні кадри з Внутрішньої Монголії в інтересах спільної революційної боротьби¹⁵⁴. Зокрема, колишній представник Комінтерну у НРП ВМ О. Оширов у липні 1931 року отримав доручення переводити роботу НРП ВМ під провід “Північно-західного спеціального комітету КПК” [див.: Хіаоуан Ліу 2006, 86]. Восени того ж року він був заарештований прикордонниками Алашані, які виявили його великий радіопередавач, і страчений [Atwood 2002, 2, 966–967, 1037–1038].

З 1931 по 1933–1934 рр. внутрішньомонгольські лідери, які перебували під впливом японської пропаганди, все ще очікували суттєвих зрушень у монгольському питанні, тоді як у МНР спостерігалось гостре невдоволення лівим курсом тодішньої правлячої

¹⁵² РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 1018. – Л. 1.

¹⁵³ Ян'ань – місце перебування військового проводу та ЦК КПК з кінця 1936 по березень 1947 рр.

¹⁵⁴ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 680. – Л. 29, 33.

верхівки¹⁵⁵. В середовищі еліти Внутрішньої Монголії тоді, зазвичай, подейкували, що якби японці дали їм зброю, то вони вторглися б до МНР з десятима гвинтівками для кожного солдата і завоювали б країну лише озброюючи людей. Мовляв, лише не повинно бути жодної японської присутності у цих військах [Lattimore 1937b, 422]. У матеріалі під назвою “Национально-революционное движение в Маньчжурии”, надрукованому в журналі “Проблемы Китая”, що був складений за даними китайської та японської преси (від 1933 року), зокрема, зазначалося наступне. В 1933 році вся південно-східна частина Гірінської провінції та північно-східна частина Мукденської провінції були районом партизанського руху, тоді як в Хінганській провінції партизанський рух був значно слабкіший. Мовляв, пояснюється це, почасти, значним прошарком монгольського населення в цих районах. Монголи поки що майже не включилися в національно-визвольний рух у Маньчжурії. В усякому разі в пресі майже не було згадок про партизанські виступи монгольських загонів чи про участь монголів у китайських партизанських загонах. В той же час була низка повідомлень про виступ монгольських загонів на боці японців [А. Д. 1935, 295–296]. На думку дослідників, безумство політики гоміньданівського уряду у Внутрішній Монголії не лише відштовхувало амбіційні постаті як князь Де, а й було важливою причиною пасивності багатьох внутрішніх монголів у питанні боротьби Китаю за виживання [Хіаоуан Ліу 2006, 118]. Навіть китайські комуністи, які були, зазвичай, ефективні в мобілізації суспільної підтримки, засмучувалися через невдалі спроби з внутрішніми монголами, скаржачись, що “в основному, монгольська

¹⁵⁵ На початку 1930-х років з МНР до Внутрішньої Монголії, зокрема до Улан-Цабського сейму, потяглися біженці [див.: Рупен 1964, I, 228]. Залишали Халху як окремими родинами, так і цілими партіями, причому ті, що йшли, у випадку погоні, оборонялися, забирали силоміць із собою прикордонників і т.д. Ішли не лише кулаки, але й середняки й бідняки, лами й миряни, партійці й безпартійні. Були випадки уходу досить видних у місцевому масштабі партійних і адміністративних працівників (сомонний дарга, секретар сомонного осередку МРСМ) [Симуков 2008, 127]. Серед них був і такий непересічний релігійний та суспільний діяч як ділова-хутухта ХІ Жамсранжав, який у 1931 р. залишив МНР, потім опинився в Батухалці; його називали лідером біженців із Зовнішньої Монголії [Hedin 1944, II].

нація підтримала нерішуче і нейтральне ставлення до антияпонської війни... Важкість сьогоденного монгольського питання в тому, чи візьме монгольська нація сторону китайської війни опору чи сторону японського загарбника” [цит. за: Хіаоуан Ліу 2006, 118]. Під час китайської війни опору, хоча й були внутрішні монголи в лавах і КПК, і Гоміньдану, багато внутрішніх монголів воліли залишатися бездіяльними.

Разом із тим на початку 1930-х років князь Демчигдонров (князь Де, Де-ван), заступник голови Шилінгольського сейму, розпочав агітацію серед інших князів, пропонуючи їм звернутися до уряду в Нанкіні з вимогою скасувати, перш за все, окрему підлеглість Внутрішньої Монголії трьом китайським провінціям та утворити об’єднану автономну Внутрішню Монголію. Найбільший розвиток автономістський рух (06.1933–03.1934)¹⁵⁶ отримав у монгольських районах провінцій Чахар та Суйюань; участь у ньому брали також монголи Алашані та Едзін-Голу (провінція Нінся). Формально автономістський рух очолювали князь Юнденванчиг (Юнь-ван, голова Улан-Цабського сейму) та Демчигдонров (спочатку заступник, потім голова Шилінгольського сейму). Влітку 1933 року вони відправили до Нанкіна телеграму, в якій закликали до широкої автономії та організації внутрішньомонгольського автономного уряду від імені князів трьох західних сеймів – Шилінголу, Улан-Цабу та Іхедзу (три сейми Внутрішньої Монголії, які залишалися вільними від японців), а також закликали князів та представників від внутрішньомонгольських хошунів зібратися в Байлінмяо (провінція Суйюань), щоб виробити структуру майбутньої автономії [Tighe 2005, 229].

Низка зустрічей 70 делегатів від трьох сеймів, а також Тумету і Чахару впродовж жовтня 1933 р. завершилися складанням організаційних засад автономного уряду Внутрішньої Монголії. Монгольський план передбачав радикальну зміну адміністративної карти зі створенням єдиного автономного уряду, якому підпорядковувалися б терени Чахару, Суйюані та Нінся. Князь Де вимагав скасування провінційних урядів Чахару та Суйюані й передачі влади новому монгольському автономному уряду. Така радикальна зміна території та юрисдикції на користь монголів була неприпустима і для Нанкіна, і для місцевої провінційної влади [Tighe 2005, 230].

¹⁵⁶ Датування С. Жагчида.

У листопаді 1933 р. Нанкін відправив своїх представників до Байлінмяо, щоб домовитися про компроміс. Під час переговорів із китайськими представниками князь Де, зокрема, зазначив, що самоуправління – спільне прагнення всіх монголів, а не особиста позиція кількох осіб. Його цілі – об'єднання та самозахист. Це не сепаратистський рух, і він цілком вільний від іноземного втручання. Зовнішня Монголія знаходиться під повним радянським домінуванням, східна Внутрішня Монголія зайнята японцями, і західна Внутрішня Монголія хитається на грані краху. “Якщо ми не зможемо впровадити самоуправління, не буде жодного шляху для західної Внутрішньої Монголії, щоб захистити себе від іноземного втручання і підтримати власне існування”, – стверджував Демчигдонров [цит. за: Jagchid 1999, 83]. Врешті-решт, після тривалих переговорів була досягнута згода.

С. Жагчид зазначає: період автономістського руху став золотим часом Демчигдонрова, зробив князя Де всесвітньовідомим лідером його народу, а також символізував спільне прагнення всієї Внутрішньої Монголії. Цей рух, відповідно з вільно висловленим прагненням монголів і не спрямований будь-якою іноземною владою, став наймонументальнішою подією в історії сучасної Монголії і, разом із тим, початком історичної трагедії. Якщо не було б Демчигдонрова, ймовірно, не було б цього типу монгольського націоналістичного руху; якщо не було б такого руху, то князь Де, ймовірно, не став би лідером монгольської боротьби за самовизначення і героєм цієї історичної трагедії [Jagchid 1999, 60]. На думку деяких дослідників, гасла автономістського руху багато в чому носили відтінок панмонголізму [Богословский, Москалев 1984, 106]. Учасники наукової експедиції до Північно-Західного Китаю під проводом С. Гедіна (1927–1935), які відвідали Байлінмяо пізньою осінню 1933 року, казали про князя Де як про енергійного представника монголів у питанні незалежності, який захищав із силою та владністю незалежність, свободу і честь шляхетної крові Чингізхана. Після обов'язкових розпитувань про теперішні мандри гостей він детально розповідав про вимоги незалежності монголів і намагався довести, що така домовленість буде на користь і Китаю, і Монголії. Мовляв, Ф. Ларсон¹⁵⁷ був радником

¹⁵⁷ Ф. Ларсон – шведський протестантський місіонер у Монголії, комерсант, дипломат. Богдо-хан пожалував Ларсону титул гуна і залишався його другом аж до своєї смерті в 1924 році.

Демчигдонрова, як і інших монгольських князів, і тепер намагався сприяти мирному завершенню переговорів [Hedin 1944, 12].

Напередодні отримання автономії, за словами С. Жагчида, князь поклявся своїм радикальним послідовникам, що незалежно від ситуації, в якій опиниться Монголія, його рішення пожертвувати своїм життям і родиною задля монгольського народу ніколи не зміниться. Це рішення стало головним фактором, що зробив князя трагічним героєм його часу [Jagchid 1999, 92]. О. Латтімор зазначав: становище Демчигдонрова відрізнялося, оскільки він був чесним у всьому – настільки, наскільки це було можливо у межах структури хибних цінностей, властивої для тодішньої Внутрішньої Монголії [Lattimore 1937a, 199]. Мовляв, його незмінно недооцінювали китайці та Захід; хоча, як типовий лідер кочівників, він представляв традицію, яка спостерігалася впродовж багатьох століть. Видатний дослідник додавав: японці, ймовірно, розуміють невідому чесність князя Де краще, ніж китайці, й захоплюються ним більше; проте вони ніколи не дозволять йому незалежних дій, оскільки їхня наявна політика змушує їх використовувати людей, які не мають ані китайського, ані монгольського патріотизму [Lattimore 1937a, 199–200]. Ось – висновки двох людей, які не лише особисто добре знали Демчигдонрова, а й спілкувалися з ним у досліджуваній період. Натомість, інші дослідники акцентують на честолюбстві та амбіціях монгольського князя [Xiaoyuan Liu 2006, 118–119].

У січні 1934 року Центральна політрада Гоміньдану дала згоду на надання Внутрішній Монголії обмеженої автономії. За комплексом “принципів місцевої автономії Внутрішньої Монголії”, затвердженим 5 березня 1934 року, в межах провінційних кордонів створювався єдиний орган самоуправління – Рада політичних справ місцевої автономії Монголії (далі – Автономна політична рада). Вона мала “відати політичними справами монгольських знамен і сеймів”, причому територіальні кордони юрисдикції ради не вказувалися [цит. за: Богословский, Москалев 1984, 102]. Зростав статус органів самоуправління та знамен, які відтепер іменувалися “урядами” замість “управлінь”. Спеціально оговорювалося, що в районах, які перебувають під юрисдикцією сеймів і знамен, не може створюватися нова повітова адміністрація. Виключення могли бути зроблені лише у випадку крайньої необхідності й зі згоди відповідного

сейму та знамені. Накладалася заборона на колонізацію пасовиськ, що належали сеймам і знаменам. 7 березня 1934 р. нанкінський уряд затвердив “Правила”, що стосувалися діяльності Автономної політичної ради. За ними остання мала знаходитися під прямою юрисдикцією Виконавчого юаня¹⁵⁸ і підкорятися вказівкам компетентних органів центрального уряду. Головна функція ради полягала в управлінні політичними справами та справами самоуправління сеймів і знамен; її штаб-квартира – Байлінмяо. При Автономній політичній раді планувалося утворити секретаріат, відомство уповноважених та низку департаментів [Богословский, Москалев 1984, 102].

23 квітня 1934 року відбулася церемонія створення Автономної політичної ради, яку очолив князь Юнденванчиг. До складу Автономної політради серед інших внутрішньомонгольських діячів увійшов, зокрема, й Церендонров. М. Реріх, який у 1935 році під час своєї Маньчжурської експедиції (1934–1935) спілкувався з Юньваном [див.: Реріх 1991, 176–177] і Де-ваном, писав 11 травня 1935 року: “У дружбі з китайським урядом будується Автономна Внутрішня Монголія. Центр її у Батухалсі¹⁵⁹, куди від залізниці найближча станція Кокохото, чи Гуйхуачен. На чолі уряду стоїть місцевий князь. Головним фактичним рушієм є князь Барун Суніту¹⁶⁰. Всі інші князі час від часу з’їжджаються, щоб вирішити плін справ. Автономний монгольський уряд за договором із Нанкінським урядом вирішує всі внутрішні справи свої” [Реріх 1991, 132]. 30 червня 1935 року митець додавав: “Живою силою монгольського автономного уряду є Сунітський князь Де-Ванг. Нелегке завдання цього князя, який бажає вдихнути нові державні форми біля древніх монгольських знамен. Ще нещодавно, під час своєї поїздки до Пекіна, князь Де-Ванг зворушливо казав багатолюдній аудиторії університету про те, що кожна порада на користь монгольського будівництва буде прийнята із вдячністю” [Реріх 1991, 168].

Становище Автономної політичної ради дійсно було нелегким. У ради не було коштів для здійснення намічених проектів і заходів,

¹⁵⁸ Виконавчий юань (Виконавча рада) – вищий адміністративний орган (уряд Китайської Республіки).

¹⁵⁹ Батухалка, Баткалган – інша назва Байлінмяо.

¹⁶⁰ Тут мається на увазі Барун-сунітський хошун Шилінгольського сейму, який очолював Демчигдонров.

зокрема, обумовлених субсидій від нанкінського уряду практично не надходило. З другого боку, провінційні посадовці, які противилися встановленню будь-якої автономії монголів, продовжували свою колишню політику щодо монгольського населення своїх провінцій. Так, правитель Чахару, відкрито ігноруючи обіцянки Нанкіна припинити захоплення монгольських земель, прислав нових переселенців з Шаньдуну разом із 5000 китайських солдатів. З їхньою допомогою переселенцям були виділені землі, з яких витіснили монголів. Юрти останніх були спалені, худоба конфіскована [Богословский, Москалев 1984, 105].

М. Реріх у своєму щоденнику (за 11.07.1935) зазначав: “Тяньцзінська газета каже, що в Англії з’являлося питання, куди тягнеться Внутрішня Монголія, до Рад або до Японії. Ми не зрозуміли, чому згадується лише така альтернатива. Адже Монголія, перш за все, хоче бути такою¹⁶¹ і за природним своїм становищем має всі шанси прагнути до такого цілком поважного бажання” [Рерих 1999, 102]. Натомість, син митця, спостерігаючи за Барун-сунітським хошуном, який очолював Демчигдонров, у своїх записках підкреслив інші нюанси. Ось – деякі відповідні цитати з маньчжурського щоденника Ю. Реріха (1934–1935) за 1935 рік: “2 квітня. Значні зміни [настрою] у місцевих монголів. Зростання мілітаризму” [цит. за: Росов 1999, 38]. “12 травня. Ранком пройшли дві японські вантажівки з людьми. Виявилось, що партія топографів, займається зйомкою і переписом населення та худоби... Кажуть, що в березні князя¹⁶² відвідали чотири японські чиновники і привезли йому титул полковника маньчжурської армії. У січні місяці 30 хлопчиків із Барун-Суніту були відправлені в Японію для навчання” [цит. за: Росов 1999, 39]. “16 червня. ...Пройшли в напрямку Барун-Сунітської ставки дві японські машини: одна вантажна, інша легкова військова” [цит. за: Росов 1999, 39].

У 1933–1935 роках японці окупують частину Внутрішньої Монголії, завершивши стратегічний вихід до забайкальської ділянки радянського кордону і посиливши таким чином загрозу блокування Далекосхідного краю від іншої території СРСР. Фактично в руках японців на 1935 рік опинилися п’ять провінцій Північного Китаю.

¹⁶¹ В російськомовному оригіналі вживається слово “таковою”.

¹⁶² Мається на увазі Демчигдонров.

Японія вводить свої війська до провінції Чахар, а потім у демілітаризовану зону провінції Хебей. У грудні 1935 року була створена Хебей-Чахарська політична рада. Встановлення прямого контролю Японії над Чахаром безпосередньо вплинуло на долю автономістського руху у Внутрішній Монголії. Демчигдонров, чий володіння опинилися на підконтрольній японцям території, переходить на бік японців. Під їхнім тиском він переніс резиденцію Автономної політичної ради з Байлінмяо в Баньцзян, де знаходилася його особиста ставка [Богословский, Москалев 1984, 169]. О. Латтімор підкреслював: князю Де відмовили у зброї, без якої він не міг продемонструвати свою лояльність. Пізніше, коли японські збройні сили розширяли свій контроль над Внутрішньою Монголією і брали князя Де під свою “протекцію”, він був звинувачений в гоміньданівській пресі як “зрадник”, що капітулював без боротьби. Фактично ж, князь Де не був ані зрадником, ані заколотником, ані революціонером. Він доклав усіх зусиль, яких міг, у ситуації, в якій він не мав жодної влади. Під японською окупацією, готуючись до майбутнього, він просунув більше освіти, ніж Внутрішня Монголія коли-небудь знала раніше, включаючи відрядження відібраних молодих людей до Японії задля спеціалізованої освіти; проте критерій вибору був монгольським патріотизмом, а не співробітництвом з імперіалізмом [Lattimore 1982, 6].

У 1930-ті роки китайські комуністи вдалися до низки обіцянок: так, на I Всекитайському Конгресі Рад робочих, селянських та військових представників Китаю (1931) було оголошено, що у таких областях як Монголія, Тибет, Сіньцзян, Юньнань і Гуйчжоу, де більшість населення становить некитайські національності, трудящі маси цих національностей мають право визначити: чи хочуть вони відійти від Китайської Радянської Республіки та сформувати власну незалежну державу, або приєднатися до СРСР, або стати автономною областю Китайської Радянської Республіки. Заснована на цій декларації стаття, що надає право на самовизначення всіх національних меншин Китаю, була включена до Проекту Конституції Китайської Радянської Республіки в 1931 і знову в 1934 роках [Newby 1988, 935; див. також: Venson 1990, 13].

Навесні 1933 року серед найближчих завдань КПК у галузі національного питання Виконком Комінтерну бачив й монгольське

питання. Мовляв, основним принципом національної політики КПК у Внутрішньої Монголії є визнання права останньої на державне відокремлення. 21 квітня 1933 р. Політкомісія Політсекретаріату ВККІ затвердила проект Східного лендерсекретаріату¹⁶³ з національного питання у Китаї. У проекті, зокрема зазначалось, що, висуваючи гасло національного самовизначення Внутрішньої Монголії, в особливості слід рішуче боротися з реакційною панмонголістською ідеєю, що її підтримує та поширює японський імперіалізм з метою захоплення Внутрішньої Монголії, МНР і відторгнення теренів СРСР під виглядом створення єдиної монгольської держави. Японський імперіалізм, спираючись на феодално-теократичні кліки, прагне перетворити монгольські райони на свою колонію й у плацдарм для боротьби проти МНР і СРСР (Баргинський путч, авантюри з Семеновим та інші) [ВКП(б), Коминтерн... 2003, 1, 332]. Необхідне безумовне відмежування революційного руху Внутрішньої Монголії від усіх контрреволюційних та імперіалістичних спроб і безпощадна боротьба з ними. Отже, основним принципом національної політики КПК у Внутрішній Монголії є визнання її права на державне відокремлення. Національне самовизначення аж до державного відокремлення Внутрішньої Монголії можливе лише у боротьбі зі світовим й, у першу чергу, з японським, імперіалізмом, з пануванням Гоміньдану, у тісному союзі з китайською радянською революцією, яка тільки й може гарантувати дійсне національне розкріпачення та вільне державне існування монгольських трудящих.

Найближчі гасла, які мала висунути КПК у монгольському питанні на даному етапі, повинні були, у першу чергу, мобілізувати монгольські маси на спільну з китайськими трудящими боротьбу проти проникнення японського імперіалізму, зокрема проти японської окупації Жехе, проти вторгнення до Чахару. КПК мусила провести роботу серед монгольського аратства з організації партизанських загонів для боротьби проти Маньчжоу-Го та японських окупантів у Жехе; розгорнути широку агітацію проти розпалення японськими імперіалістами національної ворожнечі між китайцями та монголами, за братній союз із китайською революцією і МНР.

¹⁶³ Східний лендерсекретаріат був створений восени 1928 року, відав Китаєм, Монголією, Персією, Сирією, Палестиною, Єгиптом, арабськими країнами. Діяли лендерсекретаріати ВККІ до середини 1935 року.

КПК мала викрити зрадницьку роль панчен-лами, що, мовляв, є зняряддям японського імперіалізму, в боротьбі проти монгольської незалежності. До того ж, необхідно безперестанно викривати зрадницьку роль Гоміньдану, що намагається в обстановці японської агресії використовувати антияпонські настрої монгольських мас, що зростають, для посилення свого реакційного впливу; викрити зрадницьку роль джанджа-хутухти¹⁶⁴, а також Бай Юнті та інших зрадників монгольського національно-визвольного руху, які є прямими агентами Гоміньдану. У своїй практичній роботі КПК повинна була встановити тісний зв'язок із НРП Внутрішньої Монголії, яка, мовляв, частково відбиває національні інтереси мас. Разом із тим зазначалося, що треба викривати непослідовність феодално-буржуазного керівництва цієї партії, яке часто спрямовує боротьбу в русло антикитайської боротьби під гаслом панмонголізму, отже, легко використовується японським імперіалізмом [ВКП(б), Коминтерн... 2003, 1, 339–340]. Загальнополітичним завданням монгольського національно-визвольного руху по лінії боротьби з китайським пануванням мало стати створення монгольської народної революційної влади [ВКП(б), Коминтерн... 2003, 1, 339].

20 грудня 1935 року уряд Китайської радянської республіки прийняв звернення до народу Внутрішньої Монголії, де зазначалося: “Ми визнаємо, що лише народ Внутрішньої Монголії має право вирішувати всі свої внутрішні справи. Ніхто не має права силоміць втручатися у звичай життя та релігійні настанови та інші права монгольської національності Внутрішньої Монголії. У той же час монгольська національність має право організовуватися згідно своїм бажанням, вона володіє суверенним правом організувати свою владу, створити власний уряд, має право вступити з іншими національностями у федеративні відносини, а також право на повне

¹⁶⁴ Гоміньдан використовував джанджа-хутухту, який був одним з найповажніших лам у монгольській ієрархії і проживав на теренах, підвладних Нанкіну. У грудні 1932 року він був призначений “уповноваженим з умиротворення Монголії” [Богословский, Москалев 1984, 83]. У 1933 р. джанджа-хутухта намагався відвідати Внутрішню Монголію, на вимогу Нанкінського уряду, щоб зупинити автономістський рух. Тоді йому перешкодили патріотично налаштовані монгольські студенти в Пекіні [Li Narango 2003, 502]. У березні 1937 року джанджа-хутухта став державним радником.

відокремлення” [цит. за: Богословский, Москалев 1984, 160]. Звернення закликало народ Внутрішньої Монголії до рішучої боротьби з японцями, Чан Кайші та китайськими мілітаристами¹⁶⁵. Зокрема, наголошувалося, що внутрішні монголи мають відкинути панмонголізм, що спонсорується японцями, та приєднатись до КПК і МНР [Хіаоуан Ліу 2006, 95]. При цьому КПК не напала на Демчигдонрова.

Ця декларація Мао стала, можливо, першою китайською комуністичною політичною заявою, яка визначила Внутрішню Монголію як об’єднаний політичний та етнічний організм¹⁶⁶ [Bulag 2000, 537]. Це дійсно виявилось підставою для монголів-комуністів, аби співпрацювати з китайськими однодумцями, повіривши, що ті виконають свої обіцянки. На думку О. Москальова, російського дослідника національного питання в КНР, ключові програмні засади, що визначали позицію КПК у національному питанні в період до КНР, були викладені у документах II з’їзду КПК (1922), з’їздів

¹⁶⁵ “Ми думаємо, що лише борючись разом із нацією Внутрішньої Монголії (*Neimenggu Minzu*) можемо ми завдати поразки нашим спільним ворогам... одночасно, ми думаємо, що лише борючись разом із нами може нація Внутрішньої Монголії зберегти славу ери Чингізхана, уникнути щезання їхньої нації, й стати на шлях національного відродження, щоб таким чином досягнути незалежності та волі як турецька, польська, українська та кавказька нації. [Цей уряд] думає, що ...внутрішньомонгольські шість сеймів, двадцять чотири племені (бу), сорок дев’ять знамен, два племені Чахар і Тумет, так же як повна територія трьох спеціальних знамен у Нінся, незалежно від того, чи знаходяться вони вже під адміністрацією округу чи залишені пасовиська, мають всі бути повернені народу Внутрішньої Монголії (*Neimenggu Renmin*), як терени нації Внутрішньої Монголії; назви та дійсні адміністративні установи областей Жехе, Чахар та Сюйюань мають бути скасовані; жодні інші нації не повинні займати чи конфіскувати під будь-яким приводом землі нації Внутрішньої Монголії” [цит. за: Bulag 2000, 536–537].

¹⁶⁶ Свої справжні погляди Мао Цзедун висловив дещо пізніше, у 1936 році, коли пролунав його найгучніший коментар щодо Монголії в інтерв’ю з журналістом Едгаром Сноу: “Коли народна революція перемаже в Китаї, Зовнішньомонгольська республіка автоматично стане частиною китайської федерації, за своїм власним бажанням” [цит. за: Vatbayar 1996, 72]. Схожу позицію він представив кілька років потому вже іншому журналістові, Гунтерові Стейну, заявивши, що він не має сумнівів: Монголія, врешті-решт, возз’єднається з Китаєм на особливих автономних засадах.

Китайських Рад початку 1930-х років, VIII з'їзду КПК (1945). В усіх цих документах фігурували дві основні установки: 1) Китай має стати федеративною державою; 2) неханьські національності мають володіти правом на самовизначення. Це була радянська модель в своїх найбільш істотних пунктах [Москалев 2001, 19].

Починаючи з 1933 року, з радянських диппредставництв на Далекому Сході в Москву стали надходити тривожні сигнали про воєнну загрозу МНР з боку Японії та Маньчжоу-Го. “Не виключено, – повідомляв Д.В. Богомолів¹⁶⁷, – що в найближчий час ми прочитаємо в газетах про яке-небудь зібрання монгольських князів, які проklamують створення Монголо-го – під прикриттям японських штиків” [цит. за: Очерки истории... 2002, 223]. “Володіючи Внутрішньою Монголією і маючи установку на війну з нами, – продовжував повпред, – цілком ймовірно, що Японія постарасться захопити Зовнішню Монголію до зіткнення з СРСР” [цит. за: Очерки истории... 2002, 223]. “...Захоплення Внутрішньої Монголії, а потім диверсія проти Зовнішньої Монголії під гаслом створення «великої та незалежної» Монголії може здаватися японським мілітаристам вельми привабливим навіть на даному відрізьку часу (наприклад, весна 1935 р.), – попереджав Д.В. Богомолів Стомонякова¹⁶⁸ у червні 1934 р., – по-перше, у випадку удачі Японія отримає надзвичайно вигідні стратегічні позиції з виходом к нам у глибокий тил до Іркутську; по-друге, незалежно від результату диверсії, вона стане для Японії глибоким зондажем наших сил без всілякого зобов'язання для неї (Японії) до великої війни проти нас у випадку невдачі. Тому я вважаю, що зацікавлені установи мають звернути особливу увагу на покращення наших стосунків з урядом Зовнішньої Монголії” [цит. за: Очерки истории... 2002, 223]. Через півтора роки Д. Богомолів знову звертається до цієї теми. У доповіді (від 10.11.1935), що містила огляд політичного становища в Китаї, він, зокрема, повідомляє про підготовку японськими військовими колами в Маньчжурії крупної воєнної операції проти МНР. “Авантюра у Зовнішній Монголії, – писав повпред, – має здаватися японським

¹⁶⁷ Д. Богомолів – радянський повпред у Китайській Республіці (1933–1937).

¹⁶⁸ Б. Стомоняков – з 1934 р. заступник наркома закордонних справ СРСР, курирував далекосхідні питання.

мілітаристам вельми привабливою: у випадку удачі та створення «незалежної» монгольської держави, що включає як Внутрішню, так і Зовнішню Монголію, вони отримали б великі стратегічні переваги у великій війні з нами” [Документи внешней политики... 1973, 670].

У 1936 році князь Демчигдонров та інші монгольські лідери дійшли висновку, що необхідно залучити військову силу задля відстоювання монгольських інтересів. Один з соратників, У Хелін, радив Демчигдонрову: “Оскільки наша мета – незалежність, було б краще перетворити спільний штаб на військовий уряд... Оскільки Японія обіцяла підтримати Монголію у встановленні незалежної країни, ми мусимо перечислити Внутрішню Монголію та Зовнішню Монголію, Кукунор, Північний Сіньцзян та інші, від початку монгольські території, як нашу територію” [цит. за: Jagchid 1999, 141]. Конференція, яка мала вирішити майбутнє західної Внутрішньої Монголії, розпочалася 24 квітня 1936 р. Вперше японці, представники Квантунської армії, відкрито відвідали такий офіційний захід. Підполковник Танака Рюкічі підкреслив японсько-монгольську дружбу і співробітництво, добру волю японського уряду, підтримку з боку Японії монгольської національної незалежності та продовження великої справи Чингізхана [Jagchid 1999, 147]. Князь Демчигдонров, головний доповідач на цій зустрічі, запропонував організувати Спільний штаб монгольської армії в контакт з Квантунською армією. Після обговорення нарада постановила, що, задля підготовки до національної розбудови, має бути запроваджений Монгольський військовий уряд. Цю назву мали замінити на “уряд Монгольської держави”, коли монгольський суверенітет буде встановлений. В уряді планували створити: Відділ адміністрації, Консультативну раду, Військову штатну раду, Бюро внутрішніх справ, Бюро освіти, Бюро воєнних справ, Бюро фінансів, Бюро комунікації та транспорту, Бюро промисловості, Судове бюро і Бюро закордонних справ. Пізніше цю зустріч назвали Великим монгольським хуралом, щоб підкреслити її історичне значення [Jagchid 1999, 144–145]. Наступні конференції отримали назву: Другий великий монгольський хурал, Третій великий монгольський хурал і т.д. Головою уряду став князь Демчигдонров, а його заступником – Лі Шоусін. Великий монгольський хурал завершився 1 травня 1936 року.

12 травня 1936 року був офіційно створений Монгольський військовий уряд, і з цього дня було запроваджене нове літочислення (за початок відрахунку був узятий 1206 рік); отже, 1936 рік вважався 731 роком за новим календарем. Уряд також затвердив новий національний прапор з червоною, жовтою та білою смугами на синьому тлі. За поясненням С. Жагчида, синій колір символізував небо¹⁶⁹ і був національним кольором монгольського народу, який іноді називає себе “синіми монголами” [див.: Жуковская 2002, 195–197]. Червоний колір – вогонь, символ процвітання. Жовтий колір символізував жовту віру (буддизм школи гелук, панівної в Монголії). Білий колір, за монгольською традицією, символізує святість і достаток. Отже, цей прапор символізував об’єднання монгольського народу під світлом буддизму, щоб володіти святістю, достатком і процвітанням назавжди [Jagchid 1999, 149]. Демчигдонров безпосередньо брав участь у роботі над проектом цього прапора. Під час церемонії з нагоди створення Монгольського військового уряду князь підкреслив, що мета цього уряду полягає у нарощуванні військових сил задля підготовки до розбудови монгольської нації. Він також зазначив, що всі монголи були об’єднані під проводом дружньої нації, Японії, і разом підуть до спільної мети [Jagchid 1999, 150].

Першим значним інцидентом у стосунках між МНР та Маньчжоу-Го був збройний конфлікт у Халхин-суме. Оскільки монгольська сторона вважала Халхин-суме своєю територією, 8 січня 1935 року монгольські прикордонники, знаходячись в дозорі, зупинилися там, як зазвичай, на привал. Однак прикордонники Маньчжоу-Го сприйняли це як порушення кордону [Батбаяр 2002, 96]. Між сторонами відбувся збройний конфлікт з вбитими та пораненими з обох боків. Однією з причин прикордонних інцидентів була відсутність взаємно визнаних карт державних кордонів у цьому регіоні та протилежне трактування різноманітних карт, якими керувалися обидві сторони. Задля досягнення перемир’я влітку 1935 року на ст. Маньчжурія почала свою роботу так звана Монголо-маньчжурська конференція з урегулювання прикордонних конфліктів (1935–1937) [див.: Батбаяр 2002, 95–108, 124, 128–129; Лузянин 2003, 202–204, 221–229]. Маньчжоу-Го відрядила на ці переговори делегацію на

¹⁶⁹ “Вічне Синє Небо” – божественна субстанція, що виступає як прародитель роду монгольських каганів [Жуковская 2002, 207].

чолі з губернатором Північного Хінгану, Лін Шеном. Від МНР на переговори відправили делегацію на чолі з Г. Самбу¹⁷⁰. У 1935 році робота конференції тривала до 20-х чисел листопада. У СРСР уважно стежили за ходом конференції і отримували всю пов'язану з нею інформацію. Радянська сторона підозрювала, що одним з намірів японців є встановлення у будь-який спосіб контактів з монгольським урядом. НКЗС доручив радянському консулу в Мукдені максимально оперативно інформувати Москву про повний зміст переговорів, у зашифрованій формі інформувати про настрої монголів і власні міркування [Батбаяр 2002, 99]. На думку С. Жагчиди, ці переговори дали Лін Шену і Самбу можливість встановити таємні контакти одне з одним. Метою Лін Шена було використати СРСР і МНР, щоб звільнити Внутрішню Монголію від японського контролю. Мета Самбу полягала в тому, щоб використати японську владу задля подолання радянського домінування у МНР [Jagchid 1999, 147]. Мовляв, японці незабаром виявили ці таємні контакти і заарештували Лін Шена як зрадника Маньчжоу-Го.

Наполегливість Лін Шена у підтримці адміністративної влади монголів здавалася японцям неприпустимою. Зокрема, на об'єднаній нараді губернаторів провінцій Маньчжоу-Го він зазначив: “Японія визнає Маньчжоу-Го як незалежну державу. Тепер же фактично в кожен справу втручається Квантунська армія” [цит. за: Автономный район... 1980, 35]. Мовляв, у себе в провінції Сінань він не має жодної влади, все вирішують японці. Таємні контакти Лін Шена з “ворогом” дали японцям зручний привід, щоб усунути його та його групу. Останніх звинуватили у змові з представниками МНР та СРСР з метою відокремити Баргу від Маньчжоу-Го й у використанні Монголо-маньчжурської конференції задля постачання воєнної інформації зазначеним представникам [Rupen 1964, I, 227]. Навесні 1936 року японці стратили 4 осіб, у тому числі й Лін Шена. Наступним главою делегації Маньчжоу-Го став вищезгаданий Уржин Гармаєв, командуючий гарнізоном Північного Хінгану.

¹⁷⁰ С. Лузянін називає главою делегації Ж. Самбу – повноважного представника МНР у Москві [Лузянин 2003, 202]. Монгольські історики вважають, що це був Г. Самбу, другий заступник командуючого збройними силами [Батбаяр 2002, 98; Ваабар 1999, 341]. С. Жагчид пише, що делегацію очолював міністр закордонних справ МНР [Jagchid 1999, 147].

У 1937 році О. Латтімор зазначав: “Лише у минулому році японці мали розстріляти кількох з найповажніших монгольських лідерів Хайларської області, яку раніше вважали цитаделлю прояпонського монгольського націоналізму. Тепер ці чоловіки були аристократами; проте чому вони були розстріляні? З-за змови з Зовнішньою Монголією” [Lattimore 1937б, 422]. Мовляв, звинувачення, ймовірно, було сфабрикованим; проте сам факт, що це могло бути навіть сформульовано таким чином, показує, що підвалина у вигляді монгольського націоналізму, створеного Японією, захиталася. Ця стра-та змусила монголів, присутніх на Великому монгольському хуралі, що якраз тривав у цей час, засумніватися в японській підтримці монгольської незалежності й справила вкрай негативне враження на лідерів Алашані, Едзін-Голу та Ехе-Дзунського сейму. Смерть Лін Шена дуже зачепила монголів у Маньчжоу-Го. Ті монгольські чиновники, які насмілювалися опиратися японським чиновникам, пом’яклили свою поведінку. Патріотичні монголи зі щирими надіями на японську допомогу Монголії в майбутньому також були дуже розчаровані [Jagchid 1999, 148]. Це могло стати однією з причин, чому вони залишили Маньчжоу-Го і перебралися до західної Внутрішньої Монголії, під безпосередній провід Демчигдонрова, або таємно зв’язалися з міжнародними комуністичними організаціями в пошуках нового шляху для Монголії.

Організація Монгольського військового уряду не вдовольняла монгольське прагнення реальної незалежності, викликавши розкол в Автономній політичній раді й від’їзд деяких з її колишніх прибічників. Разом із тим запровадження Монгольського військового уряду привернуло увагу монгольських інтелігентів і військового персоналу в Маньчжоу-Го, які побачили у цій події крок до монгольської незалежності [Jagchid 1999, 150]. Під гаслом дружби та співробітництва між Японією, Монголією та Маньчжоу-Го багато хто з них опинився у західній Внутрішній Монголії. У липні 1936 року була укладена угода про взаємодопомогу з Маньчжоу-Го, а Японія погодилася надати військову та економічну допомогу. Потім Монгольський військовий уряд розпочав мобілізацію монголів до національних частин. Це виявилось нелегкою справою, оскільки жорстке запровадження військової повинності викликало опір в хошунах Шилінголу [Jagchid 1999, 157]. Всі монгольські військові

сили були кавалерією; кожен підрозділ включав приблизно одну тисячу двісті осіб. Підтримку та поставки для цих армій забезпечувала Квантунська армія, яка мала значний вплив на монгольські збройні сили, особливо на Першу армію під командуванням генерала Лі Шоусіна. Друга армія, під проводом князя Демчигдонрова, зберігала певну автономію, проте це було припинено японцями у 1938 році, коли запровадили новий спільний штаб монгольської армії, а головнокомандуючим став Лі Шоусін [Jagchid 1999, 154].

За одними даними, ці війська Демчигдонров збирався використати для встановлення своєї влади над монгольськими землями Суйюані як одного з етапів до створення “всемонгольської держави”, яку він збирався очолити [Богословский, Москалев 1984, 169]. Панмонголістські плани Демчигдонрова підтримувалися та провокувалися Японією, яка вже почала підготовку до захоплення Суйюані. Треба зазначити, що інші дослідники не згадують панмонгольський фактор при аналізі ситуації навколо Суйюаньської операції, підкреслюючи, що японці вміло використовували протиріччя між Демчигдонровом та правителем Суйюані Фу Цзоі. Наприкінці вересня 1936 року Танака Рюкічі розробив т.зв. “план проведення операції Суйюань” і отримав відповідну санкцію штабу Квантунської армії [Батбаяр 2002, 81]. Сили для реалізації операції Танака Рюкічі сформував за рахунок китайських військ групи Ван Іна та групи Цзін Цзяшана і Чжан Фугана з провінції Суйюань. За словами Б. Батбаяра, ставлячи за мету звільнити Суйюань від Фу Цзоі, Демчигдонров пропонував провести операцію під гаслом “За незалежність Внутрішньої Монголії”. Однак Танака Рюкічі вирішив провести її під гаслом “розчавити Чан Кайші”, мотивуючи це тим, що китайські солдати Ван Іна не розуміють гасло монгольського князя [Батбаяр 2002, 81].

Суйюаньська операція розпочалася на початку листопада 1936 року. Монгольські війська Лі Шоусіна вторглися до провінції Суйюань і 6 листопада зайняли м. Таолін, 8 листопада – Байлінмяо. До провінції були спрямовані додаткові частини центрального уряду. Китайські війська Ван Іна 15 листопада атакували містечко Хонгорт, однак 18 листопада, зустрівши несподівану атаку з боку військ Фу Цзоі, поспішно відступили [Батбаяр 2002, 81]. 23 листопада війська суйюаньського губернатора, за підтримки бронетехніки, атакували

Байлінмяо. Побачивши кількісну перевагу супротивника, монгольські війська без спротиву відступили. Втрата Байлінмяо не лише стала відчутним ударом по позиціям Монгольського військового уряду, а й справила гнітюче враження на всю Внутрішню Монголію [Jagchid 1999, 163]. Щоб повернути Байлінмяо, Танака Рюкічі 2 грудня знову рушив наймані війська Цзін Цзяшана на штурм (за підтримки літаків Маньчжоу-Го), проте Цзін Цзяшан, який зустрів рішучий опір з боку китайських урядових військ, відступив, здійняв бунт і перейшов на бік Гоміньдану [Батбаяр 2002, 82].

У 1937 році японці нав'язали Китаю широкомасштабну війну. Китай втратив не лише Пекін, а й Шанхай, Нанкін, Ухань, Гуанчжоу. Воєнною столицею став Чунцін. У Нанкіні був створений маріонетковий уряд на чолі з Ван Цзінвеем [Мировицкая 1999, 26]. Багато хто з монголів поповнював лави антияпонських партизанських загонів. Однак ці загони були позбавлені єдиного керівництва й діяли розрізнено. НРП ВМ ще не могла відновити свої сили. В цих умовах КПК намагалася поширити свій вплив на цей рух¹⁷¹. У 1937 році О. Латтімор писав: три-чотири роки тому найліберальніші та прогресивніші внутрішньомонгольські лідери думали навіть про повалення революційного ладу в Зовнішній Монголії, щоб досягти всемонгольської свободи в союзі з Японією. Сьогодні вони погодилися б прийняти ретельну соціально-економічну революцію, включаючи підпорядкування Зовнішній Монголії, якщо це виявилося б необхідною ціною національної волі [Lattimore 1937b, 426].

На думку С. Жагчида, як безпосереднього свідка та учасника подій, князь Демчигдонров прагнув використати японців, щоб витіснити Фу Цзої з Суйюані, проте не хотів розпалювати війну між Японією та Китаєм. Перш за все, він ще сподівався побудувати нову монгольську націю. Спочатку Демчигдонров розраховував використати міць Японії проти постійних китайських загроз монгольській автономії, водночас використовуючи свої зв'язки з китайським

---

¹⁷¹ У 1944 р. американський уряд відрядив групу військових спостерігачів до Ян'ані. Китайські комуністи повідомили американцям, серед іншого, про їхню критику репресивної політики Гоміньдану щодо національних меншин. Лідери КПК були впевнені, що об'єднання Внутрішньої та Зовнішньої Монголії "неминуче", і що об'єднана монгольська нація, звичайно, приєднається до китайської федерації [Xiaoouan Liu 2006, 110].

урядом, щоб нейтралізувати японську загрозу. Незабаром, однак, стало ясно, що дотримуватися балансу в таких умовах – безнадійна справа. У Внутрішньої Монголії не було жодного іншого вибору, крім як долучитися до сильних японців [Jagchid 1999, 169]

У другій половині 1937 року японці почали наступ на ще не окуповані райони Внутрішньої Монголії, на захід від Пекін-Суйюаньської залізниці. К 30 вересня 1937 року був взятий Байлінмяо, колишній центр автономістського руху. 14 жовтня, разом із військами Лі Шоусіна та Демчигдонрова, японці зайняли Гуйсуй, 17 жовтня – Баотоу. У листопаді японські війська окупували багато хошунів Іхе-Дзунського сейму, а також велику частину східної та центральної Суйюані. 4 вересня 1937 року в Калгані був створений Південночахарський автономний уряд, якому були передані десять повітів південного Чахару і північного Хебею (площа 16,4 тис. кв. км). 15 жовтня 1937 року був створений Північношаньсійський автономний уряд в Датуні з підпорядкуванням йому 13 повітів північної Шаньсі (площа 23,8 тис. кв. км) [Богословский, Москалев 1984, 171].

18 жовтня 1937 року Демчигдонров разом із своїми японськими радниками прибув до Гуйсуя, де скликав 27 жовтня Другий великий монгольський хурал, на ньому були присутні 129 делегатів: князі, начальники повітів. Хурал проголосив створення автономного уряду Монгольського союзу. Столицею Монгольського союзу був проголошений Гуйсуй, перейменований у Хух-Хото [Богословский, Москалев 1984, 171]. Хурал прийняв рішення про створення нового сейму Баян-Тал на базі хошуну Тумет і чотирьох хошунів східно-суйюаньських монголів. В результаті під управлінням автономного уряду Монгольського союзу опинилася північна половина Чахару та провінція Суйюань, тобто шість хошунів Улан-Цабу, вісім хошунів і вісім повітів Чахарського сейму, п'ять хошунів і чотири повіти Баян-Тальського сейму, сім хошунів і чотири повіти Іхе-Дзунського сейму загальною площею 466,6 тис. кв. км [Богословский, Москалев 1984, 171–172]. Головою уряду був обраний князь Юнденванчиг. Після смерті цього князя головою уряду став Демчигдонров, а його заступником – генерал Лі Шоусін.

Під час збройного конфлікту на Халхин-Голі (“неоголошена війна”; у західній та японській історіографії – Номонханський інцидент),

що тривав на кордоні МНР та Маньчжоу-Го з травня по вересень 1939 року між СРСР та МНР – з одного боку, і Японією та Маньчжоу-Го – з другого, японці зауважили, що багато монгольських солдатів Маньчжоу-Го відмовлялись стріляти в монголів з МНР і залишали місце бойових дій [Li Narangoa 2004, 64] чи добровільно здавалися радянсько-монгольським частинам [Автономный район... 1980, 36]. Ці дезертири були заарештовані, звинувачені у нелояльності до імператора Маньчжоу-Го та страчені. Японці розглядали цей епізод як втрату обличчя монголами як нащадками великого Чингізхана. Вони навіть звинувачували лам у тому, що ті були не здатні навчити монголів дисципліні [Li Narangoa 2004, 65]. Частина дезертирів зі зброєю направилися в гори Великого Хінгану, де утворили партизанські загони. Кількість партизанів у серпні 1939 року сягнула 1000 осіб [Автономный район... 1980, 36].

29 серпня 1939 року в Калгані був скликаний курултай монгольських автономних урядів, на якому 1 вересня 1939 року під гаслом “об’єднання монголів” всі три автономні уряди були злиті в Монгольський об’єднаний уряд на чолі з Демчигдонровом. У резолюції з’їзду зазначалося, що центром території нової держави є монгольські окраїни, населені різними націями Східної Азії. Нова влада буде слідувати суспільній думці, тобто демократичним принципам, з усіма зовнішніми державними атрибутами, включаючи єдину валюту, банківську систему і державну символіку. 10 вересня Калган був проголошений столицею “нової об’єднаної монгольської держави” – Менцзяну. До складу Менцзяну ввійшли провінції Чахар та Суйюань, північні райони провінцій Шаньсі та Хубей (Чжилі). Отже, терени Внутрішньої Монголії до 1945 року були розділені між Менцзяном та Сінаньською провінцією у складі Маньчжоу-Го. Населення низки областей Менцзяну складалося з ханьців, однак вони були включені до його складу на тій підставі, що, розташовані північніше Великої стіни, вони в свій час належали монголам [Богословский, Москалев 1984, 172]. Формально Менцзян став “незалежною державою”, оскільки між ним та Японією, Маньчжоу-Го, а також урядом Ван Цзінвєя були встановлені “дипломатичні” відносини; насправді ж керівництво здійснювалося японським міністерством у справах Східної Азії через систему японських радників [Богословский, Москалев 1984, 173].

Підтримка місцевого націоналізму з боку Японії була не більш, ніж риторикою, щоб заспокоїти місцевих жителів. Разом із тим японське правління справило ефект “модернізації” на суспільство. Навіть чиновники Гоміньдану були вражені “доволі прогресивними” програмами, здійсненими місцевими монгольськими режимами за японського контролю. Згідно урядовому повідомленню Гоміньдану від 1939 року, під японським впливом урядовими фінансами у Внутрішній Монголії управляли акуратним чином і досягли сприятливого балансу, побудови шосе виразно прогресували, свійська худоба зросла і якість її покращилася [Xiaoquan Liu 2006, 119; див. також: Jagchid 1999, 166–167]. У межах території знамені всі відмінності правового статусу були скасовані й всі жителі, китайці чи монголи, утриманці чи простолюдини, стали рівними перед законом і однаково обкладалися податками [Atwood 2002, 2, 977]. Персонал яминів¹⁷² знамен був розширений і реорганізований у пересувні офіси, залучаючи до роботи, зокрема, простих людей. Ці нові автономні уряди, чи то Хінганські області, чи то Автономна Монгольська держава князя Демчигдонрова, стали першими сучасними урядами вище знамені Внутрішньої Монголії, які управлялися монголами. У цих нових урядів також були свої власні воєнні сили і воєнізований поліцейський персонал, в значній мірі – під монгольським командуванням. На думку К. Етвуда, в результаті японські реформи створили набагато сильніший уряд у Внутрішній Монголії на всіх рівнях, збільшуючи адміністративну компетентність уряду і розділяючи збройні групи на місцеві гарнізони, які були реорганізовані та переведені під об’єднане командування, і бандитів, які були безжально вистежені [Atwood 2002, 2, 978].

За словами спостерігачів (від 22.06.1940), номінально Демчигдонров очолював уряд, а японський радник був його помічником, і всі заходи могли бути проведені в життя лише по затвердженні голови уряду. Однак, фактично, всі заходи як в області адміністративній, так і воєнній, висували та впроваджували органи особливої служби¹⁷³.

¹⁷² Яминь (кит.) – управління, орган адміністративного апарату.

¹⁷³ Головне управління особливої служби знаходилося в Калгані, а в інших містах Внутрішньої Монголії функціонували його відділення. Всі ці органи особливої служби вели ретельний контроль за діяльністю Монгольського об’єданого уряду. За характером роботи спостерігачі їх умовно

Мовляв, спочатку головне управління особливої служби надсилає вказівки японському раднику, який після ознайомлення передає їх Демчигдонрову. Той оприлюднював рішення, а місцеві органи влади впроваджували їх в життя. Нібито, Демчигдонров повинен був під контролем та наглядом свого радника писати листи підлеглим на тему відновлення незалежності Монголії та створення Монгольської імперії за прикладом Чингізхана. В цих листах він також мав зобов'язання нагадувати про японську допомогу монголам у боротьбі за незалежність та звільнення від китайців, і що японці ведуть війну з Китаєм за інтереси монголів. Потім Демчигдонров мав обирати молодь та відправляти її до Токіо на навчання чи на курси для перепідготовки в самій Монголії. Японському раднику Демчигдонрова приписували право проводити зміни як в армії, так і в Монгольському об'єднаному уряді¹⁷⁴. За розвіданими на лютий – першу половину березня 1940 року, війська Де-вана складали вісім кавалерійських дивізій, загальною кількістю 15–20 тисяч осіб¹⁷⁵.

Освіта була одним з аспектів активної японської політики в Монголії: перша істотна група монгольських студентів відправилася до Японії у 1933 році. Щорічно цифра зростала, і на 1940 рік японські та внутрішньомонгольські посадовці домовилися відправляти 100 студентів на рік [Rupen 1964, I, 228]. На думку деяких дослідників, монгольські студенти та новачки, відправлені до Японії на навчання, повертались додому не як агенти японців, а як люди з посиленням усвідомленням національної гордості [Li Narangoa 2003, 510]. Послані урядом Маньчжоу-Го до Японії, вони ніколи не ідентифікували себе як громадян Маньчжоу-Го, лише як монголів, і вони часто змішувалися зі своїми співвітчизниками з західної Внутрішньої Монголії, щоб розділити як турботи та надії, так і плани щодо майбутнього монголів. Вражені побаченням у Японії, вони міркували не лише над тим, як вони могли б модернізувати свою власну крану, а й над тим, що могло б бути досягнуто, якби би монголи

поділяли на такі галузі як розвідка, топографи, адміністративна, економічна, воєнна, пропагандистська та особлива служба [РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 930. – Л. 10].

¹⁷⁴ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 930. – Л. 12.

¹⁷⁵ Военная разведка информирует: Документы Разведуправления Красной Армии. Январь 1939 – июнь 1941 г. / Сост. В.А. Гаврилов. – М., 2008. – <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1001344>

об'єдналися. Наприклад, монголи в Маньчжоу-Го, так як і монголи західної Внутрішньої Монголії, бачили, зокрема, релігійну реформу, як частину ширшого національного пробудження, яке призведе, врешті-решт, до створення незалежної держави для монголів Внутрішньої Монголії, якщо не до об'єднаної Монголії, включаючи всі області, населені монголами [Li Narangoa 2003, 509]. Отже, ця монгольська молодь була соціалізована в Японії як лідери монгольського майбутнього. Монгольські студенти, які навчалися у вищих навчальних закладах Японії та Маньчжоу-Го, утворювали земляцтва та студентські ради, де обговорювали плани національного звільнення, проводили відповідну роботу серед монгольської молоді [Автономный район... 1980, 37]. Цікаво, що істотна частина внутрішньомонгольської інтелігенції і, фактично, всі її головні постаті періоду до 1966¹⁷⁶ року отримали освіту в хінганських та чахарських школах до 1945 р. [Atwood 2002, 2, 983].

Японські військові та цивільні посадовці, наявні на азіатському материкау, до 1945 року мали політичні та ділові відносини із силами у монгольському суспільстві, особливо в сьгоднішній Внутрішній Монголії, що була ворожою до китайської та радянської гегемонії. Разом із тим, з одного боку, в японців не було жодного реального інтересу в просуванні національної специфіки монголів, з другого – в сил, з якими вони мали справу, були розбіжні ідеї щодо місця монголів у північно-східному євразійському світі [Nakami 2003, 91]. За інформацією від 22 червня 1940 року, японці вживали всіх заходів, щоб перешкодити співробітництву Зовнішньої та Внутрішньої Монголії й встановленню зв'язку з ними 8-ї армії (КПК)¹⁷⁷. Японці ніколи не схвалювали вимогу князя Де створити незалежну монгольську державу. Хоча неофіційно деякі японські армійські високопосадовці, такі як Ітагакі Сейсіро і Танака Рюкічі, обіцяли монгольській стороні незалежність, проте втілювати в життя такі обіцянки не планувалося [Li Narangoa 2004, 65].

Врешті-решт, після років боротьби, зусиль, аргументів і компромісів відбувся прорив у відносинах між князем Демчигдонровом та японською владою: ці дві сторони домовилися про заснування

¹⁷⁶ 1966 рік – початок так званої культурної революції у Китаї, коли, зокрема, монгольська інтелігенція зазнала переслідувань від влади.

¹⁷⁷ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 930. – Л. 8.

Монгольської автономної держави (08.1941–08.1945). Офіційна церемонія відбулася вранці 4 серпня 1941 р. у внутрішньому подвір'ї монгольських урядових установ у Калгані [Jagchid 1999, 259]. Після тривалого та важкого процесу боротьби японці дозволили монгольському уряду використовувати назву “Монгол улус” (*Monggol-un Obesuben Jasakhu Ulus*) [див.: Jagchid 1999, 259]. Японці розуміли під цим терміном “автономну область”, проте монголи воліли розуміти його як “державу”, оскільки монгольською “улус” означає держава [Li Narangoa 2004, 65]. За деякими даними, за рік до кінця війни японські високопосадовці в Токіо вирішили надалі розглядати Монгольську автономну державу як внутрішню проблему Китаю [Xiaoуuan Liu 2006, 119].

Поряд із тим Г. Семенов, знаходячись в еміграції та активно співпрацюючи з Японською військовою місією, у 1941 році підготував проект створення єдиної монгольської держави (МНР та Внутрішня Монголія) як буфера між СРСР та Японією. З ініціативи Г. Семенова у Хінгані почали формуватися монгольські військові частини під керівництвом японських офіцерів, створене офіцерське училище для монголів [Курас 2010, 34]. У колах білої еміграції, не без узгодження з японцями, обговорювалося питання про створення в Забайкаллі держави по типу Маньчжоу-Го і призначення її царем отамана Семенова [див. також: Усов 2007, 299–302, 328]. Ця ідея отримала реалізацію в планах штабу Квантунської армії. В 1944 році начальник японської військової місії генерал-майор Акікуса запропонував замінити японські війська в Китаї монгольськими військами, формування яких мав здійснити отаман Семенов [Курас 2010, 34]. Кажучи про ставлення Японії до руху панмонголізму, відомий японський дослідник Танака Кацухіко відзначає, що це поняття було від початку тісно пов'язане з мілітаристськими інтересами. Тому Японія використовувала панмооголізм у своїх цілях, підтримуючи його на певному етапі розвитку, проте в ході зміни своєї політики, знищила прибічників цього руху. Однак, на думку дослідника, порівняно з Японією Комінтерн відіграв набагато істотнішу роль у систематичній ліквідації панмооголізму в самому його зародку [Лузянин, Грайворонский 2009, 161].

Що ж сталося з вищезгаданими лідерами внутрішньомонгольського національного руху? Церендонров залишався членом ЦВК

Гоміньдану¹⁷⁸, у період 1939–1945 років мешкав у Чунціні разом із гоміньданівським урядом. Восени 1945 року, після капітуляції Японії, він вилетів до Пекіна як голова Монгольської групи консолідації та відновлення [Atwood 2002, 2, 1014]. У березні 1946 року на сесії ЦВК Гоміньдану Церендонров висунув відносно сприятливий декрет про автономію для прикордонних національностей. Разом із гоміньданівським урядом Церендонров опинився на Тайвані, де і помер.

У вересні 1930 року Буянгерела виключили зі складу ЦК НРП ВМ¹⁷⁹, а у 1931 році відправили на навчання до КУТС. Проте довіри радянських посадовців він повернути не зміг. У першій половині 1930-х років у характеристиці на Буянгерела зазначалося: відправка до країни по завершенні навчання недоцільна; його необхідно затримати в Москві на невизначений термін. Мовляв, сучасна обстановка в Зовнішній Монголії та події в Маньчжурії і Внутрішній Монголії роблять неможливою його працю навіть у МНР¹⁸⁰. Так Буянгерел “затримався” у Москві до 1938 року, в якому змушений був розділити долю багатьох прихильників Великої Монголії¹⁸¹. На сайті Міжнародного товариства “Меморіал” розміщені документи з архіву Президента РФ – так звані сталінські списки – переліки людей, засуджених за особистою санкцією Й. Сталіна та його найближчих соратників по Політбюро ЦК ВКП(б) до різних мір покарання – здебільшого, до розстрілу. Серед інших імен там є й наступна інформація: Аула Самдін Буян Герел (Фу Мінтай), дата укладання списку 5 березня 1938 року (список “Москва-центр”), категорія 1, тобто присуджений до вищої міри покарання.

Під час радянсько-японської війни 1945 року Демчигдонров командував монгольськими загонами, воюючи на боці японської армії. Бойові дії на Далекому Сході почалися 9 серпня 1945 року й завершилися повною перемогою радянських військ усього за 23 дні. 16 серпня радянські та монгольські війська взяли Долоннор і приступили до штурму м. Жехе. Жехе було звільнене 20 серпня,

¹⁷⁸ Ще на початку 1930-х років Комінтерн був зацікавлений у підтриманні контактів із Церендонровом, мабуть, насамперед, задля отримання інформації [див.: РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 1018. – Л. 1].

¹⁷⁹ РГАСПИ. – Ф. 532. – Оп. 4. – Ед. хр. 335. – Л. 127.

¹⁸⁰ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 1018. – Л. 58.

¹⁸¹ “Сталинские списки” // Международное общество “Мемориал”. – <http://stalin.memo.ru/names/index.htm>

21 серпня – узятий Калган, а 23 серпня японські війська припинили опір. Демчигдонров відправив до командування військ МНР делегацію на чолі зі своїм особистим секретарем, а сам разом із своїми прибічниками та родиною 21 серпня залишив Калган і виїхав до Пекіна. Після від'їзду князя члени його кабінету прийняли резолюцію, в якій висловили прохання про приєднання Внутрішньої Монголії до МНР [Автономный район... 1980, 38; Иванов 2010]. Коли 10 вересня 1945 р. у Шилінгольському сеймі був скликаний з'їзд князів, чиновників та аратів, де більшість висловилося за вихід Внутрішньої Монголії зі складу Китаю з подальшим проголошенням незалежності або приєднанням до МНР, два экс-міністри кабінету Демчигдонрова увійшли до складу новосформованого уряду на чолі з Буян-Даласм (членом ЦК НРП ВМ). Передбачалося, що до складу нової держави мали ввійти всі землі внутрішніх монголів, включаючи навіть віддалений Кукунор та Алашань. З'їзд звернувся до МНР, СРСР і Китайської Республіки з декларацією про проголошення незалежності Народної Республіки Внутрішньої Монголії [Автономный район... 1980, 42].

Як відомо, 1 жовтня 1949 року було проголошено Китайську Народну Республіку, що включала і Внутрішню Монголію. Й. Сталін порекомендував тодішньому правителю МНР Х. Чойбалсану налагодити зв'язки з Демчигдонровом. За дорученням монгольського прем'єра, заступник міністра внутрішніх справ запросив опального князя до Улан-Батора у грудні 1949 року. Демчигдонров не втрачав надії домовитися з Чойбалсаном щодо майбутнього об'єднання обох Монголій. Він вважав, що запропоновані переговори мають саме таку мету: “Якщо він та я погоджуємося співробітничати із цією метою, я можу повернутися мирно й почати знову своє завдання... Я повинен також змогти одержати підтримку від Сполучених Штатів і почати коливати думку на користь Зовнішнього та Внутрішнього монгольського об'єднання... Чойбалсан – монгол. Звичайно, він не дозволив би собі бути маріонеткою, якою управляють росіяни. Звичайно, в нього є своя власна незалежна лінія думки. Звичайно, моя пропозиція буде приємна йому” [цит. за: Jagchid 1999, 433–434].

Проте, монголи, разом із радянськими консультантами, вдалися до спроби використати Демчигдонрова для підтримки КПК у

Внутрішній Монголії. Оскільки князь відмовився, його передали Пекінові [Barkmann 1999, 348]. Багато років по тому О. Латтімор писав про Демчигдонрова: “Однак він був засуджений на смерть як «зрадник» після того, як китайські комуністи прийшли до влади. Покарання було пом’якшене до пожиттєвого ув’язнення і після дуже багатьох років його звільнили і дозволили працювати бібліотекарем у великій внутрішньомонгольській бібліотеці в Хухе-Хото (Kokhe Khot), яку сам він зібрав. Я завжди був гордий, що він вважав мене другом, чимось більшим, аніж «американський експерт»” [Lattimore 1982, 7]. А ще за десять років по написанні Латтімором цих слів студенти, які називали себе Асоціацією князя Демчигдонрова, присвяченою “духовному об’єднанню монголів”, вже протестували проти ставлення до внутрішніх монголів у Китаї та бурятів у Росії, організувавши демонстрації біля китайських (1991) і російських (1993) посольств [Ginsburg 1999, 252].

Отже, ідея всемонгольського об’єднання зберігалася на теренах Внутрішньої Монголії впродовж 1930-х років, тобто у період, коли вона була публічно відкинута і всіляко переслідувалася у МНР, ТНР і БМАРСР. На думку низки дослідників, саме період японської окупації сприяв зростанню внутрішньомонгольського патріотизму, національної свідомості та бурному сплеску національного руху, що мав місце у другій половині 1940-х років. Нагода трапилася, коли наприкінці Другої світової війни радянська та монгольська армії ступили на терени Внутрішньої Монголії. Здавалося, все тепер у руках Москви: варто Кремлю забажати – і на карті з’явиться нарешті Велика Монголія [Шинкарев 2006, 1, 73]. По завершенні Другої світової війни Й. Сталін не задовольнявся впливом лише на МНР. За певними ознаками, з осені 1945 року радянська сторона намагалася із зайнятої Маньчжурії надавати сприяння декільком монгольським політичним угрупованням, насамперед, НРП ВМ, в їхніх намірах приєднатися до МНР. У 1947 році, на дачі на озері Ріца в Грузії, куди монгольський прем’єр прибув для лікування та відпочинку, Сталін завершив неофіційний обмін думками щодо монгольських справ виголошенням тосту за об’єднання всіх монголів під проводом маршала Чойбалсана [Atwood 1999, 157]. Отже, на думку деяких дослідників, у 1945–1948 роках Радянський Союз підтримував у Внутрішній Монголії плани возз’єднання з Зовнішньою

Монголією [Stolberg 1997, 129]. З другого боку, в 1939 році місце прем'єр-міністра МНР посідає Х. Чойбалсан. Його попередник на цій посаді (А. Амар), як і переважна більшість політичної та військової еліти МНР, були страчені за звинуваченням у намірах створити Велику Монголію під протекторатом Японії. Відповідальність за їхню загибель великою мірою лежала й на новому прем'єрові, який у свій час очолював МВС і сприйняв радянську ініціативу з пошуку ворогів усередині власної країни. Разом із тим події 1940-х років довели, що звинувачення, які забрали безліч життів у МНР та СРСР, можна було сміливо пред'явити й самому Х. Чойбалсану. У цей період він наполегливо намагався добитися радянської підтримки у питанні об'єднання Внутрішньої Монголії з МНР [більше див.: Отрощенко 2010]. Монгольські урядові кола були переконані, що участь МНР у війні з Японією призведе до возз'єднання з МНР Внутрішньої Монголії та Барги. Отже, 1940-ві роки стали новим етапом у нібито притихлому панмонгольському русі.

РОЗДІЛ 5. ДО ІСТОРІЇ МОНГОЛО-БУРЯТСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Е.-Д. Рінчино та полеміка щодо всемонгольської єдності на радянських теренах

У лютому 1921 р. було проголошене утворення Далекосхідної Республіки, а також надано право самовизначення всім народам, що мешкали на її теренах. Буряти були виділені в особливу Бурят-Монгольську автономну область, яку з часом очолило т.зв. Тимчасове управління. До складу автономної області увійшли чотири аймаки (Агінський, Баргузинський, Хорінський, Чікойський). У січні 1922 р. у складі РСФРР була створена друга Бурят-Монгольська автономна область, до складу якої увійшли Тункінський, Боханський, Аларський, Ехиріт-Булагатський, Селенгинський аймаки. 30 травня 1923 р. вийшла постанова про об'єднання двох автономних областей у Бурят-Монгольську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку (БМАРСР). До осені 1937 р. БМАРСР вже об'єднувала майже всі бурятські терени, за виключенням окремих улусів¹, розташованих на відстані від республіки [Чимитдоржиев 2000, 28–29]. 5 вересня 1923 р. створена адміністративна комісія прийняла рішення про утворення на території республіки 9 аймаків з 95 хошунів із населенням 435454 осіб, у тому числі 243391 бурятів, 192063 росіян [Батуєв 2010, 120]. 12 вересня 1923 р. декретом ВЦВК² було затверджене Положення про державний устрій Бурят-Монгольської АРСР. Відповідно до цього декрету Бурят-Монгольська АРСР ставала

¹ Улус – у Росії адміністративно-територіальна одиниця типу російської волості у бурятів, калмиків та якутів.

² ВЦВК – Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК), вищий законодавчий, розпорядницький і контролюючий орган державної влади РСФРР в 1917–1937 рр.

федеративною частиною РСФРР із центром у Верхньоудинську (нині Улан-Уде). Вищим органом представницької та законодавчої влади Бурят-Монгольської АРСР був з'їзд Рад, вищим органом виконавчої влади – Рада народних комісарів БМАРСР. ЦВК був вищим органом державної влади у період між з'їздами Рад. Бурят-монгольська та російська мови були рівноправними на теренах республіки. Діловодство у бурятських хошунах і сомонах велося бурят-монгольською мовою, а на аймачному та республіканському рівнях – двома мовами [Чимитдоржиев 2000, 28].

Незважаючи на заголовок цього підрозділу, що може тлумачитись в сенсі обговорення панмонгольської проблематики як в тогочасних Калмикії та Бурятії, так і в дипломатичних колах СРСР і Комінтерну, тут авторка ставить за мету висвітлити сприйняття політичного аспекту всемонгольської єдності саме в БМАРСР, а також згадати окремі випадки прилюдного обговорення цієї теми на радянських теренах. Отже, ідеї щодо консолідації монгольських народів продовжували займати думки низки непересічних представників бурятської еліти. Тодішня преса зазначала: питання про самовизначення бурят-монголів представляє серйозну проблему на Далекому Сході. Російські бурят-монголи за своїм національними, культурними і побутовими особливостями щільно пов'язані з народами Монголії, Тибету та інших буддійських країн Азії, які пригнічені світовим імперіалізмом і знаходяться під сильним впливом пережитого феодально-геократичного ладу. Бурят-монгольські маси були і є провідником революційно-визвольних ідей в середовищі цих родинних їм буддійських народів. Тому вирішення бурят-монгольського питання було для Радянської Росії цілком невідкладною справою [Берлин 1922, 2].

На думку партійного працівника І. Архінчєєва, який багато працював при Наркоматі зі справ національностей, існування двох бурят-монгольських автономних областей мало наслідком розпилення і без того обмежених засобів і сил народу. І це відчувається тим гостріше, чим ширше та глибше стає прогресивно-національний рух у бурятів, який об'єктивно розвивається з тенденцією зімкнутися з революційним рухом у зарубіжній Монголії. Революційна бурятська інтелігенція і активна національна молодь за цих умов змушені розпитися на три фронти революційної боротьби та

творчості [Архинчев 1923а, 28]. І. Архинчев пояснював створення БМАРСР, насамперед, наступним принциповим міркуванням. В силу умов та обставин, що об'єктивно, історично склалися, суспільний рух бурятів пов'язаний з революційним рухом родинних бурятів за мовою, історичним минулим і всім культурно-побутовим укладом монгольських мас Східної та Центральної Азії. Завдяки цій обставині між бурятським населенням і закордонними монголами підтримується щільний національно-культурний зв'язок. Звідси, в інтересах повного національного самовизначення, міра наданої Бурят-Монголії самостійності є справою далеко не буденною не лише для самих бурятів, а й для їхніх закордонних родичів. Для Радянської Росії цей зв'язок російських радянських бурятів із їхніми закордонними одноплемінниками є фактом політично тим більш позитивним, чим ширші форми автономної незалежності. Факт утворення на Далекому Сході БМАРСР, нейтралізуючи наявний там гострий національний антагонізм³, має реалізувати і, безсумнівно, реалізує ту змичку і те революційне співробітництво між російськими та бурятськими трудящими масами, які так необхідні й які, знайшовши собі обширний психологічний відгук серед населення сусідньої Монголії і найближчих країн Центральної Азії, – стануть фактором величезного політичного значення [Архинчев 1923, 32].

У доповідній нотатці Далекосхідному бюро ЦК РКП(б) (про форму об'єднання бурятських автономних областей) І. Архинчев доповнював вищесказане такими міркуваннями. Національна та релігійна спорідненість робить із бурятів, за певних умов, незамінних провідників радянського впливу, перш за все, у сусідній Монголії, особливо, якщо взяти до уваги, що в межах останньої проживає 15–20 тисяч бурятів-емігрантів. «Політичне значення Монголії у далекосхідній обстановці у теперішніх умовах вельми

³ Каталізатором конфліктів між російським і бурятським населенням варто вважати земельне питання. Наприклад, територія БМАО ДСР складалася з чотирьох аймаків і являла собою розрізнені ділянки компактного проживання бурятів, часто розташовані черезсмужно із землями російського населення, що породило серйозні земельні конфлікти [Раднаева 2010]. Разюча відмінність культури та господарчої діяльності бурятів, місцевих селян і переселенців (екстенсивне скотарство та кочовий побут, з одного боку, і землеробство та осілий стан, – з другого) спричиняли постійні зіткнення на початку 1920-х років на теренах ДСР і РСФРР [Берлин 1922, 3].

велике: ...після поширення на неї нашого політичного впливу, Монголія відіграє тепер роль дружнього нам буферу, що прикриває наш південно-сибірський кордон від нових ймовірних махінацій японського імперіалізму та його наймитів”⁴. З другого боку, монгольське питання створює для Радянської Росії реальний ґрунт для врегулювання, шляхом переговорів із Китаєм, низки питань, пов’язаних із її політичним та економічним закріпленням на Далекому Сході.

Архінчєєв підкреслював, що роль працівників-бурятів у монгольському питанні можна побачити з практики ліквідації унгернівщини та створення, за сприяння Радянської Росії, в Монголії нового революційного ладу. В силу наявності зв’язку з Монголією, що обумовлює можливість безпосереднього підходу до монгольської народної маси, кадр працівників Далекосхідного секретаріату Комінтерну, що виконали у 1920–1921 роках підготовчу агітаційно-організаційну роботу в Монголії, складався майже виключно з бурятських комуністів, виділених спеціально для цієї мети бурятською організацією РКП(б), за згодою з Далекосхідним секретаріатом Комінтерну і представництвом НКЗС, а також з лояльних по відношенню до радянської влади безпартійних елементів народницько-націоналістичної формації, які потрапляли на цю роботу за рекомендацією тієї ж бурятської організації. Політпрацівники буряти були організаторами та ідейними керівникам МНП і МРСМ, що відіграють у теперішній час у монгольській дійсності керівну роль. Найбільш відповідальні посади в центральних органах Народного уряду як, наприклад, головування у Реввійськраді, керівництво справою просвіти та органами ДПУ, наразі фактично зайняті бурятами, які працюють під контролем НКЗС і Комінтерну. До того ж, якщо обстановка вимагатиме форсування на Далекому Сході революційно-наступальної роботи проти японського імперіалізму, буряти зможуть надати різноманітних працівників для ведення агітроботи безпосередньо в зоні японського впливу – Внутрішній Монголії⁵.

Отже, утворення Бурят-Монгольської Автономної Республіки, зовні будучи демонстрацією радянських принципів вирішення національно-колоніального питання і політично імпонуючи всьому монголо-тибетському світові, стане великим плюсом для посилення

⁴ РГАСПИ. – Ф. 372. – Оп. 1. – Ед. хр. 127. – Л. 2об.

⁵ РГАСПИ. – Ф. 372. – Оп. 1. – Ед. хр. 127. – Л. 3.

радянської зовнішньої політики на Далекому Сході і в Центральній Азії. “Нам, як представникам компартії, при вирішенні даного питання, необхідно, перш за все, бути цілком об’єктивними, не проймаючись великодержавно-шовіністичною ідеологією місцевого, особливо сімейського⁶, селянства – з одного боку, і крайнім націонал-патріотизмом бурятського населення в особі, головним чином, його націоналістичної інтелігенції – з другого. Лише такий підхід до вирішення питання, з нашої точки зору, є єдино раціональним і побоюватися за таких умов «сепаратизму», «націоналізму», «Пан-монголізму» і «засилля бурятів» у проєктованій Автореспубліці, не доводиться”, – писав І. Архінчев⁷.

У середині 1924 року бурятська делегація у складі, зокрема М. Амагаєва та Б. Барадіна, прибула до Урги для налагодження стосунків між республіками. За інформацією ОДПУ БМАРСР, ця делегація повернулася до Верхньоудинська без жодних результатів, не отримавши навіть офіційного прийому та візиту з боку монгольського уряду чи його окремих членів [Документи 2008, 318]. Ймовірно, тут сказалося певне напруження у ставленні до бурятів, що на той час спостерігалось у монгольської правлячої еліти [більше див.: Документи 2008, 326, 330]. Так, за деякими повідомленнями, ще влітку 1923 р. Б. Церендорж⁸ у приватній бесіді казав: “Чахари та буряти стали зазнаватися, багато їх на різних посадах...” [цит. за: Шинкарев 2006, 2, 83]. Подібні факти пояснювалися, скоріш за все, тим, що у середовищі халха-монголів, які становили переважну більшість жителів МНР, міцно тримався певний настрій: у сфері керування державою вони повинні мати права та можливості, адекватні їхній питомій вазі серед населення країни [Шинкарев 2006, 1, 491]. Принаймні, такі настрої спостерігалися у 1952 році: коли після смерті Х. Чойбалсана обирали наступного прем’єр-міністра МНР, монгольські урядовці потай вважали, що ним мусить стати саме халха-монгол⁹.

⁶ Сімейські – старовіри, переселені у XVIII ст. з Польщі до Сибіру та Далекого Сходу.

⁷ РГАСПИ. – Ф. 372. – Оп. 1. – Ед. хр. 127. – Л. 4об.

⁸ У липні 1923 року, після смерті джалхандза-хутухти, Б. Церендорж очолив монгольський уряд.

⁹ РГАСПИ. – Ф. 82. – Оп. 2. – Ед. хр. 1281. – Л. 76. Судячи з деяких публікацій, такі настрої зберігаються у Монголії й донині [див.: Амоголонова 2008, 97, 99].

Вище вже згадувалося, як у 1924 році Е.-Д. Рінчино, перебуваючи в Бурятії, звернувся з таємним листом (від 23.10) до Бурятського обкому¹⁰ РКП(б). Здається доцільним навести повний зміст цього листа (у перекладі українською), оскільки він є важливим документом при розгляді панмонгольського руху. До того ж, наскільки відомо авторці, він повністю ще не оприлюднювався¹¹.

Копія.

Ціл. Таємно.

ДО БУРОБКОМУ РКП

Як відомо, буряти є однією з доволі великих гілок монгольського народу, вірніше монгольської нації. І вони аж до 20-х років 18-го сторіччя жили більш-менш спільним культурно-політичним і релігійним життям з іншими монгольськими племенами. І лише проведення державного кордону між Царською Росією й Маньчжурською імперією в 20-х рок. 18-го сторіччя поклало певну грань між бурятами та іншими монгольськими племенами. Саме собою зрозуміло, ця границя не перервала спілкування бурятів із ін. монгольськими племенами. Події суспільно-політичного й культурного життя по той і цей бік кордону, так чи інакше, відбивалися на обох сторонах границі.

Ця взаємодія й взаємний вплив бурятів і закордонних монгольських племен ураховувалися навіть царським Урядом. Цей уряд, особливо стосовно Забайкальських бурятів, вів досить ліберальну політику – буряти користувалися місцевим самоврядуванням і порівняною свободою совісті й мови доти, поки самодержавний імперіалізм не затвердився остаточно більш-менш твердо в Маньчжурії й берегах Тихого Океану та не переконався в слабості маньчжурської імперії. У даний момент у зв'язку із загальним культурно-національним підйомом і пробудженням політичної самосвідомості широким трудовим мас майже у всіх монгольських племен¹². Ця взаємодія, усвідомлення національної єдності, спільності

¹⁰ Інший варіант назви – Бурят-Монгольський обком РКП(б).

¹¹ Стислий виклад цього документу наводиться у бурятських монографіях [Жабаєва 2001, 268–269; Базаров, Жабаєва 2008].

¹² Так побудоване речення у документі.

культурних та ін. інтересів починає набувати увесь час більш і більш усвідомленого та ясного характеру, чреватого надзвичайно важливими й цікавими політичними наслідками.

Це національне й політичне пробудження широких мас серед монгольських племен зустрічається зовні з двома діаметрально протилежними факторами: перше – проповідь звільнення народів Далекого Сходу й усього людства через об'єднання всіх трудящих, національне самовизначення всіх народів і світову соціальну революцію, з боку Комінтерну й СРСР, підкріплювані утворенням Бурят-Монгольської й Монгольської Республік і захистом у світовому масштабі всіх пригноблених і поневолених, і друге – паназійська пропаганда Японії, що ілюструється роздавленням у корж Кореї, придушенням всемонгольського визвольного руху 1918–1919 рр., за допомогою японофільської партії Аньфу, партії китайських реакційних генералів і фінансистів і російської монархічної кліки отамана Семенова, захопленням Формози й т.д.

Такі надзвичайно контрастні розбіжності в теорії й практиці цих двох факторів і особливо утворення Бурят-Монгольської та Монгольської Республік за останній час (1922–24 рр.) привернули увагу й інтерес майже всіх монгольських племен (Барги, внутрішньої¹³ Монголії й Китайського Туркестану, тобто майже всієї етнографічної Монголії) до Комінтерну та СРСР. Разом і за монголами туди ж тягнуться й багатомільйонні маси китайських мусульман Центральної Азії, які живуть упереміж з монголами в деяких районах. Цей інтерес і увага монгольських племен до Комінтерну та СРСР не обмежується самими словами, а переходить у дію: У Барзі організувалося Схід. Бюро ЦК Монгольської Народно-Революційної Партії, у внутрішній Монголії – секція тієї ж партії, а в Китайському Туркестані в найближчому майбутньому повинна відбутися установча конференція монгольських і мусульманських революційних елементів, для сформування певної революційної партії, що орієнтується на СРСР і Комінтерн. Разом із тим, Монгольська й Бурят-Монгольська Республіки стають усе більше й більше в центрі уваги інших

¹³ З маленької літери написано у документі.

ще підневільних монгольських племен, як у центрі, в яких практично проводяться в життя визвольно-революційні ідеї Комінтерну, ідеї світового революційного руху, збільшується попит на літературу й працівників – практиків. Крім того, політична й економічна міць, що наростає, і загальний прогрес всіх сторін життя наших республік, висуваючи все нові й нові питання й проблеми часто в найнесподіванішій постановці в силу своєрідності місцевих умов, вимагає все більшої й більшої уваги, енергії й людського матеріалу з боку керівних революційних партій. Ці завдання, висунуті внутрішніми факторами життя обох республік з одного боку, а з другого – необхідність виконувати роль зразків і прикладів революційного будівництва й постачальників революційного матеріалу для підневільних ще мас Центральної Азії, надзвичайно ускладнилися й набули досить відповідального характеру в зв'язку з визнанням Китаєм СРСР, громадянською війною в Китаї ж, установленням більш-менш тісного контакту китайської революційної партії Гоміньдан з Комінтерном і Монгольською Народно-Революційною Партією. Тому що ця ситуація неминуче покладе й уже покладає на обидві республіки та їхні революційні елементи певні завдання у вирішенні загальнореволюційно-політичного завдання на Д. Сході.

Зазначені вище обставини, перспективи й завдання ставлять у даний момент перед обома республіками та їхніми партіями низку досить важливих питань, що вимагають негайного вирішення, обговорення й узгодження. Ці питання наступні:

Культурно-економічна відсталість обох Республік, відсутність тубільної промисловості та пролетаріату, необхідність опиратися в державній і партійній роботі винятково на середняцькі й бідняцькі елементи напівкочового та кочового степового населення, релігійність цього населення в силу історичного минулого обох Республік і постійна взаємодія й прилягання цього населення, вимагає попереднього узгодження деяких вельми істотних питань, як наприклад, питання Культурно-національного будівництва, політики

щодо релігії, ставлення й підхід до нац. інтелігенції та безпартійних мас і т.д. Узгодження таких питань можна було б робити в порядку взаємної інформації, проте такий спосіб, як з'ясувала практика, не завжди зручний, й, головне, важко домогтися систематичної постановки такої взаємоінформації з технічних та інших умов. І тому було б доцільніше встановити участь представників Центрального Комітету Народно-Револуційної Партії та Обкому РКП Бурреспубліки на річних конференціях партії й Обл. організації, що, на мою думку, цілком припустимо після того, як МНРП прийнята до числа членів Комінтерну.

2. У даній момент у Монголії відчувається велика нестача у ряді відповідальних і дрібних технічних працівників, які знають мову й побут Монголії, з огляду надзвичайного розширення держ. і парт. роботи й тих перспектив на Сході, про які йшлося вище, і неможливість у стислий термін підготувати своїх працівників. Таких працівників може виділити лише Бурреспубліка й почасти Калмицька авт. область. Правда, у самій Бурреспубліці теж відчувається велика нестача у нацпрацівниках, але тут становище децю краще, ніж у Монголії, оскільки нестачу в працівниках взагалі набагато легше, за умовами місця й обстановки, замінити російськими працівниками, доки не будуть підготовлені необхідні кадри працівників, які знають мову й писемність. Тут же, тобто з питання про запрошення бурпрацівників до Монголії потрібно встановити певний принцип, а саме, що працівники запрошуються з відома Бурорганів і що в сенсі політблагонадійності до запрошуваних працівників застосовуються не принципи закордонних відряджень, а принцип перекидань ніби в межах СРСР, тому що потрібно й практично доцільно надати самим монгол. органам вникати в оцінку корисності або шкідливості того або іншого працівника для Монголії, – вона анітрошки й в жодній мірі не зацікавлена в поповненні своєї території контрреволюційними елементами, а бурятських працівників вона вміла й зуміє переварити в бажаному їй напрямку, а нелегкотравні елементи, якщо вони випадково потраплять, завжди викидалися й

будуть викидатися найнещаднішим образом. Список працівників, які необхідні в цей момент, додаються до даного звернення.

3. Нарешті, необхідно негайно ж поставити й розробити питання про шляхи економічної змички Монголії та Бур-республіки й територіального угруповання бурнаселення, про напрямки кордонів Республіки й еміграції до Монголії в ясных і чітких формах, формах, економічно й науково обґрунтованих і що мають на увазі обопільні інтереси обох Республік, і що не порушують, звичайно, інтересів Союзу в цілому. Своєчасна постановка та вирішення зазначених вище питань має велике й бойове значення, крім тих загальних міркувань, про які йшлося вище, ще з одного важливого міркування, що полягає в наступному: Монголія в результаті нинішнього політичного й економічного розвитку неминуче повинна буде піти шляхом радянізації та увійти в недалекому майбутньому до СРСР як новий член Союзу. Шляхи сучасного розвитку і її географічне положення найпереконливішим образом говорять за вказане вище визначення майбутньої долі нової Народно-Революційної Монголії – вона неминуче має повторити те, що Азербайджан і Бухара. При входженні Монголії до СРСР, існування Бурятії втратить усяке значення і вона повинна буде приєднатися до Монголії.

Така моя особиста думка й думка деяких товаришів по монгольській роботі. До цієї думки, думаю, неминуче прийдуть в остаточному підсумку й самі трудящі Монголії, а зараз так думає більшість трудящих Бурятії. Отже, якщо ця думка правильна, вона має бути докладніше обґрунтована, обговорена, прийнята в якості одного із загальних наших завдань, і необхідно тепер же розпочати підготовчі роботи до виконання цього завдання.

Член ЦК Монгольської Народно-Революційної Партії –
Рінчино.

м. Верхньо-Удинськ.
23/X-24 р.¹⁴

¹⁴ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 27. – Л. 4–8.

Наступного дня (24 жовтня) Рінчино написав листа О. Васильєву, доклавши копію “своїєї заяви до Буробкому”. У листі він зазначав, що з приводу цієї заяви мав досить тривалу бесіду з бурятськими працівниками, а з російських розмовляв лише з Абрамовим¹⁵: “В принципі нібито всі згодні. Тепер Ваша думка. Якщо Ви згодні, звичайно, Ви зробите відповідні висновки, тобто тези заяви проведете через НКЗС і т.д. Якщо вважаєте можливим, передайте т. Чичеріну мою формулу: «Треба скоріше повернути Урянхай Монголії, щоб за 5–6 років отримати всю Монголію». Цікаво, що він скаже. Напевно скаже: «Це все підступи панмонголістів...». Ну, бог із ним. Будемо судити за результатами: хто і що”¹⁶.

Лист обговорювався на закритому засіданні Президії Буробкому від 28 листопада 1924 року, де прийняли розгорнуту постанову. Бурятські комуністи запропонували обмежитися культурним співробітництвом (про це мова піде нижче. – *Прим. авт.*). Щодо радикальніших пропозицій об’єднання, економічного з’єднання республік, еміграції бурятського населення до Монголії Буробком був набагато стриманіший та обережніший. Врешті-решт, він і не міг самостійно вирішити такі важливі питання. Отже, постановили: пропозиції щодо економічного з’єднання Монголії та Бурятії, а також вирівнювання кордонів БМАРСР, принципово вважати необхідними і доручити Комфракції РНК приступити до вивчення та розробки цих питань на предмет конкретного вирішення та надання на санкцію центральним органам влади; щодо заяви Рінчино про радянізацію Монголії та входження її до СРСР визнати необхідним детальне вивчення та розробку цього питання, запросивши відповідні вказівки вищих парторганів [Жабаєва 2001, 270]. Загалом словосполучення “принципово вважати необхідним” свідчить про позитивне ставлення Буробкому, принаймні, до частини пропозиції Рінчино. У грудні 1924 року відбулося засідання пленуму Далекосхідного бюро ЦК РКП(б), де, зокрема, розглянули протокол засідання Буробкому від 28 листопада про відносини з Монголією. Була прийнята постанова, що затвердила цей протокол з певними змінами.

¹⁵ Абрамов – член Президії Бурятського обласного комітету, співробітник ОДПУ у Верхньоудинську.

¹⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 27. – Л. 1.

Бурятська дослідниця Л. Жабаєва вважає, що вищезгадана пропозиція Рінчино спричинена радянсько-китайською угодою 1924 року [Жабаєва 2001, 271]. За цією угодою Монголія визначалася як складова частина Китаю. Отже, виходить, що Рінчино чекав майже півроку, щоб виступити зі своєю ідеєю, хоча у самому листі підкреслюється необхідність негайних дій. На мою думку, навряд чи він думав таким шляхом захистити Монголію від зазіхань Китаю. Скоріш за все, Рінчино почав усвідомлювати марноту спроб приєднати до Халхи інші монгольські народи. Я вище вже вказувала на можливий зв'язок між радянсько-монгольськими переговорами щодо Туви влітку 1924 року і цією ініціативою Рінчино. Мабуть, він зрозумів, що Туву не повернуть Урзі й вирішив запропонувати інше об'єднання – у межах СРСР – можливо, на це погодяться? На користь цієї версії свідчить і згадка про Урянхай у вищезгаданому листі О. Васильєву (24.10.1924). Незважаючи на зовнішню зміну політичних поглядів, Рінчино залишався на диво послідовним у своїй панмонгольській діяльності, як у практичній галузі, так і в теоретичних розробках. Наміри ж “підпорядкувати” об'єднану Монголію СРСР, Китаю чи навіть Японії можуть свідчити про далекоглядність Рінчино. Тоді подальша доля об'єднаних монгольських народів залежала б лише від однієї країни. Пропозиція щодо еміграції бурятів до Монголії (що, загалом, і так тривала у цей час¹⁷) віддає розчаруванням. Еміграція була останнім, перевіреним заходом бурятської інтелігенції, останнім аргументом, якому важко було запобігти.

5 квітня 1925 р. секретар Буробкому М. Сах'янова (25.11.1924–12.1928) направила лист голові ЦК МНРП Ц. Дамбадоржу. Йшлося про наступне: “Останнім часом у процесі роботи зі зміцнення Бурят-Монгольської Радянської Автономної Соц. Республіки, перед Бур.Монгольським Комітетом РКП постала низка практичних питань, що вимагають повної домовленості між Буробкомом та ЦК Монгольської Народної Революційної Партії. Братерські взаємовід-

¹⁷ Сам Е.-Д. Рінчино писав у вищезгаданому листі до О. Васильєва (від 24 жовтня 1924 року) про “тягу масової еміграції до Монголії”. Це явище він пояснював великими податками, утисками в релігійному питанні, страхом перед ДПУ, засиллям у місцевій владі зросійщених вихідців з Иркутської губернії, які, мовляв, не знають рідної мови, місцевих звичаїв [РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 27. – Л. 1–3].

носини, що існують між трудовою Монголією та трудовою Бурятією, безумовно вимагають повної домовленості та контакту в роботі обох Республік за багатьма основними питаннями роботи. Встановлення цієї домовленості та контакту особливо необхідно між керівними органами як Цека Нарревпартії Монголії та Бур. Обкомом РКП. Питання, які цікавлять нас наразі й вимагають негайного, практичного вирішення, це: 1) Регулювання емігрантського питання. 2) Поширення на бурятів-емігрантів всілякого роду повинностей як оподаткування, військова повинність і т.д., нарівні з корінними громадянами Монголії... Я сподіваюся, що товариш Абрамов, який буде детальніше розмовляти з Вами з вищевказаних питань, зустріне з Вашого боку найуважливіше ставлення до вирішення питань, що цікавлять нас у даний момент, і запровадить спільні форми подальшого узгодження питань і контактування робіт”¹⁸. Відповідно цікавим є й лист М. Сах’янової до Т. Рискулова. Там зазначалося: “Тов. Рискулов, використовуючи поїздку тов. Абрамова до Урги, Буробком вирішив підняти приватним порядком деякі питання перед Цека Нарревпартії у порядку попереднього опрацювання та виявлення точки зору Монгольської Нарревпартії... Опрацювання та просування питань, що висуваються, має для нас актуальне значення, оскільки з ними пов’язані: податок, бюджет та майбутня мобілізація бурятів на військову службу. Розмірковуючи формально, звичайно, питання, що висуваються, належать до компетенції органів НКЗС. Проте по суті постановка питань робиться у порядку попереднього опрацювання, по-перше, а по-друге, висуванням окремих питань нашої роботи привертаємо увагу керівних органів Монголії і нашої Республіки і т.д. Ці обставини, я думаю, не будете оспорювати. У подальшому ясно у нас будуть виникати також ціла низка питань практичного характеру, при вирішенні яких також доведеться так чи інакше узгоджувати з Монголією. Очевидно необхідно буде встановити якісь загальні форми та шляхи у цьому відношенні, які представити на санкцію вищих парторганів Цека і Комінтерну. В опрацюванні та просуванні питань, що нами висуваються, ми розраховуємо на Вашу допомогу та поради”¹⁹. Цікаво згадати слова А. Амара, який на I Великому Хуралі відповів на

¹⁸ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 34. – Л. 44–45.

¹⁹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 34. – Л. 46.

запитання про взаємини Монголії з Бурятією так: “Бурятська Республіка є автономною частиною СРСР і всі важливі справи, пов’язані з іноземними державами, вона вирішує через СРСР. Що ж до внутрішніх справ другорядної важливості, то ми їх вирішуємо безпосередньо, як єдиноплемінні родичі” [Протоколи... 1925, 83].

Що ж до зазначених листів, то вони свідчать про сприйняття та впровадження в дію представниками бурятської політичної еліти, принаймні, частини пропозицій Е.-Д. Рінчино: регулювання емігрантського питання, намагання запровадити “спільні форми подальшого узгодження питань і контактування робіт”. Привертає увагу й згадка про товариша Абрамова, з яким обговорював восени 1924 року свої панмонгольські задуми Рінчино, і заплановані детальні розмови “з вищевказаних питань” цього співробітника ОДПУ з Ц. Дамбадоржем. На жаль, автора поки не володіє інформацією, чим завершилися ці переговори в Улан-Баторі.

За пізнішими словами О. Дашидондобе, наркома просвіти БМАРСР, в історії бурятської парторганізації була низка проявів панмонголізму. Мовляв, ще у 1925 році партійці І. Архінчєєв та Д. Іванов виступили з теорією про створення Монголо-Бурятської Народної Республіки і мотивували це тим, що Бурятія у господарчому відношенні родинна не Радянському Сибіру і не Радянському Далекому Сходу, а Зовнішній Монголії. Мовляв, ця панмонгольська група була розбита на голову [Дашидондобе 1931, 29; див. також: Мункин 1933, 52]. Цікаво, чи не були подібні пропозиції відлунням листа Рінчино? Зазначимо, що у 1925 році І. Архінчєєв був призначений головою Держплану БМАРСР, одночасно був заступником голови ЦВК і РНК республіки, членом ЦВК СРСР. За наявною інформацією, тоді ж він, разом із деякими однодумцями, виступив із критикою керівництва Буробкому, за що був звинувачений в антипартійних діях [Михайлов, Соктоєва, 1999, 44]. Після цих подій на бурятських теренах Архінчєєв вже не працював. Для героїв цієї книги таке вигнання – не унікальний випадок. Так, після резонансних заяв Т. Рискулов був позбавлений можливості працювати в Казахстані, а Рінчино – в Бурят-Монголії, після свого повернення до СРСР. Зазначимо, що згадані сюжети про “панмонгольську” активність бурятських посадовців потребують подальшого вивчення та уваги дослідників.

Зауважимо, що привертає увагу пізніший запис бесіди завідуючого 3-м західним відділом НКЗС СРСР А. Неймана з тимчасовим повіреним у справах США в СРСР Л. Гендерсоном про становище на Далекому Сході (від 14.12.1935). Гендерсон почав з того, що приїзд представників монгольського уряду до радянської столиці викликав цілу низку чуток. Одна з них – що разом із представниками МНР в Москві перебувають зараз також делегації Тувинської Народної Республіки та монгольських областей СРСР і що наразі обговорюється питання про створення Монгольської РСР, що звернулася б до СРСР із проханням ввійти до його складу. Радянський дипломат заперечив такі чутки, зазначивши, що Монгольська Республіка має розвинені й жваві відносини з СРСР, і в її уряді, природно, виникають час від часу потреби обмінятися думками з різноманітних поточних питань із різними наркоматами Радянського Союзу. Цьому, мовляв, присвячений і даний приїзд²⁰. В 1940-ві роки питання вступу МНР до Радянського Союзу обговорювалося в урядових колах Улан-Батора²¹. Восени 1949 року, під час зустрічі з Й. Сталіним, монгольський прем'єр Х. Чойбалсан поставив питання ширше – про можливість вступу до СРСР об'єднаної Монголії (МНР та Внутрішньої Монголії). Сталін відповів, що цього робити не слід. Підтримуючи в принципі ідею об'єднання Зовнішньої та Внутрішньої Монголії, СРСР хоче, щоб це була єдина самостійна держава, що не входить ані до складу Росії, ані до складу Китаю [Рошин 2005, 122].

Але повернемося до Е.-Д. Рінчино. Свої переконання стосовно об'єднання монгольських народів він продовжував захищати й після від'їзду до СРСР. 11 листопада 1925 року енергійний бурят виступив на зборах монгольського сектора КУТС з лекцією “Сучасний стан Монголії”. Торкаючись міжнародного становища Монголії, доповідач сказав, що країна перебуває в хиткому становищі – китайські мілітаристи ставлять перед собою завдання захопити її. Ймовірність

²⁰ Документ № 238. Запис бесіди заведуючого 3-м західним відділом НКЗС СРСР А.Ф. Неймана з тимчасовим повіреним у справах США в СРСР Л. Гендерсоном про становище на Далекому Сході. 14.12.1935 // Советско-американские отношения. 1934–1939 // Интернет-проект “Архив Александра Н. Яковлева”. – <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/70521>

²¹ РГАСПИ. – Ф. 82. – Оп. 2. – Ед. хр. 1280. – Л. 20–22.

нападу не виключена. Радянська Росія, за винятком технічної та матеріальної допомоги, посприяти не зможе, отже, “нам необхідно шукати інші сили, на які ми могли б спиратися”²². Для цього необхідно підсилити роботу внутрішньомонгольських племен у справі їхнього звільнення від китайської влади та об’єднання в єдиний національний фронт.

Цікаві виступи студентів щодо цієї доповіді. Вони склали багатосторінкові тези, де виклали свою незгоду з доповідачем²³. Щоправда, сумнівно, що студенти самостійно підготувалися для такого ґрунтового опору шанованому лекторові. Отже, можемо розглядати положення тез як позицію верхівки Комінтерну, зокрема, щодо панмонголізму. Останній навіть був винесений в окрему главу: “6. Національне питання та «пан»монголізм”. Автор тез суворо зазначав: “З попередньої глави ми ясно встановили наявність ідеалістичного та суб’єктивного нахилу т. Рінчино, отже, ми не гарантовані від існування в нього утопічної ідеології «пан»монголізму”²⁴. Рінчино пригадали участь у панмонгольському русі 1919 року. Сам панмонголізм характеризувався як ідеологічна течія, спрямована всупереч інтересам економічного розвитку, що не повинна б мати успіху, проте вона існує всередині МНРП, винятково серед бурятів, на чолі з т. Рінчино, Жамцарано та ін. Панмонголізм ратує за самовизначення всіх монгольських племен у єдину монгольську державу й тим самим визволення Барги, Внутрішньої Монголії, монголів Сіньцзяну від китайської влади. Національна політика Радянської Росії та Комінтерну теж виступає за самовизначення невеликих національностей, проте шляхом підняття національно-революційної самосвідомості даних народностей. Відносно монгольських племен мислимо теж саме в межах економічної можливості. Друга точка зору говорить – за розпалення національного почуття, використання релігійного фанатизму, ця точка зору, безумовно, є реакційною. Лунало риторичне запитання: “Чи є елементи другої точки зору «панмонголізму» у діяльності т. Рінчино? Відповідь – так”²⁵. Лекторові навіть закинули, що, мовляв, з його точки зору, смерть

²² РГАСПИ. – Ф. 532. – Оп 1. – Ед. 431. – Л. 33.

²³ РГАСПИ. – Ф. 532. – Оп 1. – Ед. 431. – Л. 36–45.

²⁴ РГАСПИ. – Ф. 532. – Оп 1. – Ед. 431. – Л. 42.

²⁵ РГАСПИ. – Ф. 532. – Оп 1. – Ед. 431. – Л. 43.

богдо-гегена виявилася передчасною, оскільки авторитет “живого бога” допоміг би “об’єднати” всі монгольські племена. Підбиваючи підсумки обговоренню лекції, ймовірно, справжній укладач цих тез, зокрема, писав про Рінчино: як видно, звинувачення в панмонголізмі є для нього жахливим, Рінчино заперечує, що ніколи таким не був і не буде й що він може це довести. Навіть якщо озвучені міркування відображали позицію Комінтерну, це – випадок привселюдної полеміки в студентському середовищі на тему панмонголізму.

У роботі “Монголія, СРСР і Китай” (12.1925) Рінчино аналізує проблему взаємовідносин Монголії та Китаю в контексті китайської революції. Він відстоює ідею створення “Федеративної Республіки народів Китаю”, в якій би існував єдиний монгольський народ при дотриманні Гоміньданом низки умов, зокрема, офіційного конституційного декларування прав національних меншин і відмежування від політики Чжан Цзоліня стосовно Монголії, що особливо хвилювала монгольське керівництво. В одному зі своїх листів до Б. Барадіна від 9 червня 1927 р., що, здебільшого, був присвячений проблемі панмонголізму, Е.-Д. Рінчино детально висвітлює свої міркування щодо вищенаведеної концепції. Так він пише: “...Цебен (Ц. Жамцарано. – *Прим. авт.*) і я не ідіоти і політичні немовляти. Я, особисто, насамкінець, завжди віддавав і віддаю собі повний звіт про світову та далекосхідну ситуацію. Звіди, звичайно, в постановці всемонгольської проблеми ясно, що не могло бути місця будь-яким ілюзіям чи фантазіям. Для мене і Ц. була і є зрозумілою вся складність і запутаність ситуації, саме на Далекому Сході, де сплітаються найкрупніші інтереси світових хижаків і де доводиться лавірувати особливо витончено, маючи на увазі інтереси світової революції, інтереси СРСР і справи визволення народів Китаю. І тому коли ЦЕБЕН (виділено в тексті. – *Прим. авт.*) сформулював знамениті 10 пунктів початкової платформи МНРП, то він виходив саме з вказаної вище точки зору і не ставив, маючи на увазі інтереси китайської та світової революції, а також політико-дипломатичні види та інтереси СРСР на Далекому Сході, питання про незалежність Монголії і казав, навпаки, про всекитайську федерацію. Та ж точка зору розвивалася мною в Березневному зверненні МНРП до китайських революційних організацій. І, нарешті,

всемонгольська ідея включена до тієї ж платформи, як гасло, як більш-менш окрема національно-революційного руху на монгольському ґрунті. І ми не могли не включити цю ідею до кола уваги найширших монгольських мас, оскільки ми були революціонерами..., оскільки платформа стояла на ґрунті всекитайської федерації, тим самим всемонгольський національно-революційний рух щільно змикався з тим же рухом на всекитайському ґрунті; потім ця, тобто всемонгольська ідея, відповідаючи найбільш полум'яним очікуванням найширших мас, давала в наші руки чудову революційну зброю, для збурення цих мас проти монгольських феодально-теократичних елементів і китайської, і світової реакції в північно-західному Китаї і в той же час ця ідея в наших руках перехопила ініціативу в постановці загальнонаціональної проблеми в тих же феодально-теократичних елементів і міжнародних хижаків...”²⁶

У радянській періодиці мала місце полеміка щодо наведених питань, зокрема, на сторінках журналу “Революционный Восток”, 1927–1928 рр. (Е.-Д. Рінчино “До питання про національне самовизначення Монголії у зв’язку з завданнями китайської революції” – Д. Жамбалон “Як не слід ставити питання про національне самовизначення Монголії”). В останній статті вся концепція панмонголізму піддавалася гострій критиці. Деякі з висловлених тоді аргументів звучать і сьогодні, як-то слова про недоцільність “об’єднання розірваних в силу історичних обставин частин Монголії, що отримали окрему назву, побут і мову, і знаходяться на різних ступенях свого економічного та політичного розвитку”, зокрема, про Внутрішню Монголію, що економічно сильно пов’язана з Китаєм [Жамболон 1928, 235, 237]. Інші аргументи були запозичені з риторики Комінтерну, як, наприклад, гасло незалежності Внутрішньої Монголії має ставитися не ізольовано, а у зв’язку з основними завданнями китайської революції. Взагалі, гасло національного об’єднання не є безпосереднім гаслом і не є кінцевою метою, а є гаслом лише агітаційним. При цьому підкреслювалося: ніхто не каже, що об’єднана Монголія взагалі неможлива. Об’єднання етнографічної Монголії здійснене та необхідне на певній стадії її економічного та політичного розвитку, але не так і не таким шляхом, як це пропонує Рінчино [Жамболон 1928, 238].

²⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 48. – Л. 189.

У 1931 році нарком просвіти БМАРСР О. Дашидондобе долучився до полеміки з приводу панмонголізму. На сторінках бурятського журналу “Вестник Института культуры” дописувач зазначав, що, як видно, під етнографічною Монголією Рінчино розуміє і радянську республіку Бурятію, і радянську автономну область Калмикію. Мовляв, чим Рінчино може мотивувати свою пропозицію щодо вилучення Бурятії зі складу СРСР і приєднання її до панмонгольської держави? На думку Дашидондобе, панмонгольська держава до перемоги китайської революції, безсумнівно, буде цілковито поглинена японським імперіалізмом [Дашидондобе 1931, 28].

Наприкінці 1920-х рр. політична і культурна діяльність найбільш яскравих представників бурятської інтелігенції дістала однозначну оцінку в радянських урядових колах. В одному з документів Східного відділу ОДПУ під назвою “Огляд по буддійських районах” (1928) зазначалось, що зі створенням БМАРСР та МНР, їхнім зміцненням, ідея панмонголізму проводиться, хоча і в менших розмірах бурятською інтелігенцією як у Монголії, так і у Бурят-Монгольській республіці, проте за нового гасла – орієнтації єдиної панмонгольської держави на СРСР. Створення МНР, зростаючий радянський вплив на Внутрішню та Зовнішню Монголію змушує ідеологів панмонголізму облишити орієнтацію на Японію. Створення ж єдиної монгольської держави, ідеологами та керманічами якої буде та ж “ворожа нам інтелігенція, навіть із їхнім гаслом орієнтації на СРСР”, за своєю суттю, “буде спрямоване проти нас”. Документ завершувався, зокрема, наступним, висновком: “Пристосування ідеї панмонголізму до нової ситуації, збурення мас в цьому напрямку, примушує нас з особливою серйозністю приглядатися до роботи бурнацінтелігенції, як в межах Бурят-Монгольської республіки, так і Монголії, бо за відповідних умов, коли реакційні прошарки Бурятії та Монголії зможуть створити єдиний фронт дій, ідея панмонголізму стане одним з провідних гасел, що об’єднує всі реакційні сили (буддистів, при підтримці Японії) проти нас”²⁷.

Новий етап радянського адміністративно-територіального реформування у напрямку розукрупнення областей та країв 1936–1938 років зачепив і Бурят-Монголію. 26 вересня 1937 р. вийшла постанова ЦВК СРСР про зміну адміністративної структури

²⁷ РГАСПИ. – Ф. 89. – Оп. 4. – Ед. хр. 162. – Л. 72.

БМАРСР і передачі у ведення Іркутської та Читинської областей майже половини території республіки в якості новоутворених Усть-Ординського та Агінського національних округів. Республіканська влада мотивувала це рішення виробничо-економічною доцільністю. При цьому підкреслювалося, що адміністративний поділ єдиного етноареалу “не може усунути історично сформованої територіальної спільності бурятського народу й не перешкоджає її подальшому розвитку як необхідної ознаки націй... наявність суцільної території зовсім не є необхідною для існування націй, тим більше це зовсім не обов’язково для соціалістичних націй” [цит. за: Затеев 1961, 153]. Упродовж всього періоду існування СРСР радянська пропаганда прагнула показати своєчасність і “прогресивність” даного рішення, що нібито означало збільшення самостійних автономій бурятського народу. За оцінкою сучасних дослідників, внаслідок такого рішення був призупинений процес консолідації нації, формування єдиної національної культури, єдиної писемності, літературної мови. Буряти, які опинилися поза БМАРСР, були позбавлені участі у загальнонаціональному житті [Чимитдоржиев 1999, 13].

Подібне роздроблення, “розтаскування” потужної національно-адміністративної структури було викликано не стільки “народно-господарськими завданнями... Східного Сибіру та Забайкалля”, як вказувалося у постанові, як бажанням сталінського керівництва роз’єднати і політично послабити бурятський народ, що зберіг панмонгольську ідеологію та прагнення до інтеграції з монголами [Лузянин 2003, 233]. На думку багатьох авторів, зазначене рішення було продиктоване прагненням розділити єдиний бурятський етнічний масив “на випадок хвилювань” і поставити його окремі фрагменти під жорсткіший політичний контроль сусідніх російськомовних областей [Азиатская Россия... 2004, 385].

Зростання військової загрози з боку Японії та активне національне будівництво в БМАРСР викликали в Центрі занепокоєння і прискорили вживання заходів із посилення безпеки східних кордонів країни, зокрема у Забайкаллі. Небезпека виникнення у випадку війни з Японією колабораціонізму бурятської частини населення республіки, єдиного великого національного утворення у цьому прикордонному регіоні, виправдувала, з погляду Центра, вживання попереджувальних заходів [Елаев 2000, 217–218]. Таким попе-

реджувальним заходом і стала розв'язана владою кампанія по переслідуванню панмонголізму. Адміністративна реформа БМАРСР проходила на тлі найжорстокіших репресій і переслідувань бурятського партійно-державного керівництва та інтелектуальної еліти. Власне, “перекройки” 1936–1937 років, окрім іншого, були цілеспрямованою ліквідацією територіальної бази політичного впливу найавторитетніших партійно-державних керівників областей та країв [Азиатская Россия... 2004, 384].

У цілому за 1937 і десять місяців 1938 р. у Бурятії було арештовано 6836 осіб, із яких 4907 було засуджено. Так звана панмонгольська організація склала 2026 осіб, з числа яких 1303 – представники ламства. З числа засуджених 2483 особи пройшли по першій категорії [Цыжипов 2006, 173]. Були розстріляні практично всі працівники ОК ВКП(б), керівники РНК і ЦВК БМАРСР, 14 наркомів, 11 секретарів айкомів ВКП(б), 7 голів аймвиконкомів, майже вся національна інтелігенція (зокрема, багато співробітників провідної республіканської газети – “Буряад-Монголой унэн” (“Бурят-Монгольська правда”)²⁸ [Базаров, Шагдуров 1993, 34]. Наприклад, вищезгаданому наркому просвіти БМАРСР, О. Дашидондобе, який у своїх публікаціях викривав панмонголізм, пред’явили звинувачення в організації Іркутського філіалу контрреволюційної панмонгольської організації та пропаганді панмонголізму, а також у контактах з панмонголістами – японськими агентами Е.-Д. Рінчино, Б. Барадіним та іншими [Чимитдоржиев 2001, 31]. 4 червня 1938 року Дашидондобе винесли смертний вирок. Припинила своє існування як бойова одиниця Червоної Армії Бурятська кавалерійська бригада. Отже, як і представники багатьох інших народів, численні буряти “стали жертвами повороту курсу партії від тимчасової лукавої «коренізації» до російського великодержавного шовінізму, який було покладено в основу практики національного будівництва в СРСР” [Кочубей 2003, 182].

До межі 1930-х років ідеї спільності культури Бурятії й монгольського Сходу виношувалися в середовищі партійного керівництва

²⁸ Особливістю “панмонгольської організації” стала обставина, що в її складі, незважаючи на націоналістичні установки, перебувало багато російських працівників, які, мовляв, давно живуть у Бурятії, міцно пов’язані з націоналістами і цілком дотримуються панмонгольських позицій [Цыжипов 2006, 134].

республіки. Незважаючи на ці факти, сучасні дослідники не можуть зробити висновок про які-небудь ідейні та організаційні спроби створення єдиної монгольської держави [Базаров, Шагдуров 1993, 33]. Проте у другій половині 1930-х років більшість представників бурятської громадсько-політичної еліти та окремі монгольські діячі були засуджені та страчені за участь у “панмонгольській організації”, що нібито готувала відторгнення Бурятії від СРСР та створення Великої Монгольської держави під протекторатом Японії. Наприкінці 1930-х років, внаслідок змінених політичних умов, національні автономні утворення фактично втрачають будь-які реальні прерогативи самостійності та впливу на власну долю: їхній національно-державний статус стає фактично лише символічним елементом [Азиатская Россия... 2004, 384]. Отже, зокрема, буряти виявилися безсильні й не змогли захистити свої етнічні інтереси перед авторитарною системою і тому в суспільно-політичному дискурсі поступово згорнувся всемонгольський сюжет розвитку бурят-монгольського народу. Впроваджені через пропаганду уявлення про різницю між бурятами та іншими монгольськими народами (перш за все, населенням Монголії) з часом стали усвідомлюватися набагато більш багатоманітними та жорсткими, ніж це було до 1930-х років, а тим більш у дорадянський період [Боронцова 2007, 48–49]. З другого боку, будь-які аліюзи генетичного споріднення бурятів і монголів, що суперечать культу прогресивних історичних подій, згадування Чингізхана в позитивній тональності могли стати підставою для переслідування за панмонголізм [Скрынникова 2006].

Впродовж першої третини ХХ ст. бурятські діячі відстоювали різноманітні проекти об'єднаної Монгольської держави. Вони дотримувалися різних ідейних переконань: одні були поміркованими реформаторами, інші – палкими революціонерами. Проте, на мою думку, багатьох з них об'єднувало прагнення відтворити в тому чи іншому вигляді “Велику Монголію”, навіть у складі іншої країни. Від початку буряти прагнули автономії, проте отримавши її у складі СРСР, не побажали зупинитися на цьому. Отже, у першій третині ХХ ст. буряти дійсно були невід'ємною частиною монгольського світу. Схоже, настрої бурятської еліти не склали таємниці для радянської влади, яка, ставши спадкоємицею Російської імперії,

справедливо вбачала в національних рухах потенційну загрозу. Радянські чиновники, вочевидь, підозрювали спільний план дій в еліт обох республік, їхнє можливе об'єднання далеко не на класових засадах. Спільний план дій у бурятських та монгольських політиків дійсно існував, проте зачіпав він, головню, сферу культури.

Національно-культурні процеси у БМАРСР: монгольський фактор

У 1925 році, під час роботи Бурят-Монгольського ЦВК, М. Єрбанова²⁹ запитали (по доповіді щодо діяльності уряду БМАРСР): у чому виражається зв'язок Бурреспубліки з Монголією? Єрбанов відповів: “Зв'язок із Монголією існує, головним чином, по лінії культурній через Учком”³⁰ [Бурят-Монгольський... 1925, 9]. Це було слушне твердження. У 1920-х роках питання культурного будівництва посідали вагоме місце у контактах між БМАРСР і МНР. Бурятський дослідник О. Єлаєв зазначає, що монгольська орієнтація була властива всьому національно-культурному відродженню в Бурятії у 1920-ті роки й найбільшою мірою відповідала збереженню та розвитку етнічного змісту бурятської культури в органічному зв'язку її з рідною всемонгольською основою [Єлаєв 2000, 193].

Підвалини такого розвитку подій закладалися ще в попередні роки. Зокрема, національне відродження бурятів знайшло своє відображення у листах всесвітньовідомого буддолога Ф. Щербатського з Забайкалля, датованих серпнем 1917 року. Так, Щербатської 3 серпня 1917 року писав іншому видатному російському буддологу – С. Ольденбургу: “Перед моїм приїздом завершився в Азі всебурятський з'їзд всієї їхньої інтелігенції... З'їзд цей був в Азі,

²⁹ М. Єрбанов – у 1923–1927 рр. голова РНК Бурят-Монгольської АРСР; у 1925–1927 рр. голова ЦВК БМАРСР.

³⁰ Учком – Учений комітет. Такі установи існували тоді в Бурят-Монголії та МНР; скорочені назви – Буручком, Монучком. Буручком був створений ще у 1922 році як спеціальний орган при Раді з культурних справ бурят-монголів Сибіру та Далекого Сходу; після утворення БМАРСР він був уведений до наркомату просвіти як складова частина. З 1 жовтня 1925 року Буручком стає самостійною установою при ЦВК БМАРСР. Буручком зосередився, зокрема, на вивченні мови, писемності, народного мистецтва, історії Бурятії. В 1923–1929 роках його головою був Б. Барадін.

був дуже багатолюдним, зібрав представників від бурятів іркутських, забайк[альських] та баргинських, які й об'єдналися більш чи менш урочисто... Об'єднання культурне, звичайно, передбачає об'єднання й політичне. Проте як політично об'єднати частину Іркутськ. губ, Забайкалля та Баргу – важко собі уявити” [Письма... 2005, 122]. Тема об'єднання не полишає дослідника у наступних листах: “Шкільне об'єднання бурятів із монголами – одні підручники, одна мова, ті ж вчителі³¹ й той же спрямовуючий центр – чи не мають в цьому світі своє значення і чи не здійснюються до всього на російські гроші?!” [Письма... 2005, 126]. Справа в тому, що, за словами дослідника, іркутяни вирішили долучитися до націоналізації школи і збиралися зробити це негайно. Нібито відомий бурятський мандрівник і науковець Г. Цибилов пропонував поступову монголізацію школи: ввести викладання монгольською всіх предметів для тих, хто вступив у цьому році, й зберегти колишнє викладання для тих, хто вже провчився від одного до трьох років. Проте така пропозиція була відкинута і було вирішено цього ж року запровадити все викладання монгольською мовою. Ф. Щербатської побоювався, що на росіян, які проживали в Іркутській губернії та Забайкаллі, чекають лише монгольські школи [Письма... 2005, 124].

Проте, повернемося до початку 1920-х років. Отже, у 1920-ті роки існував зв'язок між бурятською та монгольською правлячими елітами; самі буряти намагалися узгоджувати свої дії з монгольською стороною. Наприклад, 5 листопада 1921 року Установчий з'їзд бурят-монголів Східного Сибіру (який відбувався за участі представників МНП), визнаючи, що культурно-національне відродження монгольських племен можливе лише у результаті їхнього взаємного об'єднання та спільної роботи, постановив:

- 1) Визнати цілком необхідним культурно-національне об'єднання корінних монголів з монголами РСФРР і ДСР.
- 2) Визнати необхідним, щоб ЦК бурят-монголів Східного Сибіру³² домовився із ЦК МНП про термінове скликання конференції

³¹ Ймовірно, Ф. Щербатської мав на увазі, насамперед, Ц. Жамцарано, який, за його словами, “міністр Н. Пр. (народної освіти. – Прим. авт.) в Монголії, і фактично він таким є і у бурятів” [Письма... 2005, 124].

³² Центральний Комітет бурят-монголів був створений в Іркутську в квітні 1921 року, метою його було об'єднання бурят-монголів РСФРР та ДСР.

з представників: а) бурят-монголів РСФРР, б) бурят-монголів ДСР і в) халха-монголів для вирішення питання про всемонгольське культурно-національне об'єднання³³.

30 листопада 1921 року відбулося засідання ЦК бурят-монголів Східного Сибіру під головуванням М. Єрбанова³⁴. На ньому обговорювалося скликання наради з питання створення культурно-національного органу, що об'єднував би БМАО РСФРР, БМАО ДСР та Халха-Монголію. Передбачалося запросити на цю нараду монгольську делегацію у складі 17 осіб, що виїхала на з'їзд народів Далекого Сходу. У порядку денному пропонувалася, зокрема, доповідь від ЦК бурят-монголів на тему культурно-національного об'єднання бурятів та монголів³⁵. Невдовзі на засіданнях ЦК бурят-монголів йшлося лише про скликання всебурятської конференції з культурних справ, на яку планувалося запросити Б. Барадіна, Г. Цибикова, Е.-Д. Рінчино, Ц. Жамцарано, Е. Батухана, А. Доржієва³⁶. Рінчино, Жамцарано, Батухан на той час вже працювали в урядових структурах Монголії.

18 лютого 1922 року на засіданні ЦК бурят-монголів обговорювали встановлення зв'язку з ЦК МНП щодо конференції з культурних справ бурят-монголів РСФРР та ДСР. Дату скликання конференції постановили відкласти на літо, проте не пізніше Великого Хуралдану Монголії. 25 квітня 1922 року на черговому засіданні під головуванням М. Єрбанова було вирішено замість всебурятської конференції з культурних справ скликати 15 червня 1922 року об'єднаний з'їзд представників бурят-монгольського населення РСФРР та ДСР. Під час засідання представники з Монголії зачитали доповідь про тамтешню ситуацію. Щодо стосунків із Монголією було визнано за необхідне мати там уповноваженого ЦК бурят-монголів. Вирішили просити Е.-Д. Рінчино обійняти цю посаду³⁷.

Врешті-решт, задля об'єднання заходів з підвищення культурної свідомості бурят-монгольського населення, було вирішено створити

³³ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 10. – Л. 15.

³⁴ М. Єрбанов очолював ЦК бурят-монголів.

³⁵ НАРБ. – Ф. 408. – Оп. 1. – Ед. хр. 1. – Л. 20.

³⁶ НАРБ. – Ф. 408. – Оп. 1. – Ед. хр. 1. – Л. 21.

³⁷ НАРБ. – Ф. 408. – Оп. 1. – Ед. хр. 1. – Л. 26.

Центральну раду з культурних справ бурят-монголів РСФРР та ДСР. За положенням, підготовленим зацікавленими відомствами та затвердженим ВЦВК і Радою Міністрів ДСР, ця рада створювалася в Іркутську для спільного керівництва діяльністю органів народної освіти і всебічних культурно-просвітницьких установ автономних областей. Її найближчими завданнями положення ставило: 1) опрацювання питань зі здійснення освіти рідною мовою в усіх типах шкіл³⁸; 2) організацію бурят-монгольського театру та музейних установ; 3) організацію бурят-монгольського видавництва; 4) розподіл відомостей з суспільної санітарії, ветеринарії, агрономії й т.д.; 5) організацію педінституту і спеціальних курсів з підготовки шкільних, позашкільних і дошкільних працівників та курсів професійно-технічних знань; 6) всебічне вивчення краю [Андрушайтис 1952, 52]. Для створення Центральної ради з культурних справ ЦК бурят-монголів вирішив скликати об'єднану конференцію наприкінці червня 1922 року на теренах ДСР.

20 червня 1922 року, напередодні створення зазначеної Центральної ради з культурних справ, голова Бурят-Монгольського революційного комітету М. Єрбанов (1922–1923)³⁹ звернувся до монгольського уряду. Його цікавило: в якому стані в монгольській сторони знаходиться вирішення питання про культурно-національну взаємодію Монголії та Бурятії; мовляв, для бурятської сторони надзвичайно бажано “дізнатися Вашу точку зору на це питання, виражену у формі конкретних пропозицій або твердо зафіксованих тез”⁴⁰. Він також запитував, коли і в якому складі виїхала монгольська

³⁸ Народа завідувачів аймачними відділами освіти БМАО РСФРР (від 1–2.02.1922) визнала доцільним, зокрема, в Іркутському районі з початку майбутнього навчального року запровадити в школах I та II ступеня обов'язкове викладання бурят-монгольської мови; при викладанні монгольської мови дотримуватися градації поступовості в переході від місцевого бурятського наріччя до монгольської літературної мови; мовою викладання в Іркутському районі залишається, як і раніше, російська, за виключенням першого року, впродовж якого всі зайняття ведуться рідною мовою; в Байкальському районі необхідно створити суто національні школи з викладанням всіх предметів монгольською мовою [Среди бурят-монгол... 1922, 11].

³⁹ М. Єрбанов – у 1922–1923 рр. також голова Виконкому Обласної ради БМАО РСФРР.

⁴⁰ НАРБ. – Ф. Р-477. – Оп. 1. – Ед. хр. 84. – Л. 8.

делегация на вищезгадану конференцію. Єрбанов інформував про наміри скликати спільний буддйський собор з представників дацанів, розташованих в БМАО РСФРР і БМАО ДСР, задля вирішення низки питань, пов'язаних з буддизмом та тибетською медициною, і цікавився поглядом монгольської сторони на цю справу. Загалом, він просив інформувати бурятську сторону про стан справ і підтримувати щільніші стосунки, “бо ми без вашого сприяння не можемо проводити цілу низку заходів, пов'язаних із життям бурятів і монголів”⁴¹.

У відповідь, 24 червня, голова Військової Ради Е.-Д. Рінчино повідомляв, що ЦК МНП на одному з останніх засідань висловився позитивно щодо культурно-національної взаємодії та контакту, а також обрав своїх делегатів на вищезгадану конференцію у межах ДСР. Рінчино виклав і власну позицію з цього питання: він пропонував культурно-національний союз монгольських племен, держав. Завдання та мета союзу – підвищення всіма засобами культурного рівня монгольських племен, вивчення їхнього побуту, господарства, культурного стану та суспільного ладу, сприяння проведенню тих чи інших заходів та реформ, що полегшували б становище народних мас у межах кожної сторони. Центральний орган союзу створюється на паритетних засадах із представників організацій іркутських та забайкальських бурятів, Халхи, Барги, Внутрішньої Монголії, калмиків⁴². Кошти союзу мали складатися з пропорційних відрахувань організацій. Місцезнаходженням центрального органу пропонувалася Урга як центр культурно-національного, релігійного та політичного життя монгольських племен; мовляв, за дипломатичними, практичними, теоретичними міркуваннями, Урга є найприйнятнішим центром⁴³. Подальша доля цієї концепції Рінчино невідома. Швидше за все, вона не зустріла підтримки у Москві.

Отже, 28 червня 1922 року в с. Додо-Анінському Хорінського аймаку була скликана об'єднана конференція для створення Центральної ради з культурних справ бурят-монголів РСФРР та ДСР. Серед гостей були представники ЦК МНП, МРСМ і бурятської секції

⁴¹ НАРБ. – Ф. Р-477. – Оп. 1. – Ед. хр. 84. – Л. 8.

⁴² На думку авторки, у даному випадку під калмиками Рінчино мав на увазі монголів Сіньцзяну.

⁴³ НАРБ. – Ф. Р-477. – Оп. 1. – Ед. хр. 84. – Л. 11.

Далекосхідного бюро РКП(б). На останньому засіданні 2 липня була вибрана Центральна рада. Центральна рада складалася з 5 членів, при ній перебували уповноважені Наркомату просвіти РСФРР і Міністерства просвіти ДСР з дорадчим голосом, проте з правом перенесення спірних питань на розгляд органів, що їх уповноважили. Якщо впродовж тижня уповноважені не опротестували прийнятих рішень, то останні вважалися узгодженими з ними і були обов'язковими для відділів народної освіти обох областей. Фінансовою базою ради слугували рівні асигнування Наркомату просвіти РСФРР і Міністерства просвіти ДСР. Загалом, на конференції були заслухані доповіді про діяльність ЦК бурят-монголів Східного Сибіру, про становище народної освіти в двох автономних областях, про створення при Центральній раді з культурних справ вченого комітету для вивчення матеріальної та духовної культури бурят-монголів, про організацію педагогічного інституту та типографії. Врешті-решт, конференція визнала за бажане та необхідне обмін культурними працівниками не лише між автономними областями, а й із Зовнішньою Монголією [Андрушайтис 1952, 53].

Завданням Центральної ради з культурних справ, зокрема, було: спільне ведення шкільних, дошкільних і культурно-просвітницьких заходів; створення спеціальних комісій зі складання підручників, навчальних посібників рідною мовою та словника наукових термінів; організація наукових товариств та гуртків зі збирання матеріалів і вивчення історичного, етнографічного й економічного життя бурят-монголів; організація бурят-монгольського театру та музейних установ; організація бурят-монгольського видавництва⁴⁴. З моменту обрання зазначеної установи ЦК бурят-монголів Східного Сибіру ліквідувався, а його майно, справи, матеріальні та фінансові статки передавалися новоствореному спеціальному виконавчому органу.

Голова Центральної ради з культурних справ В. Трубочев зазначав: рада має найщільніший зв'язок із Монголією та усіма її суспільними організаціями⁴⁵. І. Архінчєєв характеризував зазначену раду як вищу установу з керування заходами в області народної освіти серед монгольських племен [Архінчєєв 1923, 132]. Мовляв, сфера її культурного впливу має вийти далеко за межі автономних

⁴⁴ НАРБ. – Ф. 408. – Оп. 3. – Ед. хр. 4. – Л. 4.

⁴⁵ НАРБ. – Ф. 408. – Оп. 3. – Ед. хр. 4. – Л. 16.

областей бурят-монголів: вона проникне і вже проникає у Зовнішню Монголію з її мільйонним населенням, органічно пов'язану з цими областями щільним культурно-етнічним спорідненням.

Згадаймо також і один з проектів А. Доржієва від 1922 року. Так, ним було запропоновано утворити Комітет для зближення Росії з буддійським Сходом. До складу комітету мали увійти, зокрема, такі відомі російські буддологи як Ф. Щербатської та С. Ольденбург. Комітет мав за мету всебічно сприяти зближенню в культурно-просвітницькій області Росії з буддійськими народами, що мешкали як у межах СРСР (буряти, калмики), так і в закордонних східних районах (Монголія, Тибет, Маньчжурія, Східний Туркестан)⁴⁶.

Після створення БМАРСР орієнтація на Монголію під час розробки питань культурного розвитку підтримувалася керівництвом республіки, насамперед, М. Єрбановим. Один із провідних ідеологів консолідації між монгольськими народами, Б. Барадін, працював наркомом просвіти республіки до 1926 року. Бурятський партієць І. Архінчєєв зазначав: “Проблема просвіти у широкому сенсі слова в умовах сучасної Бурятії набуває значення центрального питання. Ця обставина об’єктивно впливає з того основного положення, що перед бурятським народом висувається завдання – ...стати культурним авангардом серед східно-монгольських племен, носієм і провідником революційних ідей нашого часу, насамперед, у Монголії... Ця проблема вже практично вирішується самим життям. В цьому легко переконатися з тієї ролі, що її відіграє у наші дні бурятська революційна інтелігенція у всьому культурному житті сучасної Монголії. Тепер ні для кого не таємниця, що у незалежній зовнішній Монголії бурят-монголи з європейською освітою працюють в усіх областях культурної діяльності країни, починаючи від народного вчителя, який мандрує, чи агента з кооперації, закінчуючи вищими державними посадами, повсюди будучи носіями культури та революційної ідеології. Значення бурятської інтелігенції в політичному житті Монголії нині величезне: нарревурад, нарревпартія, нарревармія незалежної Монголії у своєму ідейно керівному складі мають незмінно і бурят-монголів. Нарешті, останні беруть участь у юнацькому русі в Монголії, що народжується, і є його ідейними керівниками” [Архінчєєв 1923, 131–132].

⁴⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 157. – Л. 21–22.

У попередньому підрозділі наводився лист Е.-Д. Рінчино (від 23.10.1924) до Бурятського обкому РКП(б). Як вже зазначалося, цей лист обговорювався на закритому засіданні президії обкому від 28 листопада 1924 року, і була прийнята розгорнута постанова. У межах цього підрозділу нас цікавлять такі прийняті пропозиції: а) здійснювати культурно-національний розвиток Бурятії у щільному зв'язку та узгодженості з Монголією, спорідненою за культурою, мовою, побутом та ін.; б) культурно-національна взаємодія не має набувати тенденції до встановлення єдиного фронту по лінії підходу до національної інтелігенції та безпартійної маси, оскільки тактика та програмні вимоги МНП відрізняються від тактики та програми РКП(б); в) визнавалося, що в даний історичний період культурно-національна взаємодія Бурятії та Монголії має виразитися лише в налагодженні та узгодженості дій по лінії організації видавничої справи (Бурятського видавництва) та роботи Буручкому; мають бути запроваджені єдина термінологія літературної мови, орфографія, відрегульовані питання з видання підручників, навчальних посібників; г) погодженість у роботі практично мусить здійснюватися шляхом взаємного представництва; д) визнавалося бажаним відновлення щільнішого контакту з ЦК МНП через взаємне представництво на річних з'їздах і можливу взаємну участь у засіданнях комітетів [Жабаева 2001, 269–270]. Президія обкому погоджувалася також відрядити бурятських спеціалістів у розпорядження ЦК МНП та монгольського уряду. Отже, таким співробітництвом пропонували обмежитися бурятські комуністи; власне кажучи, це й була їхня програма взаємодії з МНР у культурній сфері.

Є цікавий фрагмент з листа Е. Батухана (міністра просвіти МНР 1920-х років), до М. Горького. Е. Батухан писав: “Зарубіжні монголи з глибокою цікавістю слідкують, як їхні родичі бурят-монголи, які входять до складу Союзу радянських республік, які до революції в більшості своїй забули свою грамоту внаслідок русифікації і майже піддали забуттю свою літературу, тепер вільно вчать своєю мовою. Розвивається у них поки що учбова література у зв'язку з націоналізацією шкіл. Молодь зі властивим їй ентузіазмом веде політико-просвітницьку роботу і попутно закладає підвалини бурят-монгольського театру. Пишуться п'єси, які з успіхом ставляться у народних театрах... Проте все ж, дивлячись на це, деяким

людям закрадається, напевно, в голову думка: чи це не роз'єднання? Треба йти до єдності, а не сіяти незгоду⁴⁷. Проте вірніше буде, здається, бачити в культурно-національному пробудженні цих малих народностей безболісне єднання їх з іншими через гарну різноманітність форм єдиного змісту..." [Советско-монгольские отношения... 1975, 110].

В. Базарова, бурятська дослідниця мовних реформ того періоду, зазначає, що після Жовтневої революції у вирішенні питання про основу нової бурят-монгольської мови особливу роль відіграла ідея культурної та мовної спільності монголономовних народів. У цьому єдиному настрої проглядає й інстинктивне прагнення до збереження самобутності традиційного способу життя, й прагнення до самоідентифікації в історичному просторі, й геополітичні прагнення еліт, й активна згода з цим верховної влади країни [Базарова 2008, 149]. Отже, впродовж 1920-х – початку 1930-х років тривала полеміка стосовно реформування монгольської писемної мови, що по суті віддзеркалювала культурну орієнтацію бурятської еліти. Наприклад, Г. Цибилов виступав за її збереження, оскільки ця писемність зберегла єдність нації, залишаючись майже єдиним фактором, що зв'язував всі монгольські народи в єдине ціле: "Збережена досі монгольська писемність, яка б вона не була, все ж є спадком культури цієї національності й має за собою ту заслугу, що розрізнені історичними долями монгольські племена мають все ж єдину літературу. Круто поривати з цієї літературою не слід..." [Цыбилов 1928, 15]. Виходячи з цієї концепції, він вважав за необхідне обмежитися проведенням незначної реформи письма.

19–26 вересня 1926 р. відбулася Перша культурно-національна нарада Бурят-Монголії за участю представників МНР. Їй передував серпневий пленум Буробкому, який, за доповіддю М. Єрбанова, затвердив тези про культурно-національне будівництво. Вони й стали платформою для згаданої наради. Ставилося завдання націоналізації бурятської школи, держапарату, у зв'язку з цим робилися застереження з приводу того, що "в окремих районах, особливо в західній частині Бурятії, ми маємо надзвичайно велике захоплення російською мовою"; завдання залучення безпартійної лояльної інтелігенції в керівні радянські, профспілкові, кооперативні та інші органи,

⁴⁷ Російською – "рознь".

підготовки національних кадрів учителів і працівників культури. Проголошуючи “Чергові завдання та методи здійснення”, М. Єрбанов стверджував: “Найуспішніший розвиток національної культури у Бурятії можливий лише за умови щільного зв’язку та узгодження нашої роботи з Монголією. Було б помилково думати, що бурят-монголи, котрі нараховують усього лише чверть мільйона осіб, зможуть створити самостійну, відмінну від інших монгольських племен культуру, тим більше за таких складних умов (особливо територіальних), які є у Бурятії. Поширення і розвиток писемності рідною мовою, літератури і т.д. у Бурятії у минулому винятково пояснюється своєрідним впливом Монголії на Бурятію як на споріднену за кров’ю, побутом, укладом і формою життя країну. І чим щільніше була пов’язана Бурятія, особливо її східна частина, з Монголією, тим цей вплив був сильніший і реальніший. Тому, з погляду розвитку національної культури, безсумнівно, курс має бути взятий на зближення і тісне погодження наших робіт із Монголією, а не роз’єднання та відрив Бурятії як особливої ізольованої одиниці від інших монгольських племен. І це одне з основних наших завдань. Однак у справі зближення та зміцнення зв’язку Бурятії й Монголії ми будемо мати не лише сприятливий вплив останньої у сенсі розвитку національної культури в Бурятії, а й вплив з боку Бурятії як соціалістичної радянської республіки на Монголію у сфері насадження соціалістичної культури... Монгольський схід може долучитися до соціалізму лише шляхом зближення й тісного співробітництва з СРСР... Тому завдання нашої бурят-монгольської організації ВКП(б) – максимально сприяти цьому зближенню і співробітництву” [Ербанов 1926, 18–19]. На думку голови Раднаркому, на подальше зміцнення культурного зв’язку з Монголією, установлення тісного братнього співробітництва має бути звернена найсерйозніша увага, головним чином по лінії Буручкому та Наркомату просвіти [Ербанов 1926, 36]. З метою підвищення кваліфікації окремих працівників-керівників пропонувалося запровадити тимчасові відрядження їх до Монголії задля вивчення мови та літератури, а також запрошувати халха-монголів для роботи в Буручкомі та різних навчальних закладах.

У своїй доповіді на цій же нараді Б. Барадін говорив, що він та його однодумці “не вважають бурят-монголів за самостійну культурну одиницю, мислять (їх) у національно-мовному відношенні як

невід'ємну частку монгольських націй”, і додавав: “Наша робота для інших монгольських народів буде досвідом, помилки якої можна буде потім виправити” [цит. за: Дырхеева 2002, 19]. На його думку, треба було досягнути принципової узгодженості з Монучкомом з усіх питань впровадження у життя нового письма, оскільки Халха-Монголія та Бурятія, які є в аспекті мовної культури єдиним цілим, не можуть складати самостійних окремих культурно-мовних одиниць [Базарова 2007, 162]. Г. Цибилов стверджував: визнання за народністю національно-цілого та культурно-єдиного має ставити своїм завданням збереження її національної культури і, якщо вона знаходиться, в силу історичних умов, у роз'єданому стані, то повинно прагнути до національно-культурного об'єднання⁴⁸. Таке збереження та об'єднання монгольських племен мислиться лише на ґрунті єдиної писемної мови, а об'єднання та збереження на їхній розмовній мові – справа утопічна та завчасно приречена на загибель [Цыбилов 1928, 12].

Значалося, що всі питання принципового характеру, що стосуються підвищення кваліфікації етнічної культури монголів, мови, писемності, мистецтва, школи, є питаннями, спільними для всіх монголів. Вирішення цих питань має актуальніше значення для культурної долі монголів і можливе лише за спільного співробітництва всіх культурних сил Бурятії та Монголії [Варнавский... 2003]. Отже, центральним мало стати питання про організацію науково-дослідного інституту мовної та етнічної культур монголів для розробки і вирішення перерахованих питань, а також для підготовки кадрів науковців-керівників в області питань теорії та практики підвищення кваліфікації цих культур. Порушувалося питання про організацію разом із Монголією такого навчального закладу, в якому підготовлялися б організатори та професіональні працівники з національного мистецтва [Варнавский... 2003].

Культурно-національна нарада 1926 року оприлюднила рішення про збереження єдиної монгольської писемності. Вона виступила проти ідеї створення самостійної бурятської писемної мови, відмінної

⁴⁸ У своїй доповіді Г. Цибилов підкреслював: “Тепер, коли зникли всі колишні перешкоди, що заважали об'єднанню монгольських племен та розвитку їхньої мови, доводиться говорити виключно про культурно-національне об'єднання” [Цыбилов 1928, 13].

від класичної монгольської, та зобов'язала Буручком вирішувати мовну проблему спільно з Монучкомом. М. Єрбанов⁴⁹ у своїй доповіді зазначав: “Вирішення таких питань, як реформа монголо-бурятського алфавіту, в якій би формі воно й не пропонувалося, має виходити, по-перше, із суворого врахування реальної дійсності стосовно не лише однієї Бурятії або однієї Зовнішньої Монголії, а й усього монгольського сходу разом взятого, а з іншого боку – мати на меті не роз'єднання, а зближення окремих монгольських племен і створення єдиного культурного фронту... Питання про корінну реформу алфавіту, наприклад про латинізацію, має бути ще ретельно вивчене і піддане докладному обговоренню всіх зацікавлених монгольських племен... Інше питання – яке наріччя в основному потрібно покласти за основу літературної мови. Цей момент потребує детальної наукової розробки у порядку погодженої роботи Буручкому та Монучкому” [Єрбанов 1926, 18–19]. Нарадою була прийнята резолюція, де, зокрема, йшлося: “...Питання про підвищення кваліфікації мовної культури бурят-монгольського народу має бути вирішене у масштабі всемонгольському. Відрив мов, культури бурят-монгольського народу від сусідніх монгольських племен, шлях створення будь-якої самостійної бурят-монгольської писемності вважати абсолютно неприпустимим” [цит. за: Дырхеева 2002, 16]. Вважаючи, що латинізація монгольського письма є передчасною, нарада визнала за необхідне взяти курс на засвоєння наявної монгольської літературної мови⁵⁰. Справа в тому, що представники

⁴⁹ Треба зауважити цікаву деталь: у вересні 1927 року голова РНК і ЦВК БМАРСР М. Єрбанов несподівано втрачає свої посади і перетворюється на слухача Курсів марксизму-ленінізму при ЦК ВКП(б). Після свого повернення з Москви (наприкінці 1928 року) він стає 1-м секретарем Бурят-Монгольського обласного комітету ВКП(б). Згаданий у другому розділі цього дослідження А. Чапчаєв, звільнений з посади голови ЦВК Калмицької автономної області за виявлений у роботі “національний ухил”, також опинився в Москві на Курсах марксизму-ленінізму при Комуністичній Академії на період 1924–1926 років.

⁵⁰ “Доцільно і правильно казати про переведення слабкої бурят-монгольської мови на якісно сильне халха-монгольське наріччя й про підвищення кваліфікації існуючої монгольської мовної культури через упорядкування та спрощення системи правопису з одного боку й наближення книжково-літературного стилю до сучасної живої мови монголів”, – стверджував бурятський філолог Р. Рінчине [Ринчинэ 1928, 103].

монгольських партійних та суспільних організацій, присутні на нараді, висловилися проти впровадження нової абетки. Питання залишалося відкритим до кінця 1928 року [Базарова 2007, 187].

На думку Б. Барадіна, безсумнівно лише халхаське наріччя⁵¹ було найчистішим, найрозвиненішим і найдосконалішим за простою форми сучасним наріччям монголів, а також займало центральне у географічному та мовному аспектах становище серед інших наріч [Базарова 2008, 146]. Отже, Б. Барадін послідовно відстоював таку позицію: майбутня уніфікована бурят-монгольська мова за граматичною формою має бути в основі халхаським наріччям, а за змістом – мовою, що охоплює весь лексичний склад, перш за все, сучасної літературно-монгольської мови, бурят-монгольської, халхамонгольської та інших живих наріч монголів [Барадин 1932, 29]. Опоненти Б. Барадіна стверджували, що ця мова розраховується не стільки на бурятів, скільки на монголомовні народи взагалі. Зі свого боку, Г. Цибилов вважав, що халхаська мова має повну можливість розвиватися і у майбутньому стати спільною мовою всіх монгольських племен [Цыбилов 1927, III].

Міркування бурятської партійної та культурної еліти підтримували тоді й славетні радянські монголознавці. Так, радянський лінгвіст Н. Поппе (якого з часом назвали найвидатнішим монголістом ХХ століття) у 1928 році писав: “Користуючись в ролі літературної мови всемонгольською писемною мовою, однією з переваг якої є саме те, що вона всемонгольська і отже, може служити засобом для культурного спілкування всіх монгольських племен, буряти опинилися в щасливіших умовах, аніж багато десятків інших національностей союзу, тому що їм не довелося спішно створювати своєї національної писемності” [Поппе 1928, 95]. Його вчитель Б. Владимирцов тоді ж підкреслював, що халхаське наріччя, найпоширеніше

⁵¹ За словами О. Симукова, “всі монголи розпадаються на цілу низку окремих груп, з яких кожна має особливе наріччя. Відмінності між окремими наріччями не дуже великі. Всі ці наріччя обслуговує єдина, загальна, одноманітна письмова монгольська мова. Лише західна частина монголів – ойрати та олоти – мають свою, трохи відмінну від загальної монгольської абетки й правопис. Найближчим до письмової мови визнається халхаське наріччя монгольської мови, особливо східно-халхаський та ургинський говори. Взагалі ж кажучи, письмова монгольська мова значно відрізняється від розмовної” [Симуков 2007, 262].

з усіх інших монгольських наріч, стало нібито державною мовою Північної Монголії, модною, зокрема, серед бурятів Забайкалля, починає останнім часом поширюватися за свої колишні межі й поступово напластовуватися на ближні говори, що належать іншим монгольським наріччям [Владимирцов 1989, 48–50].

У 1928 році бурятський філолог, працівник Буручкому Р. Рінчине так характеризував завдання мовного будівництва. Виникає питання про вироблення нової літературної монгольської мови, мови культури та повсякденного культурно-побутового вжитку на основі сучасного живого наріччя. При цьому це живе наріччя повинне мати найдосконалішу і твердо вироблену форму в сенсі морфології мови; бути найблаговучнішим для слуху та виразним за своєю фонетикою і бути найближчим до існуючої літературно-писемної мови за зовнішньою формою та лексичним змістом. Таким наріччям з-поміж усіх існуючих діалектів сучасної монгольської живої мови є халхаське наріччя. Майбутня новолітературна монгольська мова за своєю внутрішньою чи смисловою структурою має бути найзрозумілішою будь-якому монголу, буряту, халхасцю, чахару, ойрату і т.д. [Ринчинэ 1928, 104].

Рінчине перераховував вжиті та намічені заходи. Мовляв, Буручком вже став на шлях підвищення монгольської мовної культури. Так, наприклад, ним прийнятий та узгоджений з Монгольським ученим комітетом словник суспільно-політичних і науково-популярних термінів, числом до 2000⁵² [Русско-монгольский... 1928].

⁵² Редакція словника висловлювала надію, що він буде мати велике культурне значення для всього монгольського мовного світу [Русско-монгольский... 1928, Л]. Б. Барадін зазначав, що укладачі словника керувалися, зокрема, такими положеннями: вмілий підбір, вдала передача та уточнення термінів монгольською мовою, а також уніфікація їх для всіх племен, що розмовляють монгольськими наріччями, є справою надзвичайно важливою, від якої буде залежати саме питання консолідації термінів, стилістики і всієї мовної культури. Основною умовою уніфікації та консолідації монгольської мовної культури є створення такої літературної мови, яка за формою та змістом була б найбільш загальною, центральною та ближчою для всіх сучасних монгольських наріч. Ця вимога може бути виконана лише за умови, якщо граматична форма буде наближена до такої ж форми халха-монгольського наріччя, якщо наявна форма письма буде раціоналізована і якщо зміст (лексичний склад та стилістика) буде наближений до живих наріч та уніфікований на основі визнання рівноправ'я всіх живих наріч та писемної мови, а також іноземних слів інтернаціонального значення [Русско-монгольский... 1928, IX–X].

Бурпедтехнікум, який буде однією з основних установ у справі реалізації єдиної всесмонгольської новолітературної мови, має негайно приступити до планового вивчення і засвоєння у своїх стінах халха-монгольського наріччя під безпосереднім науково-лінгвістичним контролем Буручкому. Отже, перед комітетом стоїть конкретне завдання – підготувати спеціальні кадри наукових співробітників, як практиків, так і теоретиків халха-монгольської мови. Вони мають обов'язково пройти вивчення халхаського наріччя та окремих діалектів через відрядження до Монголії й окремих районів Бурятії на більш чи менш тривалий термін [Ринчинэ 1928, 106].

Тоді, у 1928 році, правляча бурятська еліта розглядала майбутній культурний розвиток республіки у такому ж напрямі. На її думку, подальша діяльність Буручкому має піти по руслу: 1) продовження роботи з оформлення єдиної всесмонгольської новолітературної та ділової мови (вироблення термінології, літературно-стилістична обробка творів, що чекають на видання і т.д.). У той же час потрібно щільніше пов'язувати роботу Буручкому з монгольськими науковими установами, зокрема через тривалі відрядження для участі у роботі цих установ і скликання спеціальних нарад з окремих наукових питань. Робота серед службовців-бурятів з вивчення ними монгольської писемності велася й ведеться [Доклад... 1928, 77]. Разом із тим бурятське керівництво стверджувало: у той час як східні монголо-буряти впродовж століть панування росіян не втрачали зв'язки зі своїми родичами монголами і зберігали в недоторканності свою мову та монгольську писемність, західні буряти відірвалися від джерел родинної монголо-тибетської культури, мова цієї частини поповнилася надмірною кількістю русизмів, писемність у монгольській транскрипції сюди не проникнула [Доклад... 1928, 70]. Там донині викладання у школах ведеться двома мовами, використовуються російські підручники, вчителів, підготовлених до викладання рідною мовою, майже немає. У результаті процес засвоєння знань значно ускладнюється. Основною проблемою роботи серед західних бурятів є переведення освітніх установ на рідну мову.

У 1928 році секретар Буручкому М. Сах'янова писала у своїй нотатці “Про погодженість будівництва Бурят-Монгольської Республіки із завданнями революційної роботи у закордонних монгольських країнах”: “Треба вжити цілу низку капітальних заходів господарчого

та культурно-політичного порядку, щоб зробити її (Бурят-Монголію. – *Прим. авт.*) радянським монгольським аванпостом на монгольському сході...” [цит. за: Елаев 1994, 109]. Такі погляди були поширені не лише серед бурятів. Так, відомий російський монголіст М. Козьмін, який очолював бурят-монгольське відділення педагогічного факультету Іркутського державного університету, в тому ж 1928 році, писав: “А Верхньоудинський університет має бути монгольським університетом, пов’язаним живими нитками з народними монгольськими масами (ми маємо на увазі і бурятів, і халхасців, і чахарів, і даурів, і баргутів)” [Козьмін 1928, 101]. У тодішній радянській періодиці зустрічаються й інші висловлювання схожого характеру, як-от: “Боротьба за соціалістичну культуру в умовах Бурятії, врешті-решт, визначається можливістю найшвидшого пізнання особливостей монгольської культури і, зокрема, різновидів мовних говорів, по-перше; підготовкою кадрів робітників із ряду галузей не лише для Бурятії, а й для закордонної Монголії, по-друге” [Данилов 1928, 96]. У всіх наведених цитатах привертають увагу словосполучення: монгольський аванпост, монгольський університет, монгольська культура. Отже, чітко підкреслювалася пріоритетна орієнтація.

14 серпня 1929 року секретар ЦК МНРП О. Бадрах пише листа секретареві Буробкому ВКП(б) М. Єрбанову⁵³ щодо чергової культурної конференції монголів та бурятів, запланованої на літо 1930 року. Йдеться насамперед про спільну боротьбу зі сліпою вірою та середньовічною ідеологією⁵⁴. Через рік Єрбанов готує доповідну нотатку Буробкому з питання культурного зв’язку з Монголією⁵⁵.

За словами бурятського філолога Л. Шагдарова, бурятська літературна мова найуспішніше розвивалася якраз у 1920-х – на початку 1930-х років, саме в період орієнтації на всемонгольську основу [Шагдаров 1996, 41]. Проте бурятський ренесанс тривав недовго. Наприкінці 1920-х років розпочався наступ на панмонголізм і бурятський націоналізм. У постанові щодо Бурят-Монгольської

⁵³ М. Єрбанов – у 1928–1937 рр. 1-й секретар Бурят-Монгольського обласного комітету ВКП(б).

⁵⁴ НАРБ. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Ед. хр. 1356. – Л. 65–66.

⁵⁵ НАРБ. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Ед. хр. 1356. – Л. 63.

парторганізації (від 27.05.1929) ЦК ВКП(б) запропонував провести рішучу боротьбу з проявами великодержавного шовінізму, панмооголізму та бурятського націоналізму, що посилилися останнім часом у зв'язку з загостренням класової боротьби, виховуючи парторганізацію в ленінському інтернаціональному дусі [О культурно-національному строительстве 1931, 14]. 17 червня 1929 року під тиском згори змінена версія проекту Барадіна 1926 року (щодо латинізації алфавіту) була схвалена Всерадянським центральним комітетом нового тюркського алфавіту та ЦВК БМАРСП і у 1930 році – Бурят-Монгольським обкомом ВКП(б) [Dugarova-Montgomery, Montgomery 1999, 89]. Судячи зі всього, таке вирішення проблеми не викликало захоплення серед бурятської інтелігенції, яка передбачала, що перехід на нову абетку відірве етнос від культурної спадщини минулого, що цей перехід до латинізації стане містком до знищення національної мови та її писемності, спробою нав'язати монгольській культурі та мові якісь чужі їм форми життя [Хабаев 1930, 21].

У 1930 році Б. Барадін очікував на такий важливий історичний момент культурної революції, що назривала, – як перехід бурятів, халхасців та калмиків на нову латинську писемність взамін старого письма вертикальної графіки, а для бурятів – ще й на живу новолітературну мову на основі халхаського наріччя [Барадин 1930, 122–123]. Тоді з цими пропозиціями Б. Барадіна погоджувалися навіть ідейні будівники пролетарської культури, які нещадно критикували спроби побудови культури національної, і, зокрема, пропозиції зберегти традиційну монгольську писемність⁵⁶. Буряти ще визнавалися народом “монгольської культури” [Хабаев 1930, 19]. Разом із тим

⁵⁶ Так, наприклад, директор Інституту культури І. Хабаев, критикуючи Г. Цибікова, риторично запитував: “Хіба це не є пропаганда шкідливої ідеї панмонголізму? Є. Хіба це не є тенденція створювати лише монгольську культуру, тільки тому, що вона національна? Є. ... Ми цілком не проти культурного зв'язку з спорідненою та дружньою нам Монголією, проте ми рішуче проти буржуазної націоналістичної ідеї. Ми маємо підходити до питань організації та створення умов для розвитку культури саме з класової точки зору, з точки зору створення класово вираженої пролетарської культури, з тим, щоб остання відповідала класовим інтересам і потребам трудящих бурят-монголів, монголів і т.д.” [Хабаев 1930, 21–22].

на нараді в Інституті культури⁵⁷ (26.02–4.03.1930), де обговорювалося опрацювання основних положень орфографії бурят-монгольської писемності на новому латинізованому алфавіті⁵⁸ та оформлення нової бурят-монгольської літературної мови, Барадіну закинули, що не слід називати нову літературну мову монгольською. Мовляв, латинізація писемності у БМАРСР – це частина революційного заходу СРСР, і цей прогресивний процес впливає на сусідню Монголію, яка невдовзі самостійно вирішить питання реформи своєї абетки та писемності, називаючи їх відповідним чином⁵⁹. Тому доцільніше нову літературну мову називати бурят-монгольською, а не монгольською. До того ж, взявши за основу нової бурят-монгольської літературної мови халхаське наріччя, прийнятніше за простотою фонетичного та граматичного ладу, ніж інші бурятські говори, на даному етапі культурного будівництва республіки слід визнати, що воно все ж не є ідеальною формою [Базарова 2007а, 207].

У 1930 році у своєму п'ятирічному плані Інститут культури планував, зокрема, встановити постійний зв'язок із Монучкомом, оскільки «Інститут культури не може у своїх наукових дослідженнях

⁵⁷ У 1929 році Буручком був реорганізований у Бурят-Монгольський інститут культури, що поставив перед собою ширші завдання зі всебічного вивчення Бурятії.

⁵⁸ Напередодні наради дирекція Інституту культури отримала листа від Міністерства просвіти МНР, з якого випливало, що Монголія пропонує розпочати роботу з латинізації монгольської писемності у порядку експерименту. Оскільки питання латинізації писемності стосується всієї видавничої справи обох народів і є питанням, кровно пов'язаним із культурними інтересами інших монгольських племен, Міністерство просвіти МНР запропонувало вирішити питання: яке з живих нарічч монголів має бути взяте за основу майбутньої національної літературної мови. Оскільки бажане об'єднання сил обох народів у справі проведення латинізації старомонгольської писемності, міністерство висловлювало готовність взяти участь у переговорах щодо проведення наради з латинізації писемності [Базарова 2007а, 204].

⁵⁹ VI Великий Хурал (08.1930) постановив готуватися до запровадження латинського алфавіту шляхом його паралельного проходження у школах нарівні з монгольським із тим, щоб до кінця п'ятирічки перейти на латинський [Ердэни-Очир 1930б, 70–71]. Пропонувалося у худонах планову роботу з латинізації монгольського алфавіту розпочати з початку 1932 року, лише після відповідного досвіду в Улан-Баторі та підготовки населення шляхом роз'яснювальної роботи [Саркисов и Менде 1930, 60].

замкнутися у межах території Бурятії і тим самим пройти повз порівняльне вивчення аналогічних явищ у суспільному житті Монголії...” [Пятилетний план... 1930, 114]. Лінгвістичний відділ інституту запланував, щоб нова літературна мова наприкінці п’ятирічки отримала своє остаточне оформлення і міцно посіла місце як нове, потужне бойове знаряддя на фронті соціалістичної культури трудящої маси монголів. Робота була розподілена між секціями монгольської діалектології та нової літературної мови. Експедиційні роботи мали проводитися в Агінському аймаку, прикордонних з Монголією Закаменському та Кяхтинському аймаках, в Улан-Баторі та Барзі [Пятилетний план... 1930, 115].

У тезах з культурно-національного будівництва, прийнятих обласною партійною нарадою 10–14 листопада 1930 року, серед спільних завдань були, зокрема, й такі: “Наша партійна лінія у сфері розвитку національного мистецтва має виходити з орієнтації на культуру та мистецтво пролетаріату СРСР, що за своєю сутністю є інтернаціональними”. Отже, партзбори рішуче засуджують спроби орієнтації на схід – теократичний Тибет і дореволюційну ханську Монголію. Разом із тим мистецтво Бурят-Монголії, як мистецтво радянської країни, мало відігравати свою історичну роль у спрямуванні культури та мистецтва монгольських аратів на соціалістичні рейки і, у свою чергу, “наша культура та мистецтво можуть і повинні збагачувати свої національні форми шляхом критичного засвоєння демократичних і соціалістичних елементів культури та мистецтва трудящих мас революційної Монголії” [Искусство... 1932, 39].

Не приховував своїх сподівань й Е.-Д. Рінчино, який на той час жив у Москві та викладав у КУТСі. Він зазначав, що, з одного боку, Зовнішня Монголія є культурно-національним центром усієї Монголії, з другого – навіть революційно-політичним центром щодо поневолених Китаєм областей етнографічної Монголії. В культурно-національному відношенні вона впливає навіть на Бурятію, особливо у сфері мови та літератури: на всіх бурятських виданнях останнього часу відбивається вплив Зовнішньої Монголії в сенсі мови, стилю, образів і т.д. [Элбек-Доржи... 1998, 131]. На думку Рінчино, проведення алфавітної реформи у Зовнішній Монголії – цілком можливий і назрілий захід. Реформу слід проводити одночасно і в

Бурятії, і в Халсі. Перераховуючи комплекс питань, пов'язаних з реформуванням літературної мови, Рінчино стверджував: “Необхідні кроки у вказаних напрямках вживаються майже одночасно з різних центрів: у Москві (КУТС), Верхньоудинську (Бурят-Монголія) і за останній час в Улан-Баторі (зовнішня⁶⁰ Монголія). Чи існує у цих кроках узгодженість та взаємодопомога? Так, є спроби, проте поки без істотних результатів. Нам здається, що в інтересах найповнішого використання наявних сил та ресурсів, швидкості та плановості організації, розробки та проведення необхідних заходів було б краще створити тимчасовий спільний орган, як вже вказувалося вище, діючий на засадах певних директив, що проводить обстеження, конференції, наради, і керує роботою спеціалістів. Само по собі, що цей тимчасовий орган в жодному разі не повинен стримувати ініціативу місць, має працювати в повному контакті й при підтримці їх” [Ринчино 1930, 106]. У цих словах чується відгомін планів Рінчино про створення спільного органу між Бурят-Монголією та МНР, що він їх формулював на початку 1920-х років.

10–17 січня 1931 року у Москві була проведена конференція з уніфікації латинізованої писемності монгольських народів представників БМАРСР, Калмицької автономної області та МНР. За словами Е.-Д. Рінчино, на цій конференції була досягнута єдність з усіх основних питань. Підсумки роботи конференції він охарактеризував так:

- Представники МНР і бурят-монголи прийняли з деякими незначними змінами уніфікований латинський алфавіт; калмики у межах фонетичних можливостей своєї мови наблизили свій алфавіт до халха-бурятського.

- Представники МНР і бурят-монголи прийняли в остаточній формі за основу нової літературної мови халхаське наріччя з урахуванням особливостей бурятських наріч і діалектів. Стосовно калмиків було прийняте торгутське наріччя, що досить близьке до халхаського.

- Представники МНР і бурят-монголи прийняли уніфіковану орфографічну систему; представники калмиків заявили, що вони на підставі роботи конференції, яка виявила недоліки калмицької орфографії, проведуть зміни у власній орфографії (ці зміни у торгутському наріччі зроблять цілком можливими обмін і взаємне

⁶⁰ Так у тексті статті.

користування літературними матеріалами між народностями, які брали участь у конференції).

- Всі учасники конференції вирішили уніфікувати і, по можливості, погодити науково-термінологічну систему.
- Учасники конференції зійшлися на необхідності планування та узгодження видавничої та перекладацької роботи.
- Конференція ухвалила сформувати особливу комісію задля допомоги при впровадженні в життя на місцях усіх рішень конференції.

Конференція від початку до кінця пройшла під знаком єдиного культурного фронту, на ґрунті єдності політико-ідеологічних установок не лише між монгольськими народностями, а й між народами СРСР, і народами закордонної Зовнішньої Монголії [Ринчино 1931, 238].

У Постанові Президії Ради Національностей ЦВК СРСР⁶¹, зокрема, йшлося: практично приступили до латинізації старої монгольської абетки та перетворення її на потужну зброю культурної революції у справі звільнення трудящих мас селянства з-під впливу реакційного ламства та експлуататорських елементів [Бюллетень... 1931, 2]. Проте прийняте в січні 1931 року рішення про вибір за основу бурятської літературної мови халхаського наріччя вже через кілька місяців було скасовано, хоча, як пише відомий російський мовознавець В. Алпатов, воно було оптимальним у лінгвістичному плані: халха-монгольські норми вже існували, а будь-які інші для бурятських діалектів ще треба було створювати; знімалася проблема суперництва між носіями різних діалектів [Дырхеева 2002, 20]. Але прийняття частиною населення СРСР мови, однакової з мовою іншої держави, могло у майбутньому порушити, наприклад, питання про зміну кордонів [Алпатов 1996, 47]. М. Поппе пояснював це так: “Що ж до нової літературної мови, то вона до теперішнього часу орієнтувалася, переважно, на халхаську мову, проте у постанові Обкому говориться, що, надаючи значення халхаській мові й взагалі тому, що буряти та халхаси мали близьку літературну мову, внаслідок наявної у них близькості, рекомендується взяти селенгинсько-бурятське наріччя, як найближче до халхаського

⁶¹ Постанова була прийнята за доповіддю голови РНК БМАРСР Д. Доржієва; надрукована у Бюлетені ЦВК та РНК БМАРСР від 1 лютого 1931 року.

наріччя⁶². Отже, халхаське наріччя повністю не відкидається, воно мається у перспективі, проте для того, щоб до нього підійти найправильніше, вважається наразі необхідним введення селенгинсько-бурятського наріччя. Я зі свого боку пропонував уточнити який з говорів його узяти і не боятися також допущення до мови елементів, які ворожі селенгинсько-бурятському наріччю, але які є спільними для всіх інших наріч і часто халхаського” [Дискуссия... 1931, 59].

На прикладі М. Поппе В. Алпатов проаналізував, наскільки швидко могли змінитися погляди та трактування радянського лінгвіста у 1930-ті роки [Алпатов 1996, 45–48]. У 1933 році Поппе вже говорив про халха-монгольську та бурятську мови⁶³, тоді як у 1928-му або 1931 році писав про “бурятське наріччя”, “халхаське наріччя”, що об’єднувалися в монгольську мову. У 1932 році він стверджував, що покладення халха-монгольської мови за основу нової літературної мови було справді суттєвою помилкою, що витікала з неправильного розуміння національного питання в умовах соціалізму, що будується, “коли ми не повинні зупинитися перед тим, щоб замість возз’єднання народів здійснювати їхнє роз’єднання, з тим щоб національна за формою культура справді могла успішно розвиватися” і щоб потім було досягнуто об’єднання на вищому ступені національностей та їхніх мов на інших засадах [Поппе 1932, 27]. Після цього він не раз викривав ідеї “про необхідність прийняти за основу таку мову, яка була б зрозуміла всім монголам (насправді, звичайно, експлуаторському класу монгольських народностей)” [цит. за: Алпатов 1996, 47].

У вересні 1931 р. відбувся Об’єднаний пленум ОК⁶⁴ і ОКК ВКП(б)⁶⁵, на якому, в руслі рішень ЦК, був сформульований курс на

⁶² Деякі дослідники зазначають, що лінгвістично так звані цонгольський та сартульський діалекти (також відомі як південно-бурятські) можуть бути розглянуті як варіанти власне монгольської мови, якими з XVII–XVIII століть розмовляли на російському боці кордону між Бурятією та Халхою [Skribnik 2005, 104]. Відомий бурятський дослідник Ш. Чимітдоржієв вважає: “На наше глибоке переконання, необхідність збереження єдності монголономовного світу диктувала доцільність збереження сонгольського (селенгинського. – *Прим. авт.*) діалекту в основі бурятської латинізованої мови” [Чимитдоржиев 1996, 46].

⁶³ Більшість закордонних мовознавців вважає, що немає бурятської мови, а є діалект [Дырхеева 2007, 20].

⁶⁴ ОК – обком.

⁶⁵ ОКК ВКП(б) – Обласна контрольна комісія ВКП(б).

будівництво соціалістичної за змістом і національної за формою культури бурятського народу. У діяльності Інституту культури побачили викривлення лінії партії в розробці основних питань національно-культурного будівництва і дали настанови для подальшої роботи інституту [Бурят-Монгольская... 1933, 112]. Мовляв, старомонгольська писемність принесена в Бурятію з Монголії разом із ламаїзмом і до революції служила у руках ламства, нойонатства та куркульства зняряддям гноблення трудящих, майже суцільно неосвічених. У західних аймаках вона не прищепилася. Засудили й наміри покласти за основу нової літературної мови халхаське наріччя та “суцільну бурятизацію інтернаціональних революційних термінів”. Мовляв, теорія створення всемонгольської мови є панмонгольською, контрреволюційною. Перед Інститутом культури ставилося завдання вироблення нової літературної мови на основі східнобурятського наріччя (насамперед, селенгинського), “оскільки воно є наріччям найосновніших мас бурятського населення” [О культурно-национальном строительстве 1931, 16], а також “найближчим за формою халхаському аратському наріччю” [Постановление Обкома... 1931, 3]. Отже, намір полягав у тому, щоб створити літературний стандарт, який, можливо, слугував би й монголам Монголії [Skribnik 2005, 104]. На науковій нараді з питань бурят-монгольського мовознавчого фронту, що мала місце 27–29 серпня 1931 року при секторі мови та писемності Інституту культури, М. Поппе, зокрема, зазначав: “Вірним та вдалим я вважаю вибір Обкому, який зупинився на селенгинсько-бурятському наріччі. Коли будується нова літературна мова, то ми не мусимо відмовлятися від того, щоб ця літературна мова була зрозуміла і халхасам і бурятам” [Дискуссия... 1931, 53]. У резолюції цієї наради та дискусії, прийнятій 29 серпня 1931 року, зокрема, зазначалося: визнаючи величезне значення розвитку нової літературної мови на основі селенгинського наріччя, нарада вважає за необхідне більше звертати увагу на явища та закономірності бурят-монгольської мови, більше інтернаціоналізувати термінологію і не уникати в подальшому російських революційно-марксистських термінів, тим більш, що такі терміни вже проникли до мови колгоспної маси [Дискуссия... 1931, 92].

На початку 1930-х років у листі Б. Барадін визнав помилковість власних поглядів щодо збереження національно-етнічних форм

культури при комуністичному ладі. Він також зазначив, що при ближчому порівняльному вивченні бурятських говорів та халхаського наріччя з'ясовується доволі значна різниця між ними. Отже, халхаське наріччя не може служити основою для оформлення нової бурят-монгольської літературної мови, оскільки для більшості бурят-монголів це наріччя у чистому вигляді є мовою не завжди загально-доступною. Мовляв, прийняття за основу нової літературної мови східнобурятського наріччя (насамперед, селенгинського), є, безумовно, правильним рішенням [Барадин 1932, 30]. Насправді ж він, як і Ц. Жамцарано, висловлював незадоволення, що етнічні росіяни, а не монголи, визначили монгольську культуру і що примусове використання російської мови денаціоналізує бурятів, “на кшталт монголів, які проживають у Китаї” [Rupen 1979, 51].

У 1931 році вирішили закрити журнал “Бурятияведение”, зокрема, як такий, що “містить низку статей з панмонгольськими та націонал-демократичними установками (Цибиков, Монгольська писемність як знаряддя національної культури⁶⁶. Б. Барадин, Дорже Банзаров⁶⁷)” [Ескевич 1931, 28]. Загальну картину 1930-х років ілюструє такий факт. На засіданні бюро Буробкому (від 31.12.1934) обговорювалося питання т.зв. “Монгольського Інтернаціоналу”: “Вважати цілком неприпустимим, вкрай брутальним викривленням націоналістичного штабу, коли в офіційних випадках (з'їзди, збори та ін.) зокрема під час з'їзду Ради Бурреспубліки разом із Інтернаціоналом – міжнародним гімном пролетаріату – як рівноправний, виконується, а по суті протиставляється йому, т.зв. «Монгольський Інтернаціонал», зі своєю особливою специфічною музикою, що нічого спільного не має з міжнародним гімном «Інтернаціонал»⁶⁸.

⁶⁶ Характерно, що перевидана 1991 року праця Г. Цибикова “Монгольская письменность как орудие национальной культуры” (1928) вийшла з невеликими купюрами. Зокрема, з тексту вилучили наступне речення: “Судити про збереження певної національності можна лише за мовою, що збереглася” [Цыбиков 1928, 2; Цыбиков 1991].

⁶⁷ Д. Банзаров – відомий монголознавець, один з перших бурятських учених.

⁶⁸ НАРБ. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Ед. хр. 2366. – Л. 12. Український журналіст О. Полторацький, який у 1930 році мандрував Гобі, згадував, як у юрті “монголи, прослухавши «Інтернаціонал», заспівали «Монгол интернаснал» на мотив одмінний від нашого із словами місцевого значення” [Полторацький 1932, 63].

Засідання запропонувало вжити всіх необхідних заходів для запобігання подібним випадкам у майбутньому.

Однак і друга реформа 1931 року, мовляв, не дала позитивного результату. Тому після багаторічних і палких дискусій у 1936 році ухвалили рішення орієнтуватися на хорінський говір. Вибір 1931 року, на думку деяких західних дослідників, був компромісом між противниками та прибічниками панмонголізму. Час проведення реформи був, ймовірно, не випадковий, оскільки збігся з успішним вторгненням Японії у Маньчжурію та Східну Монголію і продемонстрував нове радянське розуміння можливих загроз, властивих панмонголізму. Серйознішого удару завдала реформа 1936 року, оскільки такий вибір ізолював бурятів від інших монголів [Dugarova-Montgomery, Montgomery 1999, 89–90]. Сучасний бурятський мовознавець У.-Ж. Дондуков також зазначає, що, коли перейшли на хорінський діалект, припустилися серйозної помилки [Дондуков 2002, 68; див. також: Доржиева 2008, 427–428]. Такий вибір не сприйняли південні та західні буряти.

В. Алпатов вважає, що у СРСР тенденція в мовній галузі почала змінюватися з середини 1930-х років, спричинена різницею між мовною політикою, яку проголосили та намагалися здійснювати, і реальними потребами ситуації у централізованій державі, навіть з елементами федерації. Не було вже мови про інтернаціоналізацію чи підготовку світової революції, від іншого світу все більше відгороджувалися. Мовляв, у середині держави необхідно було зміцнювати всі зв'язки, що неможливо без розвитку єдиної мови [Алпатов 1993, 123]. Отже, гасла залишилися такими ж, проте зміна курсу відбувалася не лише в мовній сфері: постанови про викладання вітчизняної історії, початок відновлення патріотичних традицій. Боротьба з “буржуазним націоналізмом” все поширювалася, а боротьба з “великодержавним шовінізмом” поступово була згорнута.

У 1939 році бурятську мову перевели на кирилицю, що збіглося з масовими репресіями 1937–1938 років, зокрема провідних вчених, які вивчали та розвивали національну культуру і бурятську літературну мову. Наведемо лише кілька трагічних прикладів. І. Дампілон, публіцист, літературний критик, колишній нарком освіти, був заарештований 28 листопада 1937 р. “Шкідництво” Дампілона та його однодумців полягало у спротиві введенню

латинізованої абетки бурятської мови, у виданні підручників, що пропагують панмонгольську ідею, у викривленні марксистсько-ленінських теорій у перекладній літературі. У доповідній нотатці експертної комісії, підготовленій за 2 дні, відзначалася провина Дампілона, Солбоне Туя, Барадіна та інших у засмічуванні бурятської мови панмонгольськими та ламсько-релігійними термінами; у контрреволюційних, панмонгольських перекрученнях творів класиків марксизму-ленінізму, в монголізації рідної мови. На підставі цього комісія дійшла висновку, що Дампілон “ідеологічно готував панмонголізм” [цит. за: Туденов 1999, 42]. П. Дамбінов (Солбоне Туя) був активним учасником національно-культурного будівництва, працював у Буручкомі, являвся одним із керівників Спілки письменників Бурят-Монголії, брав участь у створенні нової літературної бурятської мови. На допиті 8 травня 1938 року П. Дамбінов зізнався: “Працюючи на культурному фронті, я заперечував самостійність бурятської мови і був прихильником прийняття за основу оформлення нової літературної мови в Бурятії не бурятської мови та її діалектів, а халха-монгольської мови. У сфері термінологічної роботи ми проводили лінію явно націоналістичного контрреволюційного кшталту. Всі інтернаціональні терміни перекладали монгольською мовою, задля чого підбирали всілякі реакційні буддійські феодально-теократичні, хан-ванівські слова, зовсім незрозумілі та недоступні населенню Радянської Бурятії... На цій халха-монгольській мові була випущена величезна література як масово-політична, так і для шкіл, яка у селах та улусах використовувалася у найкращому разі як курильний папір” [цит. за: Базаров 1991, 50]. Б. Ванчикова, редактора провідної республіканської газети – “Буриад-Монголой унэн” (“Бурят-Монгольська правда”), заарештованого у січні 1938 р., звинуватили в свідомому викривленні перекладів офіційних документів. Мовляв, переклад сталінської Конституції (що вийшла з друку під редакцією М. Єрбанова, Д. Доржієва, І. Дампілона, Б. Ванчикова), містить явно панмонгольські, ламські терміни, викручені окремі її статті. В інших перекладах також, мовляв, протаскувалися панмонгольські терміни, вихолощувалася марксистська сутність [Чимитдоржиев 2001, 21]. У 1937 році припинилося й друкування старописемною мовою.

20 лютого 1937 року заарештували Б. Бардіна, який на той час викладав у Ленінграді. Нібито, група, за його участі, готувала повстання у БМАРСР задля повалення радянської влади та об'єднання МНР і Бурятії в єдину державу. Перебуваючи в Ленінграді, змовники обговорювали контрреволюційні питання та контрреволюційно “обробляли” монгольську та бурятську молодь [Батуев 1991, 20]. Б. Барадін піддавався допитам 25 лютого, 3 березня, 20 квітня 1937 року, де категорично відмовлявся від обвинувачень. Проте на допиті 25 квітня він визнав всі пред'явлені йому обвинувачення. “Основним завданням контрреволюційної організації, – показував він, – було скинення Радянської влади в Бурятії, створення буржуазно-демократичної держави з наступним об'єднанням з Монголією в єдину монгольську державу за допомогою Японії” [цит. за: Батуев 1991, 20]. 24 серпня 1937 року в Ленінграді Б. Барадіна приговорили до розстрілу. Реабілітований визначний науковець і просвітник 27 березня 1958 року.

Кульмінацією боротьби з “панмонгольською організацією” був арешт М. Єрбанова в листопаді 1937 р., під час його відрядження до столиці. Після цього епізоду справа “панмонгольської організації” набирає повних обертів і триває до грудня 1938 року [Базаров, Шагдуров 1993, 34]. Мовляв, організація охопила всі основні ділянки народного господарства Бурятії, створивши в низці районів повстансько-диверсійні філії, а ряд її учасників були пов'язані з японською розвідкою. Сумну посмішку викликає, зокрема, звинувачення Єрбанова в тому, що він встановив зв'язок з пантюрістським центром, очолюваним Т. Рискуловим⁶⁹. М. Єрбанов загинув у лютому 1938 року.

Аж до 1940-х років висловлювалися думки про необхідність збереження старомонгольської писемності з врахуванням незначних реформ, проте після “чисток” запанувала “одностайність” [Дырхеева 2002, 25]. Одночасно проходила й зачистка мови, були вилучені так звані панмонголізми, слова монгольського та тибетського

⁶⁹ Документ № 255. Спецсообщение Н.И. Ежова И.В. Сталину с приложением копии телеграммы В.А. Ткачева о “панмонгольской шпионской” организации. 15.11.1937 // Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД // Интернет-проект “Архив Александра Н. Яковлева”. – <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/61247>

походження, багато суто бурятських слів. З'являються постанови, доповіді під характерними назвами, наприклад: “Проти панмонгольської контрабанди в термінології (російсько-бурятський термінологічний словник з мови та літератури, Улан-Уде, 1935, Барадін)” 1935 року⁷⁰ [див. також: Базарова 2011]. “Ймовірно, саме з цього періоду мова періодики стала сухою, бідною, казенною та вихолощеною. Скоріш за все, у ці роки ми стали втрачати мову”, – стверджує відомий бурятський мовознавець Г. Дирхєєва [Дырхеева 2002, 25]. Розпочалися метання від пуристичних тенденцій до суцільної заміни слів інтернаціоналізмами та русизмами [Шагдаров 1996, 36].

Загалом, у цей час у Радянському Союзі новостворені та реформовані літературні мови сильно русифікувалися. Звичайно, російська мова була найдоступнішим еталоном для формування норми, проте все більш поширювалися уявлення про російську мову навіть не як про “першу серед рівних”, а як про “своєрідне, можна сказати, небувале явище в історії світової культури” [Алпатов 1993, 124]. Остаточне оформлення нова мовна політика отримала у постанові ЦК ВКП(б) та Раднаркому від 13 березня 1938 року “Про обов’язкове вивчення російської мови у школах національних республік та областей”: в усіх школах російська мова починала викладатися з першого класу (раніше вона вводилася з другого чи третього). За словами В. Алпатова, мовна політика, по суті, багато в чому стала схожа на дореволюційну, а примусовість у насадженні російської мови явно зросла порівняно з часами, коли “іногородців” просто ігнорували. Безумовно, ця політика спрямовувалася самим Й. Сталінін [Алпатов 1993, 125].

Для Бурят-Монголії почергові зміни у мовній галузі супроводжувалися перебудовою правопису, термінології, складанням нових підручників та посібників, що негативно відбилося на престижі літературної мови. Зараз науковці стверджують: ці неодноразові, непродумані до кінця реформи створили складнощі на шляху розвитку мови і послужили надалі причиною її кризи [Елаєв 1994, 116]. Зміна писемності, як правило, несе із собою негативний елемент, оскільки цим актом переривається вся літературна та культурна традиція народу [Бураєв 1996, 29]; брутальне втручання в

⁷⁰ НАРБ. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Ед. хр. 2283. – Л. 51.

культурно-історичну центральноазіатську традицію призвело до відриву бурятської мови від кореневої основи монгольської мовної сім'ї, а також до втрати історичного простору і звуження функцій мови [Базарова 2011, 144].

Радянська державна система, свідомо втручаючись у функціонування та розвиток бурятської мови, переслідувала конкретну мету: формувати російську політичну орієнтацію носіїв бурятської мови, “коректувати” промонгольську орієнтацію, що мала місце в їхньому середовищі [Бороноєва 2007, 46]. Отже, на слухну думку Д. Бороноєвої, головною причиною мовних реформ стала вироблена з врахуванням геополітичного розташування територій розселення бурятів державна стратегія, спрямована на відокремлення бурятів від монгольського світу [Бороноєва 2007, 48]. Схоже, визнає це, подекуди, навіть сучасна російська преса, зазначаючи, що “перехід на хорінський діалект чітко визначив бурятів як самостійну націю й був стратегічно вигідний СРСР. Це відокремило їх від іншого монгольського світу в момент, коли у Внутрішній Монголії господарювали японці” [див.: Махачкеев 2008].

Період національно-культурного будівництва 1920-х років у Бурятії є свідченням плідного розвитку ідей руху за об'єднання монгольських народів. Позбавлена можливості політичного об'єднання, бурятська еліта вдалася до зміцнення культурних, мовних зв'язків із МНР. На жаль, у цей творчий і позитивний розвиток жорстоко втрутилася тоталітарна держава зі своїм баченням прихованих загроз. Мовні реформи 1930-х років у БМАРСР стали одними з тих суперечливих рішень, наслідки яких досі залишаються неподоланими. Привертає увагу інформація, що впродовж останніх років у Бурятії дискусії з приводу повернення до селенгинського діалекту спалахнули з новою силою [див.: Махачкеев 2008].

Позиція бурятського партійного керівництва 1920-х років у культурному та мовному питанні викликає асоціації з Внутрішньою Монголією 1950-х рр. Тамтешня еліта на чолі з Уланху⁷¹ наполягала на прийнятті нової кириличної літературної мови, що має відповідати нормам МНР. Очевидно, що монгольські народи, позбавлені надії на спільну державність, все ж усвідомлювали себе єдиним

⁷¹ Уланху очолював Автономний район Внутрішня Монголія (КНР) упродовж 1947–1966 років.

етносом і не хотіли втрачати, принаймні, мовної єдності. Звичайно, не можна відкинути пропаганди більшовицьких ідей, з одного боку, і маоїстських – з другого – на теренах МНР. Важко відповісти, чого більше насправді було у діяльності Єрбанова та Уланху – бажання розповсюдити партійну ідеологію⁷² чи зберегти національну ідентичність. Ймовірно, справедливі обидва припущення. Залишаючись лояльними до влади, будучи її складовою частиною, вони сприяли збереженню культури власного народу.

Бурятська еміграція до МНР та Барги

На початку ХХ ст. серед бурятів зміцнюється ідея про єдність монгольського світу, наявність міцних культурно-історичних зв'язків. Одним з наслідків такого усвідомлення стає переселення численних груп бурятів до Зовнішньої Монголії та Барги. Процес вибуття охопив всі територіальні та родові групи бурятів [Ринчинова 2007, 92]. На думку деяких дослідників, ідея повернення всіх бурятів до Монголії завжди жила в народіві, зокрема про це свідчать відповідні легенди та пророцтва, що були поширені серед різних бурятських племен [Шагдурова 1999, 95].

Державна комісія, яка працювала в лютому 1917 року задля з'ясування причин бурятської еміграції, зазначала, що перші бурятські поселення в Монголії з'явилися в 1860-ті роки, і вже на початку ХХ ст. переселення набуло масового характеру [Ханхашанов 2000, 62]. За іншими даними, еміграція бурятів до Зовнішньої Монголії розпочалася наприкінці ХІХ ст. внаслідок захоплення бурятських земель на користь російських переселенців; туди ж в період першої російської революції (1905–1907) та після неї перебралося багато бурятських родин, рятуючись від заворушень [Бурят-Монгольская... 1925, 33; Чимитдоржиев 2000, 118]. Наприклад, на початку 1904 року “Агінські буряти... усього в числі 24, від імені своїх одноплемінників звернулися на найясніше ім'я государині

⁷² За словами Дж. Дреєр, захист Уланху монгольської мови та культури, ймовірно, був спробою залучити консервативних громадян МНР від їхнього все більш русифікованого уряду назад до Китаю [Dreyer 1970–1971, 528–529].

імператриці... з телеграмою про призупинення прийнятих нині урядом заходів щодо облаштування на нових засадах їхнього суспільного управління і суду або ж про дозвіл сему племені виселитися за кордон, у Монголію” [Реформа... 2008]. За словами прохачів, уводиться нове положення з управління “для нас, забайкальських кочівників, далеке по особливостях життя, противне дарованій волі віротерпимості, шкідливе економічному добробуту номадів і взагалі таке, що остаточно нищить найкоштовнішу для нас національну самотність малопомітного в імперії бурятського племені” [Реформа... 2008]. Це прохання було відхилене. Військовий губернатор Забайкальської області І. Надаров у своєму наказі зазначав: “А якщо хто самовільно переселиться до Монголії, то, згідно трактатів і договорів, я негайно зажадаю від китайської та монгольської влади повернення назад у моє розпорядження таких перебіжчиків. Виходить, ті, хто перебігли самовільно в Монголію, лише втратять там своє майно й ні із чим повернуться назад” [Реформа... 2008].

Проте більшість дослідників “першу хвилю” бурятської еміграції в ХХ ст. пов’язують саме з переселенням бурятів, яке розпочалося після проголошення Зовнішньою Монголією незалежності (1.12.1911). Еміграція охопила переважно Східну Бурятію, насамперед Агінський аймак⁷³ (на той час утеча населення в Агінському аймаку складала понад 36 тисяч осіб), і в менших масштабах – західні аймаки Бурятії [Доржиева 2002, 114]. “Друга” хвиля бурятської еміграції, що тривала впродовж кількох років, розпочалася під час Першої світової війни, принаймні з 1915 р. Під час громадянської війни еміграція стає стихійною. Лише впродовж 1917–1918 рр. перекочувало близько 40 тис. осіб, серед яких – досить заможні родини. В 1918–1919 рр. за словами чиновників Сибірського уряду, головною економічною причиною масових переселень в межі Монголії були земельні утиски, що позбавили бурятів їхніх кращих земель. Проте, зазначали урядовці, бурятська еміграція до Монголії завжди мала політичний характер і незмінно посилювалася у зв’язку з більш-менш різким втручанням державної

⁷³ Бурятський дослідник Д. Німаєв зазначає, що агінські буряти займали перше місце серед бурятів всіх інших відомств за кількістю поголів’я худоби. Отже, вони потребували частіших і триваліших кочівель, що вимагало великих пасовиськ [Німаєв 2007, 13].

влади у внутрішнє життя бурятів. Зазначалося, що рух на користь поголовного перекочування до Монголії помітно посилювався в теперішній час (1919). Тенденція до переселень зростає навіть серед осілих бурятів Іркутської губернії⁷⁴.

Бурятським національним комітетом⁷⁵ був складений відомий проект панмонгольської держави. За словами російського радника при уряді Автономної Монголії Б. Вітте, вирішити бурятське питання збиралися так: виселити з Забайкалля всіх росіян, натомість звільнити Іркутську губернію від бурятського населення; останнє мало переселитися до Великої Монголії. Якщо ж не вдасться реалізувати цей план, вирішено приєднати до Великої Монголії лише південну частину Забайкалля, виселивши з неї росіян і вселивши бурятів з північної частини області, яка залишиться російською⁷⁶. Разом із тим у вересні 1919 р. полковник Мацуї Шичію, японський військовий представник в Урзі⁷⁷ (05.1918–1919), за дорученням бурятського панмонголіста Ц.-Є. Цидипова, звернувся до китайського урядовця в Урзі з проханням посприяти переселенню бурятів з Іркутської губернії до Урянхаю та з Забайкалля – до Східної Монголії⁷⁸. Сам полковник від обговорення цієї теми нібито ухилився. Отже, вже наприкінці 1910-х років бурятські лідери розглядали можливість організованого переселення бурятів до інших монгольських земель та Туви. Це був один із шляхів добитися єдності з монгольським світом. Питання переселення бурятів до Монголії або якнайближче до її кордонів не залишало в майбутньому таких бурятських лідерів як Жамцарано, Барадін чи Рінчино.

Наприкінці листопада 1920 р. уряд Далекосхідної республіки, під владою якої опинилося Забайкалля, оприлюднив “Звернення до бурят-монголів, які мешкають на теренах Зовнішньої Монголії”. За

⁷⁴ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 478. – Л. 185.

⁷⁵ До функцій Бурунацкому (1917–1918) входило керівництво всім процесом національного державного будівництва, запровадження земського управління у бурятських відомствах, проведення виборів до Установчих зборів і розгортання мережі національних культурно-просвітницьких закладів.

⁷⁶ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 478. – Л. 78.

⁷⁷ За японо-китайською військовою угодою (05.1918) японські військові здобули право вільного пересування по теренах Внутрішньої та Зовнішньої Монголії й направили своїх представників до Урги, Улясутая та Кобдо.

⁷⁸ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 479. – Л. 22.

цим документом, всім бурят-монголам, які перекочували до Монголії, надавалося право повернення додому. Забезпечувалася також повна недоторканість привізного та всього рухомого майна, що його залишили на батьківщині. Всім бурятам, які повернуться, обіцяли звільнення від переслідувань та покарання за перехід кордону, гарантували особисту недоторканість. Кілька разів строки амністії продовжувалися. Після виходу “Звернення” частина бурятських родин великими партіями повернулася до Забайкалля. Необхідно відзначити велику роботу Монгольської комісії, головним завданням якої було всіляке сприяння поверненню бурятів з Монголії у межі ДСР. Великий внесок у роботу комісії зробив видатний бурятський суспільний і державний діяч, професор Г. Цибигов [Раднаева 2010]. За словами окремих дослідників, повернення додому численних бурятських емігрантів мало велике значення для збільшення авторитету ДСР на зовнішньополітичній арені та зміцнення внутрішнього становища республіки [Елаев 2000, 136].

Чергова хвиля бурятської еміграції розпочалася на початку 1920-х рр. після утворення Народного уряду Монголії. У вищезгаданій “Декларації Монгольського уряду” (що її було вручено російській стороні під час двосторонніх переговорів восени 1921 року) глава монгольської делегації С. Данзан, зокрема, зазначав: “Якщо єдиноплемянних та єдиновірних із нами, халхасцями, російських підданих бурят-монголів... керуючись міркуванням єдності походження і національності, об’єднати в єдине державне ціле, то похідні звідси вигоди для нашого монгольського народу Уряду Великої Російської Радянської Республіки мають бути очевидні. Тим не менш, Народно-революційний уряд не лише не має ілюзії щодо приєднання до нас спорідненого по духу та крові бурят-монгольського народу, який перебуває у російському підданстві, разом із територією, що її займають бурят-монголи, проте немає також у монгольського уряду видів на переселення всіх бурят-монголів на терени Монголії. Якщо бурят-монголи, які проживають у теперішній час зі своїм господарством у межах Монголії, й ті з них, хто, співчуваючи звільненню бурятського народу від столітніх оков пригнічення, побажають емігрувати у межі Монголії і також визнати над собою владу Народно-революційного уряду Монголії, й Уряд Великої Радянської Республіки, не перешкоджаючи їм у цьому,

підє назустріч побажанням бурят-монголів, – було б вельми корисно для монгольського народу” [цит. за: Шинкарев 2006, 2, 380]. Радянські представники відповіли, що підтримають цю пропозицію монгольської сторони і не стануть протидіяти міграції населення.

Проте відомий монголознавець В. Котвич відзначав, що внаслідок нещастя, що випали бурятам на батьківщині, розпочався майже стихійний рух їх до монгольських степів [Котвич 1923, 123]. Місцями кількість переселенців виявилася настільки значною, що Народному уряду довелося особливо зайнятися цією справою. Радянські посадовці не очікували, що переселення бурятів з Радянської Росії до Монголії та Барги сягне значних обсягів, набуваючи політичного забарвлення. Так, лише за 1922 р. – початок 1923 р. з Бурятії до Монголії відкочувало 20000 сімей. 3 березня 1923 р. МЗС Народного уряду направило радянському представникові в Монголії В. Юдіну повідомлення, в якому інформувало про прийом у підданство новоприбулих бурятів, посилаючись на московські домовленості від 5 листопада 1921 р. У відповіді радянського представника МЗС Монголії (від 20.03.1923) говорилось: “Оскільки такий перехід носить не одноособовий, а масовий характер... питання це має залишатися відкритим. Тим-то представництво РСФРР має честь повідомити, що стали постанову монгольського уряду про прийом до монгольського підданства бурятів, які живуть на теренах Монголії, воно вважає для себе необов’язковим” [цит. за: Лузянин 2003, 123]. Незважаючи на таку позицію російської сторони, монгольський уряд продовжував приймати емігрантів, потік яких не вщухав упродовж десяти років. Посадовці ДСР вимагали також, щоб їм видали бурятів із загонів білогвардійського отамана Г. Семенова, які після його розгрому оселилися вздовж радянського кордону на теренах Монголії⁷⁹. Проте уряд Монголії відмовив,

⁷⁹ Однією з жертв цього процесу став монгольський прем’єр-міністр Д. Бодо. Він, поряд з іншими членами Народного уряду, в грудні 1921 р. почав виражати незадоволення радянською політикою, яке поступово зростало серед монгольської правлячої еліти. В рекомендаціях радянських представників вона вбачала прояви російського імперіалізму, прагнення Радянської Росії превалювати в Монголії, не даючи останній взамін нічого або даючи замало. Б. Шумяцький 30 грудня 1921 р. зазначав у своєму повідомленні з Урги, що Д. Бодо саме так розцінює “наш інститут інструкторів і радників, наш вплив у союзі молоді, нашу повільність у доставці зброї,

погодившись лише (у січні 1923 р.) на переселення 300 бурятських родин углиб монгольської території⁸⁰.

У 1920-ті роки на монгольських теренах опинилася й частина бурятської інтелігенції. Зокрема, це були такі діячі як Е.-Д. Рінчино, Ц. Жамцарано, Е. Батухан, Д. Сампілон, Ц.-Є. Цидипов. Троє перших у 1920-ті рр. обійняли важливі урядові посади в МНР. Як і в 1910-ті роки, буряти продовжували працювати в сферах освіти, медицини, народного господарства. В 1920-ті рр. до сфер їхньої зайнятості долучились ще й військова, галузі економіки, фінансів і торгівлі. Наприкінці 1924 р. з Бурятії до МНР була спрямована група партійних, комсомольських працівників, представників інтелігенції.

Доленосна для бурятського народу подія – утворення БМАРСР – не зупинила потоку емігрантів до монгольських земель. Характерно, що вірш “Перекочвання до Монголії” один з основоположників бурятської літератури ХХ ст. Х. Намсраєв написав саме у 1924 році. За деякими даними, у 1924 році в Халсі був зафіксований наплив бурятських емігрантів цифрою понад 16 000 осіб [Ломакина 1999, 225].

Еміграція 1918–1924 років зачепила насамперед східні аймаки (Агінський, Хорінський та Троїцькосавський). Наприклад, в одному з хошунів Хорінського аймаку з переважно пасовищним скотарством широко практикувалися раніше випаси на монгольських теренах, чим радянські урядовці й пояснювали порівняно найбільше число емігрантів саме з цього хошуну до Монголії. Нині ж, до земельних утисків додалися нові, радянські, реалії, як-то розверстка⁸¹. У 1923 році тодішній хамбо-лама, глава бурятського духовенства, зазначив, що лами повністю залишили Ольхонський, Борісуєвський дацани⁸²

наше законне право вилучати з Монголії наших політичних полонених” і робить це відкрито, зокрема на засіданнях ЦК МНП [цит. за: Сидоров 1997, 68]. Така “вузько-націоналістична” позиція, яка непокоїла радянський уряд, внутріпартійна боротьба у лавах МНП (зокрема суперництво між Д. Бодо і С. Данзаном), а також напружені стосунки прем’єра з деякими керівниками МРСМ стали головними причинами падіння Д. Бодо.

⁸⁰ НАРБ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Ед. хр. 554. – 4об–5.

⁸¹ РГАСПИ. – Ф. 89. – Оп. 4. – Ед. хр. 162. – Л. 54.

⁸² Дацан – загальна назва буддійського монастиря у бурятів. Назву дацан, зазвичай, отримував за місцевістю (наприклад, Цугольський дацан, розташований у с. Цугол).

(Агінський аймак), пішовши до степу чи до монгольських монастирів. Утечі додому чи до Монголії сприяли чутки щодо майбутнього цілковитого знищення ламства та перетворення лам на мирян [Баранников 1926, 137–138]. Переслідування учасників балагатського (теократичного) руху на початку 1920-х років стали ще однією з причин еміграції бурятів. У цей період до Монголії переселилося понад 1000 бурятських родин чи близько 5000 осіб разом із худобою та частиною майна [Тубчинов 2007, 99].

Бурятські посадовці зазначали, що частину переселенців слід розглядати як таку, що міцно там осіла, бо монгольський уряд та інші владні структури дуже заохочували вселення культурніших, аніж північні монголи, бурятських переселенців; надавали їм землю, різні податкові та адміністративні пільги. У тому ж напрямку посилено працювали й урядовці Барги⁸³. У 1923 році, за даними Російсько-Монгольської комісії, в Монголії було зареєстровано 2324 бурятських подвір'я, в 1924 р. – 4360 подвір'їв (16093 осіб) [Аблажей 2000, 115]. В ці ж роки на монгольських теренах, паралельно кордону з СРСР, була створена низка бурятських хошунів. Зі свого боку, М. Козьмін у 1923 році вважав, що кількість бурятів-емігрантів дорівнює приблизно 30 тисячам осіб. В офіційній же статистиці 1924–1925 років йшлося про цифру в 15800 бурятів, які оселилися в Монголії [Batbayar 1996, 50, 54]. Разом із тим, за різними причинами, реєстрацію пройшли не всі емігранти, тому у 1923–1924 і 1930-х роках вживалися заходи до повернення з Монголії російських громадян чи осіб, які не мали якогось громадянства [Тубчинов 2007, 100].

Про серйозність проблеми говорить і вищезгаданий факт, коли 5 квітня 1925 р. секретар Буробкому М. Сах'янова направила лист голові ЦК МНРП Ц. Дамбадоржу, де вказувала на необхідність регулювання емігрантського питання, узгодження його із урядом Бурят-Монголії. Зазначалося, що “питання, які цікавлять нас наразі й вимагають негайного, практичного вирішення, це: 1) Регулювання емігрантського питання. 2) Поширення на бурятів-емігрантів всілякого роду повинностей як оподаткування, військова повинність і т.д., нарівні з корінними громадянами Монголії... По першому

⁸³ РГАСПИ. – Ф. 372. – Оп. 1. – Ед. хр. 127. – Л. 9.

питанню. При прийомі у підданство Монголією емігрантів бурятів бажане, навіть необхідне попереднє узгодження питання з Урядом Бурят-Монгольської Республіки. Ми наразі маємо таке становище, коли з одного боку проникнення до Монголії злочинних елементів з боку бурятського населення підриває справу зближення монголів і бурятів. З другого боку, масова еміграція громадян нашої Республіки в осінні та зимові періоди часто зривають нашу господарську, бюджетну й податкову роботу, тим самим заважаючи розвитку й зміцненню Республіки. По другому питанню. У зв'язку з планом створення військової частини, за зразком інших національних Республік Радянського Союзу, ми вважали б можливим просити Цека Нарревпартії передивитися питання про пільги для емігрантів бурятів, які звільняються від військової повинності у Монголії. Одночасно Буробком просив би Вас передивитися питання взагалі про пільги для бурятської еміграції як, наприклад, податкові й т.д. Надання пільг безумовно сприяє еміграції...⁸⁴ У листі до Рискулова Сах'янова підкреслювала: “Опрацювання та просування питань, що висувуються, має для нас актуальне значення, оскільки з ними пов'язані: податок, бюджет та майбутня мобілізація бурятів на військову службу”⁸⁵.

Політичні памфлети пізніших часів підкреслювали ще один момент. Мовляв, організацію БМАРСР бурятські націоналісти розглядали як факт, що має призвести до консолідації всіх монгольських племен. На користь цього вони виставляли тезу про створення єдиної суцільної території. Ця теза була по суті спрямована до необхідності національно-етнографічного злиття Бурятії та Монголії, шляхом великого переселення бурятів до кордону Зовнішньої Монголії з перекроюванням “всієї нинішньої карти Бурреспубліки”. Мовляв, у 1925 р. Б. Барадін у своїх тезах “Що таке національна культура” писав: “Територіальне об'єднання бурят-монголів означає національне районування Бурреспубліки, шляхом перекроювання всієї її нинішньої карти у бік знищення нинішнього роз'єднання й нерівності бурят-монголів і утворення єдиної суцільної національної території” [цит. за: Мункин 1933, 52].

⁸⁴ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 34. – Л. 44–45.

⁸⁵ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 34. – Л. 46.

Після 1926 р. розпочався відтік бурят-переселенців назад до СРСР⁸⁶, інший потік був спрямований до Внутрішньої Монголії та Барги [Аблажей 2000, 115–116]. Частина ж переселенців закріпилася на теренах МНР. Загалом у середині 1920-х рр. міграційні потоки уповільнюються й надалі починають стримуватися та регламентуватися державою. Проте, еміграція до Монголії мала місце і в другій половині 1920-х рр., що радянські урядовці пов'язували, зокрема, з відповідною агітацією місцевого ламства. Наприклад, у доповіді про огляд Цонгольського дацану Троїцькосавського аймаку (1928 року) повідомлялося: “З колишнього Чикойського хошуну в цьому році до Монголії емігрували 47 господарств, кількістю 167 осіб. Має місце еміграція комсомольців і навіть партійців”⁸⁷. За словами бурятської дослідниці Д. Жамсуєвої, пропаганда еміграції розвивалася ламами на тлі суцільної колективізації та розкуркулювання, що виражалося у відбиранні землі, ліквідації куркульських господарств, репресивному виселенні та засланнях [Жамсуєва 2001, 114]. Особливою активністю опозиційних настроїв і дій відрізнялися лами Цугольського дацана (Агінський аймак) [див. також: “Совершенно секретно”... 2004, 7, 170]. Значення дацанів полягало ще й у тому, що через них здійснювався зв'язок із Монголією; вони допомагали еміграції бурятського населення.

В орієнтуванні Східного відділу ОДПУ СРСР (від 24.06.1927) підкреслювалося, що “...основною причиною, що викликає постійне

⁸⁶ Ще у 1925 році урядовці повідомляли: на території Борзінського повіту, Забайкальської губернії, скопилося понад 300 господарств бурятів, які ре-емігрували з Монголії; серед них немає жодного освіченого. Вони ще не влаштувалися, як треба; за їхньої темряви та неучтва їм загрожує експлуатація та занепад господарств. Необхідно щодо них вжити якісь термінові заходи й вирішити навіть питання про можливість розселення їхнього на території Бурреспубліки [Бурят-Монгольскій... 1925, 13]. На це явище відреагувала спецслужба республіки, що у травні 1928 р. склала доповідну записку на адресу, зокрема, ЦВК БМАРСР. У записці були поставлені питання про розселення реемігрантів і надання їм земельних наділів, одержання ними радянського громадянства й виборчих прав. З метою стимулювання процесу повернення емігрантів до республіки пропонувалося виступити з ініціативою перед урядом РСФРР про підготовку спеціальної постанови про амністію всім бурят-монголам, які втекли з білими частинами за кордон [Тушешілов 2004, 58].

⁸⁷ РГАСПИ. – Ф. 89. – Оп. 4. – Ед. хр. 162. – Л. 128.

прагнення бурятів східних аймаків до еміграції в межі Зовнішньої Монголії та Барги (головним чином, за останні 8 років) є невирішеність земельного питання, постійні тертя й земельні розбрати з місцевим «семейським» селянством⁸⁸ і звідси кривна зацікавленість бургосподарств у знаходженні й нових земельних просторах для пасовищ та експлуатації”. Крім того, еміграція обумовлювалась також невдоволенням колишньої бурятської еліти й ламства соціальними процесами, що відбувалися в республіці. В “Огляді політичного становища СРСР за грудень 1926 р.” (за даними ОДПУ) зазначалося: “Відзначаються конфлікти, що не припиняються, поміж росіянами і бурятами на ґрунті землекористування. Бурятське населення обурене постановою влади, що наділила росіян ділянками й позбавила доступу до води та лісу жителів двох бурятських сомонів. Заможна частина населення останніх планує перекочувати до Монголії (В. Удинський п.⁸⁹). Нацантагонізм проявляється також у питаннях націоналізації шкіл (Аларський аймак) і радпарату⁹⁰ (Баргузинський аймак)” [“Совершенно секретно”... 2001, 4:2, 932].

Із другої половини 1928 р. еміграційні настрої серед бурятської частини населення набувають значних розмірів [Тушемилов 2004, 59]. 14 січня 1929 року Буробком прийняв спеціальну резолюцію по даному питанню, що містила 10 конкретних заходів щодо нейтралізації еміграційних настроїв серед населення республіки. Ці заходи не дали результату. Вже в лютому 1929 року відбувся масовий перехід у Баргу бурятів Агінського аймаку (927 господарств) і Борзінського району Читинського округу⁹¹ (18 господарств). Еміграційні настрої спостерігалися не лише в Агінському, але й у

⁸⁸ Більше про це див.: “Совершенно секретно”: Лубянка – Сталину о положенні в стране (1922–1934 гг.). – М., 2001. – Т. 4: 1926 г. – Ч. 1. – С. 549, 619–620, Ч. 2. – С. 1019; М., 2003. – Т. 5: 1927 год. – С. 154, 230–231, 260, 305; Среди бурят-монгол. К урегулированию земельного вопроса // Жизнь национальностей. – 1922. – № 14 (149). – С. 9.

⁸⁹ Верхньоудинський повіт.

⁹⁰ Одним з побічних наслідків бурятизації радпарату було безробіття службовців-росіян: “Росіяни-службовці скаржаться на витиснення їх і заміну «косоокими»” [“Совершенно секретно”... 2003, 5, 154, 260].

⁹¹ Читинський округ – адміністративно-територіальна одиниця Далекосхідного краю, що існувала в 1926–1930 роках.

Мухоршибірському⁹², Троїцькосавському, Хорінському, Ехиріт-Булагатському, Аларському аймаках. Лише з колишнього Гочитського хошуну (Хорінський аймак) навесні 1929 року збирались емігрувати до 700 осіб. Велася відкрита агітація про необхідність еміграції до Монголії та Китаю. За даними спецслужб, місцева влада “з подібного роду агітацією жодної боротьби майже не веде, роз’яснювальна робота відсутня” [цит. за: Тушемилов 2004, 70–71].

На початку 1929 р. партійне керівництво Бурятії відзначало, що впродовж останнього часу спостерігається масовий еміграційний рух серед східних бурятів до Монголії. Ця проблема неодноразово обговорювалася на зборах вищого керівництва. На одному з засідань бюро обкому прозвучало: “якщо еміграційні настрої, які зростають, будуть тривати, то це створить загрозливе становище, вже є випадки еміграції і з боку членів партії. Такі випадки ми маємо в Верхньоудинському районі й треба припускати, що в числі двох тисяч людей, які емігрували, були не лише кулаки, а й бідняки, й середняки” [цит. за: Бошектуев 2002, 55]. За роки колективізації не лише тисячі людей залишили Бурят-Монголію – було також угнано десятки тисяч голів худоби. Наприклад, у ніч з 9 на 10 лютого 1929 року група селян, що складала 45 господарств, перетнула кордон. Вони угнали 3 тисячі голів великої рогатої худоби, 2 тисячі коней, 1800 овець і 650 верблюдів [Санжиева 2007, 72].

В “Огляді політичного становища СРСР за березень 1929 року” (за даними ОДПУ) зазначалося, що еміграційні настрої серед бурятського населення прикордонної смуги продовжують зростати. В Агінському аймаку по р. Аргунь зосереджено близько 3000 юрт, що мають намір емігрувати до Барги. Натхненниками руху є лами Цугольського дацану, які роз’їжджають спеціально улусами і ведуть агітацію за переселення бурятів до Монголії. Посилено поширюються чутки про те, що уряд видав постанову про конфіскацію частини майна у всіх забайкальських бурятів. Агітація ламства за еміграцію продовжує спостерігатися також у сомоні “Новый рассвет” Читинського округу [“Совершенно секретно”... 2004, 7, 170].

⁹² 26 вересня 1927 року був затверджений новий розподіл республіки на аймаки (райони). Було утворено 16 аймаків, зокрема й Мухоршибірський.

В “Огляді...” за квітень повідомлялося, що еміграційні настрої серед бурятського населення західних і східних аймаків Бурят-Монголії продовжують спостерігатися. Ламство разом із кулацтвом веде посилену агітацію серед населення, закликаючи до еміграції в Монголію. При цьому ламство широко практикує передбачення. Особливо сильна агітація ламства та кулацтва відзначена у Верхньоудинському районі, де у результаті поширених чуток про майбутню японську інтервенцію та падіння радянської влади зареєстровані тривожні настрої серед основних прошарків населення. В Агінському аймаку кулацтво та ламство користуються особливим успіхом внаслідок слабкості низових парторганізацій. У Мухоршибірському та Селенгинському аймаках відмічається подальше зростання еміграційних настроїв [“Совершенно секретно”... 2004, 7, 216–217].

“Огляд...” за травень свідчив, що, у зв’язку з проведеним вилученням найбільш злісних агітаторів, намітилося деяке послаблення еміграційних настроїв. Однак консервативна частина ламства продовжує вести агітацію. В окремих випадках лами проводили наради, влаштовували збір пожертв на користь заарештованих, роз’їжджали по лінії залізниці з метою встановлення зв’язку між окремими дацанами й т.д. В Агінському аймаку і кулаки продовжують агітувати за еміграцію. Зареєстровані випадки продажу майна з метою емігрувати. В Мухоршибірському аймаку, незважаючи на вилучення керівників еміграційного руху, кулацтво також продовжує вести агітацію. Зареєстрована низка господарств, які готуються до переселення. Як і раніше, спостерігається прагнення бурятів перекочувати з західних аймаків до східних, особливо до Агінського [“Совершенно секретно”... 2004, 7, 261–262].

У червні в найбільш вражених районах (Агінський, Мухоршибірський аймаки) еміграційні настрої значно знизилися. Мовляв, заходи з вирівнювання лінії у роботі радянського та партійного апарату і вилучення найбільш злісних натхненників еміграційного руху в Баргузинському аймаку призвели до того, що бідняцко-середняцькі прошарки бурятського населення відкрито висловлюються проти еміграції. В цьому ж аймаку виявлене угруповання, що очолює еміграційних рух. Однак у низці районів еміграційні настрої залишаються стабільними чи навіть посилюються. У низці

сомонів⁹³ Троїцькосавського аймаку серед населення відмічено майже поголівне прагнення до перекочування в МНР. За останніми даними, зареєстровано 16 випадків еміграції. Мотивами перекочування висуваються: земельна тіснота, податки та родинні зв'язки з тими, хто мешкає в Монголії. Мовляв, кулаки, ламство та інтелігенція ведуть активну агітацію за еміграцію. В Кабанському аймаку⁹⁴ кулацтво, ведучи систематичну агітацію за еміграцію, влаштовує місцями нелегальні збори, на яких обговорюються питання про переселення з причини нестачі землі. В Ноєхонському та Боргойському сомонах Селенгинського аймаку еміграційні настрої серед основних прошарків бурятського населення викликані, головним чином, посиленою агітацією кулаків та ламства, які використовували ускладнення у постачанні населення промтоварами [“Совершенно секретно”... 2004, 7, 305–306].

У таємній доповідній нотатці секретаря Буробкому М. Єрбанова до ЦК ВКП(б) (від 8.08.1929) відзначалося, що еміграційним настроєм охоплене, насамперед, населення прикордонних районів. Основною причиною Єрбанов уважав “наші власні помилки та недоліки при впровадженні на місцях низки фінансово-господарських заходів – збору сільгосподатку, обсягу страхових платежів і т.д.” [цит. за: Санжиева 2007, 72]. Відзначалися випадки, коли цілі роди вели підготовку до еміграції. Люди, які збиралися емігрувати, як правило, порушували питання перед аймвиконкомами про надання їм права на перекочування до Читинського округу, мотивуючи цей крок відсутністю корму в районі постійного місця проживання. При цьому розпродавалася худоба, будувалися теплі, на колесах, юрти, здійснювалися й інші кроки, що свідчили про бажання емігрувати.

Отже, наприкінці 1920 – початку 1930-х років в Бурятії розпочинається процес колективізації сільського господарства. Крім так званого розкуркулювання та висилки багатьох бурятських родин за межі республіки, колективізація супроводжувалася переведенням

⁹³ 26 вересня 1927 року був затверджений новий розподіл республіки на аймаки (райони), сільські сомони та селищні Ради. Хошуни та волості були ліквідовані.

⁹⁴ 20 грудня 1926 року Кабанський і частина Іркутського районів Іркутського округу Сибірського краю були передані до складу Бурят-Монгольської АРСР.

кочових та напівкочових господарств, які склали 89,7 % господарств корінного населення, на осілі форми діяльності. Скотарів почали орієнтувати насамперед на землеробство, скорочуючи при цьому пасовищні та сінокісні угіддя, що негативно відбилося на добробуті бурятського населення. Бурятський дослідник О. Бошектуєв вважає, що в цей час еміграція до Монголії та Китаю стала своєрідною формою протесту бурятського населення [Бошектуєв 2002, 55]. Тоді емігрували найзаможніші та найосвіченіші верстви бурятського суспільства [Тубчинов 2007, 99].

Початок масовому переселенню бурятів до Барги поклала офіційна згода, отримана наприкінці 1917 року від органів влади в Хулун-Буїрі, у відповідь на клопотання про дозвіл переселитися, подане від імені агінських бурятів М. Богдановим [Бороноева 2000, 146; див. також: Тубшинніма 2008, 6]. Отже, видатний представник бурятської інтелігенції М. Богданов, який мав великий досвід із землевідвідних операцій у Красноярському краї, відшукав місце в Барзі та організував переселення туди понад 2000 бурятів (нащадки останніх й досі мешкають там). У зв'язку з позитивним вирішенням зазначеного питання на початку 1918 року до місцевості Шенехен прибула перша група переселенців у складі 350 господарств, всього приблизно 2200 осіб [Нимаєв 2007, 16].

За словами В. Кормазова⁹⁵, російського дослідника Північної Маньчжурії, забайкальські буряти з'явилися у Барзі у 1919–1920 роках, у розпал громадянської війни [Кормазов 1928, 46]. Частина їх почала кочувати поблизу р. Гана та у долині р. Мергела, а частина – на південь від Хайлара, по річках Чинхе та Уеткену. Масовий перехід забайкальських кочівників підштовхнув хайларський ямись відвести для їхніх кочувань певне місце. Вибір влади пав на вимираючий хошун із невикористаними пасовиськами⁹⁶. Вибравши зі свого середовища хошунну адміністрацію, забайкальці утворили власний хошун. Перенісши до Барги забайкальський устрій життя,

⁹⁵ Сам В. Кормазов прибув до Харбіна наприкінці 1922 року, влаштувався агентом Економічного бюро Китайсько-Східної залізниці й працював там до 1935 року, здійснивши, зокрема, низку експедицій Маньчжурією.

⁹⁶ За переказами, ці землі виявилися вільними з-за сибірської виразки, що спалахнула. Бурятам довелося випалювати землю, щоб ліквідувати вогнища епізоотії [Нимаєв 2007, 16; див. також: Патаєва 2009, 169].

вони зажили відмінно від місцевих монгольських хошунів. Проте, зауважує дослідник, – як би добре не влаштувалися біженці на чужині, вони все ж вважають своє перебування тут тимчасовим. Із розмов з ними відчувається туга за рідним Забайкаллям [Кормазов 1928, 47]. У 1922 році з'явилася друга значна хвиля переселенців кількістю 700 осіб (160 господарств) [Нимаєв 2007, 16]. До емігрантів-забайкальців у Шенехені приєдналися залишки білогвардійців, представники інших родів бурятів⁹⁷ [Патаєва 2009, 169].

Буряти йшли до Китаю кількома хвилями в 1917–1918, 1919–1920 і 1929–1932 рр.⁹⁸ від стихійних експропріацій і реквізицій, що почастишали, а пізніше – від колективізації, антирелігійної кампанії та примусових переселень, що здійснювалися під приводами заходів військово-оборонного характеру. В історичних творах нащадків біженців тих років проявляється тенденція відносно спокійного висвітлення цих подій – як переселення під керівництвом тодішніх бурятських лідерів у пошуках гарних пасовищних угідь і місць, де можна зберегти традиційну культуру [Цыбыкдоржиев 2009, 87; див. також: Патаєва 2009, 169]. Відомий агінський красзнавець Ж. Доржієв згадував: “Ця долина під час колективізації взимку 1930 року мені, тоді ще хлопчику, запам'яталася тисячами вбитих, заморожених туш биків, овець, коней. Під ногами шурхотіли сотні тон паперових аркушів, книжок – манускриптів, викинутих із дацанських бібліотек. Буряти хто як міг, втікали від колективізації до Хулунбуїру (Барги), знаходячи притулок у Трьохріччі⁹⁹ та Хайларі, добиралися

⁹⁷ За деякими даними, у другій половині 1920-х років населення району, зокрема, Мергело-Хайларської долини складалося переважно з російських емігрантів – забайкальських козаків, бурятів і тунгусів. У п'яти поселеннях цього району налічувалося 183 господарства та 115 юрт із кількістю населення: росіян – 1200 і бурятів – 610 [Красный террор... 2004].

⁹⁸ На думку бурятського дослідника С. Балданова, перший етап стосується часів революції та громадянської війни й охоплює 1918–1922 роки; другий етап – 1929–1931 рр., періоду колективізації та чистки партійних лав; третій етап – до періоду Великої вітчизняної війни. Дослідник підкреслює, що виокремлення цих етапів досить умовне, оскільки переселення до Шенехену носило постійний характер. Особливо активно цей процес тривав упродовж 1920-х років [Балданов 2007, 5].

⁹⁹ Трьохріччя – прикордонний із Росією район Хулун-буїру, розташований у басейні трьох приток Аргуні: річок Ганьхе, Дербул і Хаул [див.: Тарасов 2005, 65].

до кордонів Маньчжоу-Го” [Майер 2008, 94]. Якщо на початку переселенського руху до Барги перекочували, переважно, великими родинними, територіальними групами, то з часом внаслідок посилення прикордонного режиму вдавалося пробитися через кордон лише окремим родинам або ж одинакам. За весь період з Росії до Китаю, зокрема, до місцевості Шенехен емігрувало кілька тисяч бурятів [Балданов 2007, 5].

Даний напрямок еміграції наприкінці 1920-х – початку 1930-х років став основним; на цей час саме в Шенехені був локалізований один із центрів бурятської еміграції, що розгорнув активну діяльність із закликом до масового перекочування за кордон [Боронова 2000, 146]. До цього додавалися посилення прикордонного режиму з МНР, відмова у наданні монгольського громадянства, обов’язкове оформлення емігрантів. За словами бурятського дослідника В. Тушемілова, перебуваючи у Маньчжурії, У. Гармаєв активно співпрацює з білою еміграцією, японською розвідкою і стає фактичним лідером панмонгольського руху. Він, як зазначалося вище, багато в чому сприяв організації масової еміграції бурятів за межі СРСР. Ті, хто мали наміри емігрувати, під приводом безкормиці пробіралися у райони Аргуні та Даурії, намагаючись наблизитися до кордону й, за зручної нагоди, перебратися на терени Китаю. У. Гармаєв, разом із антирадянськими організаціями, направляв до Агінського аймаку спеціальних осіб, відповідальних за організацію відкочування бурятів за кордон, а також збройні загони, які перешкождали прикордонникам зупиняти переселенців [Тушемилов 2004, 69–70]. Наприклад, під час переходу емігрантами кордону біля села Абагайтуй мало місце збройне зіткнення між емігрантами та озброєними людьми, які їх супроводжували, з однієї сторони, і прикордонною охороною – з іншої. У результаті перестрілки були вбиті дві людини, поранено 6, затримана 1 особа. Було повернуто багато худоби. Проте за кордон прорвалося 408 осіб [Тушемилов 2004, 70].

Наразі важко визначити загальну кількість емігрантів, що залишилася в монгольських землях. Проте відомо, що за період між переписами населення від 9 лютого 1897 р. – по 17 грудня 1926 р. (час, на який припала більша частина міграційних процесів) кількість “російських” бурятів зменшилася з 298500 до 238100, тобто більш ніж

на 60 тисяч осіб (17,5 %) ¹⁰⁰ [Санжиев 1996, 41; див. також: Убугунэ 1930, 59]. Таке зменшення деякі дослідники пояснюють, перш за все, процесом еміграції до Монголії та Барги ¹⁰¹. О. Бошектуєв зазначає, що еміграція була головним фактором скорочення бурятського населення республіки в період 1931–1937 років. Мовляв, у ці роки його чисельність скоротилася на 35–60 тисяч осіб [Бошектуєв 2002, 55]. Разом із тим набувало обертів організоване заселення теренів БМАРСР вихідцями з центральних районів СРСР, що, відповідно, посилювало асиміляційний процес. Після 1937 року в Бурят-Монголії домінантною за чисельністю групою населення стали східні слов'яни, кількість яких упродовж 1923–1937 років зросла майже удвічі.

Зараз у Монголії мешкає, на думку більшості дослідників, понад 40 тисяч бурятів ¹⁰² і понад 10 тисяч – у КНР ¹⁰³. У Монголії буряти живуть у північних аймаках, 11207 осіб живуть у столиці [Халхарова 2009, 135]. У Китаї буряти проживають в Евенкійському хошуні, деяких містах Автономного району Внутрішня Монголія, а також у Сіньцзян-Уйгурському автономному районі. У першій половині 1990-х рр. до Бурятії переїхали понад 200 шенехенських бурятів – нащадків емігрантів, які осіли в Барзі.

Треба зазначити, що буряти міського округу Хулун-буїр АРВМ, зберігаючи колишню етнічну ідентичність, вважають себе традиційними бурятами на відміну від русифікованого, з їхньої точки зору, бурятського населення Росії. Аналіз стану найважливіших етнічних ознак (мови, матеріальної та духовної культури) цієї частини етносу

¹⁰⁰ Аналогічна ситуація спостерігалася і на Алтаї: 1 січня 1911 року алтайців нараховувалося 54627 осіб. За переписом 1923 року, в Ойратській автономній області корінного населення було 34595 осіб. На думку дослідників, такі цифри можуть бути пояснені громадянською війною та наступною еміграцією в сусідні райони – Монголію, Туву, Китай [Тюхтенева 2006, 164–165; див. також: Сары-Сен Канзычаков 1922, 7].

¹⁰¹ Бурятський дослідник Д. Німаєв зазначає, що це в основному результат масової втечі бурятів за кордон внаслідок земельної реформи початку 1900-х років та у період громадянської війни [Німаєв 1999, 39–40].

¹⁰² За даними Загального перепису населення Монголії 2000 року, бурятів – 40620 осіб, тобто 1,7 % загального числа населення Монголії. Низка інших досліджень кількість бурятів у Монголії визначає від 30 до 100 тис. осіб [Бороноєва 2007, 39].

¹⁰³ У Шенехені проживають 8224 буряти (за даними 2004 року) [Балданов 2007, 6].

дозволяє дослідникам зробити висновок, що процеси втрати етнічної самобутності в їхньому середовищі мали значно менший розвиток, аніж у бурятського населення Росії [Бороноєва 2001, *III*; *III*]. Буряти Монголії також зберігають свою етнічну самобутність, хоча їхня мова значною мірою халхізована. Цікаво, що, на відміну від шенехенських бурятів, у їхніх монгольських родичів відсутній активний дискурс про повернення на історичну батьківщину. На думку Д. Бороноєвої, причиною, зокрема, є той фактор, що буряти стали необхідною частиною монгольського соціуму, середовище не протидіє їхній соціальній та політичній самореалізації [Бороноєва 2003, *186*; див. також: Цыбикдоржиев 2009, *86*]. Буряти відчують себе рівноправними представниками монгольської нації нарівні з халхасами, нацією, що її розуміють не лише як політичне утворення, а й як етнокультурну спільноту, яка має одних предків і спільну історію [Збигнев 2007, *84*].

Еміграція бурятського населення до монгольських земель у першій третині ХХ ст. охоплювала, перш за все, кочове населення Забайкальської області (особливо в її східних районах). Пов'язана вона була, на думку авторки, зокрема, з етапами відновлення незалежної Монголії, і, відтак, можливістю проживати у власній національній державі. Слід зазначити, що ці процеси поширювалися як на бурятську еліту, так і на народні маси. Якщо політичному вибору перших сприяли зростання національного самоусвідомлення, то для простого люду відіграли важливу роль ще й земельні утиски, важкі часи першої світової та громадянської воєн, військового комунізму, колективізації та репресій, а також агітація лам і різноманітні пророцтва, зокрема, про невідворотність повернення бурятів на землю предків. Характерно, що поява в травні 1923 р. БМАРСР не припинила еміграції бурятського населення. Уповільнюючись у середині 1920-х рр., еміграційні потоки бурятів посилюються наприкінці 1920-х – початку 1930-х років унаслідок репресивних дій радянської системи.

Буряти в Монголії

Впродовж першої третини ХХ ст. тривала еміграція бурятського населення з теренів Росії (СРСР) до Зовнішньої Монголії (МНР). У результаті цього процесу на монгольських землях утворилась бурятська громада, представники якої відіграли значну роль у

політичному, економічному та культурному житті своєї нової батьківщини. Чимало робіт присвячені видатним представникам бурятської інтелігенції, які увійшли до тодішньої монгольської політичної еліти. Разом із тим потребує подальшого дослідження проблема репресій проти бурятської громади МНР. Аналіз тієї ролі, що її нав'язали рядовим бурятам радянські політики задля розкручення кола репресій, дозволить повніше осягнути тодішні взаємовідносини між СРСР та МНР.

Буряти в Монголії освоїли, перш за все, північ країни, терени, які межували безпосередньо з їхніми корінними кочівлями у Бурятії й не дуже відрізнялися від них. Для забезпечення бурятським переселенцям земель на півночі країни, особливо в районі Хентейських гір, виділили великі терени, з яких халхаське населення було переселено до інших місцевостей. Завдяки цьому буряти отримали плодючі землі, до того ж, їм було дозволено індивідуально обрати землю і уряд вирішив на три роки звільнити їх від сплати податків і несення військової служби [Тубчинов 2007, 100].

У середині 1922 р. в Урзі відбувся з'їзд уповноважених бурятського населення, на якому обрали Бурят-монгольський комітет у Монголії. Він у своїй роботі мав керуватися наступними положеннями:

- залишені емігрантами на батьківщині землі давно захоплені селянами чи поділені поміж бурят-монголами, які залишилися; до того ж, емігранти настільки прилаштувалися до нових умов кочового господарства, що повернення їх на батьківщину є неможливим;
- з огляду на невизначеність адміністративно-правового становища емігрантів у Монголії, що є головною причиною загострення їхніх взаємовідносин з корінними монголами, необхідно представити на затвердження Народного уряду Монголії проект положення, що визначає адміністративно-правове становище емігрантів;
- з огляду на вкрай розпилене та неорганізоване становище бурятської еміграції в Монголії, слід вжити заходів до створення місцевих органів самоуправління емігрантів, як-то: сомонів, хошунів та аймаків, для організації яких слід подати клопотання до монгольського уряду про відвід бурят-монголам певних ділянок землі;
- з метою підвищення економічного добробуту емігрантів необхідний розвиток серед них ідей кооперації;

- Бурят-Монгольському комітету варто звернути серйозну увагу на налагодження серед емігрантів культурно-просвітницької та медичної справи.

Бурят-монгольський комітет звернувся також до ревкому БМАО ДСР з проханням посприяти в справі облаштування бурятів, які опинилися в Монголії [Бурят-монгольський комітет... 1922, 13].

У пам'ятній нотатці керівництву НКЗС (від 15.06.1929), яку склав співробітник повпредства в Улан-Баторі А. Климов, зазначалося: на відміну від класової боротьби у бурятському середовищі в Монголії на емігрантів чекали зовсім інші умови. Монгольський уряд, “здійснюючи свою панмонгольську політику, всіляко заохочував таку міграцію та іммігрантів, зустрічав їх із розкритими обіймами” [цит. за: Лузянин 2003, 232]. Він звільнив бурятів від усяких податків і повинностей на 3 роки. У травні 1923 року радянські спостерігачі зазначали, що вплив та засилля бурятів у Монголії лише зростає. На їхню думку, буряти хотіли підкорити своєму впливові Монголію та остаточно позбавитися росіян¹⁰⁴. Мовляв, ставлення монголів до бурятів небезстороннє, з приїжджих бурятів із Радянської Росії жодних документів не питають, буряти отримують земельні ділянки, покоси тощо у потрібній їм кількості. Їм же монгольський уряд відпустив 3000 ланів на насіння, причому монгольські чиновники сприяли бурятам у відборі корів, ділянок землі, сінокосів тощо¹⁰⁵.

Доповідь про Монголію станом на 27 червня 1923 року, складена співробітниками ДПУ, малювала наступну картину. З остаточною ліквідацією білобандитів у Зайбайкаллі залишки останніх перейшли монгольський кордон і заселилися углиб країни. Наскільки відомо, влада ДСР вживала спроб повернути всю цю білу публіку назад, проте їй це не вдалося. Монгольський уряд також жодного певного рішення з упорядкування цього питання не прийняв. Після низки донесень з місць про ненадійність емігрантів було підняте питання про переселення їх до інших, більш безпечних, районів, причому ставилася мета відселити їх якнайдалі від кордону, вглиб країни. У січні 1923 року це питання було розглянуто монгольськими урядовцями і вирішено переселити 300 родин бурятів у “місцевість

¹⁰⁴ НАРБ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Ед. хр. 554. – Л. 16.

¹⁰⁵ НАРБ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Ед. хр. 554. – Л. 17.

Халхин-Гол”¹⁰⁶. Проте, на думку співробітників Іркутського відділу ДПУ, цим рішенням питання остаточно не вичерпувалося.

У 1923 році, за переговорами СРСР і Монголії, була призначена особлива Російсько-Монгольська комісія для врегулювання питання щодо бурятів-емігрантів. На III-му з’їзді МНП (4.08–31.08.1924) бурятське питання постало у доповіді міністра закордонних справ А. Амара: емігрантів-бурятів у Халсі близько 4000 дворів, вони просять монгольське громадянство. СРСР та Монголія з цього приводу призначили ще у минулому році комісію, яка вирішила з’ясувати кількість емігрантів та опитати кожного господаря, чи бажає він залишитися в підданстві СРСР, чи хоче вступити у громадянство Монголії. Мовляв, питання це остаточно не вирішене [3-й С’езд... 1924, 85]. Представник Бурят-Монгольського комітету Гомбоїн виступив із вітанням від емігрантів-бурятів, які мешкали в Монголії. “Колись ми всі складали єдине ціле”, – сказав він, – “проте ходом подій ми опинилися розірваними на частини. Тим не менш, всі ми линемо до нашого материнського Центру – до Монголії. Еміграція бурятів посилюється, 3000 осель вже прийняли монгольське підданство, – об’єднує їх Бурятський комітет. Треба забезпечити їм нормальне землекористування, треба покращити їхнє становище. Ми впевнені, що, як батько розділяє майно серед дітей, так і Монгольський уряд та Партія не залишать без уваги й бурятів-емігрантів. Хай живе об’єднаний всемонгольський рух!” [3-й С’езд... 1924, 12]. Проте не всі виступи на цю тему були райдушними. Так, один із представників худонів зазначив, що в його хошуні близько 700 бурятських дворів, з них – близько 40 прийняли раніше монгольське підданство. Тепер же вони заявляють, що залишаються у російському підданстві. Деякі повертаються на батьківщину. Буряти кажуть: ми залишаємося в російському підданстві, будемо підлеглі ургинському консулу і будемо жити в Монголії, не сплачуючи жодних податків... Мовляв, як бути з такими?.. [3-й С’езд... 1924, 86].

Врешті-решт, Російсько-Монгольська комісія розглянула заяви 4000 родин (15800 осіб) і затвердила набуття ними монгольського громадянства. Угода була підписана 3 жовтня 1924 року в Улан-Баторі. У зв’язку із цим монгольська сторона ухвалила організувати

¹⁰⁶ НАРБ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Ед. хр. 554. – Л. 5.

хошуни у тих густо населених місцях, де бурятське населення становило не менш 300 родин [Протоколи... 1925, 206].

Розгляд бурятського питання логічно продовжився під час I Великого Народного Хуралу, який відкрився 8 листопада 1924 р. Його делегатами стали, зокрема, 77 бурятів, які прийняли монгольське громадянство. На відкритті від їхнього імені виступив Ц.-Є. Цидипов¹⁰⁷. Він сказав: “Ми, бурят-монголи... не тільки не мали можливості об’єднатися з вами, з нашими братами, але не мали навіть майже ніякого зв’язку один з одним. Ми навіть почали забувати наше криве споріднення. Велика революція дала нам, бурятам, можливість об’єднатися з монголами. Ми сподіваємося, що Великий Хуралдан виробить основи влаштування нашого життя на засаді волі й рівноправності. Хай живе об’єднання та щастя монгольських племен!” [Протоколи... 1925, 27]. Гомбоїн, зокрема, зазначив: “Ми, буряти, що жили триста років під владою царату, стали забувати свою національну писемність і мову. Нестерпний гніт капіталістів змусив багатьох бурятів перекочувати в споріднену Монголію. У себе на батьківщині, ми крім скотарства займалися ще землеробством. А тому, я від імені всіх переселенців бурятів звертаюся до Великого Хуралдану із проханням не залишити нас без уваги й нарізати нам потрібну кількість сінокісних і орних угідь, а також надр і лісів... На самому початку переселення бурятів до Монголії, внаслідок безладдя та хаосу, серед них з’явилося багато злодіїв і грабіжників, що викликало невдоволення монголів огульно всіма бурятами. Після ж того, як трудівники Монголії завоювали волю й поставили своїм завданням об’єднати всі монгольські племена, емігранти-буряти цілком зрозуміли прагнення монгольського народу й, приєднавшись до його гасел, повели рішучу боротьбу зі злодіями і швидко очистилися від злочинного елемента. Можна сміливо сподіватися, що в справі здійснення завдань Народного Уряду, в тому числі у справі об’єднання монгольських племен, буряти-емігранти підуть рука об руку із трудівниками Монголії” [Протоколи... 1925, 207]. Під час розпитування доповідача з’ясувалося, що бурятські

¹⁰⁷ З 1920 по 1923 рр. Ц.-Є. Цидипов працював перекладачем у Хайларі, брав участь в організації осередку місцевих революціонерів. У 1923–1927 роках – уповноважений Монценкоопу і завідуючий його хайларським відділенням [Шагдурова 1999а, 28].

хошуни самі оплачували службовців бурятських установ. Поки в бурятських хошунах шкіл немає, але будуть. Відкриття шкіл затримується тим, що буряти ще не влаштовані остаточно щодо відведення їм території. Монголи та буряти живуть між собою цілком дружно. У монгольських установах служить чимало бурятів.

Великий Хурал постановив: схвалюючи перехід у підданство Монголії бурятів, які врахували національне походження, терміново відвести їм особливу територію для проживання у відповідних місцях, причому відвід теренів провести, погоджуючи, по можливості, інтереси корінного населення та емігрантів [Протоколи... 1925, 88]. Бурятські хошуни мали також, разом із іншими монгольськими аймаками, висунути 5 слухачів до Народного університету Монголії, який незабаром мав запрацювати¹⁰⁸. З часом МЗС передало питання щодо відводу земель бурятам до МВС, яке мало організувати їх в нові окремі хошуни. “На основі рішення Великого Народного Хуралу, відповідно до Уставу про організацію адміністративних одиниць у бурятів було вирішено створити по три хошуни в Хан-Хентейському і Богдоханівському аймаках: Ег-Селенгинський, Ірогольський, Улангольський, Ононгольський, Керуленгольський і хошун Халх-номрог” [цит. за: Халхарова 2009, 134; більше про бурятські хошуни у МНР див.: Тубчинов 2007, 101–103; Нимаев 2007, 13]. За офіційною статистикою на вересень 1925 року, з загальної кількості бурятів, які оселилися в Монголії (15800 осіб), 2000 бурятів мешкали в Улан-Баторі [Batbayar 1996, 54;].

У період перебування у владі в МНР Ц. Дамбадоржа та Н. Жамбамби (1925–1928) останні свідомо стимулювали міграційні процеси з Бурятії до Монголії в контексті реалізації прихованих панмонгольських установок на монголо-бурятську інтеграцію [Лузянин 2003, 232]. В 1929 р. чисельність бурятів у Монголії становила, за різними даними, 30–40 тисяч осіб [Халхарова 2009, 134].

За бурятами-емігрантами пильно та підозріло стежила радянська сторона. Так, П. Никифоров писав у політичному звіті за 1926 рік: “Ймовірність колонізаційної загрози посилено пропагують буряти, які перейшли у монгольське підданство. Буряти намагаються створити серед монголів думку, що росіяни захопили найкращі землі й що у подальшому є з їхнього боку загроза витіснити

¹⁰⁸ Монгольський державний університет відкрився у жовтні 1942 року.

монголів з монгольської землі, як витісняють бурятів з бурятських земель”¹⁰⁹. 22 березня 1928 року новоприбулий до Улан-Батора С. Осипов повідомляв П. Міфу: “Фактичне становище: буряти білогвардійці спрямовують всю політику. Комуністів поки терплять, але вже третирують... Зв’язок із Внутрішньою Монголією мають намір використовувати у найреакційніших цілях. Тенденція не стільки приєднання Внутрішньої, скільки з’єднання з ворожим табором”¹¹⁰. Зі стенограми засідання Східного секретаріату ВККІ з монгольського питання (від 7.01.1929): “Наших комуністів, не лише комуністів, а й всіх, які доброзичливо ставляться до Комінтерну та СРСР, які приймають провід Комінтерну, усіх звідти виставляють. У той же час білогвардійці, особливо бурятські, спрямовують усю політику... Ми маємо в Монголії бурятське орієнтування, яке втекло з радянської Бурятії і яке там робить погоду. Я на політсекретаріаті вказував по іншій доповіді, що там є люди, які, увійшовши до Центрального комітету партії, до того знахабніли, що вели агітацію в Центральному комітеті проти Комінтерну, проти СРСР, за необхідність розправитися з ними. Ці люди зараз перефарбовуються у червоний колір, але вони є якраз надзвичайно великою загрозою для Монголії, якщо врахувати той культурний рівень, що є в Монголії. Там повна відсутність культурних людей і ці люди є єдиними культурними людьми, яких ви сьогодні відстороните, а назавтра ви знову їх використовуєте й вони ж будуть вести роботу. Потрібне чищення державного апарата, чищення досить тверде, для того, щоб певні елементи залишили межі Монголії. Це питання потрібно вирішити якомога швидше в Монголії... Якщо є впливи з боку Бурятії, то винятково контрреволюційні впливи. Наша радянська Бурятія чинить контрреволюційний вплив на Монголію... Через емігрантів, через тих контрреволюціонерів, які збереглися в Бурятії, і через інші канали проводиться цей вплив. А радянська, революційна Бурятія жодного впливу на Монголію не має” [Документи 2008, 362–363]. Наведені уривки з документації ілюструють ставлення до монгольських бурятів з боку радянських посадовців, і, на думку авторки, виразно свідчать, хто саме був ініціатором антибурятської кампанії в МНР.

¹⁰⁹ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 21.

¹¹⁰ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 64. – Л. 21–23.

В “Огляді буддійських районів”, підготовленому Східним відділом ОДПУ (від 27.02.1928), підкреслювалося, що “МНР є природнім бар’єром проти ймовірних виступів проти нас і є найкращим передавачем нашого впливу на Внутрішню Монголію, Китай та Тибет. Незважаючи на настільки важливе для нас значення МНР, там є значні кадри – контрреволюційних елементів, що можуть бути використані, як активна сила проти МНР і СРСР”¹¹¹. Основними такими силами називалася, по-перше, “бурятська біла еміграція у МНР”, насамперед, бурятські хошуни. Нагадувалося, що у період громадянської війни на Далекому Сході (1918–1922) з Бурят-Монголії, у зв’язку з земельним безладдям (відбирання земель у бурятів), великими податками (розверстка) частина бурятського населення, особливо східних аймаків (Агінський, Хорінський і Троїцькосавський) емігрувала до Монголії, де їм обіцяли звільнення від податків, надання землі й т.д. Емігранти ці розташувалися поблизу російського кордону, створивши самостійні бурятські хошуни. Мовляв, ці хошуни, підтримуючи постійний зв’язок, зокрема економічний, переважно з Агінським аймаком БМАРСР, стали місцем зосередження всіх контрреволюційних сил. По-друге, поряд із наявністю активних антирадянських елементів серед бурятської еміграції Монголії, є вихідці з цього ж середовища, які відіграють керівну роль у справах МНР. Мовляв, будучи найбільш розвиненими (Жамцарано, Цидипов, Бадмажапов, Сампілон та ін.) і маючи велику вагу в урядових колах МНР, вони часто виступають проти інтересів СРСР у Монголії. Більшість з них, як колишні активні керівники бурятського національного руху, до сьогодні є прибічниками створення єдиної монгольської держави (з включенням БМАРСР), проводячи та культивуючи цю ідею в середовищі бурятів і монголів¹¹². Лише потім у переліку сил, що можуть бути використані проти СРСР, згадувалося монгольське ламство. Задля подолання зазначених загроз, зокрема, пропонувалося:

- провести через монгольський уряд “чистку” в тамтешніх бурятських хошунах задля вилучення звідти “білогвардійських елементів”;
- створити обставини, які б зробили можливою безболісну рееміграцію бурятів із Монголії (забезпечення землею, кредити,

¹¹¹ РГАСПИ. – Ф. 89. – Оп. 4. – Ед. хр. 162. – Л. 54.

¹¹² РГАСПИ. – Ф. 89. – Оп. 4. – Ед. хр. 162. – Л. 55.

звільнення від відповідальності за перехід кордону), однак суворо фільтрувати реемігрантів з метою запобігти проникненню контрреволюційних елементів. Метою було зменшити питому вагу бурятських хошунів, які теоретично могли бути використані проти СРСР;

- посилити висвітлення (через встановлення в прикордонній смузі резидентури) зв'язків аристократії та інтелігенції в Бурят-Монголії з подібними їм елементами за кордоном. Основну увагу звернути на виявлення зв'язків з білоемігрантами та “панмонголістами” в Урзі¹¹³.

Нова монгольська політична еліта, яка прийшла до влади після VII-го з'їзду МНРП (наприкінці 1928 року), відреагувала на радянські натяки. 22 лютого 1929 року П. Генден, секретар ЦК МНРП, виголосив доповідь на засіданні Політради ВККІ¹¹⁴. У своїй доповіді він, зокрема, зазначив: “Японські імперіалісти намагаються використати в своїй агресивній політиці тих білогвардійців, які знаходяться наразі у Монголії, які до недавнього часу були ще на службі у Монгольського уряду... Перед нашою партією стоїть ще друге серйозне завдання – очистити нашу країну від російських та інших білогвардійців, які зараз знаходяться в Монголії, які перебували на монгольській службі до недавнього часу” [Документи 2008, 369]. Так, у 1929 році непересічний борець за Велику Монголію, Ц.-Є. Цидипов, та радник Міністерства народного господарства МНР, Д. Сампілон, були заарештовані та відправлені з Монголії до СРСР за вимогою радянської сторони, незважаючи на монгольське громадянство [Шагдурова 1999а, 29]. Обидва отримали тривалий термін ув'язнення, зокрема за співробітництво з отаманом Г. Семеновим під час громадянської війни. Е. Батухан, міністр просвіти МНР (1924–1929), після V Великого Хуралу (1929) також залишив МНР. Після повернення на радянські терени він викладав у вишах Москви та Ленінграду. Відомий монголознавець, літератор і педагог був заарештований 22 вересня 1937 р., засуджений 19 лютого 1940 р. (мовляв, “був агентом япон. розвідки, проводив на території МНР і СРСР шпигунську й диверсійну діяльність на користь Японії”), вирок: 8 років виправних

¹¹³ РГАСПИ. – Ф. 89. – Оп. 4. – Ед. хр. 162. – Л. 69.

¹¹⁴ Доповідь про завдання партії з виконання рішень VII з'їзду МНРП.

таборів¹¹⁵. У 1942 році Е. Батухан помер у В'ятському ВТТ¹¹⁶, реабілітований у 1956 р.

Починаючи з 1930-х років, СРСР наполіг на репатріації біженців, які нібито вчинили злочини на радянських теренах. 20 травня 1930 року було підписано Протокол угоди між урядами СРСР і МНР про врегулювання питань в області громадянства [Советско-монгольские отношения... 1975, 226–228]. Обидві сторони погоджувалися на майбутнє не приймати на своїй території у своє громадянство осіб, які мають громадянство другої сторони, без згоди відповідних органів останньої. Уряд СРСР погоджувався на вихід з громадянства СРСР радянських громадян, прийнятих на території МНР до 1924 року в монгольське громадянство і згаданих у списках, складених у 1924 році, за згодою між повпредством СРСР у МНР з МЗС МНР. Уряд МНР погоджувався переглянути спільно з радянською стороною питання про громадянство осіб, не перерахованих у списках, згаданих у попередній статті, але прийнятих до теперішнього часу в монгольське громадянство. При цьому обидві сторони погоджувалися, що громадянство МНР не буде визнане за тими особами, щодо яких є дані про їхні карні злочини та політичні дії, ворожі СРСР чи МНР. Відносно осіб, які не будуть залишені в громадянстві МНР, може бути задіяне виселення до СРСР [Советско-монгольские отношения... 1975, 227]. На думку деяких дослідників, це стало початком кампанії геноциду проти монгольських бурятів [Ваабар 1999, 326].

Свідома тенденція на підтримку еміграційних процесів продовжувала зберігатися, хоча і в урізаному вигляді, за часів прем'єрства П. Гендена (1932–1936) [Лузянин 2003, 232]. Проте становище бурятів у Монголії погіршувалося вже тоді. На думку відомого монгольського дослідника Б. Батбаяра, в Монголії було дві групи, які Сталін серйозно ненавидів: буряти, які емігрували з Росії після Жовтневої революції, та лами, які розпочали збройне повстання (1932 року) [Ваабар 1999, 326]. Цікаво, що під час зустрічі з монгольською делегацією в грудні 1933 року Сталін згадав про бурятів

¹¹⁵ Люди и судьбы. Биобиблиографический словарь востоковедов – жертв политического террора в советский период (1917–1991). 2003 // Центр “Петербургское Востоковедение”. – <http://memory.pvost.org/pages/batukhan.html>

¹¹⁶ ВТТ – виправний трудовий табір.

і запитав монголів: чи допомагають вам буряти? Він отримав відповідь, що, мовляв, деякі допомагають, а деякі шкодять¹¹⁷. Буряти мали добру освіту й грали суттєву роль у політичному, культурному та соціальному житті монгольського суспільства. Більшість із тих бурятів, хто обіймав помітні посади в МНР, були прихильниками панмонгольської ідеології, що, мабуть, і вирішило їхню долю. Разом із тим певне напруження у ставленні до бурятів, що на той час спостерігалось серед монгольської правлячої еліти, така собі негласна конкуренція, на думку авторки, не могла спричинити подальшого трагічного розвитку подій, який мав місце у 1930-ті роки.

Сибірський історик О. Тепляков згадує про так званих “монголістів” – російських емігрантів, яких примусово виселили з Монголії після придушення там вищезгаданого народного повстання 1932 року [Тепляков 2008, 378]. Наприклад, за архівними даними, що їх наводить дослідник, група жителя Новосибірська, бурята Ц. Бадмажанова, обвинувачувалася у тому, що її члени займалися шпигунством на користь Японії і у 1932 році готували повстання проти монгольської влади, за що були вислані до СРСР. Насправді лише дві людини з цієї групи заарештовувалися, а інші переїхали до СРСР у 1935–1936 рр. [Тепляков 2008, 378]. Скоріш за все, йдеться про непересічного монгольського бурята Ц. Бадмажапова, перекладача та учасника експедицій П. Козлова, який у 1907 році самостійно описав і сфотографував руїни давнього міста Хара-Хото (за завданням ІРГТ¹¹⁸). Разом із тим він був негласним агентом російського генштабу і готував докладні повідомлення про стан справ у Монголії¹¹⁹. У 1910-ті роки Ц. Бадмажапов, перекладач і радник уряду Автономної Монголії, хорунжий Забайкальського козачого війська, призначений на відповідальну посаду військового інструктора, очолював Бурятський комітет в Урзі, який представляв інтереси бурятської громади в Зовнішній Монголії. В 1920-ті роки Бадмажапов був радником при уряді МНР, працював у Монучкомі та інших монгольських держустановах, мешкав в Улан-Баторі. Немає

¹¹⁷ РГАСПИ. – Ф. 558. – Оп. 11. – Ед. хр. 351. – Л. 9.

¹¹⁸ ІРГТ – Імператорське Російське географічне товариство.

¹¹⁹ Люди и судьбы. Биобиблиографический словарь востоковедов – жертв политического террора в советский период (1917–1991). 2003 // Центр “Петербургское Востоковедение”. – <http://memory.pvost.org/pages/badmajapov.html>

єдиної точки зору з приводу того, коли саме Ц. Бадмажапова вислали з МНР. Зазначимо, що у 1932 році, зокрема, був висланий до СРСР найвидатніший, мабуть, представник тодішніх монгольських бурятів – Ц. Жамцарано. Цікаво, що, як і Е.-Д. Рінчино, Ц. Жамцарано та Е. Батухан після свого повернення до СРСР не отримали можливості працювати в Бурят-Монголії, а мали вдовольнитися викладанням у Москві та Ленінграді.

На думку російського дослідника С. Рощина, пік антибурятської кампанії наступив у зв'язку зі “справою Лхумбе”, коли посилювалися гоніння на місцевих бурятів, і під час “великого терору” наприкінці 1930-х років [Рощин 1999, 266]. У середині 1933 року ДВО під прямим проводом радянських інструкторів розробила так звану справу Лхумбе (1933–1934). Це – сфабрикована справа про “змову”, за якою були заарештовані, зокрема, відповідальні працівники партійного та державного апарату, а також колишні ліві. Ж. Лхумбе, секретаря ЦК МНРП, звинуватили в антиурядовій змові, японському шпіонажі та у зв'язках із контрреволюційною бурятською еміграцією. Під приводом боротьби з “японськими шпигунами”, зі змовою проти діючої влади, що нібито планувалася, з травня 1933 р. розпочалися масові арешти серед бурятських емігрантів, які залишили Росію в роки громадянської війни [Рощин 2008, 82]. За цією справою впродовж 1933–1934 років десь 317 осіб були заарештовані, з них буряти склали не менш ніж 251 особу [Batbayar 1996, 50]. У червні 1934 року Ж. Лхумбе був розстріляний. За даними С. Рощина, судили 316 осіб, з них розстріляні 56, а 260 отримали тривалі терміни ув'язнення. Понад 700 бурятських родин видворили з теренів Монголії [Рощин 2008, 82]. Загалом же, до орбіти цієї справи тією чи іншою мірою потрапили близько 2000 осіб (за даними монгольського дослідника Ш. Сандага – 2140 осіб; кількість заарештованих бурятів він визначає у 280 осіб, 126 людей повернули СРСР за таємним наказом № 4 монгольського прем'єр-міністра П. Гендена) [Sandag 2000, 73].

Наприкінці 1932 року, Д. Намсрай, начальник ДВО, та російський радник Дубровський були викликані до Москви. Після їхнього повернення до Монголії, на спеціальній зустрічі монгольських можновладців та радянських радників 9–18 вересня 1933 року було підняте питання про бурятів, які емігрували до Монголії та, нібито,

працювали на Японію. В резолюції спільної наради йшлося: лами та антиреволюційні феодальні елементи готують нове повстання наступною весною. Сили безпеки повинні були розкрити китайські, бурятські, російські та тибетські контрреволюційні елементи, які контактували з іноземними військовими агентами, запобігти їхнім провокаціям, залякуванню та пропаганді. Мовляв, антиреволюційний бунт та змова іноземної агресії мали ліквідувати МНР, і все це скеровувалося не корінними монголами, а іммігрантами зовні [Ваабар 1999, 327]. Ця слідча справа “З обвинувачення Бадмасва та інших бурятів” розпочалася органами держбезпеки у 1933 р. Йшлося про “повстанську” групу в понад 100 осіб, які нібито готували повстання у Східному аймаку МНР. Примітно, що зі 110 обвинувачуваних 81 людину становили буряти, серед яких було 48 нелегальних емігрантів із СРСР. Виходячи із цього, слідство прийшло до “ідеологічного висновку”: “З огляду на те, що переважну кількість обвинувачуваних становлять буряти, стає цілком зрозумілим контрреволюційне підґрунтя... організації” [цит. за: Лиштованный 1998а, 145]. Деякі з бурятів були засуджені на 10 і 5 років і відбували покарання у таборах Комі АРСР, частина – засуджена умовно. Реабілітація по даній справі пройшла в 1962–1963 рр. як у МНР, так і в СРСР.

Вищезгаданий О. Тепляков, зі свого боку, пише про каральну акцію іркутських чекістів, які заарештували на початку 1934 року близько 100 громадян МНР [Тепляков 2008, 364]. З даних “Меморіалу”¹²⁰ можна зробити висновок, що йдеться насамперед про бурятів, які проживали у МНР. Дехто з них у біографічних довідках названі монголами, народженими у Монголії, проте їхні прізвища з російськими закінченнями. В інших осіб зі списку місцем народження вказані бурятські терени. Переважна більшість заарештованих були безпартійні, хоча серед них є декілька членів МНРП, монгольських військовослужбовців, навіть таємних співробітників ДВО¹²¹. Ймовірно, всіх їх під якимось приводом вивели на

¹²⁰ В інформаційній базі, зібраній товариством “Меморіал”, можна знайти сліди подібних справ. Так, наприклад, є довідки по кільком бурятам, які проживали в Улан-Баторі й були заарештовані 5 липня 1933 р., засудженні 31 жовтня за статтею 58-10, 84 до вислання. Реабілітовані вони у січні 1994 р.

¹²¹ Жертви політичного терору в СРСР // Международное общество “Меморіал”. – <http://lists.memo.ru/>

радянську територію і 3 лютого 1934 року заарештували [Тепляков 2008, 364]. 6 лютого 1934 року всі вони були засуджені трійкою ПП ОДПУ ССК¹²² за статтями 58-2, 6. Вироки збігаються з вирокami по справі, наведеній в попередньому абзаці, – переважно 5, іноді – 10 років виправних таборів, іноді – умовно. На думку О. Теплякова, п'ятирічний термін ув'язнення для більшості засуджених за такою серйозною статтею, як 58-6 КК, навіть у той час ясно промовляв про явну недостовірність справи, сфабрикованої з очевидною метою – пред'явити керівництву чергову велику “шпигунську” організацію [Тепляков 2008, 364–365]. Реабілітовані всі лише 29 травня 1989 р.

Тут ми звернемося до однієї з характеристик на студентів КУТС (від 13.01.1934), яка, на нашу думку, відбиває підозру до монгольських бурятів з боку радянських функціонерів. Ось про що йшлося у цій характеристиці: “Рінчина – за національністю бурятка, піддана Зовнішньої Монголії, із числа родин, що емігрували з Бурятії. Вчилася у партшколі у Зовнішній Монголії – рік, а звідти разом із чоловіком... була відряджена у КУТС. У навчанні успішна. Є деяка пасивність, що очевидно пояснюється неподоланою звичайною сором'язливістю й замкнутістю монгольських жінок. При енергійнішій роботі може задовільно пройти програму. По закінченні КУТС Рінчину можна рекомендувати на роботу в Зовнішній Монголії. Не лояльних відносин до радянської влади не помічено”. При такій, загалом позитивній, характеристиці, значилася приписка рукою – “відрахувати”¹²³.

На ІХ з'їзді МНРП (28.09–5.10.1934) Д. Намсрай у своєму виступі зазначив: “Останні змови доводять, що імперіалісти у своїй контрреволюційній роботі спираються в першу чергу на бурятів, зрадників Жовтневої революції, які проникли та осіли тут, у МНР” [Девятый с'езд... 1934, 134]. Зазначимо, що серед учасників цього ж з'їзду було 9 бурятів. На думку Р. Рупена, буряти були усунені як ефективний фактор з висланням більшості їхніх провідних представників із МНР у 1928–1932 роках і чисток у 1935 році в Улан-Баторі [Rupen 1964, 235].

¹²² ПП ОДПУ ССК – Повноважене представництво Об'єднаного державного політичного управління Східносибірського краю.

¹²³ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 1018. – Л. 59.

Після відставки П. Гендена (03.1936) тенденція монголо-бурятської еміграції та інтеграції припиняється [Лузянин 2003, 232]. 24 квітня 1937 р. було підписано чергову угоду між СРСР та МНР про урегулювання питань у сфері громадянства, що у правовому та політичному відношеннях обмежувала цей процес [Советско-монгольские отношения... 1975, 388–390]. А на III-му пленумі ЦК МНРП (22–26.10.1937) міністр внутрішніх справ Х. Чойбалсан назвав бурятів потенційними ворогами країни поряд із китайцями та баргутами. Він зазначив, що бурятів у країні нараховується близько 20 тисяч, і задав риторичне питання: “Хто такі буряти, які мешкають в Монголії”? За словами Х. Чойбалсана, частина з них – це залишки банд Семенова, Унгерна та інших білогвардійських генералів. Він звинувачував бурятів у тому, що ті до останніх днів були керівниками японської розвідки в Монголії [Лузянин 2003, 231–232]. Ось точка зору відомого російського журналіста Л. Шинкарьова¹²⁴ щодо цього виступу Х. Чойбалсана: “Маршал не думав приховувати антибурятську спрямованість акції. Проте страх радянських інструкторів, хто стояв за його спиною і спрямовував його дії, викликала не стільки етнічна приналежність «японських шпигунів», як їхня приналежність до монгольської інтелігенції, до її вищого прошарку, що його особливо шанували у степу. Кремлівських радників ображала не стільки чужа національність, як чужа освіченість. Це було єдине, чого вони не в змозі були пробачати – переваги над собою. Вони викорінювали це зло серед своїх земляків. Тим більш ненависним для них було це зло серед монголів” [Шинкарев 2006, 2, 172]. Видатний монгольський науковець Ц. Дамдінсурен згадував: “Не секрет, що квіт монгольської інтелігенції в ті роки становили, як правило, буряти. Арешти серед них були повальними. Буряти викликали роздратування Чойбалсана та його поплічників своєю волелюбністю і вільною вдачею” [Дамдинсурэн 1989, 23].

Всім обласним відділам ДВО було доручено заарештувати певну кількість бурятів, китайців та баргутів, і якщо таких виявлялося менше вказаної цифри, будь хто міг бути заарештований, щоб довершити необхідний перелік. Літня бурятка згадувала у своєму записничку: “Це був дійсно дуже небезпечний період, коли жодному

¹²⁴ Л. Шинкарьов працював у МНР у 1977–1981 рр., автор кількох книг, присвячених цій країні.

бурятському чоловікові не дозволяли залишатися в багатьох із бурятських районів. З-за їхньої відсутності, багато років бурятські жінки виконували всю роботу вдома, щоб жити як слід...” [цит. за: Dashpurev, Soni 1992, 41–42; також див.: Дашийн Бямбасурэн... 2009].

Така зміна в позиції монгольських посадовців пояснюється, перш за все, політичними процесами, що відбувалися на той час у СРСР і МНР. Залежність від радянської політичної, військової й економічної допомоги – з одного боку, та постійне втручання радянських можновладців у внутрішні справи Монголії – з другого, призвели до повторення країною всіх деформацій у політичному, економічному, культурному розвитку, які мали місце у СРСР. Насамперед, радянською ініціативою пояснюються репресії 1937–1939 років у монгольському суспільстві. Зачепили вони і бурятів – громадян МНР, перш за все, представників інтелігенції. Наприклад, 3 квітня 1938 року радянський повпред в Улан-Баторі С. Миронов повідомляв: “Відбулися додаткові арешти за справами, пов’язаними з об’єднаним центром по змові. Всього станом на 30 березня заарештовано 10728 осіб, з них лам 7814, у тому числі вся верхівка тибетських лам, бурятів 1555, феодалів 322, відповідальних чиновників міністерств 300, 180 осіб вищого і старшого начскладу МНРА, 408 китайців. Розглянута 7171 особа, з них ВМП¹²⁵ 6311... З числа бурятів, що підлягають арешту, вирішили утриматися на три місяці від арешту рахункових працівників до демобілізації циріків¹²⁶ з МНРА, частину яких упродовж цього часу навчать обчислюванню. Інакше зупиниться обрахунок більшості установ, що торгують...” [цит. за: Шинкарев 2006, 2, 168].

Щодо обсягів репресій у МНР існують різні цифри, зокрема, такі: крім лам (75000 осіб), які зазнали переслідувань, було репресовано ще 25758 осіб, з яких убито 20039. Упродовж півтора року (з вересня 1937 по квітень 1939 року) спеціальна комісія під проводом Х. Чойбалсана провела низку нарад, де вирішила стратити 20099 осіб [Dashpurev, Soni 1992, 45; див. також: Kaplonski 2002, 161–163; Sandag 2000, 174–175]. Монгольські репресії, на відміну від бурятських, проходили переважно під гаслами боротьби з япон-

¹²⁵ ВМП – вища міра покарання.

¹²⁶ Цирік (монг. *цэрэг*) – солдат.

ськими шпигунами та контрреволюційними заколотниками. Проте соціальні верстви, які потрапили під монгольську репресійну машину, були ті ж самі, що і в Бурятії. Це зайвий раз доводить штучність наведених звинувачень. Списки небажаних осіб були підготовлені завчасно, а потім було не принципово, в чому саме їх звинуватити. Для Бурятії була обрана одна схема звинувачень, для Монголії – дещо інша. Так, під панмонгольські звинувачення потрапили буряти й ті монгольські громадяни, яких заарештовували чи судили на радянських теренах, зокрема, А. Амар, П. Генден, Н. Жадамба, О. Бадрах. Прізвище Х. Чойбалсана (майбутнього прем'єр-міністра) фігурувало у багатьох показах, але було викреслене [Базаров, Шагдуров 1993, 35]. Загалом, на теренах колишнього СРСР зазнали політичних репресій близько 400 монгольських громадян. Можна погодитися з бурятськими дослідниками: обвинувальні акти у справах панмонголістів, їхні показання цінні тим, що в них влада фактично сформулювала свої побоювання із приводу можливого використання панмонгольської ідеї, а значить – бурят-монгольської ідентичності, на якій ця ідея й ґрунтувалася, – у боротьбі проти радянського державно-політичного ладу [Скрынникова... 2004].

За даними Музею політичних репресій в Улан-Баторі, у МНР загинули понад 30000 осіб, з яких близько 12 тисяч склали монгольські буряти¹²⁷. Загинула більшість чоловіків, часто заарештовувалися й страчувалися цілі бурятські родини [Збигнев 2007, 80–81]. Зі страху перед переслідуванням буряти припинили зізнаватися у своїй етнічній приналежності, носити традиційний одяг і вживати бурятську мову у суспільних місцях. Знищення більшості чоловіків викликало значне зростання халхасько-бурятських шлюбів, що в результаті призвело до прискорення асиміляції монгольських бурятів. Культурна передача була частково розірвана внаслідок загибелі ламства та інтелігенції, які склали значну частину “контрреволюціонерів” [Збигнев 2007, 81]. На думку дослідників, та ж “справа Лхумбе” посіяла тимчасову недовіру між халхасцями та бурятами [Рошин 2008, 83; Ваабар 1999]. Наділення бурятської етнічності політичним контекстом (ототожнення бурятів і політичних ворогів) в 1930-х рр. призвело до фіксування в соціальній пам'яті бурятів

¹²⁷ За деякими даними, на 1934 рік у МНР проживало близько 35000 бурятів-емігрантів [Тубчинов 2007, 101].

Монголії важливішого відсилання до часів репресій як ключового моменту, коли бути бурятом стало життєво небезпечно. Особистісна ідентифікація і хід власного життя стали прораховуватися через конкретні події арештів, судів і вироків за шпигунство та контрреволюційну діяльність, що зачепили практично кожен бурятську родину [Бороноева 2008, 75]. Остаточно репресії проти бурятів у МНР завершилися у середині 1950-х років. Г. Дирхєєва також зазначає, що посиленню асиміляції монгольських бурятів у значній мірі сприяв період репресій, коли значний прошарок бурятської інтелігенції Монголії був знищений. Врятуватися у такому випадку було можливо лише визнавши себе монголом і, відповідно, спілкуючись лише монгольською мовою. Як відзначала низка інформантів Г. Дирхєєвої, у випадку, коли буряти отримували вищу освіту та їхали на роботу до інших – не бурятських аймаків, то там частіше за все не розповідають про своє бурятське коріння. Вважається, що просування соціальною драбиною набагато полегшується, якщо ти халх [Дырхеева 2007, 21; див. також: Амоголонова 2008, 99].

Визначному американському монголістові, Роберту Рупену належать найпроникливіші рядки про монгольських бурятів. На його думку, вони працювали задля великої монгольської держави, відновлення монгольської імперії, здатної захистити монгольську ідентичність від північного російського вторгнення та південного китайського. Багато хто з цих інтелігентів працював над впровадженням спільної монгольської мови і підкреслював важливість узгодження європейської науки та навчання з традиційними монгольськими шляхами. Вони були швидше ліберальними демократами, наполягаючи на еволюційному розвитку. Вони впровадили у Зовнішній Монголії багато змін у напрямку модернізації та європеїзації, проте з метою захисту монголів від асиміляції – русифікації чи китаїзації. Здебільшого, вони були лібералами та людьми доброї волі й стали б гарними демократами, якби мали шанс [Rupen 1964, 239].

Прагнення бурятів мешкати у власній національній державі спочатку справдилося, але невдовзі наштовхнулося на жахливу реальність. Втікаючи від радянської каральної системи, емігранти потрапили під невиправдані звинувачення та репресії у самій Монголії. Період 1920-х років – час відносного благополуччя та

добробуту, активної діяльності у політичній та громадській сфері, у 1930-ті роки змінився утисками за національною ознакою. Майже напевно, ідея зробити винуватців саме з бурятів належала радянському керівництву. Це був й нищівний удар по ідеї всемонгольської єдності, й кара за панмонгольські мрії бурятської інтелігенції, що їх ніколи не схвалював Радянський Союз. До того ж, робився виразний акцент на винуватості іноземців взагалі, як-то китайців, тибетців тощо. Можливо, вважали, що населенню легше повірити у вину чужаків, їх ніхто не захищатиме. А нових повстань у Монголії, і радянська, і монгольська влада боялися.

Репресії 1930-х років не лише завдали серйозного удару молодій монгольській державі, практично позбавивши її еліти, здатної відстоювати державні інтереси. Вони стали трагічною сторінкою у долі бурятської громади в МНР, визначивши на десятки років образ життя монгольських бурятів та прискоривши серед них асиміляційні процеси. Нав'язані Радянським Союзом репресії заронили зерно підозри між монголами та бурятами, відкрили трагічну сторінку у спільній історії, наслідки якої досі даються взнаки.

ПІСЛЯМОВА

Після відновлення державності Монголії у 1921 році для її еліти, як і в 1911-му, розпочався період боротьби за збирання монгольських земель. Це було одним із пріоритетів для керівництва країни. Настільки ж вагомою ця боротьба здавалася монголам Внутрішньої Монголії, Барги, Сіньцзяну, а також тувинцям колишнього Урянхайського краю. На результативність консолідаційних процесів постійно впливав зовнішній фактор, від якого, практично, залежала доля монгольської держави та її кордони.

Керівництво МНР 1920-х років, головню, бачило своїм завданням об'єднати ті терени з монгольським та тувинським населенням, які перебували у складі Цінської імперії на момент її падіння. Мабуть, на таку позицію впливала низка чинників, як-то: давнє входження бурятів та калмиків до складу Росії, вплив на ці народи чужої культури, залежність монгольської еліти від радянської підтримки. Натомість упродовж тривалого часу монгольська влада заохочувала бурятську еміграцію на терени МНР, а на початку 1920-х років пропонувала емігрувати радянським калмикам. Отже, переважно таким монгольські урядовці бачили вирішення “бурятського” та “калмицького” питань. Разом із тим Внутрішня Монголія, Барга, Тува, Алтайський округ (що входив до складу Сіньцзяну) здавалися їм невід'ємними складовими монгольського світу. Їхнє монгольське та тувинське населення із Халхою поєднувала низка спільних рис – кочовий лад, побут, релігія, писемна мова, історична та культурна спадщина. Їхні землі межували з Халхою, за плечима було спільне державне буття. Панмонгольський фактор був активно присутній у політичному житті Зовнішньої Монголії в період 1920-х років. І хоча, здебільшого, двоє визначних бурятів – Е.-Д. Рінчино і Ц. Жамцарано – були авторами резонансних концепцій, не варто сумніватися у панмонгольському налаштуванні інших пред-

ставників монгольської правлячої еліти. З кінця 1920-х до 1943–1944 рр. під тиском радянської сторони панмонгольський фактор йде у тінь. У 1930-ті роки мріяв про всемонгольську єдність, зокрема, шкодили прикордонні зіткнення на кордоні з Маньчжоу-Го, події на Халхин-Голі, політичні репресії проти бурятів і баргутів у МНР. Разом із тим, схоже, що на середину 1940-х років керівництво МНР не полишало надій на приєднання Внутрішньої Монголії, Барги, Алтайського округу. В різні часи заради об'єднання монгольських земель окремі представники політичної еліти МНР були ладні погодитися на входження своєї країни до складу Китаю або СРСР.

Одним із перших завдань монгольської влади в Сіньцзяні (як і для уряду Автономної Монголії) було повернення Алтайського округу, на той час нещодавно вилученого зі складу Західної Монголії. Водночас існував план дій і щодо Ілі й Тарбагатаю, проте припускалося, що вони залишаться у складі революційного Китаю. Йшлося навіть про повстання на теренах Сіньцзяну навесні 1923 року, до якого потай готувалися Урга та ілійські монголи. Привертає увагу й готовність монгольських політиків (насамперед, Е.-Д. Рінчино) співпрацювати з місцевою більшістю – уйгурами, казахами, дунганями. Водночас певні сепаратистські настрої були й серед торгутів Карашарського округу на чолі з тамтешнім правителем-регентом. У цей час комінтернівці вважали цілком ймовірним збройні виступи сіньцзянських монголів і намагалися їм запобігти. У 1926 році Ян Цзесінь побоювався, що монгольська армія виступить одночасно з Народними арміями, щоб приєднати до МНР “монгольські” території, що входять до складу Сіньцзяну. Якщо у 1922–1923 роках монгольська влада відправляла таємні делегації до Сіньцзяну спільно з представниками Комінтерну, то надалі, за відсутності підтримки з радянського боку, вони змінилися на приховану агітацію мандрівних лам (з аналогічними закличками) на теренах Сіньцзяну. З початку 1930-х років сіньцзянські монголи, втративши надії на підтримку МНР, приєднуються до антикитайського руху інших народів Сіньцзяну.

У 1920-ті рр. налаштування на об'єднання з Монголією спостерігалося як серед представників тувинської владної верхівки, так і серед населення різних хошунів. Про це свідчать відповідні петиції від імені жителів хошунів ТНР, що надсилалися як до тувинських, так і до монгольських владних інстанцій, звернення і пропозиції

тувинських державних діячів. Звичайно, не всі представники тодішньої владної верхівки були так званими монголофілами, проте прибічників об'єднання з Монголією нараховувалося досить багато, включаючи окремих прем'єр-міністрів і міністрів ТНР, а також секретарів ТНРП. З кінця 1920-х – по 1930-ті роки ситуація кардинально змінюється: на тувинській політичній сцені вже нова владна еліта, яка публічно відкидає монгольський вектор. На повістку дня стає тривалий переговорний процес щодо прикордонного розмежування, який не був завершений упродовж 1930-х років. У цей період частина тувинців продовжувала брати участь у повстаннях під панмонгольськими гаслами і була налаштована на еміграцію до МНР. Привертає увагу й той факт, що повстання тувинців 1930-х років відбувалися одночасно з повстаннями у МНР і під схожими гаслами, були оповиті ідентичними легендами, пов'язаними з панченламою ІХ. Останні архівні дані щодо широких протестних настроїв тувинців (зокрема про випадки організованого переходу на терени МНР), які зустрічалися авторці, датовані 1933 роком. Проте напевно можна стверджувати, що еміграція жителів південних тувинських хошунів до МНР мала місце і в наступні десятиліття. Факт входження Туви до складу СРСР не є в фокусі даного дослідження, і авторка наразі утримується від оцінки цієї непересічної події. Проте залишається запитання, чому таке важливе рішення не було прийняте шляхом загального голосування, якщо дійсно більшість тувинців схвально ставилася до відмови від незалежності? Разом із тим зазначимо, що плебісцит щодо суверенітету МНР 1945 року (на який іноді посилаються дослідники) був проведений за побажанням Китаю. Останній погодився визнати незалежність Зовнішньої Монголії, “оскільки плебісцит підтвердив волю монгольського народу до незалежності”.

У 1920-ті роки на теренах Бурят-Монголії спостерігався так званий культурний панмонголізм з певним політичним резонансом. У 1921–1922 рр. не вщухали розмови про культурно-національне об'єднання бурятів і халха-монголів, які у дещо пом'якшеному варіанті продовжувалися до 1927 року. Радянська влада відслідковувала настрої національних еліт, зокрема бурятської, і за підозр у “національному ухилі” корегувала їх шляхом усунення активних діячів з керівних посад на час або назавжди. Авторка припускає,

що саме таке відсторонення мало місце у випадку М. Єрбанова та І. Архінчєєва. З кінця 1920-х рр. у Бурят-Монголії розмови про єдиний монгольський світ поступово затихають. Ренесанс у мовній галузі тривав трохи довше, проте на початку 1930-х років розпочалися зміни й у цій сфері. І 1931, і 1936 рік наштовхують на думку, що реформи у галузі мовного будівництва в БМАРСР пов'язані з політикою Японії на Далекому Сході. 1931 рік – рік вторгнення Японії до Маньчжурії. І в цей же час приймається рішення взяти за основу нової літературної бурятської мови селенгинський діалект замість халхаського. Навесні 1936 року ж у Внутрішній Монголії був створений Військовий монгольський уряд і розпочалася співпраця князя Демчигдонрова з японцями. Радянська сторона побоювалася, що Японії вдасться заручитися симпатіями всіх монголів завдяки обіцянкам підтримати монгольське відродження. Можливо, саме тому в 1936 році було вирішено елегантно відмежувати бурятів від монгольського світу, ухваливши рішення орієнтуватися при реформуванні бурятської мови на хорінський говір. Якщо продовжити думку, то і роздвібнення теренів БМАРСР 1937 року можна пояснити не лише адміністративно-територіальним реформуванням у напрямку розукрупнення областей та країв 1936–1938 років, а й початком широкомасштабної війни між Японією та Китаєм, зокрема наступом Японії у Внутрішній Монголії, що розпочався у другій половині 1937 року.

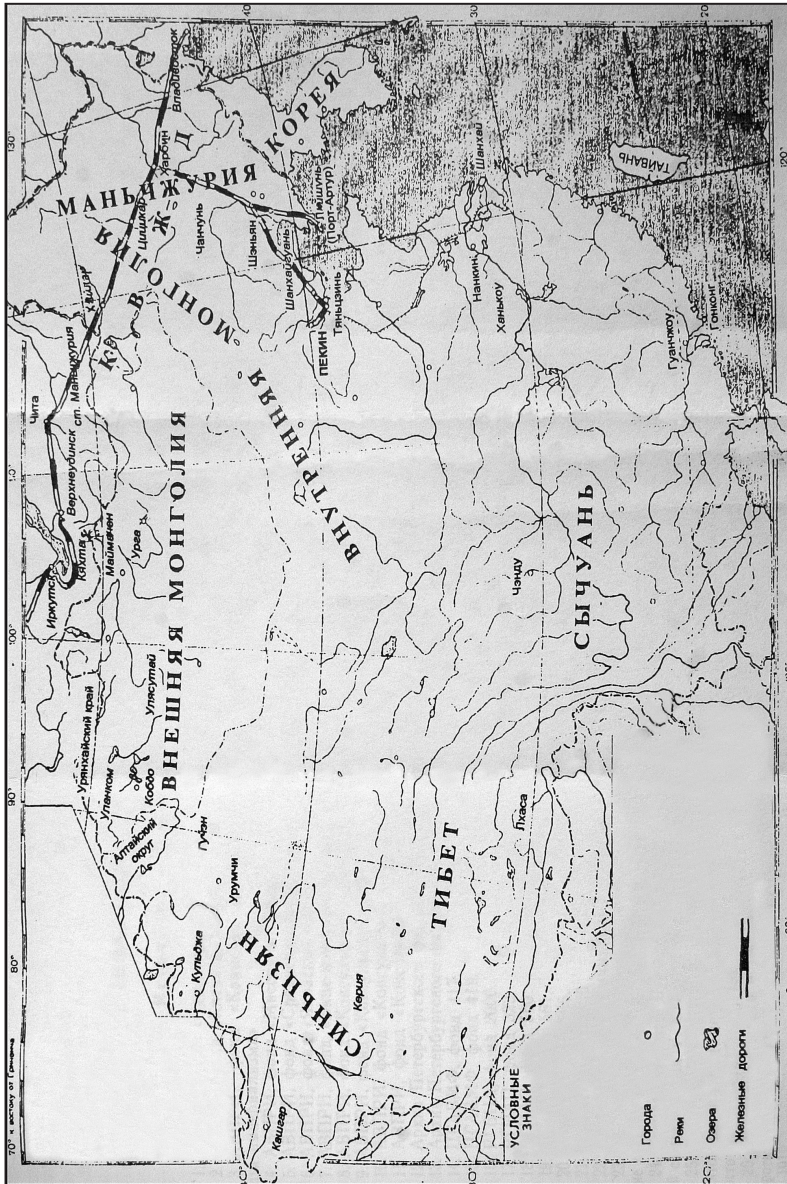
У 1920-ті роки багато патріотів з Внутрішньої Монголії та Барги включилися у громадянську війну в Китаї в надії на вирішення монгольського питання. Особливою активністю відзначалася революційно налаштована молодь Барги, тоді як не всі еліти Внутрішньої Монголії схвально дивилися на об'єднання з МНР, що перебувала під радянським впливом. Проте ідея всемонгольського об'єднання зберігалася на теренах Внутрішньої Монголії та Барги впродовж 1930-х років, тобто у період, коли вона була публічно відкинута і всіляко переслідувалася у МНР, ТНР і БМАРСР. Тут ця ідея була щільно переплетена з боротьбою за автономію Внутрішньої Монголії. Період японської окупації сприяв зростанню внутрішньомонгольського патріотизму, національної свідомості та бурному сплеску монгольського національного руху, що мав місце у другій половині 1940-х років. Водночас активність Японії в Маньчжурії та Внутріш-

ній Монголії стала фактичним вироком для багатьох радянських бурятів та жителів МНР у другій половині 1930-х років. Багатьох людей Москва звинуватила в намірах побудувати Велику Монголію під протекторатом Японії. Серед них була й переважна кількість активних діячів бурятського національного руху та монгольської політичної, військової, культурної еліти. Разом із тим зазнали переслідувань не лише представники бурятської та монгольської правлячої еліти, а й радянські дипломати, які працювали в Азії, уповноважені Комінтерну в Монголії, працівники держбезпеки, які мали справу з “панмонголістами”. Тому залишається ще так багато питань відносно низки подій, пов’язаних з тогочасним панмонгольським рухом.

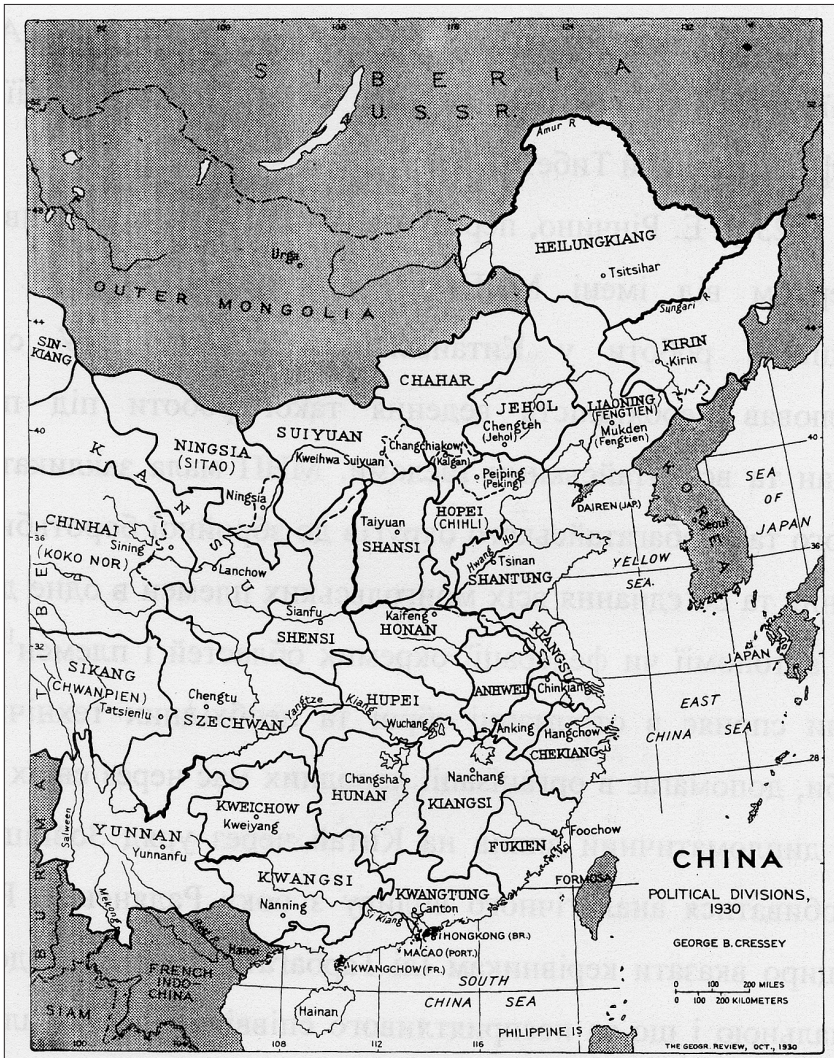
Отже, тенденція до об’єднання була властива більшості монгольських анклавів за межами Монголії. Хтось намагався емігрувати до Халхи, хтось здіймав повстання, хтось очікував підтримки від Улан-Батора чи Москви. Зі свого боку, Улан-Батор вживав всіх заходів задля об’єднання: і створював сприятливі умови для емігрантів, і відряджав своїх представників та агітаторів до інших монгольських народів та тувинців, і підтримував тамтешній революційний рух, і намагався домовитися з радянською та китайською стороною. Об’єднавчу політику монгольські народи та тувинці намагалися впроваджувати військовим, дипломатичним шляхами, шляхом розвитку спільного культурного простору та шляхом еміграції. Фактично еміграція стала одним зі шляхів втілення у життя ідеї об’єднаної Монголії й шляхом, загалом, успішним. Найбільш помітною вона стала серед бурятського населення, де охоплювала, перш за все, кочове населення Забайкалля (особливо його східних районів). Уповільнюючись у середині 1920-х рр., еміграційні потоки бурятів посилюються у першій половині 1930-х рр. унаслідок репресивних дій радянської системи. Мала місце також еміграція тувинців – з Туви (СРСР) та Сіньцзяну – здебільшого, у 1930–1950-ті роки. В Туві вона охоплювала, насамперед, майже всі сомони південної прикордонної смуги. У 1920-ті, 1940-ві роки окремі групи баргутів та внутрішніх монголів перебиралися до Зовнішньої Монголії (МНР). Зокрема, внаслідок таких переселень буряти, тувинці, внутрішні монголи представлені в етнічному складі Монголії.

КАРТИ

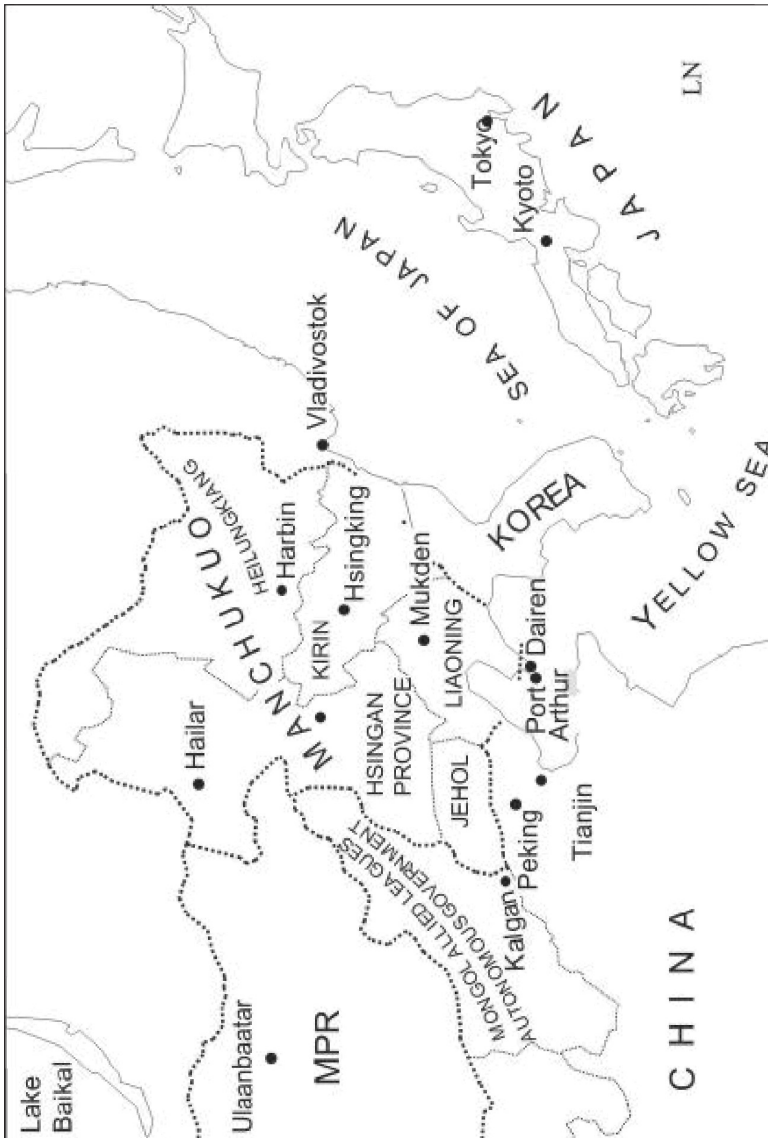

Карта № 1. Китай на початку XX ст.
 (Взято з книги: Белов Е.А. Россия и Китай в начале XX века.
 Русско-китайские противоречия в 1911–1915 гг. – М., 1997).

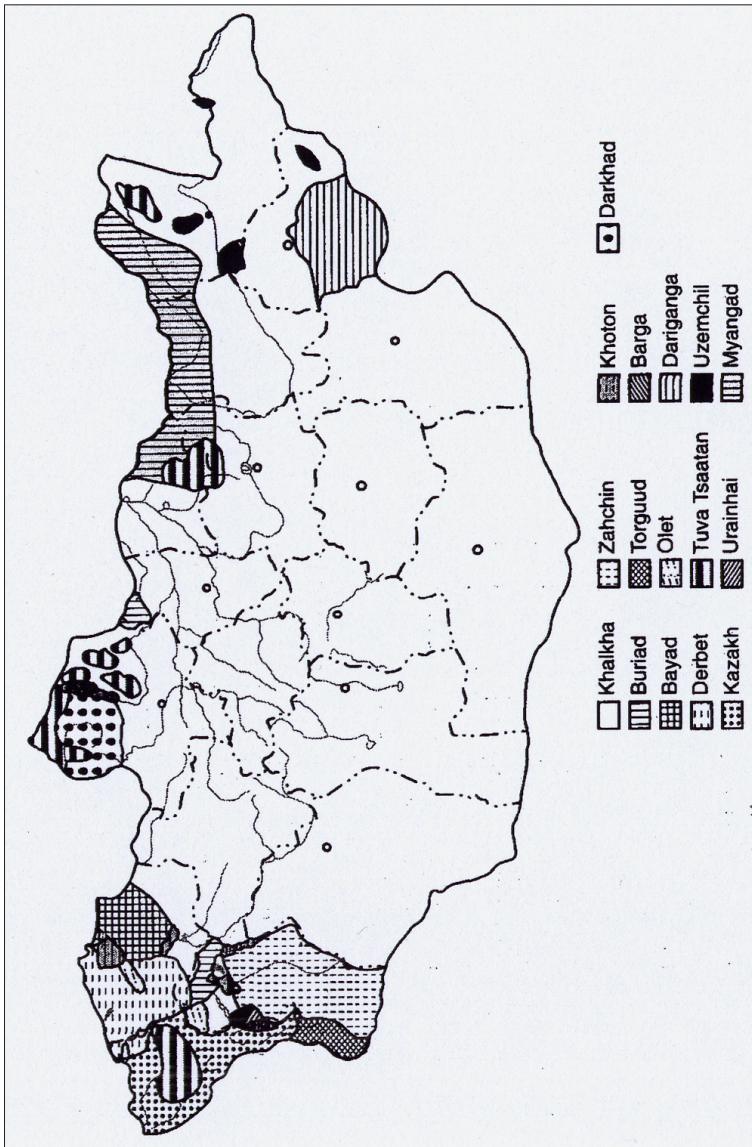
Карта № 2. Політико-адміністративна карта Китаю, 1930 рік.
 (Взято зі статті: Cressey, George B. The New Map of China //
 Geographical Review. – 1930 (Oct.). – Vol. 20, No. 4. – P. 653).

Карта № 3. Японія, Маньчжурія та Монголія, 1937 рік.
 (Взято зі статті: Li Narangoa. Japanese Geopolitics and the Mongol Lands,
 1915–1945 // *European Journal of East Asian Studies*. –
 2004. – Vol. 3, No 1. – P. 51).

Карта № 5. Географічне розташування етнічних груп Монголії.
 (Взято зі статті: Tumen, Dashtseveg. Linguistic, Cultural and Morphological Characteristics of Mongolian Populations // Circumpolar Ethnicity and Identity / Edited by Takashi Irimoto, Takako Yamada. – Osaka, 2004. – P. 314).

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Архівні матеріали

1. Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ).
  - Ф. 188 “Миссия в Пекине”. – Оп. 761. – Ед. хр. 351.
2. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ).
  - Ф. Р-200 “Министерство иностранных дел Российского правительства (г. Омск, 1918–1920)”. – Оп. 1. – Ед. хр. 406–407, 477–479.
3. Национальный архив Республики Бурятия (НАРБ).
  - Ф. П-1 “Бурятский обком КПСС”. – Оп. 1. – Ед. хр. 1356, 2283, 2366;
  - Ф. П-20. – Оп. 2. – Ед. хр. 12; Оп. 4. – Ед. хр. 62, 101;
  - Ф. 57. – Оп. 2. – Ед. хр. 554;
  - Ф. 408. – Оп. 1. – Ед. хр. 1; Оп. 3. – Ед. хр. 4;
  - Ф. Р-477 “Ревком БМАО”. – Оп. 1. – Ед. хр. 84;
  - Ф. Р-643 “Агван Доржиев”. – Оп. 1. – Ед. хр. 6, 7.
4. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ).
  - Ф. 17 “Центральный комитет КПСС (ЦК КПСС) (1898, 1903–1991)”. – Оп. 137 “Внешнеполитическая комиссия; Комиссия по связям с иностранными компартиями (1949–1953)”. – Ед. хр. 144.
  - Ф. 82 “Молотов В.М.” (1907–1986). – Оп. 2. – Ед. хр. 1240, 1278, 1280, 1281, 1327;
  - Ф. 89 “Ярославский Емельян Михайлович (1878–1943)”. – Оп. 4. – Ед. хр. 162;
  - Ф. 144 “П.М. Никифоров”. – Оп. 1. – Ед. хр. 7, 40, 149, 173, 175, 198;
  - Ф. 372 “Дальневосточное бюро ЦК РКП(б) (Дальбюро) (1920–1925)”. – Оп. 1. – Ед. хр. 61, 127;
  - Ф. 495 “Исполнительный комитет Коминтерна (ИККИ) (1919–1943)”. – Оп. 152 “Монгольская народно-революционная партия (1918–1936)”. – 1, 9, 10, 15, 16, 20, 24, 27, 34, 42, 46, 48, 51, 54, 57, 59, 64, 90, 157; Оп. 153 “Тувинская народно-революционная партия (1923–1943)”. – Ед. хр. 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 18, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 32, 35, 36, 37, 41, 44, 46, 52, 55, 59, 60; Оп. 154 “Восточный секретариат ИККИ (1920–1936)”. – Ед. хр. 97, 105, 224, 293;

- Ф. 514 “Коммунистическая партия Китая”. – Оп. 1. – Ед. хр. 20, 27, 48, 437, 529, 680, 930, 1018;
  - Ф. 532 “Коммунистический университет трудящихся Востока (КУТВ) (1921–1938); Научно-исследовательский институт национальных и колониальных проблем (НИИ НКП) (1936–1939)”. – Оп. 1. – Ед. хр. 431; Оп. 2. – Ед. хр. 140; Оп. 4 “Научные кабинеты, 1926–1937”. – Ед. хр. 335.
  - Ф. 558 “Сталин (наст. Джугашвили) Иосиф Виссарионович (1878–1953)”. – Оп. 11. – Ед. хр. 351.
5. РГВИА. – Ф. 2000 “Главное управление Генерального штаба”. – Оп. 1. – Ед. хр. 4078, 4256, 7889.
  6. Российский государственный военный архив (РГВА).
    - Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 831, 832, 844, 845.

Опубліковані документи

7. Барон Унгерн в документах и мемуарах / Составитель и редактор С.Л. Кузьмин. – М., 2004.
8. Бурят-Монгольская АССР за десять лет. – М. – Иркутск, 1933.
9. Бурят-Монгольская Автономная Советская Социалистическая Республика. Очерки и отчеты. 1923–1924. – Верхнеудинск, 1925.
10. Бурят-Монгольский Центральный Исполнительный Комитет 2-го созыва. Вторая сессия (4–9 ноября 1925 г.): Протоколы и резолюции. – Верхнеудинск, 1925.
11. Бюллетень Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров Бурят-Монгольской Автономной Советской Социалистической Республики. – Верхнеудинск, 1931. – № 1 (1.02.1931).
12. ВКП(б), Коминтерн и национально-революционное движение в Китае: Документы. 1920–1925 гг. – М., 1994.
13. ВКП(б), Коминтерн и национально-революционное движение в Китае: Документы. – М., 1996. – Т. 2: 1926–1927. – Ч. 1–2.
14. ВКП(б), Коминтерн и Китай: Документы. – М., 2003. – Т. IV: ВКП(б), Коминтерн и советское движение в Китае. 1931–1937. – Ч. 1–2.
15. Военная разведка информирует: Документы Разведуправления Красной Армии. Январь 1939 – июнь 1941 г. / Сост. В. А. Гаврилов. – М., 2008. – <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues/73220>
16. Дальневосточная политика Советской России (1920–1922 гг.). Сборник документов бюро ЦК РКП(б) и Сибирского революционного комитета. – Новосибирск, 1996.
17. Девятый съезд Монгольской Народно-Революционной Партии (28 сентября – 5 октября 1934 г.). – УБ., 1934.
18. Дискуссия о современном состоянии бурят-монгольского языкознания // Вестник Института культуры Бурят-Монгольской АССР. – 1931. – № 2–3.

19. Доклад о проявлениях ксенофобии, расовой дискриминации и антисемитизма в Республике Бурятия (события августа 2004 – июля 2005 г.) // Республиканский правозащитный центр. – <http://hrcenter.e-baikal.ru/tol/doc2005>
20. Доклад правительства Бурят-Монгольской АССР Совнаркому РСФСР / Хозяйственное, Культурно-Социальное и Советское Строительство Бурят-Монгольской АССР. – Издание ЦИК и СНК Б.-М. АССР, 1928.
21. Документы // Базаров Б.В., Жабаева Л.Б. Бурятские национальные демократы и общественно-политическая мысль монгольских народов в первой трети XX века. – Улан-Удэ, 2008.
22. Документы внешней политики СССР. – М., 1973. – Том XVIII: 1 января – 31 декабря 1935 г.
23. Дубровский В.А. Тува в 1919–1921 годах. (Документы и материалы) // Ученые записки Тувинского научно-исследовательского института языка, литературы и истории. – Кызыл, 1957. – Вып. V.
24. Дубровский В.А. Конституции Тувинской Народной Республики // Ученые записки Тувинского научно-исследовательского института языка, литературы и истории. – Кызыл, 1958. – Вып. VI.
25. Искусство Бурят-Монголии и очередные задачи. (Тезисы, принятые облпартсовещанием от 10–14 ноября 1930 года по культурному строительству) // Культура Бурятии. – 1932. – № 1.
26. К истории Бурят-Монголии. Материалы дискуссии, состоявшейся в июне 1934 г. в Улан-Удэ. – М.-Л., 1935.
27. Коммунистический Интернационал и китайская революция. Документы и материалы. – М., 1986.
28. Конференция монгольской группы народов по вопросам письменности и языка. Резолюции конференции // Культура и письменность Востока. – М., 1931. – Кн. IX.
29. Красный террор в годы Гражданской войны / Под ред Ю. Фельштинского. – М., 2004.
30. Кудухов К.С. Деятельность Совета интернациональной пропаганды на Востоке в 1920 г. Итоговый доклад // Восточный архив. – 2011. – № 1 (23).
31. Ледовский А.М. СССР и Сталин в судьбах Китая. Документы и свидетельства участника событий: 1937–1952. – М., 1999.
32. Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД // Интернет-проект “Архив Александра Н. Яковлева”. – <http://www.idf.ru/fond/issues-doc/62056/61024>
33. Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства 1878–1917 (МОЭИ). Серия 3. 1914–1917. – М.-Л., 1933. – Т. III.

34. Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства 1878–1917. Серия 3. 1914–1917. – М.-Л., 1935. – Т. VI. – Ч. 1.
35. Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства 1878–1917. Серия 3. 1914–1917. – М.-Л., 1935а. – Т. VIII. – Ч. 1.
36. Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства 1878–1917. Серия 3. 1914–1917. – М., 1938. – Т. X.
37. Монголын хувьсгалчдын туухт зовлолгоон. 1921 оны 3-р сарын 1–3 (Исторична нарада монгольських революціонерів 1–3 березня 1921 року). – УБ., 1996.
38. О культурно-национальном строительстве. Резолюция объединенного пленума ОК и ОКК ВКП(б) (по докладу т. Дашидондоэ) // Вестник Института культуры Бурят-Монгольской АССР. – 1931. – № 2–3.
39. О перестройке научно-исследовательской работы // Вестник Института культуры. – 1931. – № 1.
40. Переписка И.В. Сталина и Г.В. Чичерина с полпредом СССР в Китае Л.М. Караханом: Документы, август 1923 г. – 1926 г. / Составитель, ответственный редактор-подготовитель, автор предисловия А.И. Картунова. – М., 2008.
41. Письма Ф.И. Щербатского из Монголии и Забайкалья / Составление, вступительная статья и комментарии А.А. Вигасина // Восток. – 2005. – № 5.
42. Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг. Документы / Г.М. Адибеков (сост.). – М., 2004.
43. Постановление Обкома ВКП(б) по докладу директора Института Культуры тов. Хабаева // Вестник Института культуры. – 1931. – № 1.
44. Протоколы 1-го Великого Хуралдана Монгольской Народной Республики. – Улан-Батор-Хото, 1925.
45. Пятилетний план научной деятельности Института культуры // Жизнь Бурятии. – 1930. – № 2–3.
46. Революционная молодежь Монголии. Материалы IV съезда Монгольского революционного союза молодежи 17–22 октября 1925 года. – Улан-Батор-Хото, 1925.
47. Революционные мероприятия народного правительства Монголии в 1921–1924 гг. Документы / Составитель Ц. Насанбалжир, редактор Ц. Пунцагноров. – М., 1960.
48. Резолюции VIII С'езда Монгольской Народно-Революционной Партии // Хозяйство Монголии. – 1930. – № 4 (22).
49. “Реформа проводится бесповоротно...” Документы Национального архива Республики Бурятия о волостной реформе в Забайкальской области. 1901–1904 гг. Публикацию подготовила Б.Ц. Жалсанова //

- Отечественные архивы: Научно-практический журнал. – 2008. – № 1. – <http://www.rusarchives.ru/publication/otecharh/081.shtml>
50. Ринчино Э.-Д. Документы. Статьи. Письма. – Улан-Удэ, 1994.
  51. Русско-китайские отношения в XX веке. Документы и материалы. – М., 2005. – Т. V: Советско-китайские отношения. 1946 – февраль 1950 гг. – Кн. 2: 1949 – февраль 1950 гг.
  52. “Совершенно секретно”: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). – М., 2001. – Т. 1: 1922–1923 гг. – Ч. 2.
  53. “Совершенно секретно”: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). – М., 2001. – Т. 4: 1926 г. – Ч. 1, 2.
  54. “Совершенно секретно”: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). – М., 2003. – Т. 5: 1927 год.
  55. “Совершенно секретно”: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). – М., 2004. – Т. 7: 1929 год.
  56. Советско-американские отношения. 1934–1939 // Интернет-проект “Архив Александра Н. Яковлева”. – <http://www.idf.ru/fond/issues/62158>
  57. Советско-монгольские отношения. 1921–1974. Документы и материалы. – М., УБ., 1975. – Т. 1: 1921–1940.
  58. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / Сост. О.В. Хлевнюк, Р.У. Дэвис, Л.П. Кошелева, Э.А. Рис, Л.А. Роговая. – М., 2001.
  59. “Сталинские списки” // Международное общество “Мемориал”. – <http://stalin.memo.ru/names/index.htm>
  60. Страницы из жизни Агвана Доржиева. Архивные документы. – Улан-Удэ, 1993.
  61. Съезды, конференции и совещания социально-классовых, политических, национальных и религиозных организаций в Забайкальской области (март 1917 – ноябрь 1918 гг.). – Томск, 1991.
  62. 3-й Съезд Монгольской Народной Партии // Бюллетень Полпредства СССР в Монголии. – № 14–18. – 1924 (Октябрь).
  63. Царская Россия и Монголия в 1913–1914 гг. // Красный архив. – 1929. – Т. 37.
  64. IV съезд Монгольской Народно-Революционной Партии (с 23 сент. по 2 окт. 1925 года). – Улан-Батор-Хото, 1925.
  65. Чумаков А. Из истории политики Коминтерна на Дальнем Востоке // Сайт “Библиотека Гумер”. – http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/chum_ist.php
  66. Элбек-Доржи Ринчино о Монголии. Избранные труды. – Улан-Удэ, 1998.

Щоденники, мемуари

67. Адрианов А.В. Путешествие на Алтай и за Саяны, совершенное в 1881 году (извлечения) // Урянхай. Тыва дептер: антология научной и просветительской мысли о древней тувинской земле и ее насельниках,

- об Урянхае – Танну-Туве, урянхайцах – тувинцах, о древностях Тувы. Текст в 7 т. / Составитель: С.К. Шойгу. – М., 2007. – Т. 3: Урянхайский край. Тувинско-русские отношения (начало XVII – начало XX вв.).
68. Благодатов А.В. Записки о китайской революции 1925–1927 гг. – Изд. 3-е, доп. – М., 1979.
  69. Жамцарано Ц.Ж. Путевой дневник 1908–1909 гг. / Подготовка к изданию, введение, комментарий – В.Ц. Лыскокова. – Улан-Удэ, 2006.
  70. Капица М.С. На разных параллелях. Записки дипломата. – М., 1996.
  71. Каррутерс Д. “Неведомая Монголия”. – Пг., 1914. – Т. 1. Урянхайский край.
  72. Китай и русская эмиграция в дневниках И.И. и А.Н. Серебренниковых. В 5 т. – М., 2006. – Т. I: “Пока же мы счастливы тем, что ничто не угрожает нам...” (1919–1943).
  73. Козлов П.К. Дневники Монголо-Тибетской экспедиции. 1923–1926. – СПб., 2003.
  74. Ледовский А.М. СССР и Сталин в судьбах Китая. Документы и свидетельства участника событий: 1937–1952. – М., 1999.
  75. Леонов Н. Танну-Тува. (Страна Голубой реки). – М., 1927.
  76. Маслов П.П. Конец Урянхая. [Путевые очерки]. – М., 1933.
  77. Мачавариани В., Третьяков С. В Танну-Туву. – М.-Л., 1930.
  78. Мелихов Г.В. Белый Харбин: Середина 20-х. – М., 2003.
  79. Монголия и Кам. Труды экспедиции Императорского Русского Географического Общества, совершенной в 1899–1901 гг. под руководством П.К. Козлова. – СПб., 1905. – Т. 1. – Часть первая. П.К. Козлов. По Монголии до границ Тибета.
  80. Ошурков В.А. Из странствований по земле Урянхов // Урянхай. Тыва дептер: антология научной и просветительской мысли о древней тувинской земле и ее насельниках, об Урянхае – Танну-Туве, урянхайцах – тувинцах, о древностях Тувы. Текст в 7 т. / Сост.: С.К. Шойгу. – М., 2007. – Т. 3: Урянхайский край. Тувинско-русские отношения (начало XVII – начало XX вв.).
  81. Певцов М.В. Путешествия по Китаю и Монголии. Путешествие в Кашгарию и Куньлунь. – М., 2010.
  82. Пржевальский Н.М. Путешествие в Усурийском крае. Монголия и страна тангутов. – М., 2008.
  83. Примаков В.М. Записки волонтера. Рассказы, очерки, статьи. – К., 1970.
  84. Рерих Н. Врата в будущее. – Рига, 1991.
  85. Рерих Н. Алтай – Гималаи: Путевой дневник. – Рига, 1992.
  86. Рерих Н.К. Дневник Маньчжурской экспедиции, 1934–1935. (Фрагменты) // Ариаварта. – 1999. – № 3.
  87. Рерих Ю.Н. По тропам Срединной Азии. – Самара, 1994.
  88. Скрин А. Китайский Туркестан. – М., Л., 1930.

89. Тихвинский С.Л. Дипломатия: исследования и воспоминания. – М., 2001.
90. Цзян Чжунчжэн (Чан Кайши). Советская Россия в Китае. Воспоминания и размышления в 70 лет. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2009.
91. Шинкарев Л.И. Цеденбал и его время. – М., 2006. – Т. 1: Любовь. Власть. Трагедия; Т. 2: Документы. Письма. Воспоминания.
92. Elias, Ney. Narrative of a Journey Through Western Mongolia, July 1872 to January 1873 // Journal of the Royal Geographical Society of London. – 1873. – Vol. 43.
93. Hedin, Sven, in collaboration with Folke Bergman. History of the expedition in Asia, 1927–1935. – Pt. III. 1933–1935. – Stockholm, 1944.
94. Lattimore, Owen. Introduction // The Diluv Khutagt: Memoirs and autobiography of a Mongol Buddhist reincarnation in religion and revolution / By Owen Lattimore and Fujiko Isono. – Wiesbaden, 1982.
95. Mänchen-Helfen O. Reise ins Asiatische Tuwa. – Berlin, 1931.

Лігература

96. А. Д. Национально-революционное движение в Маньчжурии // Проблемы Китая. Записки института / Научно-исследовательский институт по Китаю (Колониальный сектор ИМХ и МП) при Коммунистической академии. – 1935. – № 14.
97. Абаев Н.В. Некоторые геополитические и этноисторические аспекты “урянской проблемы” // Этносоциальные процессы в Сибири. Тематический сборник. – Новосибирск, 2006. – Вып. 7.
98. Аблажей Н.Н. Миграционные процессы на границах России и Центральной Азии в первой четверти XX в. // Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии. – Улан-Удэ, 2000. – Т. II.
99. Автономный район Внутренняя Монголия Китайской Народной Республики. – М., 1980.
100. Азиатская Россия в геополитической и цивилизационной динамике. XVI–XX века. – М., 2004.
101. Алпатов В.М. Языковая политика в СССР в 20–30-е годы: утопия и реальность // Восток. – 1993. – № 5.
102. Алпатов В.М. Николай-Николаас Поппе. – М., 1996.
103. Амоголонова Д.Д. Бурятская национальная идеология в условиях этнической “мобилизации” и “демобилизации” // История и культура народов Сибири, стран Центральной и Восточной Азии: Материалы III международной научно-практической конференции. – Улан-Удэ, 2007.
104. Амоголонова Д.Д. Современная бурятская этносфера: дискурсы, парадигмы, социокультурные практики. – Улан-Удэ, 2008.

105. Амоголонова Д.Д., Елаева И.Э., Скрынникова Т.Д. Бурятская этничность в контексте социокультурной модернизации. (Постсоветский период). – Иркутск, 2005 // Иркутский межрегиональный институт общественных наук при Иркутском государственном университете. – http://mion.isu.ru/filearchive/mion_publications/buryat3/index.html
106. Анайбан З.В. Толерантность и межэтническое отношение в Туве. Результаты этносоциологического исследования // Тезисы научной конференции, посвященной 50-летию ТНИИЯЛИ 10 октября 1995 г. – Кызыл, 1995.
107. Анайбан З.В. Межнациональные отношения в Туве в 90-е годы. (По материалам этносоциологических исследований). – М., 1999.
108. Анайбан З.В., Донахо Б., Харитонов В.И. Этнические процессы в современной Республике Тыва/Тува: 1990–2007 гг. // Тюркские народы Восточной Сибири. – М., 2008.
109. Андреев А.И. Тибет в политике царской, советской и постсоветской России. – СПб., 2006.
110. Андрушайтис Ю.В. К истории образования Бурят-Монгольской АССР // Исторические записки. – 1952. – Вып. 39.
111. Аранчын Ю.Л. Исторический путь тувинского народа к социализму. – Новосибирск, 1982.
112. Архинчиев И. Бурят-Монгольская Автономная Область // Жизнь национальностей. – 1923. – Книга первая.
113. Архинчиев И. Образование новой автономной республики // Жизнь национальностей. – 1923а. – Кн. V.
114. Асалханова Е.В. Деятельность Агвана Доржиева в Иркутской губернии (1907–1908) // Восток. – 2009. – № 6.
115. Ахметшин Н.Х. Тайны великой пустыни. Миражи Такла-Макан. – М., 2003.
116. Ахметшин Н. Рец. на: А.В. Лукин. Медведь наблюдает за драконом: Образ Китая в России в XVII–XXI веках. М.: АСТ; Восток – Запад, 2007. 607 с.; 16 л. ил. // Pro et Contra. Ежеквартальный журнал. – 2008 (Июль – август).
117. Бавуу-Сюрюн М.В. Социоллингвистические заметки о тувинцах Китая // Новые исследования Тувы. Электронный информационный журнал. – 2011. – № 1. – http://www.tuva.asia/journal/issue_9/3028-bavuu-syuryun.html
118. Бадмаева О.Б. Шэнэхэнские буряты: современные факторы этнической идентичности // Генеалогическая культура бурят: современный научно-образовательный дискурс. – Улан-Удэ, 2009.
119. Базаров Б.В. Трагический финал Солбонэ Туя // Неизвестные страницы истории Бурятии. (Из Архивов КГБ). – Улан-Удэ, 1991.
120. Базаров Б.В. Генерал-лейтенант Маньжочу-Го Уржин Гармаев. – Улан-Удэ, 2001.

121. Базаров Б.В. Неизвестное из истории панмонголизма. – Улан-Удэ, 2002.
122. Базаров Б.В. Геополитика Байкальского региона в ретроспективе веков // Народы Бурятии в составе России: от противостояния к согласию: (300 лет Указу Петра I). – Улан-Удэ, 2003. – Ч. 4.
123. Базаров Б.В. Панмонголизм: от мифов к фактам // Тайны Бурятии. – 2005. – № 2 (9). – <http://taibu.wol.bz/34282.htm>
124. Базаров Б.В., Жабоева Л.Б. Бурятские национальные демократы и общественно-политическая мысль монгольских народов в первой трети XX века. – Улан-Удэ, 2008.
125. Базаров Б.В., Шагдуров Ю.П. “Пан-монгольская организация” 1937–1938 гг. // Базар Барадин: жизнь и деятельность. Доклады и тезисы научной конференции. – Улан-Удэ, 1993.
126. Базарова В.В. Национально-государственное строительство и языковая политика в Бурятии в 1920–1930-е годы // Этническая и национальная политика государства в Бурятии (XIX – начало XXI в.). – Улан-Удэ, 2007.
127. Базарова В.В. О переходе к латинизации бурят-монгольской письменности в конце 1920 – в начале 1930-х гг. // Этническая и национальная политика государства в Бурятии (XIX – начало XXI в.). – Улан-Удэ, 2007а.
128. Базарова В.В. Буручком и реформирование письменности в 1920-е годы // Мир Центральной Азии – 2. – Улан-Удэ, 2008.
129. Базарова В. Экспертизы в языковой политике: к политической практике 1930-х гг. // Власть. – 2011. – № 1.
130. Байыр-оол М.С. Сын своего времени // Новые исследования Тувы. Электронный информационный журнал. – 2009. – № 1–2. – http://www.tuva.asia/journal/issue_1-2/132-toka.html
131. Байыр-оол М.С. Уникальный опыт вертикальной мобильности // Социологические исследования. – 2010. – № 2.
132. Байыр-оол М.С. Опальный премьер // Новые исследования Тувы. Электронный информационный журнал. – 2011. – № 1. – http://www.tuva.asia/journal/issue_9/3027-bayyr-ool.html
133. Бакаева Э.П. Агван Доржиев в Калмыкии // Буддизм России. – 1998. – № 29–30.
134. Балакина Г.Ф., Анайбан З.В. Современная Тува: социокультурные и этнические процессы. – Новосибирск, 1995.
135. Балдано М. Взаимовлияние этнокультурных и этнополитических процессов в России 1990-х годов (на примере Всебурятской ассоциации развития культуры) // Власть. – 2010. – № 6.
136. Балданов С.Ж. Причины эмиграции бурят и их современное положение в Монголии и Китае // Диаспоры в современном мире. Мате-

- риалы Международного круглого стола (г. Улан-Удэ (15 октября 2007 г.) – Хулун-Буйр (13 декабря 2007 г.)). – Улан-Удэ, 2007.
137. Балмасов С.С. Белоэмигранты на военной службе в Китае. – М., 2007.
  138. Барадин Б. Рец. на: Б.Я. Владимирцов. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Ленинград, 1929 г. Издание Ленинградского Вост. Инст. им. А.С. Енукидзе Ленингр. Областлит № 5083. 28 п.л. Тираж 1000. Типогр. Академии Наук СССР // Бурятияведение. – 1930. – № III–IV (11–12).
  139. Барадин Б. Очередные задачи новой речевой культуры бурят-монголов // Вестник Института культуры. – 1931. – № 1.
  140. Барадин Б. Письмо в редакцию журнала “Культура Бурятии” // Культура Бурятии. – 1932. – № 2.
  141. Баранников А. Забайкальские дацаны // Материалы по этнографии. – Л., 1926. – Т. III. – Выпуск первый.
  142. Бармин В.А. Советский Союз и Синьцзян 1918–1941 гг. – Барнаул, 1999.
  143. Бармин В.А. Участие сибирских частей Красной Армии в разгроме белогвардейских войск в Синьцзяне (май-сентябрь 1921 г.) // Актуальные вопросы истории Сибири. Вторые научные чтения памяти проф. А.П. Бородавкина: Материалы конф. – Барнаул, 2000.
  144. Бармин К.В. К вопросу об оценке деятельности Оспан-батыра в Синьцзяне в 1944–1946 гг. // Исторический опыт хозяйственного и культурного освоения Западной Сибири. Четвертые научные чтения памяти профессора А.П. Бородавкина. – Барнаул, 2003.
  145. Бат-Очир Л. Современный мир и идея панмонголизма. – <http://www.toonto.mn/index.php?mm=library&task=view&id=5>
  146. Батбаяр Ц. Монголия и Япония в первой половине XX века. – Улан-Удэ, 2002.
  147. Батсайхан О. О возможности альтернативного пути развития Монголии в 1920–1930-е годы // Россия и Монголия: новый взгляд на историю взаимоотношений. – М., 2001.
  148. Батсайхан О., Кузьмин С.Л. Основания современной монгольской государственности // Олон улс судлал (Міжнародні дослідження). – 2008. – № 2. – http://www.hamagmongol.narod.ru/library/kuzmin_2008a_r.htm
  149. Батуев Б.Б. Базар Барадин. Штрихи к политической биографии // Неизвестные страницы истории Бурятии. (Из Архивов КГБ). – Улан-Удэ, 1991.
  150. Батуев Ц. Создание органов государственной власти в Бурят-Монгольской АССР // Власть. – 2010. – № 3.

151. Белов Е.А. Россия и Китай в начале XX века. Русско-китайские противоречия в 1911–1915 гг. – М., 1997.
152. Белов Е.А. Россия и Монголия (1911–1919 гг.). – М., 1999.
153. Белов Е.А. Барон Унгерн фон Штернберг: Биография. Идеология. Военные походы. 1920–1921 гг. – М., 2003.
154. Берлин Л.Е. Бурят-монгольский вопрос // Жизнь национальностей. – 1922. – № 12 (147).
155. Берлин Л. Рец. на.: Грумм-Гржимайло Г., “Западная Монголия и Урянхайский край”, т. III, изд. 1930 г. // Революционный Восток. – 1936. – № 2–3 (36–37).
156. Богданов М.Н. Бурятское “возрождение” // Сибирские вопросы. – 1907. – № 3.
157. Богословский В.А., Москалев А.А. Национальный вопрос в Китае (1911–1949). – М., 1984.
158. Бороноева Д.Ц. Из истории формирования бурятского этнического анклава во Внутренней Монголии КНР // Россия и Восток: взгляд из Сибири в конце столетия. – Иркутск, 2000. – Т. 2.
159. Бороноева Д.Ц. Специфика образа этнической самоидентификации бурят Внутренней Монголии КНР // Феноменология традиционности и современности. – Улан-Удэ, 2001.
160. Бороноева Д.Ц. Роль идеи “возвращения на родину” в мировоззрении шэнэхэнских бурят // Буддизм в контексте истории, идеологии и культуры Центральной и Восточной Азии. – Улан-Удэ, 2003.
161. Бороноева Д.Ц. Буряты и монгольский мир в контексте идентификационной функции этнонима. – Улан-Удэ, 2007.
162. Бороноева Д.Ц. Буряты Монголии: социальная память и идентичность // Власть. – 2008. – № 8.
163. Бошектуев А.В. Изменение численности бурят в 1920–1930-е гг. на территории Бурят-Монгольской АССР // Мир Центральной Азии. – Улан-Удэ, 2002. – Т. II. – Ч. I.
164. Бураев И.Д. Современное состояние бурятского языка и меры его сохранения и развития // Современное положение бурятского народа и перспектива его сохранения и развития. – Улан-Удэ, 1996. – Вып. 1.
165. Бурят-Монгольский Комитет в Монголии // Жизнь национальностей. – 1922. – № 17 (152).
166. Буряты / Отв. ред. Л.Л. Абаева, Н.Л. Жуковская. – М., 2004.
167. Вайнштейн С.И. Очерк этногенеза тувинцев // Ученые записки Тувинского научно-исследовательского института языка, литературы и истории. – Кызыл, 1957. – Вып. V.
168. Вайнштейн С.И. Историческая этнография тувинцев. – М., 1972.
169. Вайнштейн С.И., Москаленко Н.П. Общие сведения о Туве и тувинцах // Тюркские народы Восточной Сибири. – М., 2008.

170. Варнавский П.К. Этатизация этничности в дискурсе “национального самоопределения” бурят // Мир Центральной Азии. – Улан-Удэ, 2002. – Т. II. – Ч. II.
171. Варнавский П.К. Этнополитическое конструирование бурятской элиты в XX в. // Цивилизационные процессы на Дальнем Востоке: Монголия и ее окружение. – М., 2005.
172. Варнавский П.К., Дырхеева Г.А., Скрынникова Т.Д. Бурятская этничность в контексте социокультурной модернизации (конец XIX – первая треть XX веков). – Иркутск, 2003 // Иркутский межрегиональный институт общественных наук при Иркутском государственном университете. – http://mion.isu.ru/filearchive/mion_publications/buryat/
173. Венюков М.И. Опыт военного обозрения русских границ в Азии // Урянхай. Тыва дептер: антология научной и просветительской мысли о древней тувинской земле и ее насельниках, об Урянхае – Танну-Тове, урянхайцах – тувинцах, о древностях Тувы. Текст в 7 т. / Сост.: С.К. Шойгу. – М., 2007. – Т. 5: Урянхайский край: от Урянхая к Танну-Тове.
174. Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. – М., 1989.
175. Воскресенский А.Д. Китай и Россия в Евразии. Историческая динамика политических взаимовлияний. – М., 2004.
176. Вяткина К.В. Монголы Монгольской Народной Республики. (Материалы историко-этнографической экспедиции Академии Наук СССР и Комитета Наук МНР 1948–1949 гг.) // Восточно-Азиатский этнографический сборник. – М.; Л., 1960.
177. Вяткина К.В. Монголы / Монгольские народы / Национальные меньшинства Китайской Народной Республики // Народы Восточной Азии. – М.; Л., 1965.
178. Вяткина К.В., Ральдин Х.Ц. Народы Монгольской Народной Республики // Народы Восточной Азии. – М.; Л., 1965.
179. Галенович Ю.М. “Белые пятна” и “болевые точки” в истории советско-китайских отношений. – М., 1992. – Т. I. От Октября 1917 г. до октября 1949 г.
180. Галенович Ю.М. Два генералиссимуса: И.В. Сталин и Цзян Чжунчжэн (Чан Кайши). – М., 2008.
181. Георгиев Ю. Как И.В. Сталин изучал Японию // Проблемы Дальнего Востока. – 2010. – № 2.
182. Гладстерн О. Монгольська політика Тимчасового уряду // Східний світ. – 1928. – № 5.
183. Гольман М.И. К вопросу о национальной консолидации монголов // Опыт разделенных государств и отношения между двумя берегами Тайваньского пролива. Материалы конференции. – М., 1997.

184. Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. – Л., 1926. – Т. III. – Вып. I: Антропологический и этнографический очерк этих стран.
185. Гурбадам Ц. Суверенитет Монголии и внешние факторы // Монголоведные исследования. – Улан-Удэ, 2000. – Вып. 3.
186. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / Пер. з англ. К., 2003. 300 с. // “Ізборник”. – <http://litopys.org.ua/gellner/gel.htm>
187. Дагбаева В.Д. Переселенческие процессы в Бурятии в 1920-е – 1941 гг. и репрессивная политика СССР // “ПрофиСтарт” Республика Бурятия. – 30.09.2010. – <http://profistart.ru/ps/blog/7234.html>
188. Дамдинсурэн С. Монгольская национально-демократическая революция 1921 года и российский фактор // Россия и Монголия: новый взгляд на историю взаимоотношений. – М., 2001.
189. Дамдинсурэн Ц. Время Чойбалсана // Азия и Африка сегодня. – 1989. – № 6.
190. Данилов А.Д. Одна из проблем культурного строительства в Бурят-Монголии. (В порядке постановки вопроса) // Жизнь Бурятии. – 1928. – № 1–3.
191. Даргын-оол Ч.К. Изменения ценностных ориентаций молодежи Тувы в постсоветский период // Этносоциальные процессы в Сибири. Тематический сборник. – Новосибирск, 2004. – Вып. 6.
192. Дацышен В. Потенциал конфликтности в зоне российско-монгольской границы в Туве // Международные процессы. Журнал теории международных отношений и мировой политики. – 2005. – Т. 3. – № 1(7). – <http://www.intertrends.ru/seventh/008.htm>
193. Дацышен В.Г., Ондар Г.А. Проблема государственной принадлежности Тувы в переходный период 1921–1925 гг. // Сибирь и Центральная Азия: проблемы этнографии, истории и международных отношений. Третьи научные чтения памяти Е.М. Залкинда, 18 мая 2007 года. – Барнаул, 2007.
194. Дашидондоё О. Об одной вреднейшей антимарксистской теории (о панмонголизме) // Вестник Института культуры. – 1931. – № 1.
195. Донгак В.С. Problems of the History and Modern Situation of the Tuva-Mongol Relations // Новые исследования Тувы. Электронный информационный журнал. – 2010. – № 1. – http://www.tuva.asia/journal/issue_5/1436-dongak.html
196. Дондуков У.-Ж.Ш. К вопросу о перспективах становления общемонгольского письменного языка // Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии. – Улан-Удэ, 2000. – Т. III.
197. Дондуков У.-Ж.Ш. Язык – важнейший фактор этнического самосознания и национальной культуры // Народы Бурятии в составе России: от противостояния к согласию: (300 лет Указу Петра I). – Улан-Удэ, 2002. – Ч. 2.

198. Доржиева Д.А. Этнодемографическая ситуация у бурят в период образования Бурят-Монгольской АССР в 1923 г. // Мир Центральной Азии. – Улан-Удэ, 2002. – Т. I.
199. Доржиева И.Ц. Современные этноязыковые процессы в среде городских бурят // Мир Центральной Азии – 2. – Улан-Удэ, 2008.
200. Дробижева Л.М., Аклаев А.Р., Коротеева В.В., Солдатова Г.У. Демократизация и образы национализма в Российской Федерации 90-х годов. – М., 1996.
201. Дробижева Л., Паін Е. Особливості етнополітичних процесів та етнічної політики в сучасній Росії // Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. – М., 2003.
202. Дублицкий Б. Уйгуры и краеведческая работа // Просвещение национальностей. – 1931. – № 4–5.
203. Дырхеева Д.А. Бурятский язык в условиях двуязычия: проблемы функционирования и перспективы развития. – Улан-Удэ, 2002.
204. Дырхеева Д.А. Взаимодействие языка и культуры в современном бурятском обществе: основные сферы функционирования бурятского языка // IX Международный конгресс монголоведов (Улан-Батор, 8–12 августа 2006 г.). Доклады российских ученых. – М., 2006.
205. Дырхеева Д.А. Бурятский язык в Монголии. (Социолингвистический аспект) // “Живой язык: теоретические и социокультурные аспекты функционирования и развития современных монгольских языков”: Материалы Международной научной конференции, 30–31 октября 2007 г. – Элиста, 2007.
206. Дырхеева Д.А. Бурятский язык и культура в современной Бурятии: основные сферы функционирования // Цирендоржиевські читання – 2008. Тибетська цивілізація та кочові народи Євразії: кроскультурні контакти. – К., 2008.
207. Единархова Н. Монголия и монголы в изданиях Восточно-Сибирского отдела Русского географического общества (1860–1880-е годы) // Вестник Евразии. – 2000. – № 3 (10).
208. Елаев А.А. Бурятия: путь к автономии и государственности. – М., 1994.
209. Елаев А.А. Бурятский народ: становление, развитие, самоопределение. – М., 2000.
210. Ербанов М.Н. Вопросы культурно-национального строительства Бурятии. Краткий очерк. – Верхнеудинск, 1926.
211. Есенова Т.С. Русский язык в Калмыкии: социокультурные портреты и лингвокультурные типажи. – Элиста, 2007.
212. Ескевич Л. За крутой перелом на краеведческом фронте // Вестник Института культуры Бурят-Монгольской АССР. – 1931. – № 2–3.
213. Жабаева Л.Б. Элбек-Доржи Ринчино и национально-демократическое движение монгольских народов. – Улан-Удэ, 2001.

214. Жалсапова Ж. Начальный этап формирования регулярной армии в Монголии (1921–1922 гг.) // Власть. – 2008. – № 7.
215. Жамаганова Д.В. Некоторые аспекты влияния политического фактора на формирование и трансформацию идеи панмонголизма // Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии. – Улан-Удэ, 2000. – Т. IV.
216. Жамаганова Д.В. Роль научной бурятской интеллигенции в процессе интеграции и формирования политической парадигмы монгольских народов // Мир Центральной Азии. – Улан-Удэ, 2002. – Т. II. – Ч. II. История. Социология.
217. Жамбалова С.Г. Рассказ шэнэхэнского бурята Соктын Жамсо // Диаспоры в современном мире. Материалы Международного круглого стола (г. Улан-Удэ (15 октября 2007 г.) – Хулун-Буйр (13 декабря 2007 г.)). – Улан-Удэ, 2007.
218. Жамболон Д. Как не следует ставить вопрос о национальном самоопределении Монголии // Революционный Восток. – 1928. – № 3.
219. Жамсуева Д.С. Агинские дацаны как памятники истории культуры. – Улан-Удэ, 2001.
220. Жамцарано Ц. Буряты и освободительное движение // Сибирские вопросы. – 1907. – № 7.
221. Жамцарано Ц. Народническое движение бурят и его критик // Сибирские вопросы. – 1907. – № 21.
222. Жамцарано Ц. Бурятское народническое движение и его критик // Сибирские вопросы. – 1907. – № 24.
223. Жамцарано Ц. Бурятское народническое движение и его критик // Сибирские вопросы. – 1907. – № 25.
224. Железняков А.С. К вопросу об отношении Коминтерна к панмонголизму // Гуманитарная наука в России: соросовские лауреаты. – М., 1996.
225. Жуковская Н.Л. Халха // Народы и религии мира. Энциклопедия. – М., 1999.
226. Жуковская Н.Л. Хотогойты // Народы и религии мира. Энциклопедия. – М., 1999.
227. Жуковская Н.Л. В поисках бурятской национальной идеи (к постановке проблемы) // Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии. – Улан-Удэ, 2000. – Т. IV.
228. Жуковская Н.Л. Кочевники Монголии: Культура. Традиции. Символика. Учебное пособие. – М., 2002.
229. Затеев В.И. Формирование и расцвет бурятской социалистической нации. – Улан-Удэ, 1961.
230. Збигнев Ш. Бурятская диаспора в Монголии. Вопрос идентичности // Диаспоры в современном мире. Материалы Международного

- круглого стола (г. Улан-Удэ (15 октября 2007 г.) – Хулун-Буйр (13 декабря 2007 г.)). – Улан-Удэ, 2007.
231. Зотов О.В. “Тайная” история Синьцзяна: российский ракурс // Восток. – 2003. – № 1.
  232. Зражевский М. Русские казаки в Синцзяне. Неизвестные страницы отечественной истории XX века // Сайт “Забайкальское казачество”. – <http://www.kazak-chita.ru/art/rks181109.html>
  233. Иванов В.В. Советско-монгольская конно-механизированная группа в Маньчжурской операции в августе 1945 г. // Великая Отечественная война: подвиг народа и уроки истории: Материалы межрегиональной научно-практической конференции, посвященной 65-летию Победы в Великой Отечественной войне, Хабаровск, 25–26 февраля 2010 г. – Хабаровск, 2010.
  234. Из хроники общественной жизни Сибири. Пробуждение инородцев // Сибирские вопросы. – 1907. – № 2.
  235. История Монголии. XX век. – М., 2007.
  236. История Тувы. – М., 2001. – Т. 1.
  237. История Тувы. – М., 2007. – Т. 2.
  238. История Усть-Ордынского Бурятского автономного округа. – М., 1995.
  239. Кабо Р. Очерки истории и экономики Тувы. – М.; Л., 1934. – Ч. 1. Дореволюционная Тува.
  240. Каганский В. Кривые зеркала: образы пространства России // Русский журнал. – 2005 (25.10). – <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Krivye-zerkala-obrazy-prostranstva-Rossii>
  241. Казанин М. Национальный состав Китая // Проблемы Китая. Записки института / Научно-исследовательский институт по Китаю, Колониальный сектор ИМХ и МП при Коммунистической академии. – 1933. – № 11.
  242. Кайгородов А. Атаман Семенов. (Биографический очерк) // Байкал. – 1995. – № 2.
  243. Кайский М. (Сафьянов М.Г.). Урянхайский вопрос // Урянхай. Тыва дептер: антология научной и просветительской мысли о древней тувинской земле и ее населенниках, об Урянхае – Танну-Тове, урянхайцах – тувинцах, о древностях Тувы. Текст в 7 т. / Сост.: С.К. Шойгу. – М., 2007. – Т. 5: Урянхайский край: от Урянхая к Танну-Тове.
  244. Каллиников Ан. Экономический очерк Внутренней Монголии // Хозяйство Монголии. – 1928. – № 1 (8).
  245. Каллиников Ан. У истоков Монгольской Революции // Хозяйство Монголии. – 1928. – № 3 (10).
  246. Кан В. С. Возникновение и развитие газетной прессы на старомонгольском языке в Туве (1925–1929 гг.) // Новые исследования

- Тувы. Электронный информационный журнал. – 2009. – № 4. – http://www.tuva.asia/journal/issue_4/918-kan.html
247. Кара-Мурза Г. Китайский торгово-ростовщический капитал во Внутренней Монголии // Проблемы Китая. Записки института / Научно-исследовательский институт по Китаю, Колониальный сектор ИМХ и МП при Коммунистической академии. – 1933. – № 11.
  248. Клинов А.С. Проблема сохранения единства Китая (XX век). – Майкоп, 2000.
  249. Козьмин Н.Н. Бурят-Монгольский культурно-хозяйственный центр и Верхнеудинский Университет. (В порядке постановки вопроса) // Жизнь Бурятии. – 1928. – № 1–3.
  250. Колмаков Г.В. Уровень жизни населения Республики Тыва: вопросы, поднятые реформой // Социально-экономические проблемы Республики Тыва в период трансформации. – Новосибирск, 1998.
  251. Кормазов В.А. Барга. Экономический очерк. – Харбин, 1928.
  252. Кормазов В.А. Провинция Жэхэ // Вестник Маньчжурии. – 1932. – № 8.
  253. Котвич В.Л. Краткий обзор истории и современного политического положения Монголии. – СПб., 1914.
  254. Котвич В.Л. Среди монгольских племен // Восток. – 1923. – № 2.
  255. Кочубеев А.Г. Англо-советское соперничество в Синьцзяне в 1918–1928 гг. // Востоковедные исследования на Алтае. – Барнаул, 2002. – Вып. III.
  256. Кочубей Ю.М. “Євразійство”: історична школа і геополітична доктрина // Цирендоржиевські читання – 2003. – К., 2003.
  257. Кочубей Ю.М. Внесок Ф.Я. Кона у вивчення етнографії народів Сибіру і його збірка творів “За п’ядесят років”. – Харків, 1933–1935 // Цирендоржиевські читання – 2006. Тибетська цивілізація та кочові народи Євразії: кроскультурні контакти. – К., 2006.
  258. Крюков С. КВЖД – школа дальневосточных спецслужб // “ГардИнфо”. Национальный портал по охране и безопасности. – 11.01.2010. – http://www.guardinfo.ru/regions/fareast/primor/primorarticles_11873.html
  259. Кужугет А.К. Духовная культура тувинцев: структура и трансформация. – Кемерово, 2006.
  260. Кужугет А.К. Тувинцы и русские в контексте изучения чувства национального достоинства (постановка проблемы) // Новые исследования Тувы. Электронный информационный журнал. – 2010. – № 3. – http://www.tuva.asia/journal/issue_7/2121-kujuget.html
  261. Кузьмин Ю.В. О панмонголизме 20-х гг. в Монголии: позиции Э. Ринчино и Ц. Жамцарано // Элбек-Доржи Ринчино и народно-демократическое движение в России, Центральной Азии в XX веке. – Улан-Удэ, 1998.

262. Кузьмин Ю.В., Свинин В.В. “Панмонголизм” как национальная идея консолидации народов Центральной Азии в XX веке // Восточносибирский регионализм: социокультурный, экономический, политический и международный аспекты. Материалы международной научной конференции, г. Иркутск, 10–12 апреля 2000 г. – М., 2001. – http://lib.co.ua/politics/east-sib/east-sib.txt_Ascii.txt
263. Кукеев Д.Г. О вхождении хошутов и торгутов в ойратский союз (XV в.) // Письменные памятники Востока. – 2008. – № 2 (9).
264. Курас Л. О переходе бурят в Монголию // Байкал. – 1991. – № 5.
265. Курас Л.В., Бабаков В.В. Панмонголизм как социокультурный фактор (первая четверть XX века) // Вестник Бурятского университета. Серия 4: История. – Улан-Удэ, 1997. – Вып. 1.
266. Курас Л. Панмонголизм в воззрениях атамана Семенова // Власть. – 2010. – № 8.
267. Ламажаа Ч.К. Тува между прошлым и будущим. – М., 2008.
268. Ламажаа Ч.К. Клановость в политике регионов России. Тувинские правители. – СПб., 2010.
269. Липатова Н. Монголия: миграции XX и XXI века (Международный семинар). 2006 // “Great Mongolia-800” Foundation. – <http://www.mongolia800.mn/24tsag/2006/11/14/3815>
270. Лиштованный Е.И. Исторические взаимоотношения Сибири и Монголии: культура и общество (XIX в. – 30-е гг. XX в.). – Улан-Удэ, 1998.
271. Лиштованный Е.И. О репрессиях среди бурят в Монголии // Россия и Восток: взгляд из Сибири. – Иркутск, 1998а. – Т. I.
272. Лиштованный Е.И. К вопросу о деятельности бурят в Монголии (по материалам книги Б.Д. Цибикова “Бурятские учёные национал-демократы”) // Гуманитарные исследования Внутренней Азии. – 2008. – № 2/3.
273. Ломакина И.И. Комментарии // Першин Д.П. Барон Унгерн, Урга и Алтан-Булак. – Самара, 1999.
274. Ломакина И.И. Монгольская столица, старая и новая (и участие России в ее судьбе). – М., 2006.
275. Лузянин С.Г. Монголия между Россией и КНР: исторический опыт и современные реалии // Восток. – 1996. – № 6.
276. Лузянин С.Г. Тувинский вопрос в советско-монгольских отношениях. 1921–1944 гг. // Россия и Восток: взгляд из Сибири. – Иркутск, 1998. – Т. I.
277. Лузянин С.Г. Россия – Монголия – Китай в первой половине XX века. Политические взаимоотношения в 1911–1946 гг. – М., 2003.
278. Лузянин С., Грайворонский В. Война на Халхин-Голе: место в мировой истории // Проблемы Дальнего Востока. – 2010. – № 1.

279. Льюис Д. Тува и международные отношения в период с 1914 по 1944 г. (к вопросу о статусе ТНР) // Тезисы научной конференции, посвященной 50-летию ТНИИЯЛИ 10 октября 1995 г. – Кызыл, 1995.
280. М. Т. Нанкинская клика перед лицом неразрешимых противоречий. (Обзор) // Революционный Восток. – 1935. – № 1 (29).
281. М-ский. Национальные проблемы в ДВР // Жизнь национальностей. – 1922. – № 1 (7).
282. Майер В.А. Посланник небес // Созидатель. – Чита, 2008.
283. Маккензи К. Коминтерн и мировая революция. 1919–1943. – М., 2008.
284. Максимов К.Н. Трагедия народа: Репрессии в Калмыкии. 1918–1940-е годы. – М., 2004.
285. Манжигинэ. Против пропаганды националистической идеологии в Бурято-Монголии и гнилого либерализма по отношению к ней // Революционный Восток. – 1932. – № 1–2 (13–14).
286. Маннай-оол М.Х. Тувинцы Монголии: традиции и современность // Тувинский НИИЯЛИ. Ученые записки. Серия историческая. – Кызыл, 1995. – Вып. XVIII.
287. Маннай-оол М.Х. Дархаты: некоторые этнографические данные // Тувинский НИИЯЛИ. Ученые записки. Серия историческая. – Кызыл, 1995а. – Вып. XVIII.
288. Маннай-оол М.Х. Тувинцы. Происхождение и формирование этноса. – Новосибирск, 2004.
289. Мировицкая Р.А. Проблемы истории советской помощи национально-освободительному, революционному движению в Китае. Советский Союз и Национальные армии Китая (1924–1926 гг.) // Китай в новое и новейшее время. История и историография. – М., 1981.
290. Мировицкая Р.А. Китайская государственность и советская политика в Китае. Годы Тихоокеанской войны: 1941–1945 – М., 1999.
291. Михайлов Г.И. Мифы в героическом эпосе монгольских народов // Краткие сообщения Института народов Азии. – М., 1964. – Вып. 83. Монголоведение и тюркология.
292. Михайлов Т.М. Бурятский этнос в свете современных социальных изменений // Республика Бурятия – государство в составе Российской Федерации. (К 75-летию образования). – Улан-Удэ, 1998.
293. Михайлов Т.М., Соктоева И.И. Илья Архинчеев (1891–1938) // Выдающиеся бурятские деятели. – Улан-Удэ, 1999. – Вып. 3.
294. Моисеев В.А. Национально-освободительное движение в Западной Монголии в 1911–1913 гг. и политика России // Актуальные вопросы истории Сибири. Вторые научные чтения памяти проф. А.П. Бородавкина: Материалы конф. – Барнаул, 2000.

295. Моисеев В.А. О некоторых причинах и последствиях политики невмешательства России в ход восстаний в Синьцзяне в 1864–1866 гг. // Третьи Востокведческие чтения памяти С.Г. Лившица. Материалы III региональной научно-практической конференции. 24 октября 2000. – Барнаул, 2000а.
296. Моисеев В.А. Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. – 1917 г.). – Барнаул, 2003.
297. Моисеев В.А. Гражданская война в Туркестане и позиция китайских властей Синьцзяна // Современное историческое сибиреведение XVII – начала XX вв. – Барнаул, 2005.
298. Моллеров Н.М. Народная революция в Туве: где миф, а где реальность? // Новые исследования Тувы. Электронный информационный журнал. – 2009. – № 1–2. – http://www.tuva.asia/journal/issue_1-2/129-revolution.html
299. Моллеров Н.М. Об оценке Ю.Л. Аранчыном и другими исследователями роли личности И.Г. Сафьянова в истории Тувы // Вестник Тувинского государственного университета. Социальные и гуманитарные науки. – 2009а. – № 1. – http://www.tuvsu.ru/bibl/journal_vestnik/2009%20N1/statya/statya8.pdf
300. Монгольская цивилизация: миф или реальность? (Выдержки из выступлений М.И. Гольмана, В.В. Грайворонского, Г.С. Яскиной, Р.Т. Сабирова) // Цивилизационные процессы на Дальнем Востоке: Монголия и ее окружение. – М., 2005.
301. Монгуш М.В. История буддизма в Туве (вторая половина VI – конец XX в.). – Новосибирск, 2001.
302. Монгуш М.В. Тувинцы в Китае: проблемы истории, языка и культуры // Тувинский НИИЯЛИ. Ученые записки. Серия историческая. – Кызыл, 1995. – Вып. XVIII.
303. Монгуш М.В. Один народ: три судьбы: Тувинцы России, Монголии и Китая в сравнительном контексте. – Осака, 2010.
304. Монгуш М.В. Туве век спустя после Каррутерса и Менхен-Хельфена. – Осака, 2010а.
305. Москалев А.А. Теоретическая база национальной политики КНР (1949–1999). – М., 2001.
306. Москалев А.А. Нация и национализм в Китае: эволюция китайской мысли в подходах к нации и национализму. – М., 2005.
307. Москаленко Н.П. Этнополитическая история Тувы в XX веке. – М., 2004.
308. Мункин Д. Основные итоги и задачи национально-культурного строительства Бурят-Монголии. – Верхнеудинск, 1933.
309. Мургаев С.М. Участие калмыков в большевистском экспорте революции в страны Дальнего Востока (1920-е гг.) // Новый исторический

- вестник. – 2006. – № 1 (14). – http://www.nivestnik.ru/2006_1/4_1.shtml
310. Мышлявцев Б.А. Русские и тувинцы: “образ другого”. Проблема взаимодействия культур. Сибирский этнографический вестник, 2003, № 14 (15) // Сектор археологической теории и информатики Института археологии и этнографии СО РАН. – <http://www.sati.archaeology.nsc.ru/Home/pub/Data/Vest15/?html=misl1.htm&id=1472>
  311. Наземцева Е.Н. Активизация антисоветской деятельности белой эмиграции в Сынцзяне в 1927–1930 гг. // Востокovedные исследования на Алтае. – Барнаул, 2004. – Вып. IV.
  312. Нацов С. Правая опасность в Тувинской народно-революционной партии // Жизнь Бурятии. – 1930. – № 1.
  313. Национализация бурят-монгольских школ // Жизнь национальностей. – 1922. – № 8 (14).
  314. Нимаев Д.Д. Этнодемографическая ситуация в Бурятии: некоторые особенности и тенденции развития // Проблемы традиционной культуры народов Байкальского региона. – Улан-Удэ, 1999.
  315. Нимаев Д.Д. Бурятские диаспоры // Диаспоры в современном мире. Материалы Международного круглого стола (г. Улан-Удэ (15 октября 2007 г.) – Хулун-Буйр (13 декабря 2007 г.)). – Улан-Удэ, 2007.
  316. Нимаев Д.Д., Бадмаева Л.Б. Введение // Тубшиннима Г. Вагүцүд-ун теүкеп ирелте. История происхождения баргутов (транслитерация, перевод, примечания) / Ввод. ст. и прим. Д.Д. Нимаева, Л.Б. Бадмаевой; транслит., пер. со старомонг. Л.Б. Бадмаевой, Ю.Д. Бадмаевой. – Улан-Удэ, 2008.
  317. Ностаева Е.В. Харачинский вопрос в Барге (1917 г.) // Восточный архив. – 2010. – № 1 (21).
  318. Обухов В.Г. Схватка шести империй: Битва за Сынцзян. – М., 2007.
  319. Овдиенко И.Х. Внутренняя Монголия. – М., 1954.
  320. Ондар Е.М. Первый председатель Президиума Малого Хурала Тувинской Народной Республики Куулар Дондук // Вестник Тувинского государственного университета. Социальные и гуманитарные науки. – 2010. – № 2. – http://www.tuvsu.ru/bibl/journal_vestnik/2010%20N2/statya/ststya12.pdf
  321. Ордосец. Национально-освободительное движение во внутренней Монголии // Революционный Восток. – 1927. – № 2.
  322. Отрощенко И.В. Елбек-Доржи Ринчино та його концепції об'єднання монгольських земель // Сходознавство. – К., 2004. – № 27–28.
  323. Отрощенко И.В. Шлях до вибору панмонгольської ідеї (Буряти між Петербургом та Лхасою) // Східний світ. – 2004а. – № 2.
  324. Отрощенко И.В. Балагатський рух у політичному та духовному житті Бурятії // Східний світ. – 2005. – № 1.

325. Отрощенко І.В. Курс на створення “Великої Монголії” у політичній діяльності да-лами Церен-Чиміда // Сходознавство. – 2005а. – № 31–32.
326. Отрощенко І.В. Роль буддійської церкви у національно-визвольному русі Монголії (1905–1911). – К., 2005б.
327. Отрощенко І.В. Даурський уряд та буряти (1919 рік) // Східний світ. – 2006. – № 1.
328. Отрощенко І.В. Серединне Монгольське царство барона Унгерна // Сходознавство. – 2006а. – № 35–36.
329. Отрощенко І.В. Урга та тувинські нойони (1911–1915) // Сходознавство. – 2007. – № 37.
330. Отрощенко І.В. Студент та епоха: “Велика Монголія” у долі Б. Дандарона // Сходознавство. – 2009. – № 48.
331. Отрощенко І.В. “...Він живе цією ідеєю”: панмонгольський вектор Х. Чойбалсана // Східний світ. – 2010. – № 3.
332. Очерки истории Министерства иностранных дел России. 1802–2002: В 3 т. – М., 2002. – Т. 2. 1917–2002 гг.
333. Очиров С.Б., Раднаев Д.-Н.Т. Э.-Д. Ринчино. Размышления о жизни и последних днях // Неизвестные страницы истории Бурятии. (Из Архивов КГБ). – Улан-Удэ, 1991.
334. Пальмбах А. К празднику национальной культуры в Туве // Революционный Восток. – 1935. – № 2 (30).
335. Полторацкий О. Атака на Гоби. Повесть. – Х., 1932.
336. Попов В.Л. Урянхайский край // Урянхай. Тыва дептер: антология научной и просветительской мысли о древней тувинской земле и ее населенниках, об Урянхае – Танну-Тове, урянхайцах – тувинцах, о древностях Тувы. Текст в 7 т. / Сост.: С.К. Шойгу. – М., 2007. – Т. 5: Урянхайский край: от Урянхая к Танну-Тове.
337. Поппе Н. К изучению бурятских говоров // Жизнь Бурятии. – 1928. – № 10–12.
338. Поппе Н.Н. Дагурское наречие. – Л., 1930.
339. Поппе Н.Н. Пути повышения речевой культуры западных бурят // Культура Бурятии. – 1932. – № 1.
340. Раднаева С.Б. Национальная политика Дальневосточной республики (1920–1922 гг.): Автореф. дис. ...к-та ист. наук. 07.00.02 – отечественная история / Институт монголоведения, буддологии и тибетологии Сибирского отделения РАН. – Улан-Удэ, 2010. – <http://www.imbt.ru/avtoref/radna.doc>
341. Ральдин Х.Ц. Этнический состав современного населения Монгольской Народной Республики // Проблемы этнографии и этнической истории народов Азии. – М., 1968.
342. Решетов О. Подорож до урянхайців Прихубсугулла // Східний світ. – 1995 (№ 2). – 1996 (№ 1).

343. Решетов А.М. Наука и политика в судьбе Ц.Ж. Жамцарано // *Orient. Альманах.* – СПб., 1998. – Вып. 2–3.
344. Решетов А.М. Монгольские народы КНР: современная этническая ситуация // *Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии.* – Улан-Удэ, 2000. – Т. I.
345. Ринчино Э. О реформе письменности монгольских племен // *Просвещение национальностей.* – 1930. – № 6.
346. Ринчино Э.Д. Итоги культурной конференции монгольских народностей // *Революционный Восток.* – 1931. – № 11–12.
347. Ринчинова О.С. Исход бурят в Монголию глазами наших современников // *Диаспоры в современном мире. Материалы Международного круглого стола (г. Улан-Удэ (15 октября 2007 г.) – Хулун-Буйр (13 декабря 2007 г.)).* – Улан-Удэ, 2007.
348. Ринчинэ Р.Г. Вопросы бурят-монгольской языковой культуры // *Жизнь Бурятии.* – 1928. – № 1–3.
349. Росов В.А. Маньчжурская экспедиция Н.К. Рериха: в поисках “Новой страны” // *Ариаварта.* – 1999. – № 3.
350. Росов В.А. Николай Рерих: Вестник Звенигорода. Экспедиции Н.К. Рериха по окраинам пустыни Гоби. – СПб.; М., 2002. – Кн. I: Великий План.
351. Рошин С.К. Уполномоченный Коминтерна (Турар Рыскулов в Монголии) // *Восток.* – 1996. – № 4.
352. Рошин С.К. Политическая история Монголии (1921–1940 гг.). – М., 1999.
353. Рошин С.К. О российско-монгольском Соглашении 1921 года // *Россия и Монголия: новый взгляд на историю взаимоотношений.* – М., 2001.
354. Рошин С.К. Маршал Монголии Х. Чойбалсан. Штрихи биографии. – М., 2005.
355. Рошин С.К. П. Гэндэн. Монгольский национальный лидер. Штрихи биографии. – М., 2008.
356. Русско-монгольский терминологический словарь / Под общей редакцией Г.Р. Ринчинэ и с введением Б. Барадина. – Верхнеудинск, 1928.
357. С. Д. Урянхайский Край и Совроссия // *Жизнь национальностей.* – 1922. – № 12 (147).
358. С. М. Культурное строительство Тувинской аратской республики // *Революционный Восток.* – 1932. – № 1–2 (13–14).
359. Саая С.В. Россия – Тува – Монголия: “центрально-азиатский треугольник” в 1921–1944 гг. – Абакан, 2003.
360. Саая С.В. Тува на фоне геополитических сдвигов в первой половине XX в. // *Вестник Тувинского государственного университета. Со-*

- циальные и гуманитарные науки. – 2010. – № 2. – http://www.tuvsu.ru/bibl/journal_vestnik/2010%20N2/statya/ststya15.pdf
361. Саая С.В., Сат С.Ч. Геополитический статус Тувы в первой половине XX века (1911–1944 годы). – Абакан, 2006.
362. Саая С.В., Сат С.Ч. Причины политических репрессий в Тувинской Народной Республике в 1930–1940 гг. // Вестник Тувинского государственного университета. Социальные и гуманитарные науки. – 2009. – № 1. – http://www.tuvsu.ru/bibl/journal_vestnik/2009%20N1/statya/statya13.pdf
363. Савинов Л.В. Объединение субъектов Федерации в Сибири: этнополитические возможности и ограничения // Этносоциальные проблемы в Сибири. – Новосибирск, 2007. – Вып. 8.
364. Самдан А.А. Монголоязычные источники по истории Тувы: Автореф. дис. ...к-та ист. наук. 07.00.09 / Институт востоковедения РАН. – М., 2001.
365. Самдан А.А. Тувинские летописи как исторический источник // Гуманитарные исследования в Туве. – М., 2001а.
366. Санжеев Г.Д. Дархатский говор и фольклор. – Л., 1931.
367. Санжиев Б.С. Изменение в численном составе бурятского народа в дореволюционную и советскую эпохи (с 90-х гг. XIX – до начала 20-х гг. XX века) // Современное положение бурятского народа и перспективы его развития. – Улан-Удэ, 1996. – Вып. 2.
368. Санжиева Т.Е. Хозяйственная и социальная адаптация бурят в Северном Китае // Диаспоры в современном мире. Материалы Международного круглого стола (г. Улан-Удэ (15 октября 2007 г.) – Хулун-Буйр (13 декабря 2007 г.)). – Улан-Удэ, 2007.
369. Сапожников Б.Г. Китайский фронт во второй мировой войне. – М., 1971.
370. Саркисов А. и Менде. К проблеме культурной революции в МНР // Хозяйство Монголии. – 1930. – № 5 (23) – 6 (24).
371. Сары-Сен Канзычаков Л.А. К выделению ойратов в автономную область // Жизнь национальностей. – 1922. – № 6–7 (12–13).
372. Сат С.Ч. Формирование и развитие политической системы Тувинской народной республики (1921–1944 годы): Автореф. дис. ...к-та ист. наук: 07.00.02. – Отечественная история / Иркутский гос. ун-т. – Иркутск, 2000.
373. Сейфулин Х.М. Образование Тувинской автономной области РСФСР (Краткий исторический очерк). – Кызыл, 1954.
374. Сейфулин Х.М. К истории иностранной военной интервенции и гражданской войны в Туве. (1918–1921 гг.). – Кызыл, 1956.
375. Сердобов Н.А. История формирования тувинской нации. – Кызыл, 1971.
376. Сердобов Н.А. Коминтерн и революционная Тува (1921–1944 гг.). – Кызыл, 1985.

377. Серен П.С. Лексика духовной культуры языка цаган-нуурских тувинцев Монголии (по материалам полевых исследований) // ICANAS-34. Abstracts. – Ankara, 2007.
378. Сидоров А.Ю. Внешняя политика Советской России на Дальнем Востоке (1917–1922 гг.). – М., 1997.
379. Симуков А.Д. Труды о Монголии и для Монголии. – Осака, 2007. – Т. 1.
380. Симуков А.Д. Труды о Монголии и для Монголии. – Осака, 2008. – Т. 3 (часть 2).
381. Скачков П.Е. Внутренняя Монголия. (Экономико-географический очерк). – М., 1933.
382. Скрынникова Т.Д. Возвращенная память: буряты в пространстве двух империй // Бурятский информационный центр БАБР.РУ-Сибирь. – 2006. – <http://babr.ru/index.php?pt=news&event=v1&IDE=28206>
383. Скрынникова Т.Д., Батомункуев С.Д., Варнавский П.К. Бурятская этничность в контексте социокультурной модернизации (советский период). – Улан-Удэ, 2004 // Иркутский межрегиональный институт общественных наук при Иркутском государственном университете. – http://mion.isu.ru/filearchive/mion_publications/buryat2/
384. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Пер. з англійської П. Тарашука. – К., 1994.
385. Соловьев А. Падение генерала Гармаева // Сервер “Чекист.Ру”. – 24.09.2005. – <http://www.chekist.ru/article/856>
386. Сперанский А.Ф. Материалы к истории Интервенции. Роль Японии в “панмонгольском движении” // Новый Восток. – 1922. – № 2.
387. Среди бурят-монгол. Национализация бурят-монгольских школ // Жизнь национальностей. – 1922. – № 8 (14).
388. Среди бурят-монгол. К урегулированию земельного вопроса // Жизнь национальностей. – 1922. – № 14 (149).
389. Стабильность и конфликт в российском приграничье. Этнополитические процессы в Сибири и на Кавказе. – М., 2005.
390. Стариков В.П. Дауры // Народы и религии мира. Энциклопедия. – М., 1999.
391. Степанов В.В. Очаги межэтнической напряженности: реальность и прогноз // Вестник Российской академии наук. – 1994. – Т. 64. – № 4.
392. Строганова Е.А. Бурятское национально-культурное возрождение. (Конец 80-х – середина 90-х годов XX века, Республика Бурятия). – М. – Иркутск, 2001.
393. Стронг А. От Ханькоу до Москвы / Перевод Стан. Вольского. – М.-Л., 1929.
394. Схиммельпенник ван дер Ойе Д. Неизвестный Пржевальский // Ариаварта. Научный журнал. – 1997. – № 1.

395. Сыроежкин К.Л. Мифы и реальность этнического сепаратизма в Китае и безопасность Центральной Азии. – Алматы, 2003.
396. Суворов В. Национально-религиозные взгляды князя Э. Ухтомского // Власть. – 2010. – № 9.
397. Тарасов А.П. Русские в приграничном Китае // Восток. – 2005. – № 4.
398. Татаринцев Б.И. Монгольское языковое влияние на тувинскую лексику. – Кызыл, 1976.
399. Тепляков А.Г. Машина террора: ОГПУ-НКВД Сибири в 1929–1941 гг. – М., 2008.
400. Тока С.К. Слово арата // Библиотека lib.ololo.cc. – <http://lib.ololo.cc/b/201895/read>
401. Тогмитов Б. Успехи культурного строительства в Бурято-Монголии // Революционный Восток. – 1935. – № 2 (30).
402. Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев (конец XIX – начало XX века) / Подготовка текстов, предисловие и комментарии А.К. Кужугет. – Кызыл, 2003.
403. Тубчинов С.Д. Миграция бурят в Монголию и места их расселения (конец XIX – первая треть XX в.) // Диаспоры в современном мире. Материалы Международного круглого стола (г. Улан-Удэ (15 октября 2007 г.) – Хулун-Буйр (13 декабря 2007 г.)). – Улан-Удэ, 2007.
404. Тубшиннима Г. Вагүсүд-un теүкен ирелте. История происхождения баргутов (транслитерация, перевод, примечания) / Ввод. ст. и прим. Д.Д. Нимаева, Л.Б. Бадмаевой; транслит., пер. со старомонг. Л.Б. Бадмаевой, Ю.Д. Бадмаевой. – Улан-Удэ, 2008.
405. Туденов Г.О. Иролто Дампилон (1904–1938) // Выдающиеся бурятские деятели. – Улан-Удэ, 1999. – Вып. 3.
406. Тюхтенева С.П. Исторические и этногенетические связи монголов и алтайцев или Чингисхан возвращается // IX Международный конгресс монголоведов (Улан-Батор, 8–12 августа 2006 г.). Доклады российских ученых. – М., 2006.
407. Убугунэ В.И. К вопросу об естественном движении бурят-монгольского населения // Бурятияведение. – 1930. – № III–IV (11–12).
408. Улымжиев Д.В., Цэцэгма Ж. Цыбен Жамцарано: научная, просветительская и общественно-политическая деятельность в Монголии (1911–1931). – Улан-Удэ, 1999.
409. Урбанаева И.С. Монгольский мир: человеческое лицо истории. – Улан-Удэ, 1992.
410. Усов В.Н. Советская разведка в Китае. 20-е годы XX века. – М., 2002.
411. Усов В.Н. Советская разведка в Китае. 30-е годы XX века. – М., 2007.

412. Футаки Хироши. Роль Элбэк-Доржи Ринчино в монгольской революции 1921 года // Элбек-Доржи Ринчино и народно-демократическое движение в России, Центральной Азии в XX веке. – Улан-Удэ, 1998.
413. Хабаев И.П. Новый бурят-монгольский алфавит // Бурятияеведение. – 1930. – № III–IV (11–12).
414. Халдуров Т.В. Панмонголизм и Центральная Азия в двадцатом веке // Чингисхан и судьбы народов Евразии. Материалы международной научной конференции. 3–5 октября 2002 г. – Улан-Удэ, 2003.
415. Халдуров Т.В. Монгольская цивилизация и панмонголизм: проблема термина // Цивилизационные процессы на Дальнем Востоке: Монголия и ее окружение. – М., 2005.
416. Халхарова Л.Ц. Этнокультурная самобытность бурят Хэнтэйского аймака Монголии // Генеалогическая культура бурят: современный научно-образовательный дискурс. – Улан-Удэ, 2009.
417. Хамутаев В.А. Бурятское национальное движение. 1980–2000-е гг. – Улан-Удэ, 2005.
418. Хамутаев В.А. Национальный вопрос в Бурятии. 1980–2000-е гг. – Улан-Удэ, 2008.
419. Хамфри К. Буряты: поиск национальной идентичности // Восток. – 1991. – № 5.
420. Ханхашанов Я.В. Переселение бурятского населения в Монголию в начале XX в. // Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии. – Улан-Удэ, 2000. – Т. IV.
421. Хашчулуун Ч. Современная Монголия – продукт и оплот панмонголизма // Хамаг Монгол. Сайт о и для современных монгол. – 22.01.2005. – http://www.hamagmongol.narod.ru/library/hashchuluun_2005_r.htm
422. Ховалыг С. Личность в истории: Монгуш Буян-Бадьргы (1892–1932) // Вестник Евразии. – 2007. – № 2 (36).
423. Ховалыг С.С. История чиновничества Танну-Тувы (середина XVIII – конец XIX вв.) // Новые исследования Тувы. Электронный информационный журнал. – 2010. – № 3. – http://www.tuva.asia/journal/issue_7/2135-khovalyg.html
424. Ходосов. Китайский Туркестан. Синдзянская провинция // Жизнь национальностей. – 1922. – № 13 (148).
425. Хомушку Ю.Ч. Процессы сближения и вхождения Тувинской Народной Республики в состав СССР: 20–40-е годы XX в.: Автореф. дис. ... к-та ист.: 07.00.02 – история / Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 2002.
426. Хохлов А.Н. А.М. Позднеев в Монголии и Китае в 1892–1893 гг. // Россия и Монголия в свете диалога евразийских цивилизаций. – М., 2002.

427. Ципкин Ю.Н. Планы создания панмонгольского государства белыми режимами в 1919–1921 гг. и их крах // Вестник международного центра Азиатских исследований. – Иркутск, 1999. – Вып. 2.
428. Цыбикдоржиев Д. Буряты КНР и Монголии как возможные участники программы возвращения соотечественников // Власть. – 2009. – № 3.
429. Цыбиков Г.Ц. Учебник монгольского языка для самостоятельного изучения грамотными по русски. – Верхнеудинск, 1927. – Ч. 1.
430. Цыбиков Г.Ц. Монгольская письменность, как орудие национальной культуры. – Верхнеудинск, 1928.
431. Цыбиков Г.Ц. Избранные труды в двух томах. – Новосибирск, 1991. – Т. 2. О Центральном Тибете, Монголии и Бурятии.
432. Чимитдоржиев Ш.Б. Оценка деятельности Элбэк-Доржи Ринчино в Монголии в 1920–1925 годах // Элбек-Доржи Ринчино и народно-демократическое движение в России, Центральной Азии в XX веке. – Улан-Удэ, 1998.
433. Чимитдоржиев Ш.Б. Бурят-монгольский этнос и монгольский мир // Проблемы традиционной культуры народов Байкальского региона. – Улан-Удэ, 1999.
434. Чимитдоржиев Ш.Б. Бурят-монголы: история и современность (очерки). Раздумья монголоведа. – Улан-Удэ, 2000.
435. Чимитдоржиев Ш.Б. Панмонгольское движение – это общемонгольское национальное движение // Монголоведные исследования. – Улан-Удэ, 2000а. – Вып. 3.
436. Чимитдоржиев Ш.Б. Репрессированные виднейшие бурят-монгольские деятели // Выдающиеся бурятские деятели. – Улан-Удэ, 2001. – Вып. 4.
437. Чимитдоржиев Ш.Б. Бурятские деятели – участники революции 1921 г. и демократических преобразований в Монголии // Выдающиеся бурятские деятели. – Улан-Удэ, 2004. – Вып. 5.
438. Чулуун С. Некоторые вопросы этнической истории хотогойтов Монголии // Altaica IX. Сборник статей и материалов. – М., 2004.
439. Шагдаров Л.Д. Бурятский литературный язык // Современное положение бурятского народа и перспектива его сохранения и развития. – Улан-Удэ, 1996. – Вып. 1.
440. Шагдунова И.Н. Очерки из истории развития общественно-политической мысли бурят в I четверти XX века. – Улан-Удэ, 1999.
441. Шагдунова И.Н. Цыден-Еши Цыдыпов (1884–?) // Выдающиеся бурятские деятели. – Улан-Удэ, 1999а. – Вып. 3.
442. Шагдунова И.Н. Бурятская интеллигенция в национально-государственном строительстве Монголии в начале 1920-х годов и развитие панмонгольских идей // Цивилизационные процессы на Дальнем Востоке: Монголия и ее окружение. – М., 2005.

443. Шеметова Т.А. Советская Россия – Синьцзян: восстановление торговых отношений в 1918–1922 гг. (на примере Кашгарского округа) // Третьи Востоковедческие чтения памяти С.Г. Лившица. Материалы III региональной научно-практической конференции. 24 октября 2000 г. – Барнаул, 2000.
444. Шишмарев Я.П. Сведения о дархатах-урянях ведомства Ургинского Хутукты // Урянхай. Тыва дептер: антология научной и просветительской мысли о древней тувинской земле и ее насельниках, об Урянхае – Танну-Туве, урянхайцах – тувинцах, о древностях Тувы. Текст в 7 т. / Сост.: С.К. Шойгу. – М., 2007. – Т. 5: Урянхайский край: от Урянхая к Танну-Туве.
445. Шмыт З. Образ бурята в межэтнических отношениях современной Монголии // Гуманитарные исследования Внутренней Азии. – 2008. – № 2/3.
446. Шойгу К.С. Перо черного грифа. Невыдуманные рассказы старожилы Тувы о своей малой Родине. – Кызыл, 2001.
447. Шойжелов (Нацов) С.А. Тувинская Народная Республика. Материалы и документы по истории национально-революционного движения тувинских скотоводов. – М., 1930.
448. Шостакович С. Политический строй и международно-правовое положение Танну-Тувы в прошлом и настоящем. – Иркутск, 1929.
449. Шулунов Ф. Из истории паназиатской политики японского империализма // Революционный Восток. – 1934. – № 6 (28).
450. Шурхуу Д. Урянхайский вопрос в монголо-российских отношениях в первой четверти XX века // Россия и Монголия: новый взгляд на историю взаимоотношений. – М., 2001.
451. Энхтувшин Б. Глобализация: Монголия и монголы // Власть. – 2010. – № 9.
452. Эрдени Очир. Внешнее положение Монгольской народной республики и политика Японии и Китая. (Письмо из Монголии) // Жизнь Бурятии. – 1930. – № 2–3.
453. Эрдени-Очир. VI Великий Хурал и его основные решения // Хозяйство Монголии. – 1930а. – № 4 (22).
454. Эрдэни-Очир. VI Великий Хурал и его основные решения // Хозяйство Монголии. – 1930б. – № 5 (23) – 6 (24).
455. Юзефович Леонид. Самодержец пустыни: барон Р.Ф. Унгерн-Штернберг и мир, в котором он жил. – М., 2010.
456. Яскина Г.С. Монголия и внешний мир. – М., 2002.
457. Alatalu, Toomas. Tuva. A State Reawakens // Soviet Studies. – 1992. – Vol. 44, № 5.
458. Alta. Ecological Changes and Identity of Chahar Mongols // Circumpolar Ethnicity and Identity / Edited by Takashi Irimoto, Takako Yamada. – Osaka, 2004.

459. Anaiban, Zoia V., Walker, Edward W. On the Problem of Interethnic Conflict: The Republic of Tuva // *Ethnic Conflict in the Post-Soviet World: Case Studies and Analysis*. – N.Y., 1996.
460. Anderson, Barbara A., Silver, Brian D. Estimating Russification of Ethnic Identity Among Non-Russians in the USSR // *Demography*. – 1983 (Nov.). – Vol. 20, No. 4.
461. Atwood, Christopher P. Sino-Soviet Diplomacy and the Second Partition of Mongolia, 1945–1946 // *Mongolia in the Twentieth Century: Landlocked Cosmopolitan*. – N.Y.; L., 1999.
462. Atwood, Christopher P. Young Mongols and vigilantes in Inner Mongolia's interregnum decades, 1911–1931. – Leiden; Boston; Köln, 2002. – Vol. 1–2.
463. Baabar. *Twentieth Century Mongolia*. – Cambridge, 1999.
464. Ballis, William. Russia's Asiatic frontier technique: Tana Tuva // *Pacific Affairs*. – 1941. – Vol. XIV, № 1.
465. Ballis, William B. The Political Evolution of a Soviet Satellite: The Mongolian People's Republic // *The Western Political Quarterly*. – 1956 (Jun.). – Vol. 9, No. 2.
466. Balzer, Marjorie M. From ethnicity to nationalism: turmoil in the Russian mini-empire // *The Social Legacy of Communism*. – Wash.; Cambridge; N.Y., 1994.
467. Barkmann, Udo B. *Geschichte der Mongolei oder die "Mongolische Frage": die Mongolen auf ihrem Weg zum eigenen Nationalstaat*. – Bonn, 1999.
468. Batbayar Ts. *Modern Mongolia a concise History*. – U.B., 1996.
469. Bawden C.R. *The Modern history of Mongolia*. – L., 1968.
470. Bebler, Anton. Conflicts between Socialist States // *Journal of Peace Research*. – 1987 (Mar.). – Vol. 24, No. 1.
471. Beloff, Max. Soviet Policy in China // *Pacific Affairs*. – 1950 (Jun.). – Vol. 23, No. 2.
472. Benson, Linda K. The Ili rebellion. The Moslem challenge to Chinese authority in Xinjiang. 1944–1949. – N.Y., L., 1990.
473. Benson, Linda; Svanberg, Ingvar. China's Last Nomads. The History and Culture of China's Kazaks. – N.Y., L., 1998.
474. Borchigud, Wurlig. Between Chinese Nationalism and Soviet Colonisation: A Chinese Orientalist's Narration of Inner and Outer Mongolia (1926–1927) // *Inner Asia*. – 2002. – Vol. 4, № 1.
475. Bradsher, Henry S. The Sovietization of Mongolia // *Foreign Affairs*. – 1972 (Apr.). – Vol. 50, No. 3.
476. Bulag, Uradyn E. Nationalism and Hybridity in Mongolia. – N.Y., 1998.
477. Bulag, Uradyn E. From inequality to difference: colonial contradictions of class and ethnicity "socialist" China // *Cultural Studies*. – 2000. – Vol. 14, № 3–4.

478. Bulag, Uradyn E. Mongolian Ethnicity and Linguistic Anxiety in China. *American Anthropologist* 105 (4), December, 2003 // Southern Mongolian Human Rights Information Center. – http://www.smhric.org/SMW_12.htm
479. Buyandelgeriyn, Manduhai. Dealing with uncertainty: Shamans, marginal capitalism, and the remaking of history in postsocialist Mongolia // *American Ethnologist*. – 2007 (Feb.). – Vol. 34, No. 1.
480. Burke, James. China's Losing Game in Mongolia // *Far Eastern Survey*. – 1948 (Jul. 7). – Vol. 17, No. 13.
481. Cable, Mildred. A New Era in the Gobi // *Geographical Journal*. – 1942 (Nov.-Dec.). – Vol. 100, No. 5/6.
482. Campi, Alicia J. Sino-Mongolian Relations from Beijing's Viewpoint // *China Brief. A journal of analysis and information*. – 2005 (May 5). – Vol. V. – Issue 10.
483. Cherian, John. Foreign policy directions // *Frontline. India's National Magazine from the publishers of the Hindu*. – 1999 (Oct. 09–22). – Vol. 16. – Issue 21. – <http://www.flonnet.com/fl1621/16210230.htm>
484. China – Mongolia Boundary // *International Boundary Study*. – 1984 (August 14). – No. 173.
485. Clarke, Michael. The Problematic Progress of “Integration” in the Chinese State's Approach to Xinjiang, 1759–2005 // *Asian Ethnicity*. – 2007 (Oct.). – Vol. 8, № 3.
486. Clubb, Edmund O. Armed Conflict in the Chinese Borderlands, 1917–1950 // *Sino-Soviet Military Relations*. – N.Y., 1961.
487. Clubb, Edmund O. *China and Russia. The Great Game*. – N.Y.; L., 1971.
488. Cressey, George B. The New Map of China // *Geographical Review*. – 1930 (Oct.). – Vol. 20, No. 4.
489. Dashpurev D., Soni S.K. *Reign of Terror in Mongolia. 1920–1990*. – New Delhi, 1992.
490. Dashpurev D., Usha Prasad. *Mongolia: Revolution and Independence. 1911–1992*. – New Delhi, 1993.
491. Dickens Mark. The Soviets in Xinjiang 1911–1949 // *Website of Oxus Communications*. – <http://www.oxuscom.com/sovinxj.htm>
492. Donahoe B. “Hey, You! Get offa my Taiga!”: comparing the sense of property rights among the Tofa and Tozhu-Tyva // *Max Planck Institute for Social Anthropology. Working Paper: 38*. – 2002. – <http://www.eth.mpg.de/pubs/wps/pdf/mpi-eth-working-paper-0038.pdf>
493. Dreyer, June. China's Minority Nationalities: Traditional and Party Elites // *Pacific Affairs*. – 1970–1971 (Winter). – Vol. 43, No. 4.
494. Dreyer, June T. The Xinjiang Uygur Autonomous Region at Thirty: A Report Card // *Asian Survey*. – 1986 (Jul.). – Vol. 26, No. 7.
495. Dugarova-Montgomery Yeshen-Khorlo, Montgomery, Robert. *The Buriat Alphabet of Agvan Dorzhiev // Mongolia in the Twentieth Century: Landlocked Cosmopolitan*. – N.Y.; L., 1999.

496. Elleman, Bruce A. Secret Sino-Soviet Negotiations on Outer Mongolia, 1918–1925 // *Pacific Affairs*. – 1993–1994 (Winter). – Vol. 66, No. 4.
497. Elleman, Bruce A. The Final Consolidation of the USSR's Sphere of Interest in Outer Mongolia // *Mongolia in the Twentieth Century: Landlocked Cosmopolitan*. – N.Y.; L., 1999.
498. Endicott, Elizabeth. Russian Merchants in Mongolia: The 1910 Moscow Trade Expedition // *Mongolia in the Twentieth Century: Landlocked Cosmopolitan*. – N.Y.; L., 1999.
499. Ewing, Thomas E. Between the Hammer and the Anvil? Chinese and Russian Policies in Outer Mongolia, 1911–1921. – Bloomington, 1980.
500. Ewing, Thomas E. Russia, China, and the Origins of the Mongolian People's Republic, 1911–1921: A Reappraisal // *The Slavonic and East European Review*. – 1980 (Jul.). – Vol. 58, No. 3.
501. Fisher, Harold H. Soviet Policies in Asia // *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – 1949 (May). – Vol. 263: The Soviet Union Since World War II.
502. Forsyth, James. A History of the Peoples of Siberia: Russia's North Asian Colony, 1581–1990. – N.Y., 1992.
503. Freeberne, Michael. Demographic and Economic Changes in the Sinkiang Uighur Autonomous Region // *Population Studies*. – 1966 (Jul.). – Vol. 20, No. 1.
504. Friters, Gerard M. The Development of Outer Mongolian Independence // *Pacific Affairs*. – 1937 (Sep.). – Vol. 10, No. 3.
505. Georg, Stefan. Ordos // *The Mongolic languages* / Edited by Juha Janhunen. – L., N.Y., 2005.
506. Ginsburg, Tom. Political Reform in Mongolia: Between Russia and China // *Asian Survey*. – 1995 (May). – Vol. 35, No. 5.
507. Ginsburg, Tom. Nationalism, Elites, and Mongolia's Rapid Transformation // *Mongolia in the Twentieth Century: Landlocked Cosmopolitan*. – N.Y.; L., 1999.
508. Green, Elizabeth E. China and Mongolia: Recurring Trends and Prospects for Change // *Asian Survey*. – 1986 (Dec.). – Vol. 26, No. 12.
509. Haining, Thomas Nivison. The Yak, the Bear and the Dragon: Uneasy Bedfellows. A Cautionary Tale of Russian and Chinese Influences on Mongolian History // *Journal of the Royal Asiatic Society*. – Third Series. – 1996 (Apr.) – Vol. 6, No. 1.
510. Hanwell, Norman D. Japan's Inner Mongolian Wedge // *Far Eastern Survey*. 1939 (Jun. 21). – Vol. 8, No. 13.
511. Henochowicz, Anne. Blue Heaven, Parched Land: Mongolian Folksong and the Chinese State // *Graduate Journal of Asia-Pacific Studies*. – 2008. – Vol. 6, No. 1.
512. Henze, Paul B. Ethnic Dynamics and Dilemmas of the Russian Republic // *Studies in Conflict & Terrorism*. – 1994. – Vol. 17, Issue 1.

513. Humphrey, Caroline. *Stalin and the Blue Elephant: Paranoia and Complicity in Post-Communist Metahistories // Transparency and Conspiracy: Ethnographies of Suspicion in the New World Order / Edited by Harry G. West and Todd Sanders.* – Durham and L., 2003.
514. Inamura, Tetsuya. *The Transformation of the Community of Tsaatan Reindeer Herders in Mongolia and Their Relationships with the Outside World // Pastoralists and Their Neighbors in Asia and Africa / Edited by K. Ikeya and E. Fratkin.* – Osaka, 2005.
515. Jagchid, Sechin. *Essays in Mongolian Studies.* – Provo, 1988.
516. Jagchid, Sechin. *The Last Mongol Prince: The Life and Times of Demchudongrob, 1902–1966.* – Bellingham, 1999.
517. Janhunen, Juha. *The Languages of Manchuria in Today's China // Northern Minority Languages: Problems of Survival / Edited by Hiroshi Shoji and Juha Janhunen.* – Osaka, 1997.
518. Janhunen, Juha. *Mongol dialects // The Mongolic languages / Edited by Juha Janhunen.* – L., N.Y., 2005.
519. Jianmin Wang. *Ethnonyms and Nationalism in Xinjiang // Exploring Nationalisms of China: Themes and Conflicts / Edited by C.X. George Wei and Xiaoyuan Liu. Foreword by William C. Kirby.* – Westport, Connecticut, L., 2002.
520. Kaplonski, Christopher. *Creating national identity in socialist Mongolia // Central Asian Survey.* – 1998. – Vol. 17, No 1.
521. Kaplonski, Christopher. *Reconstructing Mongolian Nationalism: the view ten years on // Mongolian Political and Economic Development During the Past Ten Years and Future Prospect.* – Taipei, 2000.
522. Kaplonski, Christopher. *Thirty thousand bullets: Remembering political repression in Mongolia // Historical Injustice and Democratic Transition in Eastern Asia and Northern Europe: Ghosts at the Table of Democracy / Edited by Kenneth Christie and Robert Cribb.* – L., 2002.
523. Kaplonski, Christopher. *Truth, History and Politics in Mongolia. The Memory of Heroes.* – L.; N.Y., 2004.
524. Kaplonski, Christopher. *Prelude to Violence: Show trials and State Power in 1930s Mongolia // American Ethnologist.* – 2008 (May). – Vol. 35, No 2.
525. Lattimore, Eleanor. *Report on Outer Mongolia // Far Eastern Survey.* – 1946 (Nov. 6). – Vol. 15, No. 22.
526. Lattimore, Owen. *Political Conditions in Mongolia and Chinese Turkestan // Annals of the American Academy of Political and Social Science.* – 1930 (Nov.). – Vol. 152: China.
527. Lattimore, Owen. *The Mongols of Manchuria.* – L., 1935.
528. Lattimore, Owen. *The Historical Setting of Inner Mongolian Nationalism // Pacific Affairs.* – 1936. – Vol. IX, No 3.

529. Lattimore, Owen. Inner Mongolia – Chinese, Japanese or Mongol // Pacific Affairs. – 1937. – Vol. X, No 1.
530. Lattimore, Owen. The lines of cleavage in Inner Mongolia // Pacific Affairs. – 1937a. – Vol. X, No 2.
531. Lattimore, Owen. The Phantom of Mengkukuo // Pacific Affairs. – 1937b (Dec.). – Vol. 10, No. 4.
532. Lattimore, Owen. The Outer Mongolian Horizon // Foreign Affairs. – 1946 (Jul.). – Vol. 24, No. 4.
533. Lattimore, Owen. The New Political Geography of Inner Asia // The Geographical Journal. – 1953 (Mar.). – Vol. 119, No. 1.
534. Lattimore, Owen. Satellite Politics: The Mongolian Prototype // The Western Political Quarterly. – 1956 (Mar.). – Vol. 9, No. 1.
535. Li Narangoa. Japanese Imperialism and Mongolian Buddhism, 1932–1945 // Critical Asian Studies. – 2003 (Dec.). – Vol. 35, No 4.
536. Li Narangoa. Japanese Geopolitics and the Mongol Lands, 1915–1945 // European Journal of East Asian Studies. – 2004. – Vol. 3, No 1.
537. Lobanov-Rostovsky A. Russia and Mongolia // The Slavonic Review. – 1927 (Mar.). – Vol. 5, No. 15.
538. Mawkanuli, Talant. The Jungar Tuvas: language and national identity in the PRC // Central Asian Survey. – 2001. – Vol. 20, No. 4.
539. Millward, James A. Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang. – N.Y., 2007.
540. Montell, Gösta. The Torguts of Etsin-Gol // The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland. – 1940. – Vol. 70, No. 1.
541. Morozova, Irina Y. (Irina Yurievna). Socialist Revolutions in Asia: The social history of Mongolia in the 20th century. – L.; N.Y., 2009.
542. Moses, Larry W., and Stephen A. Halkovic, Jr. Introduction to Mongolian History and Culture. – L., 1997.
543. Nakami Tatsuo. Mongol Nationalism and Japan // Imperial Japan and National Identities in Asia, 1895–1945 / Edited by Li Narangoa and Robert Cribb. – L., 2003.
544. Newby L.J. “The Pure and True Religion” in China // Third World Quarterly. – 1988 (Apr.). – Vol. 10, No. 2: Islam & Politics.
545. Norins, Martin R. The New Sinkiang-China’s Link with the Middle East // Pacific Affairs. – 1942 (Dec.). – Vol. 15, No. 4.
546. Porter, Edgar A. Mongolia, Northeast Asia and the United States: Seeking the Right Balance // Ritsumeikan Journal of Asia Pacific Studies. – 2009 (Dec.). – Vol. 26.
547. Raczka, Witt. Xinjiang and its Central Asian borderlands // Central Asian Survey. – 1998. – Vol. 17, № 3.
548. Radchenko, Sergey. Choibalsan’s Great Mongolia Dream // Inner Asia. – 2009. – Vol. 11, No. 2.

549. Rossabi, Morris. A new Mongolia in a new world // *Mongolian Political and Economic Development During the Past Ten Years and Future Prospect*. – Taipei, 2000.
550. Rossabi, Morris. Beijing's Growing Politico-Economic Leverage over Ulaanbaatar // *China Brief. A journal of analysis and information*. – 2005 (May 5). – Vol. V. – Issue 10.
551. Rossabi, Morris. *Modern Mongolia. From Khans to Commissars to Capitalists*. – Berkeley; L.A.; L., 2005a.
552. Rupen, Robert A. A Soviet Historical Novel About Mongolia: Schastliviy Oasis (Lucky Oasis) by Mikhail Kolesnikov // *The Far Eastern Quarterly*. – 1955 (Aug.). – Vol. 14, No. 4. Special Number on Chinese History and Society.
553. Rupen, Robert A. Inside Outer Mongolia // *Foreign Affairs*. – 1959 (Jan.). – Vol. 37, No. 2.
554. Rupen, Robert A. *The Mongols of the Twentieth Century*. – Bloomington, 1964. – Pt. 1.
555. Rupen, Robert A. *The Mongolian People's Republic*. – Stanford, 1966.
556. Rupen, Robert A. The Fiftieth Anniversary of the Mongolian People's Republic: 1921–1971 // *Asian Survey*. – 1973 (May). – Vol. 13, No. 5.
557. Rupen, Robert A. How Mongolia is really Ruled. A Political History of the Mongolian People's Republic. 1900–1978. – Stanford, 1979.
558. Sandag, Shagdariin. *Poisoned Arrows: The Stalin-Choibalsan Mongolian Massacres, 1921–1941* / Shagdariin Sandag, Harry H. Kendall; with foreword by Frederic E. Wakeman. – Oxford, 2000.
559. Sarkisyanz E. Russian Attitudes toward Asia // *Russian Review*. – 1954 (Oct.). – Vol. 13, No. 4.
560. Serebrennikov I.I. A Soviet Satellite: Outer Mongolia Today // *Foreign Affairs*. – 1931 (Apr.). – Vol. 9, No. 3.
561. Skribnik, Elena. *Buryat* // *The Mongolic languages* / Edited by Juha Janhunen. – L., N.Y., 2005.
562. Stolberg, Eva-Maria. *Stalin und die chinesischen Kommunisten 1945–1953: eine Studie zur Entstehungsgeschichte der sowjetisch-chinesischen Allianz vor dem Hintergrund des Kalten Krieges: Eine Studie zur Entstehungsgeschichte der sowjetisch-chinesischen Allianz vor dem Hintergrund des kalten Krieges*. – Stuttgart, 1997.
563. Tanaka Katsuhiko. Against Panmongolism! – A Supposed Motivation in Khalkhin-Gol // *International Academic Symposium “The Battle of Khalkhin Gol (Nomonkhan Incident) in the World History knowing the Past and talking of the Future”* / Atsumi International Scholarship Foundation. – 03.07.2009. – <http://www.aisf.or.jp/sgra/info/MongolSympo2009Abstracts.pdf>
564. Tang P.S.H. *Russian and Soviet Policy in Manchuria and Outer Mongolia. 1911–1931*. – Durham, 1959.

565. Tang, Peter S.H. Sino-Soviet Territorial Disputes: Past and Present // *Russian Review*. – 1969 (Oct.). – Vol. 28, No. 4.
566. Tighe, Justin. *Constructing Suiyuan: The Politics of Northwestern Territory and Development in Early Twentieth-Century China*. – Leiden; Boston, 2005.
567. Tomasic, Dinko. The Structure of Soviet Power and Expansion // *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – 1950 (Sep.). – Vol. 271. *Moscow's European Satellites*.
568. Tumen, Dashtseveg. Linguistic, Cultural and Morphological Characteristics of Mongolian Populations // *Circumpolar Ethnicity and Identity* / Edited by Takashi Irimoto, Takako Yamada. – Osaka, 2004.
569. Tumurchuluun G. *Mongolia's Foreign Policy Revisited: Relations with Russia and the PRC into the 1990s* // *Mongolia in the Twentieth Century: Landlocked Cosmopolitan*. – N.Y.; L., 1999.
570. Tumursukh, Undarya. Masculine constructions of National identity and Man-Made Images of the Mongolian Woman in post-Socialist Mongolia // *Cultures of Democracy and Democratization: Israel, Eastern Europe and Beyond. Seminar 1999–2000* / The State University of New Jersey "Rutgers". – <http://www.rci.rutgers.edu/~culdemsm/Tumursukh%20Paper.htm>
571. Tumursukh, Undarya. Fighting Over the Reinterpretation of the Mongolian Woman in Mongolia's Post-Socialist Identity Construction Discourse // *East Asia*. – 2001 (Sept.). – Vol. 19, No. 3.
572. Wang Peiran. *Mongolia's Delicate Balancing Act* // *China Security*. – 2009. – Vol. 5, No. 2.
573. Wang Wei-fang. "Pan-Mongolism" and U.S.-China-Mongolia Relations // *China Brief. A journal of analysis and information*. – 2005 (May 5). – Vol. V. – Issue 10.
574. Wheeler, Geoffrey. Sinkiang and the Soviet Union // *The China Quarterly*. – 1963 (Oct. – Dec.). – No. 16.
575. Xiaoyuan Liu. *A Partnership for Disorder: China, the United States, and their Policies for the Postwar Disposition of the Japanese Empire, 1941–1945*. – Potsdam, N.Y., 2002.
576. Xiaoyuan Liu. *Reins of Liberation: An Entangled History of Mongolian Independence, Chinese Territoriality, and Great Power Hegemony, 1911–1950*. – Stanford, 2006.
577. Xiaoyuan Liu. *Reins of Liberation: Geopolitics and Ethnopolitics of China, Central Asia and the Asia Pacific* // *Japan Focus*. – <http://japanfocus.org/products/details/2427>
578. Yun Xiaomei. *Ethnic Identity of Tumed Mongols in Inner Mongolia* // *Circumpolar Ethnicity and Identity* / Edited by Takashi Irimoto, Takako Yamada. – Osaka, 2004.

579. Zajączkowski, Wojciech. W poszukiwaniu tożsamości społecznej: Inteligencja baszkirska, buriacka i tatarska wobec kwestii nar. w Cesarstwie Rosyjskimi i ZSRR. – Lublin, 2001.

Довідкова література

580. Бойкова Е.В. Библиография отечественных работ по монголоведению: 1946–2000 гг. – М., 2005.
581. Выдающиеся бурятские деятели. – Улан-Удэ, 1994. – Вып. 1.
582. Выдающиеся бурятские деятели. – Улан-Удэ, 1999. – Вып. 3.
583. Выдающиеся бурятские деятели (XVII – начало XX в.). – Улан-Удэ, 2001. – Вып. II. – Ч. 2.
584. Выдающиеся бурятские деятели. – Улан-Удэ, 2001. – Вып. 4.
585. Выдающиеся бурятские деятели. – Улан-Удэ, 2004. – Вып. 5.
586. Выдающиеся бурятские деятели. – Улан-Удэ, 2005. – Вып. 6.
587. Жертвы политического террора в СССР // Международное общество “Мемориал”. – <http://lists.memo.ru/>
588. Люди и судьбы. Биобиблиографический словарь востоковедов – жертв политического террора в советский период (1917–1991). 2003 // Центр “Петербургское Востоковедение”. – <http://memory.pvost.org/pages/dic.html>
589. Народы и религии мира: Энциклопедия. – М., 1999.
590. Сибирь в составе Российской империи. – М., 2007.
591. Тува: Словарь культуры / Составитель – С.В. Маркус. – М., 2006.
592. An Ethnohistorical Dictionary of the Russian and Soviet Empires / Ed. by James Stuart Olson. – Westport, Connecticut, L., 1994.
593. Ethnologue: Languages of the World / Lewis, M. Paul (ed.). – Sixteenth edition. – Dallas, 2009. – <http://www.ethnologue.com/home.asp>
594. Sanders, Alan J.K. Historical dictionary of Mongolia. – L., 1996.

Текст доповіді

595. Боровой В. Монголия в современных российско-китайских отношениях и проблема поддержания баланса сил в Азии // International Conference “Taipei-Moscow Forum 2006”. Strategic Implication of Changing Situation in Northeast Asia for C.I.S. States and Taiwan.

Дисертації

596. Куулар Е.М. Основные характеристики тувинской речи жителей юго-восточной части Тувы: Дис. ... к-та филолог. наук: 10.02.02. – М., 2003.

597. Тушемилов В.К. История ГПУ-ОГПУ Бурят-Монгольской АССР: 1923–1934 гг.: Дис. ...к-та ист. наук: 07.00.02. – Иркутск, 2004.
598. Цыжипов Э.Б. История политических репрессий в Бурят-Монголии. 1928 – июнь 1941 гг. : Дис. ...к-та ист. наук: 07.00.02. – Улан-Удэ, 2006.

Интернет-ресурсы

599. Балтатарова Е. Исчезающие языки Бурятии. 6.12.2009 // Портал громадянської журналістики. Інтернет-видання ХайВей. – <http://h.ua/story/242459/>
600. Ваньков В. США отривають Монголію від Росії і Китаю // Перший мультипортал КМ.RU. – 01.03.2010. – http://www.km.ru/news/ssha_otryvayut_mongoliyu_ot_ross
601. Вместе за мир, дружбу и сотрудничество // Журнал “Открытый Мир Азия”. Пресса Монголии: Дайджест № 60. – 10.08.06. – http://owasia.ru/digest_2006+M58d7412b142.html
602. Дашийн Бямбасурэн: “Государство, которое не понимает ценности этнических меньшинств, обречено на распад”. Беседовала Марина Романова-Сайдукова // Портал “Бурят-Монголия Инфо”. – 29.12.2009. – <http://buriat-mongolia.info/?p=1000>
603. Махачкеев А. Сонголы идут // Buryatia on-line – Аккумулятор новостей Бурятии. – 12.07.2008. – http://www.buryatia-online.ru/bol/news/106087.html?SECTION_ID=333
604. Республика Тыва. Официальный сайт. – <http://gov.tuva.ru/news.aspx>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

- Абаєв М. 196
Абрамов 313, 315, 316
Акікуса 298
Алпатов В. 345, 346, 349, 352
Алтан Очир 220
Амагаєв М. 28, 161, 162, 225, 233, 237, 273, 307
Амар А. 65, 158–160, 162, 202, 213, 250, 302, 315, 374, 387
Амоголонова Д. 7, 20, 21
Амур-Санан А. 76, 77, 79
Анайбан З. 194
Аранчин Ю. 125
Архінчєв І. 62, 304–307, 316, 330, 331, 393
- Бавасан** 61
Бавуужав 36, 268
Бадмаєв 383
Бадмажапов Ц. 72, 378, 381, 382
Бадрах О. 172, 340, 387
Базаров Б. 6
Базарова В. 333
Баїр О. 139, 188
Баїр-оол М. 194
Бай Юнті *див.* Церендонров
Бакич А. 87, 91
Балдано Р. 6, 198
Балданов С. 368
Балмасов С. 109
Банзаракцаєв Г. 169
Банзаров Д. 348
- Барадін Б. 28, 64, 307, 319, 323, 325, 327, 331, 334, 337, 338, 341, 342, 347, 348, 350–352, 356, 361
Бат-Очір Л. 10
Батбаяр Б.-Е. 380
Батжаргал 183
Батухан Е. 54, 72, 327, 332, 359, 379, 380, 382
Беннігсен А. 164
Берія Л. 111
Бессарабов 29
Бистров О. 104
Богданов В. 179, 182
Богданов М. 25, 28, 367
богдо-хан (богдо-геген VIII Джеб-цзун-дамба-хутухта) 30, 31, 33–36, 38, 44–46, 48, 56, 75, 113, 116, 125, 127, 192, 269, 278, 319
Богомоллов Д. 286
Бодо Д. 56, 131, 135, 358, 359
Бойду 188
Борисов С. 119
Боровой В. 7
Бороноева Д. 19, 353
Бошектуєв О. 367, 370
Булаг У. 7, 14
Булчун 139
Бухарін М. 243
Буян-Бадирги М. 122, 123, 126, 128, 129, 139, 140, 146, 153, 156, 178, 188, 192

* До цього переліку не ввійшли імена, що наводяться в посиланнях у квадратних дужках та у бібліографічному описі.

- Буянгерел (Фу Мінтай) 60, 214, 217, 220, 230, 249, 250, 252, 253, 299
 Буяндалай 300
 Буяннемех С. 218
 Бямбасурен Д. 198
- Ван Вейфан** 12
 Ван Ін 291
 Ван Цзінвей 292, 294
 Ван Шуцинь 223
 Ванданніма 222
 Ванчиков Б. 350
 Васильєв О. 141, 159, 205–208, 314
 Вільсон В. 220
 Вітте Б. 356
 Владимирцов Б. 117, 118, 337
 Войтинський Г. 94, 206, 216, 217
- Галенович Ю.** 107
 Гармаєв У. 39, 253–255, 289, 369
 Геген-нойон *див.* Тойн-лама
 Гедін С. 278
 Гелегенге Ж. 250, 252
 Генден П. 162, 170, 194, 260, 263, 379, 380, 382, 385, 387
 Гендерсон Л. 317
 Генрі А. Лін *див.* Примаков В.
 Гіваабалжир С. 161
 Го Даофу *див.* Мерсе
 Гомбоїн 375
 Гомбосурен Ц. 11
 Горький М. 332
 Гочитський Ц.-С. 70, 364
 Грумм-Гржимайло Г. 93, 113, 164, 165, 186
 Гуругунджав 165
- Далай-лама V** 30
Далай-лама XIII 28, 29, 73, 75, 77
 Да-лама Церенчимід 30, 31, 33
 Давтян Я. 142, 145–150, 157, 180
 Дагдан 192
 Дадіані В. 205
 Дажи Оюн 116
 Далай-хан 183
- Дамбадорж Ц.** 54, 60, 161, 162, 205, 218, 219, 223, 228, 233, 234, 236, 239, 243, 246, 247, 250, 258, 262, 263, 314, 316, 360, 376
Дамбінов П. (Солбоне Туя) 350
Дамдінсурен С. 65
Дамдінсурен Ц. 385
Дампілон І. 349, 350
Данзан С. 51, 60–62, 80, 133, 134, 357, 359
Данчай О. 193
Дашидондобе О. 316, 321, 323
Де-ван *див.* Демчигдонров
Делгер 273
Демберел 80–82, 84–87, 90, 93, 94, 97, 105
Демчигдонров (Де-ван, князь Де, Де Ванг) 267, 269, 275–282, 285, 287, 288, 290–297, 299–301, 393
Джалхандза-хутухта VIII Дамдин-базар 126, 155, 307
Джанджа-хутухта 284
Джебцун-дамба-хутухта *див.* Богдо-геген VIII
Дирхєєва Г. 352, 388
Ділова-хутухта XI Жамсранжав 276
Дондук К. 146, 153, 154, 157, 166, 167, 177, 178, 188
Дондуков У.-Ж. 349
Доржиніма 272, 274
Доржієв А. 3, 28, 29, 67, 71, 72, 73, 75–79, 80, 327, 331
Доржієв Д. 345, 350
Доржієв Ж. 368
Доржпалам 155
Дреєр Дж. 67, 354
Дуань Цижуй 211, 219
Дубровський 382
Дугаржап 188
Дутов О. 86
- Ебєлов М.** 27
Елдев-Очір Б.-О. 183
Еллеман Б. 168
Ендікотт Е. 197

- Енхбаяр Н. 11
 Енхтувшин Б. 13
 Ердемгерел 261
 Ерхембат 249, 256
 Етвуд К. 223, 250, 271–273, 295
- Є**
 Єлаєв О. 325
 Єрбанов М. 64, 325, 327–329, 331, 333, 334, 336, 340, 350, 351, 354, 366, 393
- Ж**
 Жабасєва Л. 314
 Жагчид С. 6, 277–279, 288, 289, 292
 Жадамба Н. 222, 228, 230, 234, 236, 239, 246, 251, 258, 263, 376, 387
 Жамаганова Д. 18
 Жамбалон Д. 320
 Жамсуєва Д. 362
 Жамцарано Ц. 24–28, 41, 46, 54, 58, 61, 78, 120, 162, 236, 240–242, 246, 250, 251, 262, 263, 318, 319, 326, 327, 348, 356, 359, 378, 382, 390
- З**
 Зиков 254
- И**
 Иванов Д. 316
 Иоффе А. 57, 106
 Итагакі Сейсіро 297
- К**
 Кабо Р. 165
 Калліников А. 54, 100
 Кангеларі В. 208, 220, 223, 231, 239
 Кануков Х. 77–79
 Капиця М. 219
 Каплонський К. 11
 Карахан Л. 52, 87, 147, 183, 204, 212–215
 Каррутерс Д. 114
 Кейріс 125
 Климов А. 235, 251, 252, 373
 Кодама 34
 Козлов П. 216, 229, 381
 Козьмін М. 340, 360
 Колесников М. 263
- Колчак О. 39, 42, 43, 114, 257
 Кормазов В. 265, 367, 368
 Котвич В. 358
 Кочетов С. 140
 Красношоков О. 52, 55
 Кузьмін Ю. 7, 236
 Кузьмінський М. 69
 Курасава 43
 Курокі Тіканорі 37, 39, 43
 Курседі О. 139
 Куулар О. 197
 Кучумов В. 274, 275
- Л**
 Ламажаа Ч. 17
 Ларсон Ф. 278
 Латтімор Е. 114
 Латтімор О. 9, 14, 168, 221, 256, 265, 268, 269, 272, 279, 282, 290, 292, 301
 Ленін В. 71, 87, 200
 Леонов М. 176
 Лі Мінчжун 230
 Лі Нарангуа 271
 Лі Шоусін 287, 291, 293
 Лін Шен 289, 290
 Лопсан Мерзи 127
 Лузянін С. 7, 12, 80, 157, 200, 225, 289
 Лхумбе Ж. 382, 387
- М**
 Ма Хот'єн 221
 Максарджаб Х. 87, 114, 143–149
 Макстенек І. 80
 Маленков Г. 195
 Мандалту 220, 233, 267
 Маннай-оол М. 165
 Мао Цзедун 107, 112, 235, 275, 285
 Масанчі М. 86, 97
 Матієєвич М. 55
 Мачаваріані В. 177, 179
 Мацуї Шичіо 356
 Медведєв П. 146, 153, 156, 176
 Меліхов Г. 248
 Мельников Б. 203

- Менхен-Хельфен О. 135, 152, 158, 169, 181
 Мерсе (Го Даофу) 169, 214, 220–222, 234, 235, 249–253, 255, 256, 259, 260, 268–270, 273
 Миронов С. 386
 Мікоян А. 112
 Міллер А. 36
 Міф П. 234, 274, 377
 Міязато Йошимару 33
 Молотов В. 110, 111
 Монгуш М. 16, 167, 192
 Москаленко Н. 128, 196
 Москальов О. 285

Наван 85, 93, 94, 99
 Надаров І. 355
 Найдансурен 155
 Накамі Тацуо 268, 270
 Намаконов 254
 Намсраєв Х. 359
 Намсрай Д. 382, 384
 Наримдаху 176
 Насанбат 84, 92
 Нацов (Шойжелов) С. 90, 91, 93, 94, 97
 Нейман А. 317
 Нейсе-геген 37–40, 42, 43, 46, 48
 Німажап М. 146, 188
 Німаєв Д. 355, 370
 Никифоров П. 106, 161–163, 207–209, 219, 223, 224, 226, 227, 230, 232, 236–238, 242, 376
 Новоселов І. 125

Олександр III 112
 Ольденбург С. 27, 325
 Ондар Чамзи 132, 136, 137, 142, 157, 192
 Орлов А. 36
 Оруйгу С. 146, 155
 Осипов С. 234, 377
 Оспан-батыр 109–111
 Охтін А. 134, 136, 247, 273, 274
 Оширов О. 217, 218, 275

Палта 73, 74
 Панчен-лама IX 184, 191, 257, 261, 269, 284
 Петров Ф. *див.* Раскольников Ф.
 Печатников З. 92
 Певцов М. 84
 Позднеев Д. 46
 Позднеев О. 67
 Полат О. 192, 193
 Полторацький О. 348
 Попов В. 26, 32, 164
 Поппе Н. 337, 345–347
 Потанін Г. 165
 Пржевальський М. 69, 85, 112, 395, 414
 Примаков В. (Генрі А. Лін) 215, 222, 224, 226
 Пу І 270
 Пулжин 170
 Пунцук 272–275

Раскольников (Петров) Ф. 160, 206, 228, 233
 Реріх М. 104, 280, 281
 Реріх Ю. 68, 91, 92, 281
 Рискулов Т. 3, 98, 160, 199–210, 315, 316, 351, 361
 Рінчина 384
 Рінчине Р. 336
 Рінчино Е.-Д. 3, 4, 28, 39, 41, 42, 46, 49, 50, 52, 54, 60, 61, 65, 87, 88, 98–100, 105, 141, 159, 199–207, 209, 210, 220, 230, 246, 303, 308, 312–314, 316–321, 323, 327, 329, 332, 343, 344, 356, 382, 390, 391
 Росов В. 73
 Роцин С. 382
 Рудзутак Я. 71
 Рупен Р. 8, 197, 263, 384, 388

 Саая С. 126, 170, 176
 Сазонов С. 34, 38
 Самбу Г. 289
 Самбу Ж. 289
 Самдан А. 117

- Сампілон Д. 39, 41, 45, 46, 359, 378, 379
 Сандаг Ш. 382
 Сафаров Г. 62
 Саф'янов І. 121–126, 129–133, 135
 Саф'янов М. 177
 Сах'янова М. 314, 315, 339, 360, 361
 Сегленмей Ф. 186
 Селіванов А. 27
 Семенов Г. 37–41, 43–47, 204, 218, 247, 254, 269, 283, 298, 309, 358, 379, 385
 Сен Катаяма 157, 236
 Сєнгїїжик О. 190–192
 Сердарам Д. 18
 Серебряников І. 42, 257
 Серебряков 91
 Сиртланов Р. 73
 Сімуков О. 16, 75, 165, 199, 255, 337
 Сміт Е. 5
 Смирнов І. 118, 121
 Сноу Е. 285
 Соднам О. 177, 179, 188
 Соднам-Балчир О. 125, 126, 128, 139, 153
 Соловійов В. 6, 24
 Сталін Й. 53, 107, 110, 112, 141, 183, 263, 264, 270, 299–301, 317, 352, 380
 Старков А. 157, 183, 184
 Стейн Г. 285
 Степанов С. 249, 250, 253
 Стомоняков Б. 286
 Стронг А. 232, 233
 Сумунак 139
 Сум'я-бейсе 70, 80, 84, 92
 Сунь Ятсен 99, 210, 227
 Сухе-Багор Д. 56, 80
 Сюй Шучжен 46
 Талха-Сюрюн С. 153, 154, 167, 178
 Тан П. 114, 151, 166, 168, 196
 Танака Кацухіко 298
 Танака Рюкічі 287, 291, 292, 297
 Таранатха 30
 Татаринцев Б. 178
 Темурбаган 272, 273
 Темурдун 182
 Тепляков О. 381, 383, 384
 Тойн-лама 84, 90, 91, 101, 102, 109
 Тока С. 192–196
 Тонміт 126
 Триліссер В. 249
 Трубачєв В. 330
 Тушемілов В. 369
 У Пейфу 246
 У Хелін 287
 Уланху 275, 353, 354
 Унгерн-Штернберг Р. 47–49, 55, 56, 81, 209, 385
 Усов В. 145
 Ухтомський Е. 26
 Фальський Ф. 130, 132, 136, 158
 Фєн Юйсян 3, 101, 103, 106, 202, 203, 205, 208, 210–216, 218–230, 232–236
 Фокін Н. 238
 Фріновський М. 193
 Фрітерс Д. 151, 158
 Фрунзе М. 208
 Фу Мінтай *див.* Буянгерел
 Фу Цзої 291, 292
 Футаки Хіроши 207
 Хабаєв І. 341
 Хамутаєв В. 19
 Хемчик-оол А.-Т. 179, 193
 Хіонін А. 144
 Ходжам'яров М. 86, 97
 Хонда 33
 Хорло 120
 Цао Кунь 210
 Цєван-Доржи 101, 102
 Церендонров (Бай Юнті) 215, 217, 219–222, 224–226, 233–235, 260, 267, 274, 280, 284, 298, 299

- Церендорж Б. 44, 59, 162, 163, 206, 207, 242, 307
 Цецен-геген, Цецен Пунцаг геген *див.* Тойн-лама
 Цзіннь Шужень 109
 Цзін Цзяшан 291, 292
 Циби́кдоржієв Д. 20
 Циби́ков Г. 28, 29, 326, 327, 333, 335, 337, 341, 348, 357
 Цидипов Ц.-С. 39, 46, 356, 359, 375, 378, 379
 Цукерман В. 93, 94, 97
- Чагдаржав** Д. 56, 119, 120, 124, 126, 127
 Чан Кайші 15, 99, 107, 129, 196, 233, 264, 285, 291
 Чапчаєв А. 77, 79, 336
 Чжан Сюелян 268, 269
 Чжан Сюнь 47
 Чжан Футан 291
 Чжан Цзолінь 45, 55, 210, 211, 214, 216, 223–225, 231–233, 244, 246, 247, 249, 268, 319
 Чжан Чжицзян 222, 224, 225
 Чжань Шикуй 109
 Чен Цзичень 234
 Черемисінов Г. 56
 Чингізхан 8, 12, 20, 40, 42, 74, 233, 249, 262, 272, 278, 285, 287, 294, 296, 324
 Чичаєв І. 145, 146, 150, 154
 Чичерін Г. 52, 71, 75, 87, 118, 119, 121, 124, 129, 131, 132, 134, 141, 147, 159, 161, 203, 207, 212, 213, 215, 224, 249, 313
- Чімі́тдоржієв Ш. 6, 20, 346
 Чодон 170
 Чойбалсан Х. 54, 70, 80, 109–111, 250, 251, 255, 300–302, 307, 317, 385–387
 Чойган 167
 Чугунов Я. 140, 155
 Чурмі́т-Дажи С. 166, 193–195
- Шагдаров** Л. 340
 Шагдир М. 153, 156, 176, 188
 Шен Шицай 112
 Шенфу 31, 33
 Шілов Н. 270
 Шинкарьов Л. 385
 Ши́рап 176, 177
 Шмераль Б. 258, 259
 Шумяцький Б. 49, 53, 70, 75, 76, 118–120, 122–124, 129–131, 134, 358
 Шурхуу Д. 153
- Щербатської** Ф. 36, 325, 326, 331
 Щетинкин П. 81
- Юань** Шикай
 Юдін В. 358
 Юзефович Л. 18
 Юнденванчиг (Юнь-ван) 277, 280, 293
- Ядамсурен** 252, 253
 Ян Цзесінь 68–70, 90–92, 99, 102, 103, 109, 391
 Ян Шичао 114
 Янсон Я. 52, 53

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВПРИ – Архив внешней политики Российской империи.
айком – аймачний комітет.
аймвиконком – аймачний виконавчий комітет.
АО – автономна область.
АРВМ – Автономний район Внутрішня Монголія (КНР).
АРСР – Автономна Радянська Соціалістична Республіка.
БМАО – Бурят-Монгольська автономна область.
БМАРСР – Бурят-Монгольська Автономна Радянська Соціалістична Республіка.
Бурнардума – Бурятська народна дума.
Бурнацком – Бурятський національний комітет.
Буробком – Бурятський обласний комітет.
Бурпедтехнікум – Бурятський педагогічний технікум.
Буручком – Бурятський учений комітет.
Виконком – виконавчий комітет.
ВККІ – Виконавчий комітет Комуністичного інтернаціоналу.
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків).
ВМП – вища міра покарання.
ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія.
ВТТ – виправний трудовий табір.
ВЦВК – Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет.
ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации.
губревком – губернський революційний комітет.
Далсхід – Далекий Схід.
ДВО – Державна внутрішня охорона МНР.
ДПУ – Державне політичне управління при НКВС РСФРР.
ДСР – Далекосхідна Республіка.
ед. хр. – одиниця хранения.
ЗМІ – засоби масової інформації.
ИМХМП – Институт мирового хозяйства и мировой политики.
ІРГТ – Імператорське Російське географічне товариство (1850–1917).
К. – Київ.
КДБ – Комітет державної безпеки.
Кит. КП – Китайська Комуністична партія.
Киткомпартія – Китайська Комуністична партія.
КІМ – Комуністичний інтернаціонал молоді.
КНР – Китайська Народна Республіка.

- Комінтерн, КІ – Комуністичний інтернаціонал.
 КПК – Комуністична партія Китаю.
 КПСС – Коммунистическая партия Советского Союза.
 КПТ – Комуністична партія Туркестану.
 КУТС – Комуністичний університет трудящих Сходу.
 Л. – Ленинград.
 л. – лист.
 М. – Москва.
 м. – місто.
 М.-Л. – Москва-Ленинград.
 МВС – Міністерство внутрішніх справ.
 МЗС – Міністерство зовнішніх справ.
 Мінфін – міністерство фінансів.
 МНА – Монгольська народна армія.
 МНП – Монгольська народна партія (1921–1925).
 МНР – Монгольська Народна Республіка.
 МНРА – Монгольська народно-революційна армія.
 МНРП – Монгольська народно-революційна партія (з 1925 р.).
 Монучком – Монгольський учений комітет.
 Монценкооп – Центральний споживчий кооператив МНР.
 МОЭИ – “Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и Временного правительств. 1878–1917”.
 МРСМ – Монгольський революційний союз молоді.
 НАН України – Національна академія наук України.
 НАРБ – Национальный архив Республики Бурятия.
 Нарком – народний комісар.
 Наркомат – народний комісаріат.
 Нарревармія – Народна революційна армія.
 Нарревпартія – Народно-революційна партія.
 Нарревурад – Народний революційний уряд.
 начсклад – начальницький склад.
 НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ.
 НКДБ СРСР – Народний комісаріат державної безпеки СРСР.
 НКЗС – Народний комісаріат закордонних справ.
 НКЗТ – Народний комісаріат зовнішньої торгівлі.
 НРП ВМ – Народно-революційна партія Внутрішньої Монголії.
 обком – обласний комітет.
 ОДПУ – Об’єднане державне політичне управління при РНК СРСР.
 ОК – Обласний комітет, обком партії.
 ОКК – Обласна контрольна комісія.
 оп. – опись.
 Пг. – Петроград.
 повпред – повноважний представник.
 ПП ОДПУ ССК – Повноважне представництво Об’єданого державного політичного управління Східносибірського краю.
 р. – річка.
 Раднарком – Рада народних комісарів.

райбюро – районне бюро.
 РАН – Російська академія наук.
 РГАСПИ – Российский государственный архив социально-политической истории.
 РГВА – Российский государственный военный архив.
 РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив.
 Реввійськрада – Революційна військова рада.
 Ревком – революційний комітет.
 Ревсомол – революційний союз молоді.
 РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків).
 РНК – Рада народних комісарів.
 РОСТА – Російське телеграфне агентство.
 РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка.
 РСТК – Російська самоуправна трудова колонія.
 РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (до 1937 року).
 РСЧА – Робітничо-селянська Червона Армія.
 с. – село.
 Сиббюро – Сибірське бюро ЦК РКП(б).
 Сибревком – Сибірський революційний комітет.
 СПб. – Санкт-Петербург.
 СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік.
 ст. – станція.
 СУАР – Сінцзян-Уйгурський автономний район.
 СТР – Східно-Туркестанська Республіка.
 ТАР – Тувинська Аратська Республіка.
 ТНИИЯЛИ, Тувинский НИИЯЛИ – Тувинский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории.
 ТНР – Тувинська Народна Республіка.
 ТНРП – Тувинська народно-революційна партія.
 торгпред – торговий представник.
 ТРСМ – Тувинський революційний союз молоді.
 Тувинбанк – Тувинський банк.
 Тувиндержторг – відділ торгівлі при Міністерстві фінансів ТНР.
 Тувинценкооп – Тувинський центральний народний кооператив.
 УБ. – Улаанбаатар.
 УДВПО – Управління державної внутрішньої політичної охорони ТНР.
 Х. – Харків.
 ЦВК – Центральний Виконавчий Комітет.
 Центросоюз – Центральний союз споживчих товариств СРСР.
 ЦК – Центральний комітет.
 ЦКК – Центральна контрольна комісія.
 L. – London.
 L.A. – Los Angeles.
 N.Y. – New York.
 U.B. – Ulaanbaatar.
 Wash. – Washington.

SUMMARY

After restoration of the statehood of Mongolia in 1921, the period of fight for consolidation of lands began for Mongolian elite, as it already was in 1911. Relevant priorities played a large part in thoughts of the leadership of the country and were equally important for Mongols of Inner Mongolia, Barga, Xinjiang, and Tuvinians of the former Uriankhai. The fate of Mongolian State and its borders were in fact determined by the external factor which also had constant influence on the effectiveness of consolidation processes.

The consolidation of lands populated by Mongols and Tuvinians and included into Qing Empire at the moment of fall of this latter, was regarded by MPR leadership as the main task in 1920s. Apparently, this position was influenced by a number of factors, such as: long history of Buryats and Kalmyks as a part of Russia, impacts of alien culture on these peoples, and dependence of Mongol elite on Soviet support. Instead, Mongolian authorities for a long time have encouraged the Buryat emigration to MPR and proposed emigration for Soviet Kalmyks during the early 1920s. Therefore, the solution of “Buryat” and “Kalmyks” questions was seen by Mongolian Government officials mainly in emigration way. Besides, Inner Mongolia, Barga, Tuva, and Altay district – which was a part of Xinjiang – were seemed to them the integral parts of Mongol world. Mongol and Tuvinian population of these lands was united with Khalkha by a number of common traits, such as nomadism, home way of life, religion, written language, historical and cultural heritage. Their lands were bordered with Khalkha, and existence in common state was behind them. Beyond doubts, the Pan-Mongolian factor played the active role in political life of Outer Mongolia during 1920s. And although, basically only two prominent Buryats, these are namely E.-D. Rinchino and Ts. Zhamtsarano, were the authors of influential

concepts, it is no reason to doubt in Pan-Mongolian aspirations of other representatives of Mongolian ruling elite. Pan-Mongolian factor goes in shadow under the pressure of the Soviet side since the late 1920s until 1943–1944. In particular, border clashes on the frontier of Manchukuo, Khalkhin Gol events, political repressions against Buryats and Barguts inside the MPR, all these harmed essentially the dreams of Pan-Mongolian unity in 1930s. However, it seems likely that in the mid of the 1940s leaders of MPR did not leave hopes to join Altay district to Barga and Inner Mongolia. Time to time, individual members of the political elite of MPR were demonstrated willing to join their country to the China or the USSR for the consolidation of Mongolian lands.

One of the first tasks for the Mongolian power in Xinjiang – as well as for the Government of the autonomous Mongolia – was the return of the Altay district, at that time recently extracted from the Western Mongolia. At the same time there was the action plan for Ili and Tarbagatay, though it was assumed that they will remain as part of revolutionary China. Even rebellion in the lands of Xinjiang was anticipated in spring of 1923, and Urga and Ili Mongols were secretly prepared for revolt. The readiness of Mongolian politicians, notably E.-D. Rinchino, to cooperate with local ethnic majorities such as Uighurs, Kazakhs, and Dungans is noteworthy. At the same time, certain separatist sentiments were also alive among Torguts of Karashar district led by the local ruler-regent. At that time Cominternians considered the armed actions of Xinjiang Mongols as quite likely and tried to prevent them. In 1926 Yang Zexin feared the simultaneous action of Mongol and People armies for joining the “Mongolian” territories of Xinjiang to the MPR. If in 1922 and 1923 Mongolian Government sends secret delegations to Xinjiang along with Comintern, then later, under the terms of absence of support from the Soviet side, the tactic was changed and the same propaganda calls were promoted in Xinjiang by wandering lamas. Since the beginning of 1930s Xinjiang Mongols, having lost the hope in support from MPR, join the anti-China movement of other peoples of Xinjiang.

The will to unite with Mongolia was observed in 1920s as among the Tuvian ruling elite and also the population of different khoshuns. This is evidenced by appropriate petitions addressed to both Tuvian and Mongolian power authorities on behalf of residents of TPR khoshuns and also by petitions and proposals of Tuvian statesman. Of

course, not all representatives of then ruling elite were so called mongophiles, but supporters of union with Mongolia were rather numerous, including some prime-ministers and ministers of TPR and secretaries of TPRP, as well. Since the late 1920s to the 1930s the situation changes radically and the Mongol vector was publicly refused by new power elite which appeared on Tuvinian political scene. Instead, the long negotiation process concerning border demarcation, not completed during 1930s, was appeared at the agenda. Part of Tuvinians continued to take part in uprising under slogans of Pan-Mongolism and was oriented on emigration to the MPR. Attention should be drawn to the fact that Tuvinian revolts of 1930s took place simultaneously with revolts in the MPR and they were conducted under similar slogans and associated with identical legends concerning Panchen Lama IX. Chronologically the latest evidence of broad protests of Tuvinians – including here cases of organized movements on the territory of the MPR – was recovered by the author in archival data and is dated to the year 1933. However, it is safe to state that the emigration of inhabitants of southern Tuvinian khoshuns to the MPR was also occurred in course of next decades. The fact of entering of Tuva into the USSR is not in the focus of proposed study, and the author currently refrains from evaluation of this not ordinary event. However, if the idea of rejection of independence was really positively evaluated by the majority of Tuvinians, the question remains why such important decision was not obtained by the way of total voting? Besides, should be stressed that plebiscite of 1945 on sovereignty of MPR, sometimes referred by researchers, was conducted in accordance with request of China. This latter agreed to accept the independence of Outer Mongolia “as plebiscite confirmed the will of Mongolian people for independence”.

The so-called cultural Pan-Mongolism with a particular political resonance was observed at the territory of Buryat-Mongolia in 1920s. Discussions on cultural and national unification of Buryat and Khalkha Mongols did not stop during 1921 and 1922, and, though in milder version, were lasted until 1927. The mood of national elites, in particular Buryat, was monitored by the Soviet power and if national biases were suspected then they were corrected by the way of temporal or permanent removing of active persons from ruling position. The author supposes that just such removal was the case of M. Yerbanov and

I. Arkhincheev. Since the end of 1920s talks about the united Mongolian world were gradually terminated in Buryat-Mongolia. Language renaissance was lasted longer, though since early 1930s changes began in this sphere, as well. Both 1931 and 1936 suggest that reforms in area of language construction in BMASSR were connected with Far East policy of Japan. 1931 was the year of Japan invasion into Manchuria. And decision to take as a basis of new literary Buryat language the Selenga – instead of Khalkha – dialect was made at the same time. Military Mongolian government was established in spring 1936 in Inner Mongolia and prince Demchigdonrov began collaboration with the Japanese. The Soviet side was afraid that Japan will be able to enlist the sympathy of all Mongols through promises to support Mongolian renaissance. That is why, perhaps, decision to distance elegantly the Buryats from Mongolian world and to orient on Khori dialect when reforming Buryat language was made in 1936. If to continue, so fragmentation of BMASSR in 1937 can be explained not only by the administrative and territorial reasons but also by the beginning of large-scale war between Japan and China, and, in particular, by Japanese offensive in Inner Mongolia, which began in the second half of 1937.

In the 1920s, many patriots from Inner Mongolia and Barga were participated in civil war in China in the hope of solution of Mongolian question. Revolutionary-minded Barga youth was especially active, while not all elites of Inner Mongolia positively evaluate the union with MPR which was under Soviet influence. But the idea of all-Mongolian association still persisted on the territories of Inner Mongolia and Barga throughout 1930s, i.e. during the period when it was publicly rejected and totally persecuted in MPR, TPR, and BMASSR. Here this idea was closely connected with the struggle for autonomy of Inner Mongolia. Period of Japanese occupation promoted the rise of inter-Mongolian patriotism, national identity, and powerful increase of Mongolian national movement in the second half of 1940s. At the same time, Japan activeness in Manchuria and Inner Mongolia was, in fact, death warrant for many Soviet Buryats and inhabitants of MPR in the second half of 1930s. Many people were accused by the Moscow in intention to build the Great Mongolia under protectorate of Japan. Among these was the major part of activists of Buryat national movement and also representatives of Mongolian political, military, and cultural elites. However, not

only persons of Buryat and Mongolian ruling elites were repressed, but also working in Asia Soviet diplomats, representatives of Comintern in Mongolia, security officers who contacted with “Pan-Mongolians”. Therefore, there are still many questions concerning the chain of events in Pan-Mongolian movement of that time.

Thus, the trend toward integration was peculiar for the majority of Mongolian enclaves outside the Mongolia. Someone wanted to emigrate to Khalkha, someone raised revolts, and someone had expected support from Ulan-Bator or Moscow. For its part, Ulan-Bator did all possible for consolidation, e.g. provided favorable conditions for immigrants, sent its representatives and propagandists for other Mongolian peoples and Tuvinians, supported their revolutionary movements, and tried to agree with Soviet and Chinese sides. Mongolian peoples and Tuvinians tried to realize the consolidative policy by military and diplomatic ways, and also by development of common cultural space and by emigration. In fact, emigration become one of the important channels of actualization of the idea of united Mongolia, and the channel, mainly, successful. The most noticeable it was among Buryat population, and first of all among the nomads of Transbaikalia, especially in its eastern areas. Slowing down in the mid of 1920s, emigration flows were reinforced in the first half of 1930s, due to the repressive actions of the Soviet system. Emigration of Tuvinians from Tuva in USSR and from Xingjian also took place, mainly in 1930–1950s. In Tuva it involved almost all somons of the southern borderland. Isolated groups of Barguts and Inner Mongols were moved into the Outer Mongolia, MPR, in 1920s and 1940s. In particular, Buryats, Tuvinians, and Inner Mongols are represented in the ethnic composition of Mongolia as a result of such migrations.

Наукове видання

Іванна Віталіївна Отрощенко

**На шляху до Великої Монголії
(панмонгольський рух у 1920–1930-ті роки)**

Монографія

Комп'ютерний дизайн та макетування

Ленго Я.Є.

Підписано до друку 12.12.2011.
Формат. 60x90 ¹/₁₆. Папір. офс. Друк офс.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 28,5.
Наклад 300 прим. Зам. № 116.